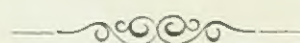

3 1761 03938 6149

HORVÁTH MIHÁLY

KISEBB

TÖRTÉNELMI MUNKÁI.

HARMADIK KÖTET.

PEST, 1868.
KIADJA RÁTH MÓR.

TARTALOM.

I.

A XVI-DIK SZÁZAD ELSŐ FELÉNEK JELLEME MAGYARORSZÁGBAN.

MEGJELENT 1859-BEN A „TÖRTÉNELMI ZSEBKÖNYV"-BEN.

A gondviselés határozott törvényeket szabott az emberiségnek, melyek szerint ez folytonosan, megállapodás nélkül halad a maga fejlődésében. A történelem egyes korszakai mind megannyi mérföldmutatói e soha nem szűnő, kényszeres haladásnak. E haladás örök változást, átalakúlást feltételez.

Az emberiség életét ugyanazon főtörvények igazgatják mint a földgömbét, melyen lakik, melyen rendeltetése beteljesedik. Az életszerves erők az emberi társaságban, szintugy mint a természetben, örökösen működnek, soha nem szűnő forrongást okoznak. E forrongás eredménye itt is, amott is ugyanazon időben kétféle: felbomlás és újjá-alakúlás. Miként a természetben minden új alakúlás egyes felbomlott testek elemeiből támad: ugy az erkölcsi világban is az emberi társaság átalakúlásai az egyes állapotok, egyes népek lényeges átváltozása, nem ritkán teljes felbomlása által mennek végbe.

Az emberiséget e folytonos átváltozás mindig nagyobb és nagyobb tökélyre emeli fejlődésében; de az egyes népek az átalakúlás forrongásában néha végkép elmerűlnek. Az erkölcsi világban ugyanis, szintugy mint a természetben, az éltető erők felfokozott működése válságot okoz; a felbomlást vagy átalakúlást gyorsítja, sőt rögtönzi. A népek életében e válságot, midőn a különben észrevétlen lassusággal működő erők hatása rohamásossá válik, forradalomnak nevezzük, mely néha, a felbomlás menetét szerfelett gyorsítva, a népeket elsü-

lyeszti; néha, az alakúlás processusát megrövidítve, a népek haladását rögtönzi a nekik sajátságos műveltség, civilisatio ösvényén.

A XVI-dik század elején hazánkban is, mint csaknem az egész többi Európában, mind a két irányú erőt ilyetén felfokozott működésben találjuk. A hagyományos eszmék, a letűnt korszakból öröklött intézmények rohamos szétmállásban, sülyedésben tűnnek elő, mely a régi állapotokat, az emberi társaság minden ágazatait teljes felbomlással fenyegeti. Más részről a bilincseiből felszabadúlt, ébredező szellem ereje a felbomlott elemekből új alakokat teremt az általános forrongásban.

A tekintély hatalma, jobbára önhibái s bűnei által aláásva, összeomlott. Itt a királyság teljes elgyöngülésnek eredt; s hatalmának romjain egy részről a féket szakított oligarchia tombol, más részről köztársasági eszmék, vágyak, irányok támadnak s nyilatkoznak. Amott az egyház elvesztette hatalmának varázsát: a feltételetlen hit, a vak engedelmesség helyét észlelés, vizsgálat, okoskodás foglalta el. Államban és egyházban egyaránt szakadások, bomladozás, pártok támadtak, egymást megsemmisíteni törekvők. Amott a nép vágyait, szabadsági törekvéseit az aristokratia keletkezésökben elfojtani; — emitt a hosszú tespedéséből fölébredt szellem új formákat, rendszereket, új egyházi társadalmakat alkotni, vagy a réginek kinövéseit lenyesni, szerkezetét megtisztítani, új életerőre ébreszteni törekedik. A forradalom politikai és társadalmi egy időben.

Nincs kétség benne, hogy nemzetünk a maga egészséges, fiatal életerejével szintúgy megtisztúlva, megerősödve, — kifejlése, civilisatiója ösvényén hatalmas előrehaladást téve, kerűlt volna ki e forrongásból, mint más nemzetek, ha e forrongásnak természetes menetét idegenszerű hatások nem háborítják. És csak ezen hatásoknak tulajdonítandó, hogy a nemzet csaknem végkép elsülyedt hosszú, erőszakos vonaglásaiban.

Ezen idegenszerű hatások, mint tudatik, két forrásból eredtek: azon megszakadásból, melynél fogva az ország két király alatt két ellenséges államra oszlott; és azon élethalálharczból, melyet a nemzet másfél századon keresztűl vívott a hódoltató török hatalommal.

A csapás, melylyel a szerencsétlen mohácsi ütközet nemzetünket sujtotta, épen forrongása, politikai és egyházi átalakúlása kezdetén érte azt.

A lengyel származású két király alatt túlsúlyra vergődött oligarchia, a számra kicsiny, de gazdagságára nézve hatalmas úri osztály, miután a királyságot minden erejétől megfosztotta, féktelenségét a nemzet többi osztályaira is kiterjeszté. A nemesség, a városok, a parasztság egyaránt szenvedtek zsarnoksága, hatalmaskodásai alatt. A parasztság, mint legnyomottabb, legelébb veszté el tűrelmét. Elnyomói ellen fegyvert ragadván, iszonyú dühösséggel rombolt az ország kebelében; de mivel vészt vetett, romlást aratott: urai által legyőzetvén, még az előbbinél is szomorúbb sorsra, súlyosabb szolgaságra jutott. Törvényesebb s azért hatékonyabb eszközökhöz nyúlt a számra nézve hatalmas köznemesség. Ez saját kebelében egyesűlvén, s az oligarchia szeszélyeinek játékszerévé tett királylyal összeszövetkezvén, már megkezdte volt harczát a féktelen urak ellen. A harcz talán huzamossá vált, talán mindaddig tartott volna, míg a trónra erélyesebb egyéniség nem kerűl, mint a már fiatal korában is romlott, pazar, könnyelmű, élvvadászó II. Lajos. De kételkedni alig lehet, hogy a királyság, egy részről a nagyszámú nemességre, másról a gazdagodó városokra támaszkodva, elvégre is urává vált volna a saját bűnei miatt is szükségkép gyöngűlendő oligarchiának. Ezalatt hihetőleg az egyházi reform is átesendett forrongása nehezebbjén. És a nemzet néhány évtized lefolytával átalakúlva, civilisatiójában előhaladva kelt volna ki forradalmából.

De a mohácsi katastroph, melyben a király a nemesség erejének virágával elveszett, mely a töröknek az országba kaput nyitott, és — mi tán mindennél károsabb volt, — okává lett, hogy a nemzet külön királyok alatt két, egymással ellenséges részre szakadt, a közbajokat mód felett megsokasítá, a forrongást aránytalanúl meghosszabbítá; minek múlhatlan következménye lőn a nemzet sülyedése minden tekintetben. A seb annak idején be nem hegedhetvén, elmérgesedett, gyuladásba ment át, mely az egész testre fonnyasztó, emésztő lázzal hatott vissza.

Az erejét, tekintélyét már elébb elvesztett királyság, az ellenkirályok egymás elleni fondorlatai, viszályai, harczai közben végtehetetlenségre jutott, képtelen fentartani a rendet, a törvények tiszteletét, a státushatalom igazgató működését. Az egyik a török hűbéresévé válva, — a másik, az országot megvédeni erőtelen, a töröktől békét pénzen vásárolva; — mind a ketten a töröknél egymást vádolva, egymás megbuktatására törekedve, a korona méltóságát, hatalmának varázsát még inkább lerontották. János király, már koronáztatásakor is csipős gúny tárgya [1]), utóbb sem lőn képes tekintélyt, tiszteletet szerezni a trónnak. Nem csak az ellenpártiak, hanem saját hívei is megvetéssel, gúnynyal, szitkokkal szóltak róla háta mögött. Ferdinánd ritkábban mutatta magát az országban, mintsem hogy akár tisztelet akár lenézés támadhatott volna személye iránt a nemzetben. De kormánya szinte gyöngébb, erélytelenebb volt, mintsem hogy a királyság tekintélyét visszaállíthatta volna. A rendek nem egyszer ellene is élesen kikeltek, például az 1544-ki nagyszombati országgyülésen. A legfékte-

---

[1]) Koronáztatásakor a nagy öblü korona kissé ingadozván fején: „Nem akar fején maradni, — mondá egyik — mert kegyetlen volt a parasztok és székelyek ellen.“ „Dehogy, — vágott szavába egy másik — az a baj, hogy feje kicsiny a koronához.“

lenebb módon vádolták őt, „hogy a nemzetet megcsalta, hogy törekvése nem más, mint adót csikarni ki az országból; hogy nem is meri magát személyesen mutatni a nemzet előtt“ [1] stb.

Az ellenkirályok törekvése, egymás híveit kölcsönösen elcsábítani; a fondorlatok, vesztegetések, melyek által e czéljokat elérni ügyekeztek; a könnyűség, melylyel egyik a másik híveit, kik elkövetett törvényszegéseik miatt az igazság büntető karjától félve futottak át táborukba, nem csak befogadta s büntetlenségről biztosította, hanem meg is jutalmazta, — még mélyebbre sülyeszté a trón tekintélyét, megsemmisített minden kormányhatalmat, felidézte az anarchia minden szörnyeit, még inkább megvesztegette a közerkölcsiséget, elfojtotta a politikai és hazafiúi erényt.

Az eláradt s büntetlenségéről biztos féktelenségben megszűnt a törvény s a kormányhatalom uralma. A korona legfelsőbb jogait egyesek kényök szerint bitorolták; a királyok tudta nélkül, sőt akarata ellenére, kisebb-nagyobb országos gyüléseket tartottak. E gyülések a jobbaktól származtak ugyan, kik vérző szívvel látván, miként rohan az ellenkirályok kicsinyes czivódásai alatt vesztébe a nemzet, önmagok vágytak segíteni a közbajokon; de e tettök, bár jó szándokú, nem kevésbbé nevelte a zavart, gyöngítvén a törvényt, az államhatalmat. A rendszerinti országgyülések törvényt halmoztak törvényre, melyeknek, ha végrehajtatnak, kisebb része is képes lett volna sok bajt elhárítani; de a végrehajtó hatalom nagy gyöngesége miatt nem volt, ki azoknak érvényt szerezzen.

A török, ki eleinte, János által meghivatva, pártfogó gyanánt vegyült az ország dolgaiba, ennek halála után majd csellel, majd erőszakkal mindinkább megfészkelte magát az országban, annak gazdagabb, termékenyebb felét saját tarto-

---

[1] Veltwyk Gellért tudósitása V. Károly császárhoz. Brüsseli levéltár.

mányává tévén. A félhold uralma, azontúl egyre terjedve s erősödve, vég aléltságra juttatá az országot s a királyságot.

Az aristokratia viszonyaiban szinte nagy változást okozott a mohácsi ütközet. Számos hatalmas ős nemzetség utólsó ivadéka vérzett el az iszonyú harcz terén. Helyökbe lassanként új emberek vergődtek föl, kik az elhaltak árvaságra vagy kora özvegységre jutott leányai vagy nejeinek keze által gazdagságra emelkedtek. Másokat a gyakori pártváltoztatás vagy a közönségessé lett s legtöbb esetben büntetlenűl űzött rablás, fosztogatás gazdagított meg s tett hatalmasokká.

Mondják, a nagy csapások, melyek egy nemzetet sújtanak, a hazafiságot, a polgári erényeket élénkebben felizgatják, megszilárdítják a kebelekben. Ezt, általában véve, nem lehet ugyan kétségbe vonni; mert vannak esetek, vannak példák a történelemben, melyek ezen állítást fényesen igazolják. De e tétel nemzetekre nézve is csak azon viszonyok közt alkalmazható, mint egyénekre nézve. Midőn a közerkölcsök alapja romlatlan; midőn a nemzet a műveltség, felvilágosodás bizonyos fokát elérte; midőn a nemzetiség érzete a polgárok nagyobb részében élénk, s módja is van nyilatkoznia, miszerint az mintegy közérzetté emelkedik: teljesen igaz a felhozott állítás. De vannak viszont körűlmények, midőn a nagy szerencsétlenségek, kivált ha hosszan tartók, a helyett hogy emelnék, sülyesztik a nemzetet. Ez az eset különösen, midőn az ilyféle nagy csapások a közerkölcsiséget alapjaiban meggyöngűlve, elkorcsúlva, a nemzetiség érzetét a fejletlen nemzetben föl nem ébredve találják; midőn a nemzet alsóbb rétegei szolgaság, zsarnokság, hosszú elnyomás által elbutítva, napról napra tengődő, magasabb vágyaktól, nemesebb czéloktól, egy jobb és szebb élet előízétől nem lelkesített, csaknem állatias tömeggé váltak; magasabb rétegeiben pedig, honnan az iránynak kiindúlni, a lelkesítő szónak hangzani, a követésre méltó tettnek

eredni kellene, az erkölcsi megromlás rég általánossá vált, a hazafiui s polgári erény jobbára kiveszett, s helyét önzés, haszonvágy foglalta el: minélfogva a kevés jobbak jajveszéklő szava a nagy tömeghez el nem juthat, általa nem értetik; vagy az elfásult, elkérgesedett keblekben nyomtalanúl hangzik el. Ilyfélék voltak pedig a kornak, melyről szólunk, viszonyai; minélfogva nem csodálkozhatunk, ha ily körűlmények közt a hazára nehezedett csapások súlya erkölcsileg is még inkább sülyeszté, mint emelte a nemzetet.

Az anarchiában, melyet a mohácsi veszedelem s utána a két király közti viszály, majd a török hódoltatás okozott, minden rend, minden tekintély, az egész kormánygépezet felbomlásában a közerkölcsök még inkább megromlottak. A pusztulásnak indúlt hazát a hatalomra felvergődött új emberek nagyobb része szabad zsákmánynak tekintette. Az igaznak, jognak, közjónak érzete a keblekből mindinkább kiveszett. A szív nagylelkű melegsége, a lélek emelkedettsége, az önzéstelen meggyőződések és érzelmek, a polgári s hazafiui erény, — szóval a szeretet, a haza és nemzet őszinte szeretete kihalt; helyét hideg önzés foglalta el, melyet csak önérdek indított, mely a közjó romjain, mintha a közelmerűlésben még lehetne üdv egyesekre nézve, csak gazdagodni vágyott, mely a legaljasabb szenvedélyeknek kaput nyitott. A rablás, fosztogatás, a gyöngébbek elnyomása napi rendre kerűlt. A birtok szentsége, biztossága eltűnt; a féktelen urak lelkökre sem vették, eltulajdonítani a másét, mit, ha magok megkimélnek, a török prédájára válandónak hittek. És ha tán a jobbak néha, mint az 1548-ki országgyülésen történt, emeltek is szót az eláradt féktelenség ellen: szavok s maga a törvény is, eredménytelen maradt.

Az önérdek, haszonvágy által vezetett urak hűségöket áruba adták. Alig találunk az egész korszak alatt szilárdságot,

— talán az egy Dobó Ferenczét[1]) kivéve, melyet az ellenkirályok csábitása, vesztegetése meg nem ingatott, meg nem vásárolhatott; mely a többet igérőnek annyiszor, mennyiszer csak lehetett, ne adta volna el hűségét. A felvergődött új emberek nagyobb részében még azon aristokratiai büszkeséget is alig találjuk, mely némely esetekben legalább a politikai erényt pótolhatja: a nemesebb büszkeség helyét az új emberek közönséges bűne, a gőg, a dölyf foglalta el.

A hosszas nemzeti szerencsétlenségben, az idegen, barbár török járom alá hajólás kényszerűségében, évek folytával mindinkább elmosódni kezdett a nagyszerű nemzeti hagyományok emlékezete, a nemzetiség büszke érzete, mely tán a hazát, nemzetet még összetartani, megedzeni birta volna. Nem hiányzanak ugyan helyenként, egyeseknél szívet emelő, örök emlékezetre méltó nyilatkozatai a hazafiui, hősies erőnek, elszánásnak s önfeláldozásnak; de a Losonczyak, Dobó Istvánok, Szondyak dicső példái csak arra látszának szolgálni, hogy az önérdek által vezetett, hasznuknak a közjót mindig alárendelők nagy tömegének romlottságát annál feketébb színben tüntessék fel.

Midőn pedig a magasabb osztályokban ennyire eláradt az önzés, ily gyérré lett a polgári s hazafiui erény: mit lehetett várni a nemzet nagy tömegétől, mely az urak által annyira kifosztatott s elnyomatott, hogy alig maradt neki, miből tengetnie sanyarú életét? Csodálhatni-e, ha az uraknak, mint emlékeink szólnak, „égbekiáltó zsarlásai“ által kétségbe ejtett jobbágyokból annyira kiveszett a nemzetiség érzete, hogy önként vetnék magokat a kevésbbé súlyos török járom alá,

---

[1]) Mint tudatik, Dobó Ferencz, János király seregeinek egyik vezére, 1527-ben Ferdinánd foglyává lévén, készebb volt a börtönben elsenyvedni, mint hűségeskűjét megszegve, az ellenkező párton elfogadni a pártcsere fényes jutalmát.

nem egyszer magok kényszerítenék uraikat, hódolniok a töröknek, kitől több védelmet vártak?

Ezen erkölcsi sülyedésnek a vallás, az egyház sem volt képes gátot vetni; mert magában az egyházi életben is általános sülyedés, forrongás, zavar keletkezett.

Az egyház oly szoros kapcsolatban állott a világi hatalommal, hogy ennek sülyedése az egyházat is szükségkép maga után vonta. A királyság hatalmával, tekintélyével együtt gyöngűlt meg frigyesének, az egyháznak hatalma s tekintélye. A püspökök, az egész papság számtalan megtámadások, fosztogatások és gúny tárgyává lőnek.

De még sülyesztőbben hatottak az egyházra ennek magának hibái s hiányai, az egyházi kormányban eláradt rendetlenségek, visszaélések, a fegyelem ziláltsága, a papság megromlott erkölcsisége. A kormány és a világi urak által gyakorlott kegyuri jog, melylyel, kivált emezek által, nem ritkán kereskedés űzetett, sok esetben nem a lagalkalmasabb, hanem a javadalomért legtöbbet igérő egyéneket, vagy a tudatlan, világias szellemű, romlott erkölcsü rokonokat helyezte az egyház s a nép kormányára. A püspökök nagy része a világi urakkal fényben, pazarlásban, világi kedvtöltésekben vetélkedve kéjelgett, s hogy azokat költséggel győzze, kincsszerzésben fáradozott. Voltak, kik kereskedést, — mások, kik, zsidókkal összeszövetkezve, uzsorát űztek: amavval egyebek közt Zsigmond pécsi, — emevvel Várday Pál egri püspököt, sőt magát Szálkán érseket is vádolják emlékeink. Mások az alrendű papságot annyira zsarolták, hogy ezt az ország rendeinek kelle védelem alá fogniok.

Az alpapság nem volt jobb főnökeinél. A zsinatok rendeletei tanúskodnak, hogy a lelkészek erkölcsei általában véve nem olyanok voltak, miszerint a népnek példányul szolgálhattak volna a keresztényi életre. Nagyobb részök tudatlan,

világi űzletekbe merűlt, a népet, mely iskolák szűkében vagy teljes hiányában egyedűl egyházi tanításból okúlhatott volna, elhanyagolá. Mind ennek természetes következménye lőn, hogy a nép értelmét a szent tanok fel nem deríthették, szívét mélyebb erkölcsi érzet át nem melegítheté: a vallás maga a jobbára tudatlan vagy hanyag pásztorok által vezetett népben elveszté uralmát a lelkek fölött s jelentésökben fel nem fogott, nem értett, külső érzéki szertartások gépies gyakorlatává sülyedt.

A zavart és sülyedést az egyházi életben s általában az erkölcsi világban egy időre még a vallási szakadás is nevelte. A régi, hagyományos hiedelmek megingottak; az újak még nem szilárdúltak meg. A hitágazatokban felébredt kételyek az erkölcsi tanok hatályát is meggyöngítették. Az egyház fegyelmi szabályaival sokan az erkölcsi világ örök igazságain is túladtak a még ki nem forrott, meg nem tisztúlt eszmék zavarában. Az ingadozás az egyházi s erkölcsi világban, a tétovázás a vallási felekezetek között a közéletre is visszahatott, nevelte annak ziláltságát, zavargását.

A haza jövendője ezen átalános sülyedésben, e közzavarban, melyből kivergődni út még nem nyílt, vezércsillag még nem támadt, minden tekintetben borús, szomorú, kétségbeejtő, — a lelkesedést, az érzelem emelkedettségét minden irányban elfojtá, a reménytelenség apathiáját, a bizonyos veszendőség, pusztulás érzéketlenségét borítá a nemzetre. Veszedelmére működött össze minden a szerencsétlen hazának.

II.

AZ IPAR ÉS KERESKEDÉS

TÖRTÉNETE

MAGYARORSZÁGBAN

A HÁROM UTOLSÓ SZÁZAD ALATT.

MEGJELENT ÖNÁLLÓLAG 1840-BEN, S A M. AKADÉMIA UGYANAZON ÉVI KÖZGYŰLÉSÉN A NAGY DÍJJAL KOSZORÚZTATOTT.

ELŐSZÓ.

Az ipar és kereskedés történetének czimeztem e munkát. De talán illőbben az ipar s kereskedés történeti vázolatának kell vala neveznem. Mert, miként a nyájas olvasó észreveendi, az események s állapotok szoros lánczolata, melyben szem szemtől függene, a pragmai kapcsolat s kifejlés benne nem mindenütt, nem kielégítőleg található; néhol talán majdnem egyedűl adathalmazzá sülyed. Azért mindjárt itt a küszöbön kéretik a szives olvasó: hogy bármit inkább tegyen föl e munka szerzőjéről, mint azt az önhittséget, minélfogva szüleményét valami bevégzett, vagy épen tökéletes műnek tartaná. Tudja s érzi szerző a történetirás kellékeit: azért tudja s érzi művének is hiányait és tökétletlenségét. Öntudattal mondhatja ugyan: hogy forgott lelke előtt is a történetirási tökély eszménye; a törekvés sem hiányozott, azt megközelíteni: hogy attól műve mégis oly távol maradt, akaratának s erőfeszítésének rovására nem irathatik.

Ki nem tudja, ha csak valamennyire jártas is történetirásunk mezején, mily tökéletlen még nemcsak a régibb, hanem s még inkább az utólsó három századi története hazánknak? Mennyi emlékek, e tekintetben mind megannyi kincsek, hevernek nem ismertetve, nem használtatva számos nyilván- és magános levéltárainkban? Ha pedig igy áll honunk politikai története, mi mégis egyedűl foglalta el a régi történet- s évkönyv-

irókat, mit lehet, mit kell mondanunk az ipar és kereskedés történetéről, miután az irók a trónváltozások és országszerződések, háborúk és békekötések s más nagyszerű és nem nagyszerű, de lármás események irásával elfoglalvák, figyelemre is alig méltatták a népi élet csöndes körét; — miután azok, míg egyeseknek is bajnoki tetteit, vagy az öldöklő csaták véres menetét, az ármány cselszövényeit, az önzés dúlásait, a féktelenség viszályait, — eseményeket és tetteket, mik eltűntek, gyakran semmi következést sem hagyva magok után, mint azon elég szomorú tanúságot: mily sikeretlenűl küzd nem ritkán a szellem a felforrott elemek hatalma ellen, s miként sikerűl, az emberiséget gúnyolva, a czink, az ármány stb. — míg mondám, mind ezeknek sokszor nyomról nyomra részletes történetét adják: a polgári élet békés foglalkodásait, csak mintegy mást téve, átmenetben is alig említik.

Sajátsága az embernek, hogy a rendkivűli és csillogó, a szokatlan és zajtütő, bár belérték nélküli, mindig élénkebben leköti figyelmét, mint a csöndes és lassú, de malasztos és boldogító működése az életnek. S ha valahol, e tekintetben bebizonyúlva látjuk azon, nem épen vigasztaló igazságot, hogy az emberi ész mindig inkább törekedék megörökíteni azoknak emlékét, kik zsarnoki hatalmat űztek fölötte, mint azokét, kik őt boldogítani, életét könnyíteni, szépíteni igyekvének.

De nem akarom sem a régi irókat szerfölött vádolni, sem hibáikkal vagy hiányaikkal takargatni, mentegetni e munka hibáit és hiányait. Egyik oka, miért találunk az emlékekben oly igen keveset a népi életről, s különösen az ipar és kereskedésről, kivált azon korból, melyben a török szilajság porig alázta a büszkén virágzani kezdő nemzetet, kétségkivűl abban is keresendő, hogy a kereskedés nálunk nem játszott oly hatalmas szerepet, miszerint annak az országos történetekbe nem mondom elhatározó, hanem csak jelentékenyebb befolyása

is volt volna. Azért, bár minden porlepte emlékek napvilágra jőnek is: adatokat iparunk s kereskedésünk egyes tárgyairól talán bőségben birhatunk; de azt valamennyiből sem fogjuk kivarázsolhatni, hogy honunkat e tekintetben egy Velencze, Genua, Danczig, Németalföld stb. mellé sorozhassuk. Hogy oly kevés emlékezet van e tárgyról kézben forgó történeti kútfőinkben, hogy eddig nem birtunk kereskedésünk történetével, nemleges ugyan, de vitathatlanúl erős bizonysága kereskedésünk csekélységének. Mert hol ez virágzik, sokkal nagyobb hatással van az ország történeteire, mintsem a történetiróktól mellőztethessék.

Azonban, bár egy korszakában sem dicsekedhetik is honunk kereskedése amazokéhoz hasonló virágzattal, mégis, hiszem, senki sem fogja a hasznosságot és érdekességet elvitathatni a népműveltség ezen ágának történetétől, kivált korunkban, melynek egyik legbélyegzőbb jelleme: az élet anyagi része iránti kitünő figyelem, a népszorgalom s általa a népboldogság emelésére forditott törekvés. S bár nem felelne is meg egészen ily történeti mű ezen érdekek iránti buzgalom s a tudomány kifejlettsége kivánatinak: szerző a közkivánatot hiszi teljesiteni, midőn munkáját, ha nem több igénynyel is, mint csupán előmunkálatot egy más szerencsésb által készitendő ilynemű történeti műre, az olvasó közönség kezeibe adja.

Szükségesnek látja szerző számot adni arról is, mi birta e munka kidolgozására épen őt, ki a gyakorlati élet sokoldalúságával s nemzet-gazdászati képzettséggel, mit a történet ezen ága múlhatlanúl megkívánna, nem igen dicsekedhetik.

Tudva van, hogy a m. akadémia 1835-ki közgyülésében a következő pályakérdést hirdette volt ki: „Milyen állapotban volt a műipar és kereskedés honunkban az Árpád és vegyes házakból származott királyok alatt; mi történt fejedelmeink és törvényhozásunk részéről

azok előmozdítására; melyek voltak nagyobb emelkedésöket hátráltató akadályok; végtére, minő befolyások volt nemzetünk értelmi s erkölcsi kifejtésére?" — s miképen a beküldött nyolcz versenyirat közől Kossovics Károly dolgozata a jutalommal koszorúztatván, szerzőé tiszteletdíj mellett a történeti pályamunkák sorában kiadatni határoztatott.

Szerző hazánk kereskedésének újabb történetét amannál még érdekesebbnek s hasznosabbnak tekintvén, felfogta a versenyirat megszakasztott fonalát, azáltal is ösztönöztetvén az újabb kori kereskedés történetének kidolgozására, hogy megjelenendő pályamunkája kiegészíttessék. — Nem akarja szerző elmondani, mennyi nehézséggel kellett vínia az első és második, újabb dolgozás alá vett század e tárgyról szóló emlékeinek nyomozásában, sem azt, mily nehezen birhatta reá magát, hogy a kereskedés legújabb állapotának csak vázolati előadásába is bocsátkozzék, s hányszor szakasztá félbe a munkát, melyre segédkezeket sehol sem, önmagában pedig már helyzeténél fogva is, mely a gyakorlati életben őt szűken, a kereskedelmiben épen nem engedé részesűlni, kevés tapasztalást, tökéletlen ismeretet talált. Végre győzött azon gondolat, hogy e mű talán épen tökéletlensége által leszen egy több tárgyismerettel készülendőnek eszközlője, fölizgatván s hasonló munkára birván oly valakit, ki ezen, annyira érdekes tárgyban kielégítheti a közkivánatot, betöltheti történeti literaturánk ezen nagy hézagát.

E munka folytatásáúl dolgoztatván ki az említett pályairatnak, egynémiben szükségessé teszi emennek ismeretét. Minélfogva mind az olvasó bővebb értesítése, mind e munka saját érdeke, megkivánandotta, hogy csak azután lásson világot, miután az első részt teendő versenyirat már a közönség kezében forog. Ez volt szerzőnek is óhajtása. De miután a történeti

pályamunkák (miknek a fönebbi kérdést fejtegető két irat második kötetét teendené) bizonyos, az akadémián kivűl eső oknál fogva eddig meg nem jelenhettek, s bizonytalan, mikor fognak megjelenhetni: mennyire lehetett, úgy intézte szerző e munka kidolgozását, hogy az önállólag is megjelenhetvén, ne legyen kénytelen, a napjainkban annyira érdekes tárgy közzé tételét talán több évekre is halasztani.

A munka időszaki felosztását illetőleg, szerző azt tartotta főleg szem előtt, hogy minél világosabb áttekintését nyújtsa iparunk s kereskedésünk történetének: azért míg az I. Ferdinándtól III. Károlyig kétszáz éven átnyuló hosszú, de e tekintetben meddő, korszakot egy szakaszba szorította, a II. József csak tíz éves, de e nemű eredményekben gazdag korszakának is egy külön szakaszt adott.

ELSŐ SZAKASZ.

Az ipar s kereskedés története a mohácsi ütközettől a szathmári békekötésig.

Az ország általános állapota.

Hazánk történetei a 16-dik és 17-dik században, melyeket a török bitorlás és belforrongások töltenek ki, általánosan véve kevés vidám éldeletet nyujtanak mind irónak, mind olvasónak. Telvék ugyan e kor évkönyvei egy elemeiben fölizgatott, egy részről sanyarúan zaklatott, más részről hevesen forrongó népnek eseményeivel; nem hiányzanak helyenként egyes, szívet emelő, márványra méltó nyilatkozásai a hősi és hazafiúi erőnek, elszánásnak s önfeláldozásnak; sőt épen e kor szolgáltat talán legtöbb tetteket s jellemeket, melyeket más nemzetek leghíresbjei mellé büszkén dicsekedve soroz a magyar. De egészben véve, mégis szomorító e kor története, mind külső politikai, mind belső polgári s népiségi tekintetében. Egy részről idegen, a magyart elnyelni fenyegető, elemekkel halálharczban küzdve, belső institutióiban felforgatva s mondhatlan zavarba bonyolítva a népi élet minden ágaiban; itt az ozmán zsarnokság vas igájától, amott a pártforrongás dühétől elnyomva, kiaszalva, fölemésztve, — más részről egy hódító, vak hitében mindent kardélre hányó, rabbilincsre fűző, barbár néptől s a nála nem sokkal emberibb idegen hadaktól, melyek védelem színe alatt féket nem ismerve dúlongának, önállásá-

ban, szabadságában veszélyeztetve látjuk e hont, melynek e fölött saját gyermekei, mintegy önként siettetve veszedelmöket, látni nem akarják a minden felől tornyosodó vészborút; egyesűlni nem akarnak, hogy azt megfoszszák villámaitól; hanem csekélyes magán-érdekek, önös czélok fölött viszálykodnak, míg az eláradó vész nyomról nyomra pusztítva, közeledik a nemzet szívéhez, hogy megtegye a halálos döfést. Szomorító e kor története: minden zaja mellett is a fölháborodott elemeknek egy megfoghatlan tespedést, hanyagságot látunk a közügyekben, mely a tátongó sír mellett sem rezzen föl kényelméből, mely rendre leszakasztatni hagyja a nemzeti élet virágait, szétromboltatni a közjólét forrásait; még a nemzeti létért s fenmaradásért vívott harcz is gyakran melléktárgyként tűnik elő a pártérdekek között; sőt egy rész, mintegy megszokva a kényigát, vagy hasznot lesve az árulásból, kezet fogott hona zsarlóival. Igaz, az idő súlya mindenkép reánehezedett a zaklatott hazára, s volt idő, melyben a nemesebb keblű honfi is kétségben vala, ha nem tanácsosb-e egy időre frigyet kötni hona nyilvános ellenével, hogy a nemzetiség elnyomására rejtekben koholt tervek s készített csapások elháríttathassanak.

E nyomorúság magva már rég elhintve volt a nemzetben, s aligha nem akkor történt a vetés legbővebben, midőn a nemzet dicsősége fénypontján diszelgett. A vegyes házakból származott királyok alatt a nemesség kebeléből egy félelmes oligarchia fejlett ki, mely gazdagságával hatalmas bizonyságot tesz arról, mennyire veszélyeztetheti a hazát s megrendítheti a királyságot a gazdagság, midőn az kiválólag csak néhány egyesek birtokában vagyon. Már Zsigmond, hosszú uralkodásának majdnem felén, kénytelen volt küzdeni a zajlongó oligarchák ellen. Mátyás ugyan erőteljes személyessége, rendíthetlen akarata, a körűlményeket használni tudó ügyessége s

fegyverhatalma által a hatalmas országnagyokat korlátok közé szorította, sőt terveinek kivitelére saját érdekök ellen is reábirta. De Mátyással letűnt a királyság ereje; a korlátok, melyek nem az alkotmánytól s nyilvános intézményektől, hanem csak a kormányzó személyes tulajdonaitól s kormányzása szellemétől nyertek erőt, kidőltenek; a fék megtágúlt, s a két erőtlen király, Ulászló és Lajos alatt, lázongva sietteté a gazdag, hatalmas főnemesség honának veszedelmét.

Az elvetett mag kisarjadzott s az 1526-ki august. 29-dike elnyelte a haza boldogságát. A diadalmas ozmán emésztő lávaként áradott el az ország nagy részén, nem csak az ipar alkotmányait rombolva szét tűzzel vassal, hanem a lakosokat is, pedig épen az iparűző néposztályból, százezrenként fűzve rabbilincsre.

Ennyi nyomorúság között, a nemzeti műveltség s boldogság egyéb elemeivel együtt, a műipar és kereskedés is annyira feldúlatott s elnyomatott, hogy annak ezen kori története alig foglalhat magában egyebet, mint a számtalan nehézségeket, melyekkel küzködött, s az akadályok hosszú sorát, melyektől az némely vidékeken végkép elfojtatott, máshol pedig majdnem egyedűl az elkerűlhetlen szükségekre szoríttatott. Amoda tartozik az egész alsó vidék, mely már Zápolya alatt is minduntalan háborgattaték az őt segítő féktelen török hadaktól; az ő halála után pedig a félhold igája alá nyűgöztetvén s majdnem laktalanná pusztíttatván, az ipar s kereskedésnek nem adhatott menedéket. S ezen zsibbadt, félholt állapotban maradt az mind addig, míg a félholdat uralta, úgyannyira, hogy ezen országrész, a műipar s kereskedés ez időszaki történetében helyet sem foglalhat [1]). A felső, török vastól meg nem

---

[1]) Ezt, e vidéknek röviden le nem irható nyomorúságát olvashatni Katona: Hist. Crit. R. Hung. 20, 566—612 stb.

hódított tartományra s Erdélyre szorúl tehát láthatárunk. De fájdalom, ezeknek sem sokkal vidámabb tekintetök. Az ország szívében fekvő iparokról az előtt nevezetes városokban: Pesten, Esztergamban, Fejérvárott stb. fészket vert török háború s fegyverszünet idején egyiránt kalandozott, rablott s pusztított az igája alá még nem szorított vidékeken. Így, hogy a majdnem számtalan adatok közől csak néhányat említsek, 1549-ben több utazó kereskedők (mert egyesek erőszaktételei ellen magokat védendők, többnyire társaságban utaztak) kifosztattak, s pedig béke idején, egy török rabló csoporttól [1]); ugyanazon évben Komárom mellől huszonöt ló és száz három ökör hajtatott el általok [2]). 1556-ban Sándor moldvai és Péter oláhországi vajdák, Izabella özvegy királynőt, az ozmán parancsára, Erdély birtokába visszahelyezendők, Erdélyen keresztűl Szathmár-Németiig vonulának, s ott egyesűlve tábort ütvén, rabló csoportjaikkal az egész vidéket a Kárpátokig elpusztíták s háromszáznál több helységet fölégettek [3]). 1599-ben Ibrahim, budai basa, a béketanácskozások sikeretlensége után, rabló csordáival a Garam, Ipoly s Vág vidékeit egész Nagyszombatig, Beczkóig és Trencsénig befutotta, a helységeket s azoknak vetéseit feldúlta, s tizenhárom ezernél több lakost fűzött rabszíjakra [4]) stb. stb.

De ezen, a töröktől szétözönlő veszély nem egyedűli nyomorúsága volt a zaklatott hazának. Mindjárt II. Lajos halála után nyilvános pártokra szakadt a két király közt feloszlott nemesség s felgyújtá lángját azon emésztő zajlongásoknak, melyek a töröktől s a közönséges féktelenségtől mindig tápláltatván, a török bitorlással ugyanazon ideig dúltak a hon ke-

---

1) Kovachich: Script. Minores Rerr. Hung. 1, 88.

2) Ugyanott 90.

3) Katona: H. C. 22, 843.

4) Istvánfy: Hist. R. Hung. Lib. 31, 454.

belében. Mi szörnyebb, mi pusztítóbb pedig a belháborúnál?! Nem czélom itt ennek szomorú történeteit elbeszélni; de némely jelenéseit s következményeit, melyek a műipar és kereskedés állapotát föltételezék, szükség megemlítenem. „János király pártja — u. m. Zermegh [1]) — a ferdinándpárti magyarokat német, ezek pedig amazt török felekezetnek nevezé. És ennél fogva kölcsönös gyilkolásokra, a falvak és majorok feldúlására, a földmívesek kifosztására a legagyarkodóbb indulattal rohanának. Biztosság az utakon, vagy csöndes megmaradás otthon, senkinek sem engedtetett." — „S egyéb a polgári háborúkból sarjadzó nyomorúságok az országot, mely azelőtt virágzott s mindennel bővelkedett, tönkre jutatták." [2]) Voltak, kik a rablást rendes foglalkodásként űzték s kiknek egyedűl ez vala élelemkeresetök módja. Ilyenek valának a majd egyik, majd másik párthoz szegődött szabad hajdúk. Ezeknek rablásai s pusztításai oly gyakoriak, oly nyomasztók valának, hogy majdnem minden országgyülésen szükséges volt a kicsapongások elleni törvényeket megújítani. Ezen kalózok pedig nem csak rablottak és pusztítottak, hanem „az volt még a legsanyarúbb — u. m. Kazy [3]) — hogy miután a kegyetlen emberek a hon legszebb vidékeit csaknem egy lángba borították, még a lakosokat is rablánczra fűzték s töröknek és tatárnak adták el, hol aztán nyomorú szolgaságba jutottak. A dunántúli országrészről s a vele határos megyékből, az oklevelek szerint, nyolczvanezer ember viteték át (1605-ben) az eszéki hídon a

---

[1]) Lib. II. 1530-ról.

[2]) Istvánfy Lib. 11, 105. — Laszky 1532-ben Szepességből sok harangot összeszedett s Kassán ágyukká öntetett; ugyanakkor sok falvak marháit is elhajtatá. Katona 20, 844. kövv. — Sperfogel irja — Wagnernál Analecta Scepus 2, 161. — hogy a Zápolyiaktól a Szepességben okozott kár több százezer forinttal nem volt volna helyre pótolható. Általán véve a felső vidékiek nyomorgattatását l. Katona 20, 533. stb.

[3]) Hist R. Hung. 1, 53.

törököktől." Azon pórrege is, miszerint isten egy kegyetlen hajdúnak kezében csoda által vért facsart ki az aranypénzből, melyet eladott rokonáért nyert volt, nem eléggé tanúsítja-e ezen aljas népnek iszonyú pusztításait? — Hasonló kalózcsínyek a nemesek közt sem valának hallatlanok; sokan a közzavart hasznokra fordítván, a középkori rabló-lovagok módjára, sziklaváraikból saskeselyűekként rohantak le szolgáikkal az alattok békésen utazó kalmárokra s a szomszédok jobbágyaira. Balassa Menyhért, szathmár-németi várnagy és Zay Ferencz 1564-ben egész sereggel mentek Tokajba a szüret idején borrablásra; s míg oda kalandoztak, Báthory István, kit a szathmáriak, amannak féktelenségét megúnván, a vár elfoglalására meghítanak, az ő nagy, részint rablásból gyűjtött birtokában tízezer font ezüstöt, nagy mennyiségű aranyat, számtalan drága ékszereket s edényeket talált[1]). De halljuk Istvánfyt magát a hon e körűlményeiről: „Az országgyülés (1549-ben) — ugymond[2]) — Basó Mátyásnak iszonyú rablásait, utazók, kereskedők s egyebek meggyilkolását s kifosztását, s messze, egész Lengyel- és Stájerországig űzött pusztításait nyilván földjelenté, s hogy azoknak meggátlására és Basó megbüntetésére rendelmény tétessék, esedezett. A dunáninneni nemesség és bányavárosok pedig Balassa Menyhértet hasonló rablások vétkéről vádolták. — Basó elleneit legyőzvén, idegen javakat erőszakkal elragadván, az utazóknak cseleket vetvén, pusztítani kezde. Azután rácz és lengyel rablókat szolgálatába fogadván, nem csak Panonnia hegyein s erdeiben, hanem a szomszéd Lengyel- és Stájerországban, végre Moldva szélein is rablásokat űzvén, tömérdek gazdagságokat halmozott össze. —

---

[1]) Forgách: Hist. Lib. 14, 341.

[2]) Lib. 16, 174. — Hasonlókat olvashatni Fessler: Gesch. d. Ung. 7, 561. 570. stb.

Hasonlókép Balassa Menyhért, miután Lévának birtokába jutott, Csábrágot is elfoglalta s örökül rablókat tőn bele, kik által az egész környéket pusztíttatá. Szitnya hegyén pedig várat építvén, onnan a bányavárosokat mindig folytonos ostrommal fárasztá s majdnem kétségbe ejté" stb. Hasonló martalócz volt Bebek Ferencz, György fiával [1]). De hosszas volnék, ha csak nagyobb részét is elszámlálni akarnám azon rablóknak, kik e zajos időkben a hazát sanyargatták. Záradékúl még csak ezen szavait közlöm az 1625-ki sopronyi gyülésben felolvasott királyi előterjesztéseknek: „Mindennapi tapasztalásból tudatik, hogy a mindenütt kóborló útonállók az utas kalmárok javaira s életére leskelődnek; minek következése, hogy ezek a veszélytől visszarettentvék, minden kereskedéssel felhagyni, vagy árúikat más országba vinni kénytelenek, a kir. jövedelmek nagy kárára." [2])

Hogy pedig csordúltig megteljen az inség pohara, még a védelemre küldött királyi és segélyhadak is ellenségeivé s pusztítóivá, a katonai kormányzók védelem színe alatt kegyetlen zsarlóivá lőnek az eltaposott hazának. Majdnem minden országgyülés megújítá a katonaság s kormányzóik kicsapongásait tiltó szabályokat, de mily sikeretlenűl, maga a számtalan ismétlés tanúsítja. A városiak védelemért a királyhoz többször hasztalan folyamodók, Kassán 1531-ben gyülést tartván, azt végzék, hogy különös követség küldetnék a királyhoz, a városokat eltökélteknek jelentő, Zápolya pártjához állani, ha őket a német katonaság féktelensége ellen sikeresen nem védendi [3]). Nem egyszer történt az őszi táborozásokban, hogy a királyi had faszegény vidékeken a falusi pórnép házfödeleit leszaggatá,

---

[1]) L. erről s pusztításairól Katonát 22, 853.

[2]) Katona 31, ad an. 1625.

[3]) Sperfogel: Chron. Wagnernál Anal. Scep. 2, 160. kövv.

hogy a táborban feltüzelje [1]). S mily szomorú emlékezeteket keltenek föl bennünk egy Schvendi, Basta, Belgiojóso, Karaffa, nevei! Végére nem jutnánk, ha ezeknek féktelenségeiket, nyomasztó zsarlásaikat, melyeket védelem színe alatt elkövettek, elbeszélni akarnók. Némelyeket azonban fogunk alább említeni a műipar s kereskedés története részleteiben, a mint t. i. azoknak egyik vagy másik ágába vágnak pusztító dúlásaik [2]). Csak néhány szót közlök itt még az 1602-ben Pozsonyban összegyűlt országos rendek ékes beszédű föliratából, melyben elszámlálván a katonaság kicsapongásait, ekként fakadnak ki: „Ím ez ezen ország romjainak szomorú ábrázata, szánandó mindenkitől, kinek szíve sziklává nem ridegűlt. Ezen ország, mely hajdan fegyverhatalmáról, kincseiről és népeiről híres vala, most végszorongattatásra jutván, siralmas színt ölte föl, bizonynyal nem annyira a török zsarnokság-, mint a katonaságnak, melynek védelműl s nem sérelműl kellene lennie, féktelen s büntetlen szabadossága által.“ [3]) De e panaszok nem valának utólsók; az 1605-ki gyülés föliratában ismét érzékeny színekkel találjuk festve ezen katonaságtól származott nyomorúságokat [4]); mik aztán még többször is, de mindig kevés, vagy semmi sikerrel újítattak meg. — Végre még azon lázadások is, melyek az elnyomott nemzetiség és vallásszabadság védelmére támadának, nem csak nagy pusztításokat hagytak magok után, számtalan városokat és falvakat borítván lángba; hanem ápolták is a zavart s evvel a törvénytelenséget s rablásokat, meg-

---

[1]) L. példáját Istvánfynál Lib. 30, 436. Lib. 28. 395. Fesslernél 7, 560. stb.

[2]) Néhány jelenést l. Fesslernél 7, 481. 493. 613. Istvánfynál Lib. 23, 481. 486. kövv. 493. stb. Katonánál 28, 91. 574. stb. Bethlennél 6, 39. 53. kövv. stb.

[3]) Katonánál 28, 97. Istvánfy 33, 507.

[4]) U. o. 28, 455. 475. stb.

szakaszták a közlekedést s elnyomták az ipart. Így, hogy csak egy példát hozzak fel, Tökölyi lázadásában, 1680 táján, — miként Engel mondja [1]) — az egész ország megtelt rablókkal és gyilkosokkal.

Ily állapotban volt Magyarország ezen egész korszak alatt, s hogy annyi belviszály közt a török hatalomtól el nem nyeletett, egyedűl az okozta, hogy a török birodalom fénye is elhomályosúlt a hatalmas Szulejmán elhúnytával; s a hódító szellem, mely alatta egész Európát megremegteté, a serail gyönyöreibe merűlt, pulya zultánok alatt a vad erejű nemzetben kialudni kezdett. — S ily körűlmények közt csodálni nem lehet, hogy a műipar s kereskedés is, mely mindkettő az előtt már szép haladásban volt, majdnem végkép elenyészett, s az ország minden vidékein annyira lesülyedett, hogy talán méltó sem volna annak történetét irni, hanemha azért, hogy a következő korszakbani éledése s fokonkénti haladása annál élénkebben elő tűnjék, s ha ennél fogva a későbbi kedvezőbb állapota amannak is némi érdeket nem kölcsönözne. De más szempontból tekintve, lehetetlen hogy napjainkban, midőn az anyagi érdekek oly kiválókép vonják magokra a népek figyélmét, s foglalkodtatják az elméket, lehetetlen mondom, hogy érdekes ne legyen iparunk s kereskedésünk ezen félholt állapotának is története. Sőt tanúlságos is leszen annak szemlélete, hogy nem csak politikai bal események: a barbár török sanyarú zsarnoksága s a pártforrongások dúlásai; nem csak physikai akadályok: tenger távolléte, száraz és vizi utak járatlansága stb. valának a tényezők, melyek ezen szomorú körűlményeket előidézték; hanem számos oly belső okok is munkások voltak ezen állapotok alakulásában, mik részint magában a nemzetben s az azt alkotó külön elemű s érdekű

[1]) Gesch. d. Ung. Reichs 5, 92. Erdélynek kipusztítását pedig a német hadaktól hosszan leirja Bethlen Farkas 5, 39. kövv. stb.

részekben, részint az alkotmányban és kormányban alapúltak; — hogy forrásai azon okoknak, melyek kereskedésünk- s iparunkra az újabb időkben károsan hatának, részben legalább, a múlt korban keresendők; — hogy végre maga a nemzet gondolkodásmódja s lelkülete, nem különben kormánya és institutiói is sok baleredménynek valának forrásai; — s ha mind ez nem nyerhet is itt világos kifejtést, az itt s amott elszórt érintések legalább anyagot nyujtandanak egy s más fölött vizsgálódni.

Az ipar állapota.

I. Mezei gazdaság.

A földmívelés e korszak alatt talán a legelhanyagoltabb volt minden ágai közt az iparnak; minek többféle okai valának, részint magát e foglalkodást gátolók és nehezítők, részint az ezt kezelő néposztályt nyomasztók. A háborús körűlmények közt számtalan veszélynek volt kitéve főkép a gabnatermesztés; a sűrű hadmenetek, melyek az ország vidékeit minden irányban átszeldelék, számtalanszor pusztíták el a földmívesnek már-már érett reményeit, vagy foglalák le az aratást és szüretet; miért kivált a törökkel határos tartományokban legfölebb is annyi gabna termeszteték, mennyit a szükség elkerűlhetlenűl kivánt. Nagy akadályára volt e foglalkodásnak az is, hogy a pórság barmaitól mód felett megfosztatott. Basta, miként Bethlen tudósít [1]), a felső vidéken annyi barmot hajtatott el több ízben a szegény földmívesektől, hogy némely helyeken a földmívelés egészen lehetetlenné válván, egy mérő búza huszonöt arany pénzért (vigintiquinque et amplius aureis numis) kelt s a szegénység ló-, macska- stb. hússal volt kény-

[1]) Hist. 5, 36. 71. 133. kövv. stb.

telen az éhhaláltól menekűlni; 1605-ben pedig Bocskaitól nyomattatván, Pozsonyhoz több mint húszezer lovat s egyéb igás barmot hajtatott el seregével [1]. Végre hogy több példákat ne halmozzak fel, Erdélyben annyira jutott a pórság barom híjában, hogy ekéjét és szekerét vonni önmaga kényteleníttetett; s az e végre készített könnyebb szekerek, a zsarnok emlékezetét bélyegzőleg, Basta szekereinek neveztettek [2].

Mi magát a földmívelő osztályt illeti, igen megcsökkenté foglalkodását az említett okokon kivűl az is, hogy a folytonos háborúk öldöklései fölött, a pórok százezrei vitettek ki rabszolgaságra a diadalmas ozmánoktól. Mindjárt a mohácsi vésznapot követő két évben háromszázezernél többel kevesedett a hon lakosaiban. Azután pedig alig volt a zsarnoknak diadala, melyet fogolyszedéssel nem súlyosbított volna. Így 1599-ben egy tatárokkal vegyes ozmán sereg egész Nagyszombatig, Újhelyig, Galgóczig, Beszterczéig pusztítván s mintegy százötven helységet porrá égetvén, közel harminczezer lakost fűzött rabszíjakra [3]. Öt évvel előbb Horvátországból mintegy 35,000 [4]; 1663-ban pedig több megyékből 100,000 földmívesnél többet hajtott ki rabigába [5]. S miként Thúri Pál levelében, (melyet a híres kassai biró, Bogáthy, nyomtatott ki először [6]) bizonyítja: „nincs Magyarországban fekvő jószággal biró török úr, kinek Bosniában vagy Thraczia szélein nem volnának magyar foglyokból álló telepei és falvai.“

---

[1]) Istvánfy Lib. 34, 507.

[2]) Bethlen 6. — Engel 4, 289.

[3]) Részint ezen pusztítások következménye volt, hogy ez évben a buza mérője 1 fton felűl, az árpáé 70 drra; zabé 33 drra; a következő évben pedig a buzáé 3 ftra, a rozsé 2 ftra, árpáé és zabé 1 ftra — mi akkor hallatlan ár volt — emelkedett. L. e pusztításokról bővebben Katonát 27, 625.

[4]) Kovachich: Ungedruckte Schriften 283.

[5]) Engel 5, 29.

[6]) Olvasható e levél nemetűl is Ungr. Magaz. 3. köt.

Mily sanyarú volt állapotok, béke s háború idején egyiránt, azoknak is, kik a hazából ki nem hurczoltattak, ott, hol az ozmán magát befészkelte, vagy hova kalandjain eljutott, látjuk Vêrancz leveleiből, melyeket a budai basához intézett. Egyikben [1]) ezek közől így ir ő: „Uraságod nem látja mind azt, mit a szomszéd bégek ellenünk mívelnek, s miként gazdagodnak naponként, nem csak kirabolván s fosztogatván a szegény lakosokat s mindig más és más zsarlásmódokkal nyomorgatván őket, hanem még szívvéröket is majdnem kiszíván, úgyannyira, hogy már lélek alig van bennök, s másról már nem is gondolkodnak, mint hogy az ország más részeibe költözködjenek, a ti sanyarú vas igátokat elkerülendők. S méltán pedig, mert az örök szolgaságon kivűl, melyben őket barmaikkal együtt szünetlen munkákkal sanyargatjátok, az adókat is fösvénységtek szerint önkényleg, a hányszor nektek tetszik, vetitek reájok“ stb. Egy másik levelében [2]) pedig irja, hogy a budai basa kilenczven szekérnél többet készíttetett a végre, hogy rabló-kalandjait a jobbágy-szekereknek ily czélra kirendelése által előre el ne árulja stb. Thúri Pálnak említett levelét pedig lehetetlen olvasni, szánakodás könyűi s méltó felindulás nélkül az embertelen török ellen. Rövidség okáért csak néhány vonást közlök belőle, a török alatti magyar pórság állapotáról. Ha valakinek, akár keresztény- akár töröknek meggyilkolt teste találtatott valamely helység határában, az nagy büntetés alá vetteték; így történt p. Túr helységben, ámbár a gyilkos török volt s tettét önmaga is megvallotta, nem ő, hanem a közönség bűnhezteték. Egy pór hazamentében lábát a földből kiálló tuskóban megsértette; egy épen arra menő ozmán tiszt kérdé őt, miért sántít, s okát hallván, dögömithjével a tuskót megvagdalta, de a bajos ember meg nem sza-

[1]) Katonánál 23, 617.

[2]) U. a. 23, 461.

badúlt tőle, míg nem hat ftot fizetett. Bizonyos pórnő csibéit kappany alá tevé, hogy ez reájok anyaként vigyázzon, látván ezt egy török tiszt, kérdé, ha a kappany költé-e ki a csibéket? s midőn a pór tagadólag felel: „Oh gyalázatos tény — kiált fel a kontyos — e királyi madarat ily rabszolgálatra kárhoztatni!" A gazda csak hat forint letétele s csibéinek átengedése után szabadúlt meg a veréstől, stb.

A török birtokon kivűl is mennyit kelle a szegény jobbágynak szenvedni rabló nemesektől és féktelen katonáktól, már fennebb említém. Basta és Belgijóso kegyetlenségétől anynyira remegett a nép, hogy sok helyről, a hová érkezendők valának, podgyászával együtt elfutott, mint ellenség elől. De ezen törvénytelen zaklatások nem valának egyedűli nyomorúsága a földmívelő osztálynak. Az ő polgári állapota is, melybe a törvények által helyezteték, oly nemű volt, mely lehetetlen, hogy kedvet adhatott volna súlyos foglalkodásaira. Az 1514-ki lázadása miatt, mire őt a rajta uralkodott zsarnoki kény ingerlé, szabad költözési jogától megfosztatván, ezen egész korszak alatt ura földjéhez bilincsezve tengett, rabszolgasághoz hasonló állapotban. Igaz ugyan, hogy az 1546, 1550 és 1556-ki országgyülés visszaadta neki e természeti, elidegeníthetlen jogát, de annyira megkorlátozva különféle föltételekkel, hogy bátran állíthatni, miképen a pórosztály mindaddig egészen ura önkényének volt alávetve, míg az 1715-diki 101-dik, 1723-ki 60 és 61-dik törvényczikkek, jogait bővebben kifejtvén s leginkább az urávali szerződésre alapítván, sorsát valamennyire megkönnyítették; mert hogy addig a gyakran ismételt, szabad költözést engedő törvények nem csak egyesektől, hanem egész megyéktől sem tartattak meg, eléggé tanúsítják az 1566: 26, s 1608: 13. törvényczikkek [1]).

[1]) L. ezekről bővebben értekezésemet az Athenaeum 1839-ki első félév 42. és 43. számaiban.

Ezen állapotnak lehetetlen volt elkeseredést nem szűlnie a pórosztályban; s valóban is többször erőszakosan kitörtek a fölizgatott indulatok. 1548-ban azért kezdett lázongni a pórság, mivel a múlt évben föltételesen visszanyert költözési joga által sanyarúság szűlte dermedtségéből fölrázatván, egészen kivíni akará azt, minek vágyát benne az új törvény fölébreszté, s mit még mind a törvény záradékai, mind egyesek erőszaka miatt kivánsága szerint nem éldelhetett [1]. Erőködésének azonban nem csak kivánt sikerét nem láthatá, hanem még nyert szabadságát is elveszté, éretlennek, méltatlannak itéltetvén az avvali élésre. Hasonló volt támadása okaiban a pórság lázadása Horvátországban is 1573-ban. „A földmívelők — u. m. Istvánfy [2] — tűrhetlen szolgai munkákkal s pénzzsarlásokkal erejök felett igazságtalanúl nyomattatni panaszkodván ... fegyverre keltenek.“ — Ily állapotban, a keresmény forrásainak apadása mellett, adózásai is mindinkább nagyíttattak. Alig volt országgyülés, melyben tőle segélyadó (1, 2, 4, 5, 9 forintnyi) szedetni nem rendelteték. — Erdély pórsága szinte osztozott a testvér honéval terheiben. A 16-dik század második feléről így ir Cserei [3]: „Kapuszám után, holott az boldog időben elsőbben huszonöt pénzt fizettenek; azután nevekedvén az háborús állapatok 10, 20, 30 forintra, — most computatis computandis, ezer forintra felment egy kapuszámnak kontributiója esztendőnként. A mellett az regementek alá s feljárván, valamit konsummáltanak, az mind semmiben tudódott. — Tábori szekereket is minden esztendőben négy, öt százat kellett a szegény országnak állítani, azok is mind szekerestől, mind marhástól oda maradtanak. A regementek pedig quartélyba szállván, az székelységen igen

[1]) Decret. 1548: 32.

[2]) Lib 24. 323.

[3]) Katonánál 36, 72.

élődtenek, kivált az officiálisok, s az portiójokat pénzül extorqueálták a szegénységen. — Egy szegény ember elunván a sok kínzást, azt felelte a Németnek: Üssétek el a fejemet s a véremet vegyetek el, mert én egyebet nem fizethetek; vagy ha az nem kell, bocsássatok el hitemen, feleségemet, gyermekemet beviszem Tömösvárra, eladom a Töröknek, a mit érettek adnak, igaz hitemre mondom s esküszöm, nektek viszszahozom. — Elég követeket küldöttenek a bécsi udvarba, eleget sírtanak, könyörögtenek, de nem volt semmi haszna."

De félek, nehogy megunassam olvasóimmal e nyomorúságok halmazát, mely a földmíves-osztályra nehezedett; mellőzve tehát egyebeket, csak e korszak végének állapotát közlöm Wagner eme szavaival[1]: „A Rákóczy-pártiak hon iránti könyörület nélkül pusztíták a minden gabnanemmel bővelkedő s lakosokkal is tömött vidéket, a kopár földön kivűl semmit sem hagyván hátra az őket kergetőknek; a magoknak összegyűjtött élelmet s a vermekbe rejtett gabonát tűzzel s vízzel ronták meg; saját romlásokkal a németeknek is ártandók, a falvakat s majorokat, melyekből a lakosok jószágaikat kivinni vonakodtak, rendre felpörkölék, úgy annyira, hogy az utánok nyomúló királyi hadnak majdnem tüzön s füstön keresztűl kelle mindenütt haladnia. S ezt nem csak az egyenes hadi úton tevék, hanem merre a királyi sereg menni csak gyaníttaték, sok mérföldön körűl bús lángokkal világítának mindenek, s Felső-Magyarország nagy része rommá s pusztasággá változott." Hasonló pusztítást tőn Erdélyben Pekry, Rákóczy vezére[2]).

Ezek után nem fog hihetlennek látszani, mit Rákóczy 1702-ki proklamatiójában ir: hogy a szegény nép, tehetségeiből

[1]) Hist. Josephi I. 141.

[2]) Katona 37, 293. Egyéb pusztításokról ezen belháború alatt l. Katonát 34, 350. 479. 503. stb.

kimerűlvén, sokan kétségbe esve éltöket öngyilkolással végzék, mások török szolgasággal vagy az izlámra téréssel könnyítének sorsukon, mások nejeiket s gyermekeiket adák el a töröknek. Nem fog hihetlennek látszani, mit Wagner mond [1]) a töröktől megszabadúlt vidékről, hogy az 1667-diki mohácsi ütközet után a győztes királyi had a csatahelytől Lippáig nem talált sehol vidám fát, mely árnyával a nap hevétől tikkadt vándort megenyhítené; a fű ellenben oly magas volt, hogy, ha a lovasság útat nem tör, a gyalogság alig mehetendett; hogy nem volt messze vidéken tető, sőt nyoma sem az embernek, ha a pásztorok néhány nádkunyhóit kiveszszük.

Szabadság lévén az iparnak eleme, béke s biztosság szükséges föltétele, nem csodálhatjuk, hogy e sanyarú időkben a földmívelés is majdnem végkép elhanyagoltatott. Voltak azonban mégis vidékek, a közinségnek kevésbbé kitétetvék, melyeknek bősége másoknak hiányát némikép kipótolá. Ilyen volt majdnem az egész Szepesség, Erdélynek némely elvontabb völgyei stb. S hála hazánk termékeny földének, mely minden elhanyaglás mellett is bőven ömleszté gyümölcseit. Bethlennél olvassuk [2]), hogy Erdélyben 1583 táján a béke és bő termés annyira leszállítá a termesztmények árát, hogy öt nagy köböl búza 1 magyar fton és 9 akó bor két m. fton kelt. A földek három részre osztása, miszerint a tavaszi s őszi vetés s az ugar egymást felváltták, vagy is az úgynevezett három forgói rendszer, miként az előbbi korszakban megjegyzém, már régtől szokásban volt. Trágyázás általán véve igen gyéren, szántás pedig majdnem mindenütt egyszeri volt szokásban [3]). A vetés tárgyai kivált búza, rozs, árpa, zab és

[1]) Hist. Leopoldi I. 2, 22. Olvasható Katonánál is 35, 387.

[2]) Hist. 6, 358. A 17-dik században azonban már Erdélyben is elhanyagoltabb lőn a földmívelés. Kazy: H. R. H. 1, 16.

[3]) Oláh: Hungaria. Belnél: Apparat. ad Hist. Hung.

tatárka valának. A jászok és kúnok kölest is nagyobb mennyiségben termesztének, minthogy ebből készíték boza nevü kedvelt italokat [1]). A kukoricza és szelid sáfrány ezen korszakban kezdének meghonosíttatni; az első, mi 1611-ben vitetett legelőször a déli török tartományokba [2]), Erdélyben, a másik Trencsén táján; mind kettő a 17-ik század közepén; később Szebenben is, Sáros megyében, a legfinomabb sáfrány termeszteték [3]). A rizs aligha nem tenyésztetett a törökbirta részeken. Annyi bizonyos, hogy e kedvencz étke a mozlemnak, nagy mennyiségben szállíttaték hazánkba, s részint az evvel élés elterjedése okozta, hogy némely felső s dunántúli vidékek nem csak a háború letarlózta részeket segítheték gabonával, hanem némely bő termésű, békés években külföldre is adhattak el.

A szőlőmívelés hegyes vidékeken kevésbbé lévén kitéve a harczok dúlásának, meglehetős állapotban vala. A Tisza s Duna közti tartományban azonban szőlőt látni ritkaság volt. Oláh érsek [4]) e korban legnemesebb boroknak tartá: mindenek előtt a szerémit, melyet jóságára nézve a kretaival egy osztályba helyez, azután a somogyit, baranyait, sopronyit, pozsonyit, egrit, borsódit, újvárit, veszprémit és zalait. Baranyáról mondja, hogy önmaga látta, miként a lakosok nem találtak termésöknek elegendő edényt. Csodálni lehet, hogy Oláh a tokaji bort nem is említi, holott azt más korabeli irók, mint legnevezetesbet, dicsérik; p. Forgách mondja egy helyen, hogy „a tokaji bort, mely legnemesebb, az éjszaki vidékekre nagy mennyiségben hordják évenként a kereskedők“. Jóságát és sokaságát e korban az is bizonyítja, hogy a rabló nemesek

---

[1]) Oláh: Hungaria. Belnél: Apparat. ad Hist. Hung.

[2]) Siebenbürg. Quartalschrift 1, 123.

[3]) Korabinszky: Geogr.-Statist. Lexikon ad voc. Zeben.

[4]) Hung. C. 8. Belnél: Appar. ad. Hist. Hung.

igen vágytak szüreteire, s azt többször — 1528-ban Bornemisza Simon [1], 1564-ben Balassa és Záy [2] stb. — le is foglalák; 1565-ben, midőn Tokaj Maximilián részére elfoglaltatott, négyezer hordó finom bor találtatott pinczéiben. Aszúbor a 17. század elején kezde készíttetni [3]. Nem utolsó rendű volt még az említetteken kivűl a tolnai fehér [4], a zólyomi és telkibányai [5], végre a harsányi [6]. A budaiak nem csökkentek ugyan jóságokban; de a török iga alatt kevesebb termeszteték, minthogy a kereskedésben nevet nyerhetett volna [7]. Az újonnan ültetett szőlők azon kedvezést nyerék, hogy hét évig sem adó, sem tized nem szedetett tőlök [8].

A kertmívelés a felső megyékben terjedni s gyarapodni kezdett. Szép gyümölcsösek, kivált almásak valának majdnem mindenütt a Szamos folyam partjain fekvő helységekben [9]. Selmeczen a 17-dik században a lakosok egyik kedvencz foglalkodása volt a kertmívelés. A kertek itt többnyire hegyoldalban (scarpirozva) ültettettek, s a legnemesebb fákkal, legritkább virágokkal, üveg- s melegházakkal, mulatóhelyekkel ékeskedtek s a lakosoktól legkedveltebb, majdnem egyetlen mulatság kedvéért látogattattak [10]. Nyitra megyében is több helységek, kivált Német-Próna lakosai szorgalmasan kezelték a kertmívelést; szilvát különösen annyit termesztének, hogy azzal mind nyersen, mind aszaltan jövedelmes kereskedést űztek [11].

---

1) Sperfogel Wagnernál Anal. Scep. 2, 153.
2) Engel 4, 185.
3) Decret. 1655: 79.
4) Katona 22, 638.
5) Istvánfy Lib. 20. 244.
6) Katona 24, 248.
7) U. o. 22, 635.
8) U. o. 29, 758.
9) Istvánfy Lib. 22, 284.
10) Bel: Notit. Hung. Novae 4, 675.
11) U. o. 4, 426.

Említendők még e tekintetben Soprony és Pozsony vidéke; az utóbbikra e korban szállított blumenthali telep növényeit s gyümölcseit nem csak Pozsony, hanem a szomszéd osztrák városok héti vásáraira is szokta szállítani [1]. De általában mondhatni, hogy e korban már kedveltebb lőn a kertmívelés, kivált a nem annyira zaklatott dunántúli s felső tartományban, s már Oláh irhatá [2]: hogy mindennemű gyümölcs tömérdek mennyiségben termesztetik az országban; a sárga s görög dinnye különféle nemei pedig mind nagyságokra, mind izökre mérkőzhetők az olaszokkal. Jeles kerteket ültetett érseki javainak külön helyein Verácz Antal is, melyeknek nemes gyümölcséről eléggé tudósít Maximiliánnak egy levele [3]) a nevezett érsekhez, melyben tőle a nagy vörös ewregh zemew fekethe cheresnye (a levél szavai s irásmódja) vagy Ewlywedy (ölyvedi) fekethe cheresnye és a nagy, úgy nevezett duránci, zöld szinű kathalan zylwa, végre a két nemű, fehér és fekete tojás nagyságú Lóo zylwa fajokból csemetéket kér. E gyümölcsnemek az érsek ölyvedi kertében, Hont megyében, valának leghíresebbek, s e levél tanúsága szerint előbb tenyésztettek nálunk, mint Bécs vidékén.

A földmívelésnél nagyobb bátorsággal űzhető volt az állattenyésztés; miért is ez annál, aránylag, virágzóbb vala. A magyar kereskedésnek — miként alább szóba jövend — egyik legnevezetesb ágát tevé a baromkereskedés; évenként sok ezer hajtatott ki Osztrák-, Cseh-, Stájerországba s a Buccari réven Olaszországba, noha azt is azon körűlmény, hogy e foglalkodásra legalkalmasb alsó vidék volt épen a török uraság alatt, aránylag az előbbi virágzó állapothoz, szinte nem kevéssé

---

[1]) Bel: Not. Hung. Nov. 4, 653.

[2]) Hung. Belnél Appar. 33.

[3]) Az eredeti után közlé a „Századunk" 1839-ki 50-dik számában Podhradszky József úr.

megcsökkenté. A kunságiak-, nevezetesen halasiakról Oláh is mondá [1]), hogy nagy ménesekben és gulyákban tenyésztett lovaik és szarvas marháik által nem csekély gazdagságra jutottak. A lovak közt azonban leginkább dicséri az erdélyi, kivált székely fajt [2]). A juhtenyésztés kevésbbé volt terjedt; gyárak honunkban nem lévén, a nemesebb finom szőrű faj Szelepcsényi György, esztergami érsek koráig (1666) még egészen ismeretlen volt; az ugynevezett magyar birkák bőre gyapjastól együtt subákra használtaték föl; Erdélyben azonban és Szepességben, valamint Privigyén is daróez posztó is szöveték belőle, mely pórjainknál igen kelendő volt [3]). Hogy e nemű gyapjú külföldre is vitetett volna, nyomára nem akadtam. Ennél több szorgalom fordíttatott a sertéstenyésztésre, mire kivált a szalonna, a pórságnak e kedvencz eledele, ösztönzött. Híres volt sertéseiről Munkács vidéke [4]). Ez tevé Horvátországnak is egyik legnevezetesebb szorgalmi cikkelyét, honnan Magyarországba is sok ezer hajtatott be évenként [5]). A méhtenyésztés Horvátországban már azelőtt is virágzó [6]), e korszak alatt Magyarországban s Erdélyben is szorgalmasan űzeték, kivált a bányavárosokban, Szepesség és Erdély virágos völgyeiben; Oláh dícséri a mézszüreteket [7]).

II. Kézművek, mesterségek.

A hon eddig leirt állapota előre is gyaníttatja velünk, hogy a kézművek sem voltak, nem lehettek e korszak alatt virágzatban. Az idő sanyarúsága azokra is rontólag súlyoso-

[1]) Bel: Apar. 22.
[2]) U. o. 34.
[3]) Bel: Not. Hung. Nov. 4, 425.
[4]) Oláh Belnél Appar. 21.
[5]) Katona 20, 1259.
[6]) U. o.
[7]) Apparat 35.

dott: de általán véve, a műiparnak ezen ága még sem szenvedett annyit, mint a földmívelés. Az ország alsó felében ugyan, hol a török uralkodott, a kézművek és kézművesek sorsa hasonló volt a földmívesekéhez s foglalkodásaikéhoz; de az e vidéken azelőtt is kevésbbé volt gyakorlatban. A felső vidék falakkal erősített városai azonban biztosb menedéket adának a kézműveknek. Igaz, hogy e városokat is nem ritkán súlyos csapások sujtogaták a belháborúk és pártforrongások dühében; de azoknak a múlt korszak alatt szerzett hatalma s életereje sokáig ellentállott a nagyobb erőnek is, és később sem engedé a polgárok foglalkodásait végkép elnyomatni. Iparkodának ezen testületek e sanyarú korban is kitelhetőleg fentartani erejöket, s miután védelmökre a kormánytól elegendő hadi erőt ritkán nyertek, sőt a kebelökben tanyázó rendes katonaság ellenök gyakran ellenséges indulattal viseltetett, önerejök által törekvének a személy és birtok bátorságát biztosítani. Sőt némelyek, a nemesek példáját követvén, a közzavarban foglalásokat is tőnek; így p. Kassa, Rudolf alatt huszonnyolcz falunak volt birtokában [1]). A városoknak e törekvése adott aztán okot azon törvény-czikkre, minélfogva nekik új fekvő birtokot szerezni megtiltatott [2]). A királyok tapasztalván a városoknak hasznos szolgálatait, azoknak, hol lehete, kedveztek, és szabadalmaikat részint megerősíték, részint újakkal szaporíták. Így Zápolya 1531-ben Budának nemcsak régi, IV. Bélától nyert jogait megerősíté, hanem újakat is adott; egyebek közt fölmenté azt minden rendes és rendkivűli adózástól. Egy másik, három hónappal későbbi oklevélben pedig az egész városi testületet nemesi jogokkal s új czímerrel ajándékozá meg az ostrom alatt tett szolgálatai jutalmául [3]).

[1]) Fessler 7, 542.

[2]) Decret. 1542: 33.

[3]) Katona 20, 867 és 873.

Két évvel későbben a szebenieknek adott némi jogokat [1]). Hasonlókép kedvezett a városiaknak I. Ferdinánd és utódai. Így — mellőzve itt a kereskedést tárgyazó engedményeket, miket alább összefüggésben említendünk — egyebek közt I. Ferdinánd 1538-ban Beszterczе szabadalmait megerősíté [2]). Lőcse 1550-ben leégvén, a királytól hatszáz forintot s Bártfa, Eperjes és Szeben egy évi adóját nyerte meg a középületek helyreállítására [3]). 1563-ban Körmöcz, Selmecz, Besztercze, Baka-, Béla- s Libetbánya és Újbánya az idők mostohaságában megsértett kiváltságait megújítá [4]); úgy szinte Maximilián 1565-ben Lőcseéit [5]), 1569-ben Nagyfaluéit [6]); ugyanakkor Szegedéit [7]); Rudolf 1581-ben az új Károlyvároséit [8]); II. Mátyás Szombathelyéit [9]) stb. Sőt a törvényhozás is gyakran pártolólag gondoskodék a városokról, s alig volt országgyülés, melyben törvény-czikkely nem alkottatott volna, a városok szabadalmainak sértetlen megtartását sürgető; ilyenek például 1536: 55, 1545: 49, 1550: 78, 1553: 29 1569: 57, 1574: 35, 1575: 16, stb. törvény-czikkelyek; mi azt látszik bizonyítani, hogy a városoknak a törvényhozásba is volt némi, ha nem is elhatározó, befolyások.

A kézművek és kézművesek különféle osztályait, melyek honunkban e korig léteztek, s azok tökélyének fokát már az Árpád és vegyes házakból származott királyok korszakának ipartörténetében számláltam el részletesen; miért itt, az ismét-

---

1) Katona 20, 890.
2) U. o. 21, 736.
3) U. o. 1269.
4) U. o. 23, 761.
5) U. o. 24, 111.
6) U. o. 25, 82.
7) U. o. 25, 348.
8) U. o. 26, 115.
9) U. o. 29, 320.

lést kerülve, a műiparnak egyedűl e korszak alatt történt változásaira szorítom előadásomat. — A czéhek Magyarországban, miként az említett helyen előadatott, már a 15-dik században is tökéletesen kifejtve valának s egészen a némethoniak példájára; csakhogy a nemzeti elem szerint a magyar s német kézművesek ugyanazon nemei is külön czéhekre valának oszolva. A czéhszabályok e korszak alatt nevezetes változást nem szenvedtek; de azon egyesűleti szellem, mely azelőtt oly feltűnő, oly hatalmas emelője volt mind a polgári osztály alakulásának, mind a kézművek gyarapodásának, már nem mutatkozott azon fiatal, teremtő erejében, miként a középkorban, melynek az annyira sajátja volt, hogy nemcsak a kézművesek s kereskedők czéheinek egy sajátságos bélyeget s életet kölcsönözött, hanem a városok falain kivűl is minden, még felsőbb osztályt is áthatott. Ezen egyesűleti szellem meggyöngűlésének és elkorcsulásának oka, azon általános hatásún kivűl, mely a kor fordulatában feküdt, s melynél fogva az a nemesi osztályban végkép megszűnt, még az is volt, hogy ezen erőszak s törvénytelenség korszakában a czéhszabályok sem tarthatták meg erejöket úgy, miként azelőtt, s a közháborgás a városokra is eláradott, melyek e viszályokban egyébként is nevezetes szerepet játszottak, s egyik a másikkal, p. Lőcse Késmárkkal, nem ritkán ellenségesen is állott szemközt a csatamezőn [1]. Mennyire azonban e társulati szellem a kézművesek czéheiben fennmaradt, bizonyos szűkkeblű, önös gondolkodásmód vált sajátjává; a kereskedők közt azonban a czéhek szabadabb alakot öltének föl, mint a kézműveseknél. Az pedig, hogy a német ajkú czéhbeliek társulatokból a magyarokat kizárták, minél fogva ezek már régibb időkben külön czéheket alkotni kényteleníttettek, a magyar nemzetiség iránti idegenkedésből

[1]) Ungr. Magaz. 2, 177.

származott. Egyébiránt több hasonló művekkel foglalkodók p. lakatosok, kovácsok, késesek, sarkantyú- és sodronygyártók stb. most is, miként előbb, ugyanazon czéhben valának egyesülve; egynemüek ritkán alkotának külön czéhet. Ily különnemű kézművesek egyesületét kell a czéhek alatt értenünk, midőn például olvassuk, hogy Pozsonyban, mely város a török uraság korszaka alatt különféle okoknál fogva (itt tartattak a legtöbb országgyülések, ide, mint biztosabb helyre, vonúltak sok mesteremberek s kereskedők, közel feküdt Németországhoz stb.) mind kereskedésére, mind kézműi iparára nézve első volt, 1600 táján csak hét czéh létezett [1].

Ez időnek bélyege némiképen a műiparon is mutatkozik. Legélénkebben űzettek s némi új találmányokkal is gyarapúltak azon kézművek, melyek hadi szereket készítének; a korbeli történetirók legalább ezeket legsűrűbben említik. Így a késmárkiakról mondatik, hogy a 15-ik század első felében oly tüzes golyókat találtak fel s használtak a lőcseiek ellen, melyeknek tüze nem volt volna eloltható [2]. Forgách is beszéli [3], hogy a gyulafehérváriak 1566-ban új találmányú, iszonyú tüzet okádó golyókat szórtak az őket ostromló ellenre. Bethlen állítása szerint [4] Báthory István, erdélyi fejedelem, utóbb lengyel király, találta fel s használta azokat legelőbb. Az ágyúk, melyek a hadaknál használtattak, nagy részben a városok sajátjai voltak [5], s alig volt nevezetesb város, melyben olyanok nem öntettek volna. E kézművel magyar születésűek is foglalkodtak; ilyen volt már a múlt korszakban Orbán, ki azon nagy ágyúkat önté, melyeknek segedelmével II. Mahomed Konstantinápolyt

---

[1]) Ungr. Magaz. 1, 243.

[2]) Sperfogel Wagnernál Scep. 2, 160.

[3]) Lib. 16, p. 413.

[4]) Hist. 6, 523.

[5]) Azoknak vontatása is a városok terhe volt. Decret. 1599: 27. 1600: 14. stb.

bevette [1]). A 17-dik század közepén híres volt műveiről Lüders, királyi ágyúöntő Kassán [2]); valamivel később pedig Tartler Márton, szebeni érczműöntő, kinek Szeben egy ágyúért házat s polgári jogot adott [3]). A pisztolyok és tűzköves puskák 1543 táján kezdének használtatni [4]). A városok adó fejében gyakran kész hadi szereket szolgáltattak, p. Lőcse 1537-ben Fels tábornoknak tizenkilencz mázsa különféle ágyúgolyót [5]), 1557-ben tíz mázsa lőport, negyedfél mázsa ónt, tizenhat ágyút és taraczkot, ezer nyolczvan darab golyót [6]), 1559-ben három mázsa lőport s több mázsa golyót szolgáltatott [7]). E korban kezdtek Beszterczén készittetni azon finom damask kardok is, melyek később oly nagy hírre jutottak az országban. Érdemes itt megemlíteni a lőcsei 118 mázsás harangot is, melyet 1555-ben Illefeld Ferencz készített [8]), s a beszterczei 175 mázsást, mely a tűztől megrontatván, 1560-ban újra öntetett [9]).

Az élelemnemű készítmények közt a felső tót megyékben aligha legtöbb kezeket nem foglalkodtatott az égettbor, mi e vidéken már a szükségek közé tartozott; alig volt helység, melyben ezen ital nem készíttetett volna [10]). A német ajkú városiak, kivált a szepesiek- és erdélyi szászoknak kedvencz-italok volt a sör, az alsó vidéki magyarok pedig, kik szőlőt, mint említém, ritka helyt ültetének, kivált a jászok és kúnok bizonyos boza nevű italt szoktak kölesből készíteni [11]). A fel-

[1]) Bredeczky: Topogr. Beiträge 4, 95.
[2]) Egy, Jerney János úr birtokában levő, eredeti oklevél szerint.
[3]) Ungr. Magaz. 3, 409.
[4]) Katona 21, 366.
[5]) U. a. ad a. 1537.
[6]) Leutschauer: Chron. Magaz. für Gesch. Statist. d. österr. Monar. 2. 576.
[7]) U. o. 387.
[8]) U. o. 373.
[9]) Korabinszky: Lex.
[10]) Bel: Not. Hung. 4, 460.
[11]) Oláh: Hung. C. 8. ap. Bel: Appar.

vidéki tótoktól készített sajt és túró kelendő volt az egész országban. Voltak helységek, kivált a földműveléssel nem igen foglalkodó bányavárosok környékén, p. Hochwiess és Zernoviez, melyeknek kiváló foglalkodások volt, az említett városok héti vásáraira hordott kenyér sütése [1]).

A vászonszövés, miként említém, már a vegyes házakból származott királyok korszakában is oly szorgalmasan űzeték, kivált a szepesi és erdélyi szászoktól, hogy avval nemcsak benn, hanem külföldön is, p. a brassóiak, Smyrnában, Egyptomban stb., nevezetes kereskedést űzhetének. De úgy látszik, e korban az avvali külkereskedés a kelet felé megszűnvén, a gyártási szorgalom is megcsökkent; annyi bizonyos, hogy a belkészítmény nem volt elegendő az ország szükségeinek födésére, s miként alantabb látandjuk, nagy mennyiségű, kivált finom vászon hozatott be a külföldről. Magyarországban a szepesi helységeken kivűl, melyek majdnem kivétel nélkül foglalkodtak a fonás-szövéssel, gyakorlatban volt ez még Sáros, Túrócz, Trencsén, Liptó, Árva és Vas megyék több helységeiben. Eperjesen és Késmárkon pedig régtől fogva létezett vászonkalló. Meg kell azonban vallani, hogy a korbeli irók ezen iparágról szóló tudósításainak hiányában, állapotának részletesb leirását nem adhatni. — Szinte oly szűken emlékeznek a mondott irók egyéb manufakturákról is; miért ezekre csak a következő korszak története vethet kielégitőbb világot. Posztógyárak [2]), melyek finomabb készítményt szolgaltattak volna, még nem igen léteztek; a privigyei egyedűl darócz és úgynevezett aba posztót készített, minek a pórosztályban nagy kelendősége volt [3]). Hasonlók valának készítményeikre nézve a több szepesi

---

[1]) Bel: Notit. 4, 175.

[2]) Itt természetesen nem sajátképi gyárak, hanem egyes manufakturák értetnek.

[3]) Bel: Notit. 4, 425.

városokban, s Keszthelyen és Kőszegen stb. létező posztógyárak [1]) is, mely utóbbiak a 17-dik században állíttattak fel. Különösen Kőszegen a lakosság nagy része már ekkor is posztókészítéssel foglalkodék [2]). A Szelepcsényi György érsektől Gombán, Pozsony megyében, felállított sajátképeni posztógyár készítményei oly finomak valának, hogy akármelyik hollandi vagy angol gyáréival kiállották az összehasonlítást. E végre ő a finom gyapjút külföldről szállíttatá; sőt nemes fajú juhokat is nagy számmal hozatott be. De miután a gyár jövedelmei a nagy költségeket nem födözték, az érsek halála után egészen dugába dőlt e manufaktura [3]). A tizenhat szepesi város majdnem mindegyikében, valamint Nyitra s Trencsén megyék több helyein számos posztógyártók léteztek. Ezeknek kézműveik azonban sem kiterjedésökre, sem a szolgáltatott művek minőségére nézve híresb névre nem juthatának; készítményeik többnyire a pórságtól kedvelt fehér, fekete vagy hamuszínű durva posztóból, lótakarók s egyéb pokróczokból állottak [4]). — Mind vászon, mind posztó Erdélyben is több helyt, kivált a szászok által annyi mennyiségben készítteték, hogy abból a külföldnek is engedhetének némi részt; az örmény kereskedők, kik oda elég sűrűen jártak, a bevitt fűszerekért leginkább vásznat, posztót, faedényeket vittek ki cserében.

E kor végén igen sokat nyert műiparunk majdnem minden ágaiban azon kézművesekkel, kik a töröknek kitakarodta után az ország külön vidékein letelepedtek. Ilyenek valának például a német, Eperjesen, Bártfán és Szebenben megszállott paszománt készítők, kiknek műveit a 17-dik században ural-

1) Statist. Aufklärungen v. Grellman. Götting, 1797. 2, 258.

2) Korabinszky: Hist. Geogr. Lexicon ad vocem Güns.

3) U. a.: Lexicon ad vocem Gomba.

4) U. a.: Lexicon e városok nevei alatt.

kodni kezdett divat igen kelendőkké tevé[1]. — A timárok közt az egész országban legnevezetesbek valának a rajecziek Trencsén megyében, kik szabadalmaikat gróf Thurzó által nyerék; számok már a 17. század végével is meghaladta a százat. — Papirosmalom Erdélyben elébb létezett mint Magyarországban; már 1546-ban állítottak fel olyant Brassóban Fuchs és Benkner János[2]. Magyarországban az első Tepliczen, Spillenberg Samu, lőcsei orvos által emeltetett 1613-ban[3]; követte ezt nemsokára a felkai Szepesben, murányaljai Gömörben, melynek készítményei jóságokra elsők valának[4]; végre az enyedi Erdélyben, mely 1701-től számítja korát[5]. — A nógrádi, honti, árvai és liptói tótok, miként egyáltalán a felső megyék lakosai, a mezei munkák végeztével különféle fa- és cserép-műveket készítének, melyeket aztán az alsóbb megyékben búzával, kenderrel, szalonnával cseréltek föl[6]. — Az arany s ezüstművek készítésében legtöbb hírre jutottak az erdélyiek; s műveik nemcsak benn az országban, hanem künn is becsben tartattak, s a némethoni művesekéivel vetélkedtek[7]. Emelé ezen kézműveket az uralkodó fényűzés, mely a közép-osztályban is oly igen terjedni kezde, hogy azt Bornemisza Péter nyilván megróvja egyházi beszédeiben[8]. Arany- s ezüsttel szinte elboritva voltak azon négyszáz lovagtól kisért nagyok lovaikkal együtt, kik 1562-ben Maximilián koronázására Prágába küldettek[9]. Frangepán püspök végrendeletében pedig előfordulnak számos arany s ezüst

[1] E kézműben mások közt kitüntette magát bizonyos Engel. Korabinszky: Lexicon.

[2] Ungr. Magazin 1, 141.

[3] Chron. Scepus. Ungr. Magazin 2, 41. 51. — Korabinszky: Lexicon.

[4] Korabinszky: Lexicon.

[5] Bredeczky: Topogr. Beitr. 4, 49.

[6] Bel: Not. Hung. Nov. 4, 30.

[7] L. Desöffy János végrendeletét. Wagner: Diplomat. Sáros.

[8] Bredeczky: Topogr. Beitr. 4, 32.

[9] Forgách: Hist. Lib. 12, 304.

ékszerek, csészék, poharak, billikomok, kancsók, tányérok s egyéb asztali edények; továbbá szőnyegek, melyek közt nevezetes vala egy tizenkét darabból (pecia) álló, az evangeliomi tékozló fiú történetét ábrázoló; kilencz aranyos templomi palást s egyéb drága egyházi öltönyök, himmenyét-mezek; egy fővegről megjegyeztetik, hogy gyöngyeivel s drágaköveivel ezer arany értékű [1]) stb. — A toronyórák 1600 táján már számos helyt találtattak [2]); 1650 táján pedig már a zsebórák sem valának ritkaságok [3]). Sőt már 1566-ban bizonyos Egyed, nagyenyedi ifjú, oly remekmívű órát készített, mely korunknak sem válnék gyalázatára. Ezen óra t. i. oly kicsiny volt, hogy egy arany ujj-gyűrűbe foglaltatható; e különösséget Zápolya Zsigmond a török császárnak küldé ajándékúl [4]). Lőcsén pedig már 1516-ban létezett toronyóra [5]). — A rézmetszés e korban nevezetes haladást tőn. I. Ferdinánd pénzei sokkal csínosabbak az elődeiénél. Castaldo emlékpénze pedig, mely Erdélynek Magyarországhoz visszakapcsolásakor, 1551-ben veretett, különösen méltó emlékezetre. Ezen pénz egyik felűl Castaldo arczképét ábrázolja e körirással: IO. BA. CAS. CAR. V. CAES. FER. RO. ET. BOE. RE. EXERC. DUX; Castaldo válla alatt áll a müvész rövidített neve: ANIB. A külső körben ez olvasható: TRANSILVANIA. CAPTA. A másik fele meztelen nőt ábrázol, jobb könyökére támaszkodva s azon kezében országpálczát, baljában pedig koronát tartva; a háttéren hegyek tűnnek elő s ezeken pompás diadaljelek; a hegyek tövén egy vizi isten látható, jobb könyökével egy urnára támaszkodva, melyből a Maros ered; mellette e szó: MARUSIUS; bal kezében

---

1) Katona 21, 269.

2) Bel: App. Dec. 1, 332. — Ungr. Magazin 3, 479.

3) Ratkay: Memor. Banor. 269.

4) Bredeczky: Topogr. Beitr. 4, 70.

5) Sperfogel: Analect. Scep. 2, 132.

pedig kigyót tartva [1]). A pecsét-metszés is divatosabbá lőn; az 1550-ki 62-dik törvényczikk szerint minden megye köteles volt tiszti pecsétet tartani, holott azelőtt csak az alispánok, szolgabírák stb. magán pecséteik alatt küldettek a hivatalos levelek. Ezeket még a 16-dik században is legtöbbször aranyművesek készíték [2]).

A könyvnyomtatás e kornak minden zaja s nyomorúsága között is igen gyarapodott; már a 16-ik században is több oly intézettel dicsekedhetett hazánk. Ezek közt valának: a bártfai, Guttgesell Dávid vezérlete alatt, kinek halála után Klöss Jakab vette át a felügyelést; a pápai, debreczeni, melyet Török Bálint állíttatott; a keresztúri, galgóczi, lőcsei, nánási, vagy újszigeti, sárvári, csepregi, mely utólsó három Nádasdy Tamás költségein Abádi Benedek s mások által emeltetett; továbbá a németújvári, Batthyányi Ferencz költségén; a detrekői, melyet Bornemisza Péter állíta fel a Balassák költségén; a beszterczei, sárospataki, nagyszombati, melyben Ranzán Péter évkönyvei legelőször nyomattak ki; a nagyváradi, vizsolyi, világosvári; a pozsonyi, melyet Pázmán érsek saját házában állít tatott fel; a kassai; a trencsényi, sopronyi, késmárki stb [3]).

Gyarapodásban találjuk e korszak alatt a hajóépitési mesterséget is. A hajók már a 16-ik században nagyobbak, de még sem oly nehezek és esetlenek valának, mint a múlt korbeliek; sőt a tengeriekhez hasonlók is építtettek a Dunára, melyek nagyobb ágyúkkal voltak ellátva [4]). Hasonló állapotban volt a hidépités. Állandó hajóhíd még sehol sem volt a Dunán vagy egyéb, nagyobb folyamon, és olyan csak hadmenetek vagy egyéb különös körűlmények alkalmakor, p.

---

[1]) Ungr. Magaz. 3, 139.

[2]) Bredeczky: Top. B. 4, 64.

[3]) L. ezeket mind elszámlálva s a nyomtatott munkákat is megemlítve. Katona e korról szóló köteteiben; továbbá Németh: Memoria Tipogr. és Bredeczky: Top. B. 4, 83.

[4]) Jovius Lib. 30, 416. Katona 20, 1, 806.

Maximilián koronázási ünnepére, építtetett. Szaporodtak a vízi malmok is: Busbeque, I. Ferdinánd követe, konstantinápolyi útjában, melyet hajón tett, sok dunai malmot talált [1]. Ferdinánd 1550-ben a barsi, nyitrai, trencsényi molnároknak megerősíté azon kiváltságaikat, mik szerint minden királyi adótól mentek voltak, és saját kebelökből választott, tizenkét esküdt hatósága alá tartoztak, minden közönséges pöreikben [2].

Semmiben szegényebb e korszak alatt nem volt honunk, mint a tulajdonképeni müvészetben. Festész ezen egész kétszáz éven keresztűl terjedő korszakban alig volt egy hazánkban; pedig épen ez a kor az, melyben e müvészet Rafaelben, Buonarotti Mihályban stb. zenitjét érte el. I. Ferdinánd igen vágyott látni a mód felett elhízott, helyéből kövérsége miatt alig mozdúlható Tapolcsányi Tamást; s nem volt honunkban festész, ki őt a király kivánatára lemásolhatta volna; miért Ferdinánd Németországból külde le hozzá egy ily müvészt [3]. Ezt némikép csodálhatni oly országban, hol a templomait s oltárait festvényekkel diszesítni szokott kath. vallás volt az uralkodó; s mivel az egyháznak bizonyosan e korban is volt erre szüksége, iróink pedig honi müvészről nem emlékeznek, állítanunk kell, hogy a festvényeket vagy külföldön készítteté, vagy a müvészeket külföldről hozatá be a vallásos buzgalom. II. Ferdinánd idejéből dicséri Bél [4]) a pozsonyi királyi teremek festvényeit, melyek a mondott királyt többféle helyzetben s környületekben ábrázolták; de ezek bizonyosan külföldinek művei valának. A 17-ik század azonban valószinűleg már több festészekkel ajándékozta meg honunkat; de ezekről csak az eddig zárva tartott levéltárak nyújthatnának világot.

[1]) Katona 22, 637.
[2]) U. a. 21, 997.
[3]) Bredeczky: Top. Beitr. 4, 82.
[4]) Not. Hung. Nov. 2, 144.

Ezt hinni annyival inkább hajlandó vagyok, mivel 1652 táján már rézmetsző is létezett Lőcsén, bizonyos Kremieniz János. Ennek művei közől egy, Vesselényi Ferencz rézre metszett arczképe megmenekűlt az enyészettől s hiteles kútfőből tudom, hogy az egykor Kaprinai István birtokában vala. — Hasonlót mondhatni a szobrászat- és képfaragásról. Honunknak, miként az előbbi korszakok történetéből látók, kivált I. Lajos és Mátyás alatt oly szobrászai s érczműöntői valának, kiknek birtokában sok más országéit nem volt oka irígyleni; a budai, azon korban páratlan királyi lak, a töröktől mind innét, mind egyéb helyekről elrablott vagy összerombolt művek, elég bizonyítványai ezen állításnak. Annál meddőbb volt ezen egész hosszú korszak a müvészet ezen ágában; sőt a múlt időnek maradványait is mind egyig elnyelte a török vandalismus pusztító dühe, vagy legkedvezőbb esetben hasonló sorsra juttatá a budai temető sok és szép márvány emlékeivel, melyeket Bogáthy János, kassai bíró, az utczákon elhányva s padokká, vagy a kalmároktól árúasztalokká használtatni látott[1]).

Az építészetet azonban a szükség és kényelemvágy nem hagyhatá egészen száműzetni; csak hogy más részről azt, miként fenállott, aligha helyezhetjük a müvészetek sorába. A háborúk sanyarú kora nem palotákat, hanem várakat, erősségeket kivánt építtetni. E végett is többnyire külföldiek, olaszok és németek hivattak meg. Olaszok, nevezetesen egy bolognai épitész által emeltette Zápolya a budai várnak új tömérdek bástyáit és tornyait[2]); ilyenek által erősíttette Ferdinánd is várait[3]). Az utóbbiak közől a 17-dik század elején nevezetesbnek olvassuk Wiener Móriczot[4]). A gyakori gyujtogatások

—

1) Bel: Apparat. 1, 332.

2) Jovius Lib. 39. p. 256.

3) Katona 21, 885.

4) Istvánfy Lib. 33, 524.

szükségessé tették a lakházakat jobban biztosítani a tűzveszély ellen, miért több városokban cserép és zsindely váltá fel a nád és szalma tetőket [1]). A török az elfoglalt városokban saját izlése szerint, néhol keleti fénynyel, emelt épületeket; említésre méltók e tekintetben a budai fürdők, melyeket Szulejmán az esztergami érsek palotájából alakíttatott, a vizet a Dunából csatornákon hajtatván fel s az épület homlokfalát és teremeit a városban talált, Mátyás korabeli márvány-szobrokkal s emlékkövekkel ékesíttetvén föl [2]). A 17-dik században azonban már nagyobb ügyelet volt az építésben a díszre s kényelemre is, és néhány valóban szép épület is emelkedett. Ilyen volt a kismartoni kastély, melyet Eszterházy Pál, nádor, 1683-ban emeltetett. Szép példánya ezen kori építészetnek a lőcsei 1647-ben emelt torony is, melynek rézfödelére száz mázsa réz, ugyan annyi vas, és tizenhárom m. ón fordíttatott [3]). Nem mellőzhetem itt el az e templomban létező orgonát sem, melyet 1623-ban Komicz Kristóf tizenháromezer forintért készített, s mely minden műértő csodálatát magára vonta [4]).

III. Bányászat.

Az ausztriai házból származott királyok egyáltalán nagyobb gondot fordítottak a bányák szorgalmas míveltetésére, mint elődeik; ezt a folytonos háborúk költségei is szükségessé tevék; azért azon bányákban, melyek közvetlen a kir. kamara birtokában s igazgatása alatt léteztek, mind azon javítások is gondosan megtétettek, mik Cseh- és Szászországban koronként fölfedeztettek. I. Ferdinánd erre szóval is kötelezte magát az

[1]) Verancz levele Katonánál 25, 237.

[2]) Wernher: De Amirand. Hungariae Aquis 312.

[3]) Korabinszky: Lexikon.

[4]) U. o.

1545-ki törvénykönyvet megerősítő válaszában, igérvén, hogy ő, ki egyéb tartományaiban is birván érczbányákkal, azoknak ügyét jól érti, semmit el nem mulasztand, mi Magyarország bányáit virágzatra emelheti [1]).

I. Ferdinánd alatt leggazdagabb arany s ezüst bányák voltak: a körmöczi, selmeczi, ribnói, rozsnyói, szomolnoki, nagybányai és beszterczei [2]). A beszterczei ezüst- és réz-bányákat Ferdinánd 1527-ben Thurzó Eleknek és a Fuggereknek adta haszonbérbe, kik azokat ily módon már II. Lajos alatt is birták volt. Ezeknek adta át Ferdinánd az erdélyi ércz- és só-bányákat is, melyeket azonban Zápolya Lengyelországból visszatérte után ismét birtokába kerített [3]).

Zápolya osztályrészében Utyeszenich kincstárnok szinte különös figyelmet fordított a bányamívelésre. A kormánya alatt lévők közt leggazdagabbak voltak a gyula-fehérváriak, melyekben higany is hozatott napvilágra [4]); csekélyebb haszonnal, de hasonló szorgalommal munkáltatott az asszonypataki és felsőbányai arany- s ezüst-bánya [5]); Abrud-Bányán pedig aranymosás volt gyakorlatban [6]). Utyeszenich halála után azonban a többivel együtt ezen ága is elhanyagoltatott a státusgazdaságnak, s csak Báthory István kezdett azokra jobb kort deríteni; mielőtt azonban a szükséges javításokat tökélyre vihette, a lengyel trónra hivattatott, s félbeszakasztott művét utódja nem folytatta. Később Báthory Zsigmond alatt báró Herberstein ajánlá magát, a már majdnem végkép megrontott asszonypataki és felsőbányai arany- s ezüst-aknákat jobb karba állítani; mit pár év alatt saját költségein meg is tőn; miért

[1]) Corp. Jur. 1, 383.

[2]) Oláh: Hung. Bel: Appar. 36.

[3]) Katona 30, 289.

[4]) U. a. 25, 217.

[5]) Istvánfy Lib. 22, 278.

[6]) Katona 20, 1301.

1592-ben az említett fejedelem bizonyos időre neki engedte át költségei pótlásául azoknak jövedelmét [1]).

Rudolf hanyag kormánya alatt, mihez még pazarlás is járúlt, a királyi arany- s ezüst-bányákra is oly kevés gond fordíttatott, hogy azok pusztulásra jutottak volna, ha Henkel Lázár, gazdag bécsi kereskedő, ki aztán némi birtokot is szerzett magának az országban, kölcsönnel nem segíti a bányaigazgatókat. Mivel pedig a kamara e kölcsönt vissza nem fizetheté, Henkel kamat fejében némely aknák jövedelmeit foglalta le. Mind ezek, mind egyéb foglalások által a királyi kincstár jövedelmei annyira megcsökkentek, hogy az 1609-ki országgyülés ezen ügy körűli csalásoknak gátot vetendő, szükségesnek látta megújitani azon törvényeket, melyek pénztőke veszteségi büntetést mondanak azokra, kik nyerészkedési czélból a kir. bányáknak pénzt kölcsönzének. Mivel azonban tudva volt, hogy Henkelnek e kölcsöne nagy javára volt az egyébkint elpusztulandott bányáknak, az elfoglalt aknákat tőle kivételképen visszaváltatni rendelték; de midőn az e végre kiküldött választmány a kölcsönt az elfoglalt aknákból kétszeresen is visszakerűltnek találta, ezeket is minden egyéb idegen kézen levőkkel együtt minden kárpótlás nélkül a kir. kincstárnak visszaadatni rendelte az 1622-iki 46-ik törvényczikkely. Mátyás, de kivált a két Ferdinánd alatt ismét szorgalmas igazgatóra talált a bányászat Piberben, ki nem csak a régieket gondosan mívelteté, hanem újakat is nyitott. Különösen gazdag erű volt azon arany- s ezüst-akna, melyet 1637-ben Selmeczen fedezett föl; két évvel t. i. megnyitása után naponként százhetven font tisztítandó s részben tiszta érez ásatott ki belőle; tizenöt évvel később pedig, mi alatt mindig gyarapodott, páratlan bőséggel tárta fel kincseit. „A Piber aknája,

[1]) Katona 26, 579.

u. m. Richter [1]), jövedelme iránt mindig biztos reményt nyújtott; a 17-ik század közepén ereit kifejtvén, királyi kincseiről híres lőn.... Később pedig midőn megvénhedett s mint meddő aljasúlni kezdett volna, gyalázatát csakhamar lemosván, leggazdagabbnak s érczben termékenyebbnek bizonyítá magát, mint valaha.“ Bizonyítják ezt selmeczi oklevelek is: „Legtöbb aranyat adott — így olvassuk egy német nyelvű oklevélben Bél idézett helyén — a selmeczi bányában az 1690-ki év, t. i. 1872 markát, azaz: egy és fél pisetumot, mi 132,425 aranyat tőn. Ezüstből pedig ásatott 21,517 markányi, azaz harminczhét pisetum, vagy is 2,851,815 forint, a kisebb akna jövedelmén kivűl, mi szinte legalább 40,000 aranyra, vagy 800,000 ftra ment.“ Alantabb pedig így folytatja: „Ide kapcsolandó még, mit a szemétről megmentett számadó könyv — codex rationum — a selmeczi aknák gazdagságáról mond 1672-től 1680-ig; hogy t. i. a Piber-akna évenként 427,600 bányai font ezüsttel és 5315 félfont — semmi libra — aranynyal jövedelmezett.

Ezen mindig emelkedő jövedelmét a bányáknak a 17-dik század végeig a nagyobbodott szorgalom mellett azon erőművek is okozák, melyek e korban részint czélszerűbbekké javíttattak, részint újakkal szaporíttattak. Nevezetes volt az utóbbiak közt az, melyet a 17-dik század elején Gáll János talált föl, s később Piber tökéletesbített; ennek segedelmével tette ő oly virágzóvá a selmeczi aknákat [2]). — A nagybányai aknákat, melyek, mintegy kifáradva a kor elején még bő jövedelmezésben, elmeddűltek s több évig elhagyott állapotban valának, Leopold 1675-ben ismét s oly szerencsével kezdé miveltetni, hogy azok mindjárt az első években gazdag arany- s ezüst-erekkel jutalmazták a reájok fordított szorgalmat és

---

[1]) Bel: Not. Hung. Nov. 4, 657.

[2]) U. o. 659.

költséget[1]). A selmeczi bányák azonban, a mindinkábbi mélyedés és betolúló víz által annyira megrontattak, hogy a vízmerésre fordított költségek a jövedelmet már tetemesen meghaladták. I. József alatt Selmecz Rákóczy kezébe jutván, miután ez a bányákra költeni nem akart, a szövetséges rendek megegyezésével 1708-ban Bercsényit kiküldé, a kir. bányaépületek és bányák szétrombolására. A lakosok a föld gyomrában kerestek menedéket; egyedűl Hell Mátyás, a bányaigazgató, borúlt Bercsényi lábaihoz, a bányák megkiméléseért esedezvén. Kérése foganatos volt: Bercsényi elállott szándékától. De ámbár a bányavárosok nem sokára visszakerűltek a király birtokába, a kincstár, nem győzvén a költségeket, Selmecz bányái munkáltatását 1709-ben elhagyni rendelte. De a derék Hell el nem csüggedett; személyesen kérte a királyt e rendelménye visszahúzásáért, kit végre azon igéretével, hogy a költségek ezután kevesedni fognak, reábirt, hogy neki a munkák folytatására 30,000 forintot fizettetne. Hell buzgó törekvései nem maradtak sikeretlenek: azóta mintegy 135 millió forintnyi arany s ezüst kerűlt ki a jelenig e bányákból[2]).

A kincstáriakon kivűl még számos arany, ezüst, stb. bányák léteztek már, melyeket egyesek, kiknek földjeiben fölfedeztettek, vagy egész társaságok a kincstárral együtt részvényekre míveltettek. Ilyen volt a sok közől a poprádi, Szepesben, mely a 16-ik század közepén nyittaték meg s ezüstöt és rezet adott[3]); továbbá a boczai és magurkai aranybányák Liptóban stb. Szokásban vala, hogy az új bányákat fölfedezőik három évig minden teher s adó nélkül használhaták, s csak azoknak eltelte után kötteték a kincstár és tulajdonos

[1]) Kazy: Hist. Hung. 3, 178.
[2]) Tud. Gyüjt. 1824. 4 köt.
[3]) Ungr. Magaz. 2, 44.

között szerződés, melyben a bányaadó — urbura — s egyéb kötelezettségek meghatároztattak [1]). Az ily bányákból kiásott nemes érczet tartoztak a tulajdonosak meghatározott áron a kincstárnak eladni, csak annyit tarthatván meg abból s pedig a kamara tudtával, mennyi saját szükségeikre vala fordítandó; a kereskedés azokkal számos törvények által megtiltva volt. 1545-ig az ezüst markáját öt fton váltá be a kincstár; de az ezen évi országgyülésen tekintetbe vétetvén, hogy az aknák a folytonos ásás alatt már igen lemélyednek s a nagyobb mértékben beszivárgó víz a mívelést súlyosítja s a költséget sokasítja: az 50-dik törvényczikk által rendelteték, hogy a kiásott ezüst markája azontúl 25 dr. híjával, 6 fton váltassék be a körmöczi kamarától. — Ezen magánosoktól mívelt bányákról többször is gondoskodék törvényhozásunk: így az 1552-iki 36-dik czikkelyben biztosíttatnak az új bányák feltalálói mind azon jogokról és szabadalmakról, melyeket az elhunyt királyok adni szoktak; az 1574-ki 19-dik megújítja azon szabályokat, melyek a magánosak aknái ügyében II. Ulászló 1492-ki törvénykönyve 30-dik czikkében alkottattak s miknél fogva rendeltetik, hogy mindennemű érczbányák — kivéve a sóbányákat, melyek mind a kincstáréi — a feltaláló tulajdonos birtokában maradjanak, de ez évenként a szokott urburával adózzék [2]). — A szabadítékok, melyek az új bányák fölfedezőinek adattak, nem mindig valának egyenlők. Így Leopold 1669-ben az Andrássy családnak egyebek közt azon szabadítékot

[1]) Katona 26, 579.

[2]) A bethlenpárti 1620-ki beszterczei gyülésből is fenn van egy, a bányákat illető rendelmény, melyben határoztatik, hogy miután a bányák míveltetése igen költséges, és az országra hasznos, a bányamívelők régi szabadalmai megtartassanak, s különösen hogy a kir. kamarától beváltatni szokott réz egy fttal drágábban fizettessék: az arany- s ezüstmíveseknek pedig a törvényesen kiszabott mennyiség kézműveik űzésére a kamarától pontosan kiadassék. Katona 30, 537.

adta, hogy a feltalált bánya, a közszokás ellenére, mi három évet engedett, tíz évig maradjon ment a szokott adótól, annak eltelte után pedig minden érceznek tizedét, kivévén az aranyat és ezüstöt, a kincstárnak adják, a többit kereskedés alá bocsáthatván [1]).

A vas- és egyéb nemű érczbányákat s hámorokat, melyek Gömörben, Zólyomban, Abaújban, Sáros-Zemplén- és Borsódban stb. sok helyen míveltettek, rövidség okáért mellőzve, csak a sóbányákról adandok még rövid tudósítást. Oly gazdagok valának ezek, hogy nagyobb szorgalom mellett egész Európa szükségét kielégíthették volna. Magyarországban leggazdagabbak s míveltebbek voltak a mármarosiak: a huszti, rónaszéki és sóvári [2]); Erdélyben a tordai, vizaknai, décsi, széki, kolosi és sok mások [3]). De az aknák kifogyhatlan gazdagsága mellett sem éltek honi sóval az ország minden részei. A nagyfalusiak már Zsigmond király idejében kezdék a lengyel sót Árvába és Liptóba szállítani, s erre 1523-ban Zsigmond lengyel királytól szabadítékot is nyertek, melyet később II. Lajos, 1548-ban pedig I. Ferdinánd is megerősített [4]). Oka ennek az idegen só beszállításának az volt, mivel az utak rosszasága miatt a nevezett megyékbe Mármarosból nem mindig s csak nagy bajjal lehet vala eljutni. Később ezen lengyel só szállítása a törvények által egyedűl azon esetben engedteték meg, ha Mármarosból e felső megyékbe elég só nem szállíttathatott.

---

[1]) Katona 33, 732.

[2]) Chron. Leibicer. Wagnernál Scep. 2, 192.

[3]) Oláh: Hung. Bel: Appar. 36.

[4]) Katona 21, 789.

A kereskedés állapota.

I. Általános akadályok.

A honnak fönebb leirt általános állapota nem kevésbbé föltételezé a kereskedést, mint a nemzeti ipar egyéb ágait. Sőt a folytonos háborúk és forrongások, a féket szakított törvénytelenség, a zsarlások és rablások semminek nagyobb ártalmára nem lehettek, mint a kereskedésnek. Mégis, ha egyedűl ezek voltak volna a kereskedés akadályai, bizonyosan nem sülyed le az annyira előbbi virágzatáról, mennyire lesűlyedett. A kereskedés ösztönöztetvén a nyereség vágyától, ezen mindenek közt legközönségesb, hatalmas indulattól, nem irtózik megvíni a külső veszélyekkel, mikkel a pénzkereset összekapcsolva van, ha szerzett javait aztán bátorságba helyezheti. De ezen akadályokon kivűl még mások is voltak, részint erkölcsiek, részint státusgazdaságiak, melyek a kereskedést annyira nehezíték s megnyűgözék, hogy csodálkoznunk kellene, ha az annyira, mint történt, el nem silányúl.

A közvélemény, legalább a nemesi osztályban uralkodó, nem tulajdonított a kereskedőnek s foglalkodásának kellő tiszteletet; mert nem tudta méltánylani annak hasznait, melyeket a polgári életre, a haza jólétére áraszt; nem csoda, ha előitélettől elfogúlva az egész kereskedő-osztály ellen azt nemtelen, sőt gyalázó gyanúsitásokkal terhelte; a kereskedés ügyében pedig a legfonákabb eszméket ápolta [1]. Mert kereskedő vagy kalmár és uzsorás csaló, körűlbelűl egyet tőn, csak honunkat értem, e kor szótárában; s a közvélemény szerint oda ment ki annak minden törekvése, hogy a népet minél inkább kifoszthassa. Igaz, hogy e véleménynek volt

---

[1]) Katona 23, 619.

némi alapja, mert a zsidók, ráczok és örmények, kik az ország némely részein majdnem kizárólag űzték a kereskedést, valóban nem menthetők fel minden vád alól. De nem válhatik e kornak dicséretére, midőn az egész osztályt telhetetlen pénzszomjasnak, csalónak, fösvénységében a közjóra nem áldozónak bélyegezte. S kellemetlenűl vagyunk meglepetve, midőn ily véleményt még egy világos fejű Verancsicstól is olvasunk, ki egy, a budai basához irt levelében a kalmárságról ekként nyilatkozik: „Tudja nagyságod, hogy ily kereskedéssel foglalkodó emberek a világ nadályai. Miként ezek soha el nem telnek a test nedveivel, úgy a kereskedők sem pénzzel; mit midőn szorgalmasan gyűjtenek, vele nem élnek oly adakozólag, mint a katonák.“ E véleménynek pedig károsabb befolyása volt a kereskedésre, mint talán első tekintetre gondolnók: az elnyomást, a rablásokat ápolta, a fosztogatás vágyát ingerlette, midőn azt, mintegy viszonzásnak, az alattomban elkövetett csalás kárpótlásának nézetvén, némiképen igazolta, s a bűnt undokságától, a lelkiösmeretet fullánkjától megfosztotta.

Nem kevésbbé fonákok voltak a nézetek, melyeket e korban magáról a kereskedésről találunk. Nem elvek által, melyeket ész és tapasztalás igazol, hanem oly szabadalmak által látjuk azt vezettetni, melyek azt néhány városra szorítván, az országnak kárára, az egyedáruságot ápolták. Ilyenek a kizáró szabadítékok s kivált az árumegállítás – Stapel. Ezek azonban nem új szülöttei e korszaknak: miként a maga helyén említteték, az anjoui ház fejedelmeitől veszik hazánkban származásokat; s e korszakot miattok csak annyiban vádolhatni, mennyiben azokat megtartotta s néha ott is megújította, hol azokat maga a kereskedés józanabb szelleme kiejtette gyakorlatból. Így I. Ferdinánd 1538-ban megújította Eperjesnek árumegállító jogát, egyedűl azért, mivel e városiak neki hű szolgálatokat tőnek a Zápolya elleni háborúban s hogy a

vidéken az ő birodalmához tartozó városok közt is legyen egy, azon joggal biró, miután Kassa, mely annak gyakorlatában vala, Zápolya kezére jutott [1]). Később az idegen pénznek, kivált a honinál rosszabb lengyelnek, az országban eláradását, nem tudta az ország czélszerűbb módon meggátolni, mint a régi, nagy részben már elavúlt árúmegállítások fölélesztése által [2]); minél fogva Lengyelország felé Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Késmárk: Ausztria felé Pozsony és Soprony; Morva felé Nagyszombat; Stájerország felé Zágráb és Varasd ismét visszahelyeztettek árúmegállító jogaikba. — Miben állott e jog, sem a felhozott törvényczikkek nem említik, sem más ezen korbeli irónál földjegyezve nem találtam: mivel azonban a régi jog minden hozzátétel és változtatás nélkül élesztetik föl: egészen megegyeznie kellett a régibb ily nemű jogokkal; ezekről pedig elég világos tudósítást ad egy 15-ik századbeli kézirat [3]), melyben Budának árúmegállító jogai is följegyezve vannak. Olvassuk ebben, hogy minden, a városba jövő idegen kalmár köteles volt magának rakhelyet tartani s portékáit ott árúlni; a vásár eltelte után azokat más városba vinni tilalmas volt; ki e szabályt megszegte, elveszté árúit. Továbbá minden árút, mely, akár hová s akár honnét szállittatván, a városon keresztűl viteték, ott letenni s bizonyos ideig áruba kelle bocsátani: ki a várost, midőn az útjában esett, elkerűlte, a városiak azt szabadon kifoszthatták. Ide tartoztak még azon szabályok is, melyeknél fogva a városban egyik idegen a másikkal semmi adásvevésbe nem bocsátkozhatott, s minden portékát, mely a vásárból felmaradt, csak városi kalmár vehetett át; valamint azok is, melyek szerint

[1]) Katona 20, 1111.

[2]) Decret. 1569. 18. — 1599: 33.

[3]) E kézirat, melyről már a múlt korszak történetében is szólottam, a budai jegyző tiszti könyve volt, a 15-ik században, és t. Frank, pesti egyetembeli jogtanító úr birtokában vagyon, ki velem azt közleni szíveskedett.

idegennek kicsinyben árúlni tilalmas, s meghatározva volt, ki mennyit bocsáthat egyszerre árúba; p. a finomabb posztóból egy végen, durvábból három, öt és tíz végen; vászonból, minősége szerint három vagy hat végen; selyemből három, négy, hat fonton stb. alúl nem volt szabad árúba bocsátani [1]).

Mily szűk és viszás nézetei voltak törvényhozásunknak a kereskedésről, bizonyságot tesznek a harminczadot tárgyazó törvények is, mik az ezen ügy körűli visszaélésekkel együtt, egyik fő akadályát tevék kereskedésünknek. Vám és harminczad közönségesen úgy tekinteték, mint pénzforrás, nem pedig mint fék, mely által a kereskedés az ország közjavára igazgattassék. Azért gyakran történt, hogy a kincstár pillanatnyi haszna miatt a kereskedés lényeges érdekei föláldoztattak; történt, hogy e pénzforrásra utaltaték a kormány, midőn az az ország szabadságáért vívandó harczok költségeire segélyt, adónagyobbítást kivánt az ország rendeitől. Sőt többször meglepetünk azon rendelménytől, mi szerint belföldieknek az ország termékeit kivinni megtiltaték, hogy azokért az idegenek bejönni kényteleníttetvén, a tőlök fizetendő nagyobb vám a kincstárt szaporítsa [2]). A királyok meg voltak elégedve a kereskedés állapotával, ha az kincstároknak bőven jövedelmezett, a nagyok s nemesek pedig, ha termesztményeiket a belvásárokon vagy árúmegállító helyeken idegeneknek, bár olcsón, eladhatták. Innét az az ingadozás, azok a számtalan ellenmondások az ezen kori kereskedést tárgyazó törvényekben. P. 1546-ban a pozsonyi harminczadnál az adó minden áthajtott ökörtől egy forintról kettőre emeltetett, azon remény-

[1]) L. több hasonló szabályokat e kéziratból az előbbi korszak történetében.

[2]) Ily javaslatot olvasunk az 1618-ki országgyűléshez leküldött királyi előadásokban is Katona 29, 760. 1619-ben magok a RR. kérték azt a királytól. Acta Comit. p. 370.

ben, hogy a kincsár haszna mellett a kereskedők sem fognak károsodni, marháik árát annyival fölebb emelvén. E számolást azonban nem igazolta a tapasztalás. A következő országgyülésig világosan kitűnt az önkényes vámfölemelés káros befolyása, nemcsak a marhakereskedőkre, kik közől többen megbukván, kereskedésökkel felhagyni kénytelenittettek, hanem az egész országra is; mert a külföldiek is fölemelvén behozott portékaik árát, a veszteség végre is az ország lakosaira háromlott, nekik kellvén viselni a kincstár nyerészkedésének súlyát, a nélkül pedig, hogy az mind e mellett is részesűlt volna valamely haszonban; mert sokan felhagytak e kereskedéssel, sokan Lengyelországon s egyéb tartományokon keresztűl, sokan végre tilos útakon csempészték be Ausztriába marháikat, miknél fogva kénytelen volt a törvényhozás 1548-ban a harminczadot egy s fél forintra leszállítani.

Ezen s ily szellemű törvényeknél sokkal ártalmasbak voltak még kereskedésünkre azon visszaélések, melyek a vámok s harminczadok körűl történtek. A zavarok és törvénytelenségek e korszakában majdnem minden nemes állított fel birtokában vámokat s illetőleg az ország szélein harminczadokat, melyek törvénytelen követeléseikkel, önkényes zsarlásaikkal valóságos nadályai voltak a kalmároknak s akadályai a közlekedésnek. Mert nem elégedének meg avval, hogy az önként arra utazó kalmárokat kizsebelték; hanem történt az is, hogy, miként az árúmegállító joggal ellátott városok, kényszeríték is arra utazni a kalmárokat. Így p. Lasky Jeromos 1562-ben a Krakóból árúkkal hazamenő lőcsei kalmárokat reá szorítá, hogy szokatlan útakon kerűljenek az ő harminczadára. Miért Lőcse visszatorlással élvén, a késmárkiakat, kik Laskyt uralták, nem bocsátá be vásáraira [1]). Számtalanok voltak az ezen

[1]) Leutschauer Chronik im Magazin der Gesch. und Statistik für die österr. Monarchie 2, 388.

visszaélések ellen emelt panaszok; számtalanok a törvényczikkek, melyek azokat eltörűlni rendelik [1]; de hasztalan: fennmaradtak azok ezen egész korszak alatt a kereskedők zaklatására, a közlekedés nehezítésére. Így később, hogy a számtalan adatokból egy párt felhozzak, Schvendi tábornok a hatósága alá vetett felső tartományban minden kocsi gabonáért, minden hordó borért, akár adatott el, akár nem, polgároktól és nemesektől egyenlően, hat forintot zsarlott ki, a falvakat és mezővárosokat pedig törvénytelen boradóval terhelé, melynek jövedelmeivel aztán Lengyelországban nyereséges kereskedést űzött [2]. A komáromiak a 17-dik század közepén a városuknál átúszó minden hajótól egy sókövet csikartak ki [3]) stb.

De nemcsak e törvénytelen vámok s harminczadok, hanem a törvényeseknél történt visszaélések is mód felett nehezíték a kereskedést. A harminczad-hivatal tisztviselői hasznukra fordítván az idők zavarát, mennyire nyomták a kereskedőket, önkényök szerint szedvén a vámot, több országgyülések irományai tudósitanak. Így az 1567-ki gyülés rendei panaszkodnak, hogy a harminczadosok a vámfizetést tanusító levélkéért (boleta) minden ökör után nyolcz denárt követelnek a hajcsároktól, holott azelőtt egy egész falkáért csak két denár volt fizetendő; a Lengyelországból Árvába és Liptóba szállíttatni szokott sóból pedig harminczad fejében annyit foglalnak le, hogy a kereskedők e zsarlást ki nem állhatván már fel is hagynak e szállítással, vagy tolvaj útakon csempészik be árújokat; amaz a mondott megyék lakosainak, emez a kincstári jövedelemnek kisebbségére történvén [4]). Így az 1635-ki sopronyi gyülés

[1]) Ilyenek Ferd. I. Decr. V. art. 45. 48. — továbbá 1546: 49. 54. — 1548: 53. 58. — 1550: 67. — 1552: 35. — 1556: 36. — 1588: 27. — 1618: 18. — 1647: 91. — 1681: 44. stb.

[2]) Forgách: Lib. 17, 487. Decr. 1567: 38.

[3]) Decr. 1659: 63.

[4]) Art. 37.

naplójából kitűnik, miként a harminczadosok a törvényes 2 dr. helyett, mi a vámjegyekért jára s egész falkáktól fizetendő volt, minden ökörért 6 drt. követeltek. A sószállítók pedig a harminczadok sűrűsége miatt 160 sókőből Mármarostól Galgóczig 50 kőnél, egyedűl vám fejében, többet adni kényteleníttettek [1]). Az 1647-ki 88-dik törvény-czikk is bizonyítja, hogy az óvári harminczadosok a sopronyiakat a marha-vásárlástól eltiltották, másoktól pedig a törvényes harminczadon fölűl minden ökörtől egy garast követeltek. A panaszok ezen törvénytelen zsarlások ellen 1655 táján annyira meggyűltek, hogy a mondott évi országgyülés kénytelen volt választmányt kiküldeni, mely Pozsonyban és Kassán szabályozná a harminczadot, s rendelni, hogy e küldöttség határozatihoz aztán mind a kereskedők, mind a harminczadi tisztviselők szorosan ragaszkodjanak. E rendelmény a következő 1659-ki törvénykönyv 61-dik czikkében is megújíttatott ugyan, de mily kevés sikerrel, tanúk ismét az 1681-diki országgyülésen hallatott panaszok, mik szerint mind a nemeseknek egy helyről másra, bár nem kereskedési czélból, általvitt boraik s egyéb majorsági termesztményeik, mind a héti vásárokra szállított élelmi s egyéb csekély értékű czikkek törvénytelenűl adóztattak [2]). De a sérelem orvoslására alkotott új törvényczikk (44-dik), sem birt több erővel és sikerrel, mint az előbbiek, melyekre hivatkozik.

Nem csekély akadályra talált a kereskedés a pénz ingatag, változékony értékében is; mi elmaradhatlan következménye volt a sokaktól űzött hamisításnak; a törvényhozás gyakrabban gondoskodott ugyan ennek meggátlásáról, de a háborgás és féktelenség e korszakában erőtelenek voltak, vagy különféle módokon kijátszattak annak rendelményei. A rosz pénz eláradásában II. Lajos alatt s I. Ferdinánd első éveiben a tör-

[1]) Katona 31, 654.
[2]) U. a. 34, 511.

vényes értékű régiebb is gyanúba hozatván, akadályokat kezde vetni a kereskedésnek; miért az 1536-ki 19-dik czikkely által rendelteték, hogy I. Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos ezüst s arany pénzei, melyek a körmöczi ligában verettek, jóknak, teljes értékűeknek tekintessenek [1]). E törvény a következő évben is megújíttaték (25. cz.). Egy évvel későbben pedig mindennemű pénz eddigi folyamata törvényesen megerősítteték, s a krajczárok is meghagyattak azon értékökben, miszerint 75 tőn egy forintot; a garasok pedig, melyek négy krajczárt értek, 16 bécsi denárral egyenlőknek határoztattak [2]). De ez időben már annyira űzeték a pénzhamisítás, hogy az 1543: 27. czikkben kénytelen volt hűtlenségi büntetést szabni a hamisítókra a törvényhozás. Zápolya eleitől fogva rosszabb pénzt veretett a folyónál; miért a szepesi városok egy gyülekezetökben rendelék, hogy a zápolyai száz drra mindig tizennégy adassék — minden hetedikre t. i. egyet számítván — hamisítási pótlékúl, s csak úgy vétessék el a kereskedésben száz ferdinándi denár értékében [3]). Legkorlátlanabbúl űzte a pénzhamisítást Zápolya pártján Basó Mátyás, ki rosz pénzének folyamatát fegyvererővel is törekvék kivívni a szepesi városokban. Bebek pedig pénz szűkétől szoríttatván, Szepesben száznál több harangot felolvasztatott s veretett pénzzé [4]). Ez időtől fogva számtalanok a törvények, melyek a — miként egy törvényczikk szól — majdnem mindenütt veretni szokott hamis pénzt tiltják s a rontókra büntetést szabnak [5]). Azonban miként az 1547-ki 24-ik czikkből világos, maga a kormány sem veté meg e hamisításból a kincstárra háramló hasznokat; minek szükségkép az lőn következ-

[1]) Decr. 1538: 26.

[2]) Sperfogel: Wagnernál Anal. Scep. 2, 163 és Leutschauer: Chronik im Magaz. für Gesch. und Statist. der österr. Monar. Götting, 1808. 2, 315.

[3]) Sperfogel u. o. 2, 157.

[4]) Sperfogel u. o. 2, 175.

[5]) Ilyenek: 1545: 51. — 1546: 48. stb.

ménye, hogy pótlással is alig lehetett e rosz pénznek hitelét fentartani; noha a törvényhozás még ezt is eltiltá, azt rendelvén 1548: 51, hogy a ki akár az új, akár régi körmöczi ligában vert pénzt elvenni nem akarná, árúi elvesztésével bűnhesztessék. E törvényczikk azt is rendeli, hogy a cseh babkák hárma egy krajczárban folyjon; a lengyel pénz pedig, mint a honinál tetemesen roszabb, sehol az országban el ne vétessék: — pedig a lengyelekkel honunknak nagy kereskedési közlekedése vala, s mily akadályt tőn ebben a pénz, alább látandjuk.

Azonban a magyar pénznek különbözése azon szomszéd országokéitól, melyekkel Magyarország legsűrűbb közlekedésben állott, mindinkább nehezíték a kereskedést; s mindinkább éreztetett, hogy az eddig ezen ügyben alkotott törvények mit sem könnyítének e nagy akadályon. I. Ferdinánd átlátta azt, hogy egy országot sem kényszeríthetni, a másik rosszabb pénzének a magáéval ugyanazon értékben elvételére; a tapasztalás pedig mutatá, hogy lehetlen is ilynemű kényszerítő törvényeknek foganatot szerezni. Azért az 1550-ben összegyűlt rendeknek fontos okokkal előadá, hogy e bajon csak úgy lehet gyökeresen segíteni, ha a magyar pénz a némettel egyarányú érczvegyítékből verettetik. A rendek reménylvén, hogy e módon kiegyenlíttetik mindazon nehézség, mely a két országbeli pénz összeütközéséből származik, s vége szakasztatik azon károsulásnak, melyet eddig pénzökben szenvedének, a magyar pénz jobb vegyítékű lévén a szomszéd országokéinál, a pénznek e változtatását megtétetni rendelék; de azon óvással, hogy régi alakja, t. i. a Mária képe s a magyar czímer az újon is meghagyassék. A szegényebb jobbágyok adásvevésének könynyebbítésére pedig rendelteték, hogy a régi denárok mellé, melyeknek mindenike három bécsivel ért föl, ezekhez hasonlók verettessenek [1]). Addig is azonban, míg az új veretű pénz

[1]) Decr. 1550: 48.

elkészülend s folyamatba jövend, mindenki árúja elvesztése alatt tartozzék, kivált Pozsony- s egyéb határszéli városokban, a magyar pénzt eddigi törvényes értékében elvenni [1]). E törvény a következő 1552-ki gyülés 46-ik czikkében is megújíttatott.

Azonban még e rendelkezés által sem volt kiegyenlítve minden nehézség. Németországban egész és fél tallérosok is voltak folyamatban, melyekhez hasonló magyar pénz még nem létezett. Ennek veretésében is megegyeztek tehát a rendek azon megjegyzéssel, hogy ez is az említett alakot viselje, és hogy a begyűlt ezüstnek csak fele fordíttassék ily tallérokra, másik fele denárokra hagyatván, s végre, hogy ha e pénznem a jövő gyülésig hasznosnak találtatandik, veretése azután is folytattathatik [2]). E folytatást valóban meg is rendelé az 1554: 17, miután a király megigérte, hogy a tallérokat 14, a denárokat pedig mint eddig, 8 latnyi vegyítékű érczből veretteti, (egy markára t. i. számítva annyi tiszta ezüstöt) s amarra a beváltott ezüstnek csak ötödrészét, a többit denárokra fordítandja. Megigérte a király annak eszközlését is, hogy a tallérok Magyarországban 93 magyar denárban folyjanak [3]). De nem sokára tapasztalni kezdék a rendek, hogy nagy mennyiségű pénz kivesz ezen tallérokban, ezüstjök jósága miatt, az országból, s az 1555-ki gyülésen e pénzt beszedetni s felolvasztatni akarák, de a király közbejöttére határzatukat bővebb tapasztalás és tanácskozás okáért a következő gyülésig halaszták, azon óvással, hogy az ezüstnek nagy mennyiségű kivitele e tallérokban addig is megtiltassék (art. 8). A következő évi gyülés 38-dik czikke csakugyan eltiltá e tallérok veretését, s az egész pénzügyet az 1550-ki lábra állítá.

[1]) Art. 49.

[2]) Decret. 1553: 23.

[3]) Most mintegy 200 drt. érnek.

Az 1557-ki 14-dik törvényczikk részletesen előadja a veretendő pénznek minőségét, rendelvén, hogy ezután is verettessenek nagyobb, nyolcz drt, és kisebb, négy drt érő garasok, mindenik Mária képével s a szokott fölirással, másik oldalán pedig a magyar czímerrel; továbbá denárok, oly értékben, minőben a garasok, s oly mennyiségben, hogy hiányok ne legyen; az aranyok pedig, miként eddig, úgy ezután is, törvényes vegyítékben. A következő gyülés helybenhagyta a pénz folyamát, csak azt ismételvén, hogy az törvényes vegyítékben és súlyban verettessék. — Miután azonban pár év múlva a német birodalmi pénz állapota megváltozott, az 1563-ki 74-dik cz. azt rendelé, hogy a következő évre biztosok küldessenek ki a végre, hogy a birodalmi tanácsnokokkal egyesűlt meghányás által a magyar s német pénz viszonyait meghatározzák. Megtörtént-e ez, bizonytalan; annyi bizonyos, hogy a pénz körűli nehézségek még 1569-ben is fenállottak s az ezen évi gyülés 20-ik törvényczikkében könyörögnek a rendek, hogy fedezzen föl ő felsége módot, miszerint a magyar pénz mindenkitől törvényes értékében vétessék el Ausztriában. Hasonló sürgetések azután többször megújíttattak [1]).

Lengyelországgal is volt honunknak baja a pénzügy miatt; már fönebb közlék egy, erről szóló törvényt; mivel pedig a lengyel garasok a magyaroknál folyton rosszabb vegyítékben verettek s e miatt az ország, sűrű közlekedésben lévén Lengyelországgal, nagy kárt vallana, az 1574-ki 20-dik cz. folyamatokat az országban végkép megszüntette, s a körmöczi kamarának is parancsot adatott, hogy ezután a lengyel pénz ott se váltassék be; sőt sz. Mihály napja után minden kárpótlás nélkül beszedessék. Ezen rendelkezést aztán az 1578: 19, és 1613: 28 is megújították.

---

[1]) P. 1596: 48, 1608: p. cor. 10. 1613: 28.

De ennyi törvények sem egyenlítheték ki a pénz körűli nehézségeket. Ismét új panaszok támadtak, bizonyos új német garas és a lengyel dutkák miatt, miknek következtében az 1618-ki gyülésre leküldött királyi előadásokban egyebek közt azt is olvassuk, hogy az ország felső vidékein ismét nagy zavar támadt a pénz dolgában, miután a Lengyelországgal szomszéd megyék többnyire lengyel pénzzel élnek, mely más megyékben nem kelendő; felszólíttatnak tehát a RR. határoznák meg, hol, minő pénz legyen törvényszerűleg kelendő [1]). Erre a RR. azt felelék, hogy előttök is tudva van, mennyire károsúl az ország a pénz, s még azon pénz által is, melyet a király maga veret, s ámbár e tárgyban világos törvények léteznek, azokhoz a szomszéd országok, a királyok többszöri igéretei után sem tartják magokat. Kivánják tehát a RR., hogy a német tartományokban is törvényes értékében folyjon a magyar pénz s hogy a király Asszonypatakán az eddigi öt denáros garasokat ne veresse s azokat kisebbekkel és jobbakkal pótolja [2]). A törvényczikkelyben (19-ik) pedig kérik a királyt, találjon módot, hogy a jó magyar pénz, melyet a több megyékben elözönlött idegen, rosszabb pénz csaknem kiszorít, az országban benn maradjon, egyszersmind, hogy a szebb s fínomabb alakban veretendő mind arany, mind kisebb s nagyobb ezüst pénznek értéke szerinti keletét Ausztriában is eszközölje. Itt már ismét megjelennek a tallérok, ámbár, miként fönebb láttuk, egyszer már eltörűltettek. Azonban a következő évi gyülésben előadott sérelmekből kitűnik, hogy a fönebbi rendelmény nem teljesítteték; sőt azóta rosszabbúlt is az ügy, miután Nagy-Bányán oly garasok verettek, melyek sehol sem voltak kelendők [3]). 1622-ben ismét szőnyegre kerűlt

[1]) Katona 29, 762.

[2]) U. a 29, 793.

[3]) Mily elfogúltak valának honosink ez időben is még a kereskedés ügyében, bizonyítják e sérelmek közt mondott eme szavaik: „Hogy az idegen

a pénz ügye s az új törvény azt rendeli: hogy, kivált a török alatti nép java miatt, következő húsvétig a garasok három krajczár, vagy négy m. dr. értékűek legyenek, úgy, hogy 25 ily garas tegyen egy m. ftot; húsvét után pedig az újabb garasnak csak 3 denárnyi becse legyen, s ezek szerint számláltassék minden egyéb arany s ezüst pénznek értéke; a régi nagyobb garasok azonban maradjanak 4 drnyi becsökben. De ezen rendeletnél is csak a legközelebbi gyülésig maradtak meg az ország RR. s 1625-ben rendelék, hogy a nagy drágaság s mindennemű árúhiány miatt, az apró pénz (egy markára) öt latnyi becsben és azon súlyban verettessék, minőben Rudolf alatt; a jelen körmöczi liga szűnjék meg, kivéve az aranypénzt, mely ezután is 200, és a tallért, mely 120 nagy drt érjen. Mivel pedig ezen pénzváltozások miatt néhány év óta mindenek ára igen felszökött, a vármegyéknek meghagyaték, hogy azok minden árúnak illő árt szabjanak. Ez által ismét hasonló lábra állíttaték a magyar pénz a némettel; de amannak folyamata Németországban mégis nehezen vala eszközölhető, mert e tárgyban még később is számos törvények alkottattak [1]).

Rákóczy lázadása új zavart okozott a pénzügyben. Ő a 18-ik század első éveiben két milliónyi rézpénzt veretett, e körirattal: *Pro libertate*, melynek darabja tíz krajczárnyi értékben adaték ki, ámbár belbecse nem volt több egy krajczárnál; s kongó pénznek nevezteték, ellentétben az ezüst pengővel. Az 1706-ki miskolczi gyülés ismét több millió hasonló pénzt rendelt veretni. De e pénz nagy kárára vált az országnak.

---

pénz minél előbb kiirtassék (értik kivált a nem rég forgásba jött kilenczest és polturát) rendelendő, hogy semmi barom külföldre ne hajtassék, se bor Lengyelországba ne vitessék; mert így reménylhető, hogy az idegenek jó pénzt hozandanak." Katona 30, 158.

[1]) Ilyenek: 1649, 47—1655: 80—1659: 72—1662: 48.

Bár mennyi parancsot bocsáta is ki Rákóczy ennek kelete iránt, hitelre az a kereskedésben nem juthatott; mindennek árát igen fölemelte s a kereskedést megakasztotta. S már az ónodi gyülésen, 1707-ben, kényszerítve látták magokat a lázadás fejei orvoslást szerezni; minél fogva a forgásban lévő tizenöt milliónyi ily nemű pénzt két millióra szállíták le. Ez azonban a bajon gyökeresen már nem segíthetett: számtalan család koldusbotra jutott, miután e pénz sem adósságleróvásra, sem zálogváltásra nem fordíttatható [1]).

A pénzzel való kereskedés e korban divatos még nem vala. A háborús körűlmények közt, melyekben a birtoknak bátorsága s evvel becse majd nem elenyészett, igen nehéz volt kölcsönt kapni; s a legnagyob biztosságnál is csak hét százalékra. Így adott a m. kir. kamara Balassa Farkasnak 12,000 ftot [2]). Az 1647-ki 144-dik törvény-czikkely azonban a törvényes kamatot hat százalékra szállította le.

II. Külkereskedés.

Bár mily sokfélék és tetemesek voltak is az akadályok, melyek Magyarország külkereskedését nehezíték, azt az ország beléllapota némikép mégis fentartotta. Magyarország manufakturák hiányában a gyárműveket, miket már nem nélkülözhetett, szükségkép a külföldről szerzé meg, s hogy ezt tehesse, beltermesztményeit kellett kivinnie. Ezt tehát az akadályok, melyek elébe gördűltek, megcsökkentheték, de végkép meg nem gátolhaták. Más sorsa volt a közbenjáró — transito — kereskedésnek, mely az előtt élénk volt hazánkban és — miként az előbbi korszakban eml ít tetik — két fő vonalban metszé keresztűl az országot nyugotról keletre, melyen a német birodalmiak egy része űzé közlekedését a kelettel,

[1]) Katona 37, 121. 193. Engel 5, 193. 229.

[2]) Schwartner: Statist. d. Königr. Ung. 2. kiad. 1, 443.

és éjszakról délre, melyen ismét a lengyelek, morvák stb. látogaták az adriai tengermelléki városokat s kivált Velenczét. E kereskedést azonban az országot dúlt háborúságok, a személy és birtok bátortalansága, az utak veszedelmei egészen meggátolták, és más utakra szorították. Ezen transito kereskedés megakadván, Magyarország megszűnt részt venni a világkereskedésben; s annak köréből egészen kiesvén, kereskedése csak a szomszéd országokra szorúlt. Igaz, honunk egy kort sem mutathat, melyben nevezetesb activ szerepet játszott volna a világkereskedésben; de miután ennek egyik ága az előtt honunkat metszé keresztűl, lehetlen volt, hogy abban hazánk is nem részesűlt s kereskedésének köre nem tágúlt és élénkűlt volna. — A külkereskedés e korban kölönösen négy felé ágazott: egyik vonal Ausztriával s egyéb német birodalmi tartományokkal, a másik Lengyelországgal, a harmadik a török birtokával, az utólsó végre a tengerpartokkal tartá honunkat közlekedésben. Nagyobb világosság okáért előadásomat is külön szorítom e vonalokra.

1. Magyarország kereskedése Németországgal.

Magyarország és Ausztria között a múlt korszak alatt többször köttettek béke- és frigyszerződések, melyekben — miként a maga helyén említteték — majdnem mindig előfordúl a kereskedés is: a két ország városainak viszonyos szabadítékok adatnak egymás határaiban a kereskedés gyakorlatára. A kor szelleme, az uralkodó erőjog, a hűbéri szerkezet, s ennek következményei, szükségessé tevék a kereskedésben e szabadítékokat, mert azok nélkül védelemre nem számolhatva, számtalan veszedelemnek teszik vala ki magokat az idegen országok kalmárai. Azonban e némi szabadítékok mellett a külföldiek kereskedése idegen országban mégis közönségesen összeszoríttaték a vámzsarlások és az

árúmegállító jogok által. Így történt a magyar kereskedőkkel is Osztrákországban. Például, a magyar bornak Bécsbe bevitele már a 14-ik században el volt tiltva [1]); ellenben a réz és czin vámmentesen vitetheték be [2]). Ezen összeszorítások nagy részben még e korszak alatt is fenmaradtak; sőt, miként alantabb látni fogjuk, a német új harminczadrendszer által még több terhek vettettek a magyar kereskedés némely ágaira; mert nem tagadhatni, hogy bár igen hasznos volt Ausztriára a magyar kereskedés, ezt az mégis a lehetségig összeszorítani s minden hasznot magához ragadni törekvék; s azért bár mind a régibb, mind az 1608-ki bécsi frigykötés pontjai a magyar-, osztrák- és csehországi kereskedőknek viszonyosan teljes szabadságot adnak, a harminczad és vám lefizetése után, a birodalom minden tartományaiban űzni a kereskekést: az örökös tartományok féltékenysége mégis, melynél fogva a magyar kalmárokat, kivált a borkereskedésben, a concurrentiából kizárni törekedtek, számtalan igazságos panaszokra, magoktól a királyoktól is méltányoltakra, adott okot.

Fő tárgya ezen magyar ható (activ) kereskedésnek a marha, bor és gabona volt. A mi az elsőt illeti: nem csak Osztrák- és Cseh-, hanem Németországot is egész a Rajnáig nagy részben Magyarország látta el vágó marhával. Oláh bizonyítja [3]), hogy többször hallá harminczadosoktól, miképen „az Ausztria felé fekvő városok egy-egy vásárairól körűlbelűl 30,000 szarvasmarha hajtatik be Németországba, ide nem számítván azt, mi Csehországba és Stájer- s Korontországon keresztűl Olaszországba hajtatik.“ Herberstein Zsigmond pedig állítja [4]) hogy korában, a 16-ik század közepén, évenként

---

[1]) Franz Kurz: Österreichs Handel in älteren Zeiten, 61 és 309.

[2]) U. o. 342.

[3]) Hung. Belnél: Appar. 34.

[4]) Rerum Moscovit. Comment. Basil. 1556. p. 149.

mintegy 80,000 ökör hajtatott be, egyedűl a bécsi úton, Németországba. Miután azonban a török épen azon részét foglalta el Magyarországnak, mely a marhatenyésztésnek sajátképeni hazája volt, ennek sülyedtével a marhakereskedés is megcsökkent. Azelőtt annyi marha viteték ki Németországba, mind a magyar kereskedőktől, mind a németektől, kik belföldi vásárainkra, kivált Pestére, Sopronyéra s Kecskemétére eljárván, ezeken annyit összevásárolhatának, mennyire kedvök és szükségök vala: hogy az ausztriai örökös tartományok, melyek majdnem egyedűl magyar nevelte marhával éltenek, azoknak beszerzésében nyugodtan bizhaták magokat a kereskedés közönséges folyására, sem a behajtott, sem a szomszéd városok vásárain található marhának bőségében hiányt soha sem szenvedvén. De miután a török uraság korszakában sem a magyar kereskedők rendesen s elég mennyiséget Ausztriába nem szállíthattak, sem a vásárokra bejött német kereskedők azokon annyit mindig nem találtak, mennyire tartományaiknak szüksége volt: a nevezetesb ausztriai városok, kivált Bécs, egyes kalmárokkal vagy egész városokkal szerződést kezdének kötni a szükséges vágó-marha szállítására. Ily szerződés mellett tevé több évek alatt a 16-ik század második felében szállításait Bánfy Lukács, Bécsnek s több szomszéd városoknak számára. Midőn pedig az ő halála által e szállításoknak is vége szakadt, s Bécs a vágó-marhában szükséget kezd vala szenvedni, Rudolf király 1597-ben a pozsonyiakat szólítá fel s reá is birta e szállítások elvállalására [1]). Kivált e korszakra illik aztán, mit Bel Pozsonyról ir [2]), hogy a kereskedők nevezetes részét tevék a lakosoknak, s aligha terjedtebb s élénkebb volt Magyarország valamelyik városának kereskedése az övénél. Osztoztak azonban e marhakereskedésben

---

1) Bel: Not. Hung Nov. 1, 157.

2) U. o. 652.

Pozsonynyal kivált Soprony és Óvár; miben e két város vetélkedve, néha egymást kizárni is törekvék annak hasznaiból, p. az utóbbik Sopronyt a 17-ik század közepén [1]).

E marhakereskedésben az ausztriai tartományok nem csak akadályokat nem tőnek a magyar városoknak; hanem, miként láttuk, kedvezésekkel is voltak iránta; mert arra elkerűlhetlen szükségök vala. Más viszonyok fordúlnak már elő a borkereskedésben. Már fönebb említém, hogy Bécs, s egyéb osztrák városok eleitől fogva féltékenyek valának, nehogy borkereskedésökben Magyarországtól kisebbséget szenvedjenek, miért annak esődületét — concurrentiáját — minden módon törekvének meggátolni mind benn, tartományukban, mind egyéb németországi városokban, hova a magyarok az örökös tartományokon keresztűl szállíták boraikat. Midőn az ausztriai ház lépett honunk kormányára, Magyarország Ausztria és Csehország rendeivel külön frigyet kötött, a királytól is megerősíttettet [2]), mely alkalommal egyebek közt a vámok és harminczadok is szabályoztattak s viszonyos egyenlőségre állíttattak, s a tartományok közti kereskedés egyáltalán ugyanazon szabadságokkal láttaték el, ugyanazon törvények szerint határoztaték meg. De ezen alaptörvényektől nem sokára eltértek, gyakorlatban legalább, az ausztriai Landstände-k, kik, míg a vágó-marhák beszállítását szívesen engedék, tartományokon keresztűl hajtását pedig legalább nem gátolák, a borkereskedésnek elébe, melyben vetélytársak voltak, mindinkább s nagyobb akadályokat vetének. Már Maximilián király első éveiben is annyi panaszokra adának okot ezen szomszéd tartományoktól vetett akadályok, hogy az 1567-ben összegyűlt magyar RR. nem kételkedtek az osztrák- és stájerországiak ellen visszatorlással (repressaliákkal) élni, rendelvén,

[1]) Decr. 1647: 88.

[2]) Említtetik ezen szerződés a 1609-ki törvénykönyv 42-ik czikkében.

hogy miután a magyarországi boroknak Ausztriába, az alsótótországiaknak pedig Stiriába szállítása ezen országok rendeitől megtiltatott, ezeknek borai se bocsáttassanak be Magyar- és Tótországba, míg az említett tilalom vissza nem vonatik; a király azonban e czikket nem erősíté meg, biztatván a rendeket, hogy ezen kereskedési akadály elmozdítása iránt tanácskozandik a nevezett országok rendeivel [1]. Mennyire orvosoltatott e sérelem, nyomára nem akadtam. Annyi bizonyos, hogy az 1608-iki bécsi békekötés, mely az ausztriai ház kormánypálczája alatt lévő tartományok között történt, egyebek között a kereskedést is tekintetbe vevén, minden fenforgó panaszoknak okát elmozdítá a szomszéd országok kereskedőinek kölcsönös, teljes szabadságot adván a kereskedés gyakorlatára. E viszonyok azonban ismét nemsokáig maradának fenn.

Az osztrák rendek 1625-ben tartományi pénztáruk gazdagítására a Magyarországból bevitt árúkat a szokott $3\frac{1}{3}$ százalék harminczadon felűl még fél harminczaddal, azaz $1\frac{2}{3}$ százalékkal rendelék adóztatni. A magyar, épen a mondott évben gyülést tartó rendek panaszt emeltek ezen szerződést sértő nyomasztó újítás ellen a közös fejedelem, II. Ferdinánd előtt; de csak sikeretlen igéretet nyertek orvoslás helyett [2]. Tíz éves foganatlan tűrelem után, az 1635-ben Sopronyban összegyűlt rendek kénytelenítve láták magokat, hogy a mindig súlyosodó sérelmet komolyabb tanácskozás alá vegyék; mert — miként a királynak benyujtott föliratukban szólanak: „nemcsak szabadítékkal nem birnak az ország lakosai az osztrák harminczadnál, hanem a vám két- s többszörösen is megvétetik rajtok: . . . . a bécsi hidon és Stájerországban, menet s jövet minden igás baromtól egyenként két garassal adóztatnak, holott más országbeliek csak egy garast fizetnek. Új s hallatlan azon adó is,

[1]) Art. 38.
[2]) Art. 1 és 33.

melyet közönségesen Aufschlagnak neveznek, miszerint az ország lakositól, kik Osztrák-, Stájer- és Morvaországba s egyéb tartományokba bort és gabnát szállitanak, vagy marhát hajtanak, minden köböl gabonáért 2, minden akó borért 5 garas, minden nagyobb marhától 1, kisebbtől félforint zsaroltatik. Terhes azonkivűl az is, hogy midőn a jobbágyak Ausztriába, nevezetesen Bécsbe marhát hajtanak, az ott lakó Landgraf erőszakosan elvéteti barmaikat, ha azokat olcsóbban adják a belkereskedőknél. S végre ugyanazon tartományi gróf a kalmárokat, kik Sléziába, Cseh- és Horvátországba árúk vétele végett utaznak, midőn azokkal onnét visszafordúlnak, nem engedi egyenes úton visszatérni, hanem a vám miatt több mérföldnyi kerüléssel Bécsbe menni kényszeríti." [1]) Ezen okoknál fogva, s hogy az osztrák rendeket e panaszok okainak elhárítására birják, visszatorlást kezdének a magyar RR. gyakorlani, rendelvén (art. I. 55), hogy ezentúl az Osztrákországból behozott árúktól is megvétessék a szokott harminczadon felűli félharminczad [2]). E rendelménynek azonban Magyarországra nem haszon, hanem tetemes kár volt következménye. Mert nemcsak az Ausztriában eladott magyar termesztmények róvattak meg ott (Landständische Aufschlagen czím alatt) különféle új vámokkal; hanem azt is létre vitték a szomszéd örökös tartományok, hogy némely kereskedési czikkelyeknek, s mindenek fölött a bornak be- vagy csak keresztül-szállítása is, egyenesen meggátoltatott. A magyar RR. ezentúl számtalan panaszokkal, miket a közös fejedelem elébe bocsátának s több rendbeli törvényekkel ipar-

[1]) Katona 31, 653.

[2]) E félharminczad eleinte nálunk is, miként Osztrákországban, külön, a határszéli katonaság tartására szánt, pénztárrá alakíttatott. De nemsokára a régi harminczaddal együtt ez is a kir. pénztárba származtaték; s miután a kettőztetett fölemeléssel a harminczad egész 5 százalékra szökött, oka lőn azon később felállított 5 százalékos vámszabály megállapításának, mely aztán a későbbi szerződéseknél alapúl szolgált.

kodának a bajon segíteni: de hasztalan; a fejedelmek részéről tett s többször ismételt igéretek, az örökös tartományok gyülésein e sérelmet orvosolni, mindig sikeretlenek maradtak, vagy legfölebb annyit használtak, hogy néha, de csak némely helyekre s meghatározott mennyiségben engedték meg a bornak szállítását. Sőt később, hogy a szállítási költségek szaporodván, a magyar bor az osztrákkal a concurrentiát ki ne állhassa, azt is ki tudák vinni e szomszéd tartományok rendei, hogy a magyar bornak a dunáni szállitása vagy egészen megtiltatott, s a magyar borkereskedők a költségesb száraz útra szoríttattak; vagy csak azon esetben engedték meg azt, ha a magyar kereskedő osztrák borból is annyit szállított ingyen a messzebb német tartományokba, mennyi a magáé volt.

Az 1659-ki országgyülésen, hol a RR. sürgetve kérték a királyt ezen borszállítás akadályainak elhárítására, megigérte ez, hogy az ország e sérelmének tárgyalását eszközleni fogja az osztrák rendeknek nemsokára tartandó országgyülésén, s törekvendik a szomszédi barátságos viszonyokat fentartani. Addig is szabadságot ád az érdeklett határszéli városoknak a magyar bort azon mennyiségben és módon, miként a múlt években volt szokásban, az örökös tartományokba s azokon keresztűl szállítani. Megengedi egyszersmind a Bécsben mulató magyarok s királyi kancellária számára szolgálandó boroknak is bevitelét. Az 1662-ki gyülésen ismét szőnyegre kerűlt e sérelem s az osztrák rendekkel tartandó egyezkedésre biztosok neveztettek; mi azonban többszöri sürgetések után sem ment végbe; sőt mindig újabb akadályok gördíttettek elébe e borkereskedésnek.

I. Leopold országlásának első éveiben egy kereskedő egyesület állott össze Ausztriában, keleti társaság czím alatt, mely a magyarokat a némethoni borkereskedésből majdnem egészen kizárta. A magyar RR. 1681-ki gyülésökből e sérelem

tárgyában ily föliratot [1]) nyujtának be a fejedelemnek: „Ámbár sok országos rendelmények léteznek már az iránt, hogy a magyar borok s egyéb árúk vagy élelemszerek ő felsége örökös tartományaiba szállítása meg ne gátoltassék; mivel azonban e tartományok lakosai ökröket, bőrt, gabonát s egyéb, kényelmökre szolgáló tárgyakat előre lefoglalni (praeemere) szoktak; a magyar borokat pedig nyilvános országos rendszabások ellen, melyeket ő felsége is megerősített, Magyarországban venni s onnan ő felsége egyéb tartományaiba bevinni nem engedik, azért határozandónak vélnék a RR., hogy ezen visszaélések, a frigykötések és kereskedési szerződések s a múlt országgyüléseken alkotott törvények értelme szerint szigorúan megtiltassanak. A kalmárok keleti társasága pedig, mely a királyi jövedelmek kisebbítésére, a lakosok kárára s azok kereskedésének és hasznainak lefoglalására alkottatott, végkép eltörűltessék s az erről alkotandó törvény Horvát- és Tótországra is kiterjesztessék.“ Miután pedig a király azt felelte volna, hogy a RR. e kérelme az osztrák rendekkel tudomás és elintézés végett már közöltetett; s addig is megengedtetik, hogy némely városok, melyeknek e kereskedés különös érdekökben fekszik, s melyek azelőtt eziránt szabadságot nyertek, a meghatározott mennyiséget kivihessék oly módon, miként az a legközelebb múlt években szokásban volt; a keleti társaságtól okozott sérelmek pedig, ha azokat különösen kimutatják, orvosoltatni fognak [2]), a RR. ismét így válaszolnak [3]): „A szabad borbevitelt ő felsége szomszédtartományaiba, mely azelőtt csak némely városokra szoríttatott, a RR. a szomszéd tartományok egymás közt fenálló frigyének erejénél és a kereskedés közönséges gyakorlatánál fogva egyáltalán minden polgárra és városra

---

[1]) Katona 34, 523.
[2]) U. o. 34, 543.
[3]) U. o. 34, 584.

kiterjesztetni kivánják: vagy ha ezeknek nem leszen szabad boraikat oda szállítani: igazságosnak itélik a RR., hogy amazoknak se engedtessék meg gabnát, marhát, bort s egyebeket az országból kivinni, valamint boraikat behozni sem, miben eddig magoknak az ország lakosai sérelmével még elővételt is tulajdonítának: — mi szinte a horvátországi borok ki- s bevitelére is egyenlőkép értessék. Mi pedig a keleti társaságot illeti: miután az, nem csak minden kereskedést gyakorló lakosnak sérelmére, de igen káros is volna, s mennyiben annak tagjai az elővásárlás jogát majdnem minden árúczikkben idegen létökre is kényök szerint magoknak tulajdonítják, (miután mégis a belföldieknek kellene inkább az elővétel javával birniok) nyilvános országos törvényektől tilalmazva találtatnék, azért annak eltörléseért a RR. méltán könyörögnek." A királynak végre azon feleletére: „hogy a kereskedés régi viszonyai visszaállíttassanak, mind a két rész haszna kivánja; de sok és terhes panaszokra adna okot, ha ő felsége az osztrák rendek tudta nélkül korlátlanúl megengedné a magyar bor bevitelét. A keleti társaság tagjai pedig az ellenök felhozott vádról ki fognak hallgattatni, s mi igazságtalannak találtatandik, el fog tiltatni" [1]): a magyarok megnyugodtak, s elégnek tarták egy általános törvényczikkben [2]) rendelni, hogy az ország s a német örökös tartományok között mindennemű kereskedés fölszabadíttassék; a panaszok okai mindazáltal azután is fenmaradtak s a király igéretei, azokat elmozdítani, még a Rákóczy-féle béketanácskozások korában, 1704-ben, sem mentek teljesedésbe; azokat itt megint ismételve találjuk, azon tudósitással, hogy e sérelmet tárgyazó tanácskozások az osztrák rendekkel már megkezdettek, s nemcsak azoknak orvoslása, hanem az is reménylhető, hogy a magyar borok szállításának távolabb s a tengertúli országokba

[1]) Katona 34, 602.

[2]) Decr. 1681: 79.

is új, akadálytalan út fog nyittatni [1]). Mennyiben valósúltak e remények, a következő szakaszban látandjuk.

E borkereskedést az örökös német tartományokba, mind egyesek, s ezek közt nemesek is, mind az Ausztria felé fekvő városaink gyakorlották; mindenek fölött pedig Pozsony és Soprony. Az akadályok, melyeket eddig leirtunk, arra vitték a két várost, hogy az osztrákokkal külön szerződéseket is kössenek, minek aztán az volt következése, hogy más kereskedőket a bor szállításában minden módon meggátolni törekedtek, kivált a pozsonyiak, kik gyakran át sem bocsáták azokat dunai révökön [2]). Egymás közt pedig a concurrentia miatt majdnem örökös viszálykodásban valának.

Kevesebb akadályokra talált a magyar-osztrák kereskedésben a gabna, mi azonban a földmívelésnek fönebb előadott, sülyedt állapota miatt, ezen egész kor alatt csekély mennyiségben szállíttathaték a külföldre. Egyéb nevezetesb tárgyai voltak még e kereskedésnek: bőr, nagy részben nyers, az említett rajeczi timárok azonban kikészítettet is szállítának; juh és apró marha, vad és hal, méz és viasz stb. 1625 óta, miként fönebb a soprony gyülés föliratából láttuk, ezen czikkekre is kiterjeszteték, mind az új félharminczad, mind a tartományi adó — landständische Aufschlagen. — De ezeknél nagyobb akadályt vetének még a magyar-osztrák kereskedésnek elébe a harminczad-hivatalok törvénytelen követelései s nyomásai. Azoknak honunkbani kirúgásairól már közlöttünk fönebb néhány példát; ezekhez pedig hasonlók valának az osztrák vámhivatalok is. A 17-ik század közepe táján ezeknek zsarlásai annyira megnehezíték a kereskedést, hogy Apafy 1669-ki békeszerződésében azoknak, mint országos sérelmeknek, orvoslását sürgeti; mert, u. m. a 8-dik pontban: „A szabad menet

[1]) Katona 36, 477.

[2]) Decr. 1647 : 80.

s kereskedés gyakorlata ő felsége birodalmában az útonállók által annyira meggátolva van, hogy a kalmárok életveszély nélkül nem gyakorolhatják foglalkodásaikat. A harminczadosok pedig még a tolvajoknál is munkásabbak a kalmárok kifosztásában, kik, midőn az útonállókat elkerülvén, magokat bátorságban vélik, a harminczadosoktól különféle ürügy s országtörvény elleni vétség vádja alatt több károkat szenvednek, mint a zsiványoktól. S a nemeseket és pórokat is annyira zsarolják, hogy ezek többnyire kifosztatván, sóhajtozva térnek haza.“ [1] — Azonban meg kell azt is vallanunk, hogy, azon tartományi adózásokat kivéve, mik nálunk nem léteztek, az osztrák kalmároknak sem sokkal kevesebb akadályokkal kelle víniok Magyarországban. Hogy azon számtalan veszélyeket, miknek az annyira zavargó hazában mind személyök, mind kalmárárúik kitéve voltak, s az árúmegállító városok szűkkeblű, kivált az idegeneket nyomó, jogait és szabályait mellőzzem: a magyarhoni vámosok, harminczadosok szintúgy zaklatták az osztrák kalmárokat, mint az osztrákországiak a mieinket. Ki erre példát keres, talál egyebek közt az 1630-ki 44-dik törvényczikkben, mely szerint a győri, komáromi, keszthelyi, csobánczi, tihanyi, pölöskei s egerszegi vámhelyek megszüntetnek, mivel az idegen kalmárokat törvénytelen követelésekkel zaklatták.

Kalmáraink, mint látszik, nem birtak elég vállalkozó szellemmel, vagy a sokféle akadályok által meggátoltattak, hogy e termékeket nagyobb mennyiségben magok szállították volna a külföldre; ilyen köztök kevés találkozott, s ha voltak is, árúikat többnyire már Bécsben s egyéb közel városokban, honnét gyárműveket hoztak vissza, szokták eladni; minél fogva kereskedésök hasznainak egy részét idegenek húzták, sőt gyakran

[1] Katona 33, 745.

a külföldiek magok szállíták ki vásárainkról a termesztményeket. Ily nagybani szállításokat tőn I. Ferdinánd alatt a Fugger család, melynek a II. Lajos alatt alkotott, tiltó törvények [1]) ellenére is, még igen messze ágazó kereskedése volt honunkban [2]). E család pénzhatalmát onnét is eléggé gyaníthatni, hogy Zápolya házassági szerződésében jegyese araját biztosítandó, Fugger kezességére hivatkozik [3]). E kereskedő ház azonban, miként már a Lajos alatt hozott törvényből is kitűnik, nem volt honunknak javára; mindenütt csak egyedárúságra, a concurrentia meggátlására törekedett; miért honosinknak ellene tett többszöri panasza szintoly alapos volt, mint a németországi kalmároké [4]). Hasonló nagy kereskedést űzött honunkban Rudolf, II. Mátyás és II. Ferdinánd alatt Henkel Lázár, bécsi tőzsér, ki a kereskedésen kivűl még egyéb hasznokat is húzott hazánkból, az említett két első király alatt Turócz és Zólyom megyék tizedét, az utólsó alatt pedig a beszterczei rézbányákat birván haszonbérben [5]).

A kivitt termesztményekért az örökös német tartományokból, valamint Csehországból és Sléziából is gyárművek, melyekben honunk szűkölködött, posztó s egyéb gyapjú- és gyapot-szövetek, selyem és vászon stb. hozattak be; mik aztán belkereskedésünknek legnevezetesebb tárgyait tevék. Egyéb czikkek közől, melyekre úgy is kevés adatokkal bírok, csak az ónt emelem még ki, mi addig, míg ezen ércz nálunk nem ásatott, nagy mennyiségben hozatott hazánkba. Bél Mátyás Toll után közli [6]), hogy két sléziai kereskedő e korszak alatt

[1]) Conv. Rákos. 1525: 4. Hatvan. 1525: 4. Kovachich: Vest. Com. p. 595.

[2]) Hyeron. Balbus levelében Fuggerhez. Belnél: Not. Hung. Nov. 4, 585.

[3]) Katona 20, 1505.

[4]) Wachsmuth: Sittengesch. 4, 263 és 723.

[5]) Istvánfy Lib. 33, 516. Péterffy: Conc. Hung. 2, 220.

[6]) Not. Hung. Nov. 4, 546 *) alatt.

majdnem minden évben mintegy 1600 mázsát (CIↃ IↃC) hozott be Selmeczre, az aranyolvasztók szükségeire. Ezen ón többnyire Lengyelországból kerűlt s minden mázsája körülbelűl egy vagy fél unczia ezüstöt foglalt magában.

2. Magyarország kereskedése Lengyelországgal.

Magyarország már a 14-dik században élénk kereskedést űzött Lengyelországgal és szomszéd tartományaival; a Szepességen keresztűl Krakóba és Boroszlóba nem csak azon termesztményeit szállítá, melyek Németország éjszakibb tartományaiba valának szánva, hanem azokat is, melyek, miután Jagelló László kormánya alatt a Németrend egyedűl keleti Poroszországra szoríttatott, a Visztulán Danczigba s tovább szállíttattak [1]. Több rendű oklevelek bizonysága szerint e két ország közt több ízben köttettek kereskedési szerződések [2]; egyes városoknak pedig kölcsönösen igen kedvező kereskedési szabadítékokat adának országaikban a magyar és lengyel királyok [3]. Még a 16-ik század elején is, a magyar termesztmények nagy része Lengyelországon keresztűl szállíttatott Sléziába s a porosz tengeri városokba; ellenben Magyarország felső vidéke nagy részben Danczigból és Boroszlóból láttaték el kalmárárúkkal [4]. Sőt ezen úton, magyar kereskedők által Bécsbe is nem kevés árúk szállíttattak. Azonban már e század elején megzavartaték a szomszédi barátság s a kereskedésnek akadálytalan folyamata. Első okot erre azon rosz pénz szolgáltatott, melyet Lengyelország e korszakban veretni kezdett. Már II. Ulászló megtiltá 1512-ben a késmárkiaknak a silányabb s már igen folyamatba jött lengyel garasok

[1] Jekel: Handelsgesch. Polens 1, 165.
[2] U. o. 1, 167.
[3] U. o. és pályamunkámban.
[4] U. o. 1, 168.

elvételét[1]; mi kétség kivűl sok kellemetlenséget s a kereskedés folyamatában megakadásokat okozott.

Ennél sokkal nagyobb akadályokat gördített még e magyar-lengyel kereskedésnek elébe a mohácsi csatavesztés után történt kettészakadása az országnak, s azt nyomban követő pártzajlongások, törvénytelenség és féket szakított erőszakoskodás, minek már munkám elején adám némi ábrázatát. Itt csak azt jegyzem meg, hogy e pártforrongásoknak épen azon felső vidék volt legzajosabb mezeje, mely a lengyelekkel legszorosabb kereskedési összeköttetésben állott. Ily állapotban pedig, melynek jelszava: önzés és erőszak, lehetetlen volt az e vidéket sürűen látogató lengyel kalmároknak is kikerűlni az erőszak vas kezét, nem osztozni a polgári háború szűlte nyomorúságokban. Ennek bebizonyítására szükségtelen felhordani egyes eseteket: elég előadni a következést, melyet azok okoztanak. Zsigmond, lengyel király, t. i. alattvalóinak sűrű panaszaitól indíttatván, 1538-ban országa rendeinek megegyeztével ily értelmű parancsot[2]) bocsátott ki: — „Miután országunk nyilvános java úgy kivánja, hogy a károknak s kifosztásoknak elkerűlése végett, melyeket alattvalóink Magyarország lakosaitól a múlt években szenvedtek és folyvást szenvednek, őket áruiknak Magyarországba szállításától eltiltanók: ennél fogva rendeljük, hogy május 8-dikától kezdve, senki se merészelje, általunk kiszabandó ideig, sem nagy, sem kis áruit, akármifélék legyenek, a királyi sót kivéve, — Magyarországba bevinni, sem Magyarországon keresztűl távolabb helyekre szállítani. Szabad leszen azonban a magyar kereskedőknek árúikat városainkba behozni, itt adni s venni, és ökröket s egyéb árúkat a harminczad lefizetése után az országból kivinni.“ E parancs megszegőire nem csak a fen-

[1] Jekel 1. 169.

[2] Katona 20. 1113. Említtetik Jekelnél is 1. 170.

forgó pénz és kalmárárú elvesztésének, hanem azon felűl egy évigi börtönöztetés büntetése szabaték. Ferdinánd e tilalomból alattvalóira tetemes kárt tapasztalván háramlani, ezeknek panaszaitól indíttatván, Zsigmond lengyel királyhoz nem sokára követet külde, ki e tilalom eltörülését sürgesse. Ennek következtében mind a két részről biztosok küldettek ki, e sérelmeket orvoslani. A tanácskozások Glogauban tartattak; de azoknak eredménye sem a panaszokat meg nem szűntette, sem a tilalmat vissza nem húzatta. Sőt 1543-ban a lengyel kereskedők mind addig újra eltiltattak Magyarország látogatásától, míg a szenvedett károkért a lengyeleknek elég nem tétetik. Később Ferdinánd ismét sürgeté e tilalom eltörlését, a válasz azonban nem volt kedvezőbb: „— Erre, u. m. a lengyel követ, súlyos igazságtalanságok vitték ő felségét (Zsigmondot), melyekkel kalmáraink Magyarországban és Sléziában sértetni panaszkodtak, midőn majd az utakat elálló rablóktól, kik ellen igazságszolgáltatást nem nyerhettek, majd másoktól fosztattak ki, kiktől annál kevésbbé óvakodtak, minthogy őket barátaiknak s nem rablóknak lenni hitték, s kiktől mégis zálog fejében a legigazságtalanabbúl letartóztattak s oly kemény bánásmódot tapasztaltak, hogy fogságokban néhányan, noha ártatlanok, halált is szenvedének. Ezen és ilyféle sérelmekről....sokszor panaszkodott király ő felsége (Zsigmond) Ferdinánd királynak, de tőle, bár őt a dolog miatt boszankodni hallotta is, elégtételt s orvoslást jobbágyai számára nem nyerhetett..... Lehete látni, miképen e fosztogatók s rablók, egyedűl Lengyelország hitelétől védetvén, Boroszlóban s egyébütt büntetlenűl jártak s keltek, s még gúnyolódtak is azon szegények fölött, kiket kiraboltak s majdnem minden javaiktól megfosztottak. Sőt midőn néhány jeles férfiak, mind a két fölségtől kiküldvék, e rablások orvoslásáról Glogauban tanácskoznának; ők mindazáltal kegyetlen-

ségeiktől nem szűnvén, ő felsége, a lengyel király jobbágyait majdnem a bírák szemei előtt kirablották s nyomorgatták." Felhozatnak továbbá e nyilatkozatban a pénzfolyamból, a vámok túlságos nagyságából származott akadályok. Végre pedig oda nyilatkozik, hogy királya az országtanács megegyezte nélkül, mely azonban most egyéb súlyos ügyekkel van elfoglalva, a közlekedés tilalmát vissza nem vonhatja. De e nyilatkozattal a magyar urak nem voltak megelégedve, s az 1546-ki törvénykönyv 51-ik czikkében a kereskedésre Magyarországban mindenkinek szabadságot adván, s a Boroszló és Slézia felé vonúló, egy ideig zárva tartott kereskedési utakat felnyittatni rendelvén, az 59-dik czikkelyben kérik a királyt, hogy bírja rá a lengyel fejedelmet a tilalom eltörlésére; mit ha ez tenni folyvást vonakodnék, javasolják a királynak, hogy visszatorlásul ő is tiltsa meg a magyar kalmároknak a Lengyelországba utazást; szabadon hagyván a lengyeleknek bejőni s itt árúlni és vásárlani. Ferdinánd azonban ezt nem tevé, hanem az említett törvényczikk következtében emez oklevéllel[1] törekvék a magyar-lengyel kereskedés akadályai elmozdítani: „— Midőn ezen kereskedést nem csak Boroszló városnak és Stájer- s Morvaországnak, hanem egész Magyarországnak s királyi kamaránknak igen nagy kárával megakadni s elhanyagoltatni észrevennők: jelen pozsonyi gyülésünkön hű alattvalóinkkal nyilvánosan tanácskozván, — határoztuk, hogy mind a bel-, mind a külkereskedők, kivált a boroszlóiak, az egész országban szabadon kereskedhessenek stb." Ez által azonban a kereskedés régi folyamata meg nem indíttatott; az 1548-ki országgyülésen ugyanazon panaszok ismételtetnek.

A sokáig megakadt közlekedés végre 1549-ben állíttatott helyre. Mindjárt Zsigmond Ágost trónra lépte után

[1]) Katona 21. 548.

magyar és lengyel biztosok küldettek a két ország között fenforgó viszályok kiegyenlítésére. A lengyel király biztosainak egyebek közt azon utasítást adá, hogy a lengyel sónak Magyarországba szállitása iránt a régi szabaditékokat megújittassák; a magyaroknak azon panaszára pedig, hogy a lengyel kalmárokat Magyarországtól tiltó parancs még sem vonatott vissza, azt feleljék, hogy e tilalom már szinte el is évűlt, mert, ámbár még törvényszerűleg eltörűlve nincsen, a lengyel kereskedők azt nem tekintve, folyvást látogatják Magyarországot [1]. Az utasitás ezen állításának ellentmondának ugyan a magyar rendeknek még a legközelebb múlt évben is hallatott panaszaik, de ezen fogás nem gátolta meg a tanácskozások sikerét; a kereskedési szerződés, melyben mind a két ország kalmárainak tökéletes szabadság adatik, megkötteték s V. Károly császártól is megerősítteték [2]. Ferdinánd ebben Zsigmond Ágostnak a lengyel só iránti kivánatában is megegyezett; minél fogva a nagyfalusiaknak azon, huszonöt évvel azelőtt Zsigmond lengyel királytól nyert szabadalmokat, miszerint a lengyel sót Árvába s Liptóba szállíthatják, még azon évben megerősítette [3]. Ezen szabadalom a lengyel sónak beszállítására a következő évi országgyülésen törvény által is megengedtetett [4].

Nem sokára ezen szerződés után a lengyel király árúmegállító jogot adott Nowy Sandek városnak, minél fogva a magyar aczélt, rezet, mit részben nyersen, részben feldolgozva, Lengyel- s Oroszországba szoktak a szepesiek szállítani, a nevezett városnál tovább vinni megtiltaték, s a tizenhárom szepesi városnak a fogyasztására szükséges bochniai sót csak

[1]) Jekel 1, 170.
[2]) U. a. 1, 171.
[3]) Katona 21, 789.
[4]) Decr. 1550: 68.

ezen városban engedtették vásárlani. E sérelem azonban a szepesiek sürgető kérelmére 1563-ban egy lengyel királyi leirat által megorvosoltatott, s azoknak előbbi kereskedési szabadsága Lengyelországban visszaadatott [1]).

Az 1549-ben helyreállított, akadálytalan közlekedés azonban sokáig fenn nem állhatott. Az 1567-ben összegyűlt m. RR. a harminczadból folyó királyi jövedelmeket nagyobbítani szándékozván, a magyar kereskedőknek megtilták Lengyelországba bort szállítani, hogy annak kereskedői kényteleníttessenek azért az országba bejönni, s így minden kiszállítandó bor megróvathassék a harminczadon [2]); holott azelőtt a termesztők szállítván ki azt, harminczadot nem fizettek. E rendelménynek azonban ismét visszatorlás lőn a lengyelek részéről a következése; mert 1578-ban a lengyel országgyülés is megtiltá a lengyel kalmároknak Magyarországból a borszállítást, csak a magyaroktól a lerakó helyekre szállítottat engedvén vásárlani [3]); egyedűl a sopronyi és sz. györgyi borok vétettek ki egy későbbi 1593-ki törvény által a tilalom alól, mivel ezeknek nem volt Lengyelországban lerakó helyök [4]). Ezen kölcsönös tilalmak azonban annyira megakasztták a magyar bornak Lengyelországba szállítását, hogy 1595-ben kénytelen volt a m. országgyülés a bor kivitelét ismét egészen felszabadítani [5]). Ezen engedemény ismét élénkebbé tette egy időre a magyar-lengyel kereskedést, s hogy 1599-ben már sürűen látogatták egymást a két hon kalmárai, s különösen a lengyelek Magyarországot, tanúja az említett évi törvénykönyv 33-dik

[1]) Jekel 1, 171.

[2]) Miként az 1618-diki országgyülésre leküldött kir. előadásokból kitűnik, a kivitt bor hordójától 3 frt vám vételték. Katona 29, 760.

[3]) Jekel 1, 172.

[4]) U. a. 1, 173.

[5]) Decret. 1595: 35.

czikke, melyben Kassa, Eperjes, Lőcse és Bártfa kérelmére rendeltetik, hogy ezen városok árúmegállító jogaiknak, miket gyakran megsértettek, szigorúbb megtartására szoríttassanak a lengyel kereskedők. Állandóságra azonban egyik törvény s evvel együtt a kereskedés sem juthatott. Az ország rendei fonák nézetektől vezettetvén, majd fölszabadíták, majd ismét összeszoríták e kereskedést. Valahányszor t. i. a királytól az adó fölemelése vagy rendkivűli segély sürgetteték, csaknem mindig a harminczadra utalták őt, s ez esetben közönségesen az volt a következés, hogy a belföldi kalmároknak vagy termesztőknek, kik a harminczadot nem fizették, a bor kivitele Lengyelországba megtiltatott. Midőn pedig a lengyelek visszatorlással élvén s kalmáraikat a bejöveteltől szinte eltiltván, a kereskedés megakadt, s annak kárait a rendek tapasztalni kezdék, a tilalom ismét eltörűltetett. Így az 1609-ki 43-dik törvény-czikk megint eltiltá a belföldieket a borkiviteltől; 1613-ban pedig ez ismét mindenkinek megengedtetik; hat év múlva azonban már ismét magok az ország rendei kérték a királyt a bor és marha kivitelének megtiltására [1]). — E tilalmak oly gyakran ismétlésére azon visszaélések is adának okot, melyek ama joggal való élésben történtek, miszerint belföldi, saját majorsági termesztményeitől harminczadot nem fizetett. Mert, miként az 1618-ki országgyülésre küldött királyi leiratban olvassuk [2]), sokan a nemesek közől még nagyobb hasznot akarván húzni az említett jogból, szőlőikben a szüret alkalmával nagy mennyiségű bort összevásárlának, mit azután saját termesztményökként szállítának ki; mások szinte igy tőnek a gabnával és marhával, ezt még fiatal korában szedvén össze s később majorsági termék gyanánt hajtatván a külföldre. Másik oka e tilalmaknak a pénzfolyam ingatagsága volt. Már fönebb

[1]) Acta Comit. 1618. p. 78 és 370.
[2]) U. o.

említém, mily sokszor panaszkodtak, s tiltó törvényeket is alkottak honunk rendei a pénz ellen; ugyan ezt tevék pedig a lengyelek is a miénk ellen. S így egymásnak pénzét rosszalván és a kereskedésből kizárni akarván, oly rendszabályokat alkottak, miknek szükségkép megnehezíteni, megakadályozni kellett az egész közlekedést. Hogy a lengyelek részéről is hozzak fel ily példát: 1621-ben egyenesen a magyar pénznek rosszalása miatt hozatott Lengyelországban azon törvény, mely a lengyel kalmároknak mindennemű árút megtiltott Magyarországba szállítani, s a határszéleken rakhelyeket rendelt állítani, melyekből a magyar kalmárok magok szállíthassák hazájokba a szükséges czikkelyeket [1]; valamint az is: hogy a magyar bornak Lengyelországba szállíttatása, mi 1626-ig a lengyel nemeseknek saját szükségökre megengedve volt, a mondott évben nekik is, ezer márka büntetés alatt, megtiltatott [2]).

Ezen és hasonló, korlátozó törvények a 17-ik században igen megcsökkenték a magyar-lengyel kereskedést. Mert ámbár I. Leopold, azt a sokszor ismételt kölcsönös korlátozások miatti sülyedtségéből új életre emelni akarván, János, lengyel királylyal 1677-ben oly kereskedési szerződést kötött, miszerint alattvalóiknak a kereskedés szárazon és vizen kölcsönösen megnyittatott [3]): a sokszor említett tilalmak, mik ezen szerződés előtt egy évvel ismét megújíttattak, a szerződés ellenére később is, p. 1710-ben, ismét nyűgbe szoríták a kereskedést [4]).

---

1) Jekel 1, 175.

2) U. a. 174.

3) Katona 34, 263—270. E szerződésben ily pontot is olvasunk: „Ha közőlünk vagy jobbágyaink közől valaki a másiknak magános alattvalóit perbe idézni akarná, akár személy, akár birtok miatt, akkor a fölperes mindig a vádlott törvényszékéhez tartozik folyamodni. — Ha pedig valaki országainkból a kereskedőket kifosztaná vagy letartóztatná stb., akkor minden lakos és egész szomszédság tartozik a megsértettnek segedelmet vinni stb.

4) Jekel 2, 34.

De voltak még egyéb okai is ezen, előbb oly élénk közlekedés meggyérülésének. Egyebek közől, mik inkább az általános akadályokhoz tartozván, más helyt említtettek, itt csak egyet emelek ki: a fölemelt harminczad következményeit, melyek e magyar-lengyel kereskedésre már e korszak végével nagy hatást gyakorlának. Említém fönebb, hogy a harminczad 1625-től fogva különféle változásokon menvén keresztűl, végre az 5 százalékon állapodott meg s hogy ezen 5 százalékos harminczad később szabályszerűvé lőn, kivált a törökkeli békekötéseknél. Míg azonban ez e részről mindig ugyanazon lábon maradt, a kereskedés egyéb vonalain, különösen a Lengyelországba vonúlón is, sokszor változott s közönségesen mindig fölebb s fölebb emelkedett. Ennek pedig az lőn következése, hogy az örmény és rácz kalmárok, kik 1668 óta mind Magyarországban, mind Erdélyben igen nagy számmal települének le [1], a török jobbágyokkal való egyetértés következtében a magyar-török kereskedés nevezetesb czikkeit magokhoz vonván, azoknak a többihez képest csekély vám miatti olcsón adhatása által az alsó-magyarországi belkereskedést is majdnem egészen hatalmokba ejték s a felső-magyarországi városokat: Bártfát, Kassát, Eperjest, Lőcsét, Késmárkot, melyek azelőtt e vidéket danczigi és boroszlói árúkkal látták volt el, csaknem egészen kiszorították, minél fogva Lengyelországgal is meg kelle csökkenni e városok kereskedésének.

A magyar activ kereskedésnek e vonalon nevezetesb tárgyai voltak a következők: bor, melynek nagyobb része magában Lengyelországban fogyasztaték el: gabna, de leginkább csak akkor, midőn a lengyel föld termése nem sikerűlt; gyümölcs, kivált aszalt; méz, méhser, szilva-pálinka, kender, gubacs, hajó-épületfa, hamuzsír, gyapjú, nyers és kikészített bőr, réz,

[1]) Kazy: Hist. R. Hung. 3, 78.

vas, salétrom, dárdany stb., mik részint Lengyelországban maradtak, részint tovább vitettek a lengyelek által; a magyar kalmárok azokat csak a lerakó helyekig szállíthatták [1]).

Mi különösen a bort illeti: azokon kivűl, miket e czikkelyről már eddig közlénk, még egyéb törvények által is szabályoztatott az avvali kereskedés. Az út, melyen az szállíttatható, Jaliskon, Duklán, Rymanowon, Sandeken, Bieczen, Nowitargon, Krosnon, Samboron, Lysken, Strytin, Jordonowon és Zmigrodon vonúlt keresztűl [2]); ki e vonalt elkerűlé, árúvesztés büntetése alá esett; az elfoglalt bor fele a királyé, másik fele a följelentőé lőn. A 16-ik század végén törvény hozatott, miszerint a rakhelyeken minden magyar szállító esküvel tartozott bizonyítani, hogy a szállított bor saját termesztménye [3]); ezáltal hihetőleg az első kézbőli vételt akarták sürgetni; minek azonban igen káros hatása lőn a borkereskedésre, miután lehetlen volt, hogy minden termesztő maga szállítsa Lengyelországba termesztményét. A rakhelyeken vett bort 100 márka büntetés alatt tilos volt a pinczékbe lebocsátani, míg az a városi tanácstól le nem pecsételteték; ugyanazon büntetés érte azt, ki vett borát a vajda engedelme nélkül kimérni kezdette. A bor ára különböző időkben változott: a 16-ik század végével az ó bor iczéje öt és négy, az újé három garason méretett; 1611-ben az ó hat s az új öt garasra emeltetett; 1620-ban rendelteték, hogy a magyar bor hét és fél garason felűl ne méressék. Az 1611-ki törvények még azt is rendelék, hogy minden magyar kereskedő borát, ha az első rakhelyen három hét alatt el nem kelt, másikra szállíthatja, s egy rakhelyen avval hat hétnél tovább nem maradhat; továbbá hamisított bort behozni, vagy más országit magyar termés

[1]) Jekel 1, 172.
[2]) U. a. 1, 175.
[3]) U. a. 1, 173.

gyanánt vagy között árúlni, 100 márka büntetés alatt megtiltatott; a magyar bor legbecsesbnek tartatott, s csak a malvasiaival osztozott árában; az osztrák, morva és rajnai bor akójának 80, a soproniynak 104 iczét kelle magában foglalni [1]. 1635-ben rendelteték, hogy a magyar szállítók 4, a lengyel kereskedők pedig még azon fölűl 2 lengyel forintot fizessenek minden hordótól. A 18-ik század elején a borhamisítók száma növekedvén, azoknak büntetése is 200 markára emeltetett [2].

A magyar réz is igen nevezetes czikkét tevé a kereskedésnek. Már azon hajók is, melyeket a lübekiek 1510-ben a hollandiaktól Danczighoz közel elfoglaltak, nagy részben magyar rézzel valának megterhelve. A következő évben pedig, midőn a német Hansa hajóhada a hollandit Dancig mellett megverte volt, húsz, magyar nyers rézzel terhelt hajót foglaltak el a győztesek, mi mind a Fugger kereskedő házé volt. E réz Magyarországból Krakóba, s innét a Visztulán szállíttatott Danczigba [3]. Ezen czikk azonban mindig egyedárúsok kezében volt: a korszak elején a Thurzók és a Fuggerek, a 17-ik század elején Henkel Lázár, később a királyi kamaráéban.

Honunk részéről e magyar-lengyel kereskedésnek a Szepesség s különösen Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse s Késmárk valának piaczai. Kassa azonban, mely azelőtt némikép középpontja volt e kereskedésnek, s gyűlhelye az északi kalmároknak, már Oláh korában csökkent közlekedése tekintetében [4]; minek egyéb általánosabb akadályok mellett kétségkivűl az is volt oka, hogy, miután a város Zápolyához szegődött, Ferdinánd azt árúmegállító jogától megfosztotta, Eperjest ruházván föl e szabadítékkal [5]. Az 1569-ki 18-ik törvény-czikk azonban mind

[1] Jekel 1, 174.
[2] U. a. 2, 33.
[3] U. a. 1, 168.
[4] Bel: Appar. 21.
[5] Wagner: Diplomat. Sáros. 261.

Kassának visszaadta, mind a többi említett városokban megújította a némikép már elévült árúmegállító jogot. Ennélfogva olyan törvények alá voltak vetve e városokban a lengyel kalmárok, minőket fönebb elszámláltam. A behozott árúk kiváltképen a magyartól annyira kedvelt drága bőrökből és gyárművekből állottak, mikkel aztán a szepesiek nagy részét ellátták az országnak. E kereskedés az említett városokat, kivált a korszak elején szép virágzatra emelte, s mindennemű bőségbe helyhezte [1]).

3. A magyar-török kereskedés.

Míg Zápolya élt, az ő alattvalói meglehetős kereskedést űztek a törökökkel, s ezek Budát [2]), Szegedet, Kecskemétet [3]) s egyéb alföldi nagyobb városokat elég sűrűen látogatták, keleti szőnyegeket, selyem, szőr és gyapot-szöveteket s némi gyarmati árúkat hozván azoknak vásáraira. De miután a török Budát az egész alsó vidékkel elfoglalta, s hódoltatási dühében a felsőbb tartományt is majdnem folyton háborgatta, minden kereskedési közlekedés megszűnt a magyar és török között.

De később, miután t. i. a török Magyarországban némikép meghonosúlt s pusztító dühét a már elfoglalt részeken kitombolta, a közlekedés a magyar és török alattvalók közt valamennyire ismét helyreállott, tudni való, hogy csak a fegyverszünetek idején; mert máskor szinte lest hánytak az ellenfél kalmáraira az ellenséges hadak a tőlök kizsarlandó nagy váltság reményében [4]). De béke idején sem adott a török becsületesség elég biztosságot; s a szultánok vagy helytartó basák önkénye sokszor megakasztá a közlekedést. Miért kevés kalmárnak

[1]) Berzeviczy: de Indust. et Com. Hung.

[2]) Bel: Appar. 18.

[3]) Bel: Not. Hung. Nov. 3, 154.

[4]) Katona 23, 619.

volt kedve s bátorsága a török alatti részekre utazni, még azon esetben is, ha biztosító úti levelet nyertek a basáktól, számtalan példákból tapasztalván, hogy azok sem adnak mindig elegendő védelmet a kifosztás ellen. Így p. olvassuk Verancz egy levelében, hogy Imre és Gellért deák, kalmárok, s Ferdinánd jobbágyai, mind a mellett is, hogy magától a budai basától kaptak úti levelet, nagy értékű árúiktól, s pedig ugyanazon basától megfosztattak. Mindazáltal e közlekedés egészen meg nem akadt, s béke idején, Budát legalább, látogatták néha kalmáraink [1]. Bogáty János, a kassai bíró említi, hogy Budán, melyet 1605-ben meglátogatott, kalmárboltokat is talált, melyeknek árúik azonban mind minő-, mind mennyiségökre igen csekélyek voltak, s némi selyem szövetekből, festett kanalak- s hasonló apróságokból állottak. Szemlélgetése közben egy törökkel beszédbe állott, ki őt egyebek közt így szólítá meg: „Nemde szép és kellemes dolog, hogy ti magyarok városainkban szabadon járkálhattok, kereskedhettek.“ [2] Pesten pedig, midőn az 1602-ben Rudolf hatalmába került, a tetemes arany s ezüst ruhanemű-, eleség- és fegyverből álló martalékon kivűl nagy mennyiségű s különféle kalmárárúk is foglaltattak el [3].

A zsitvatoroki békekötés nagyobb biztosításokat szerzett e közlekedésnek, s annak föltételeit szorosan meghatározta. Az e békét megerősítő 1615-ki bécsi tanácskozások két külön czikkelyben adják elő a kölcsönös kereskedés ügyét, melyeknek egyike „a konstantinápolyi s más török kalmároknak oly feltétel alatt engedi meg az osztrák ház tartományiban a szabad kereskedést, hogy a határszéli kormányzóktól vagy harminczad hivataloktól szabadmeneti levéllel láttassák el magokat, s merre utazandnak, azt előmutassák, és minden helybeli úr

[1]) Epist. 3, 275.
[2]) Bel: Apparat. 335.
[3]) Istvánfy: Lib. 33, 510.

vagy vámszedő pecsétjével vagy jeliratával megerősíttessék; ez alkalommal azonban a kalmároktól semmi sem fog követeltetni; sőt ha tovább utaznak, a veszedelmes helyeken elégséges védelemmel fedeztessenek, s miután a harminczadot vagy egyéb fizetendőket lefizették, senkitől föl ne tartóztassanak, s útjokban, akárhová menni szándékoznak, meg ne gátoltassanak.“ A másik czikkely pedig így szól: „Azon kalmárok pedig, kik ő cs. kir. fölségének s az ausztriai háznak birodalmaiból akár portékákkal, akár kész pénzzel a török császár tartományaiban kereskedni akarnak, azt a cs. fölség zászlója alatt és szabadmeneti levéllel ellátva, szabadon tehessék; mik nélkül az nekik meg nem engedtetik. Ha valaki a mondott zászlóval és levéllel el nem látva utazik azon tartományokba, ő felsége ügyvivőinek és consulainak kötelessége leend azt feltartóztatni, s róla a királyt minél előbb tudósítani. Ő cs. kir. fölségének jobbágyai tehát, . . . mint mondatott, szabadon mehetnek s jöhetnek, csakhogy minden eladott, vagy vett árú mázsájáért három, az ügyvivőknek vagy consuloknak pedig két krajczárt (asperinum) fizessenek. Ha e kereskedők közől valaki ott elhalna, a fölség ügyvivői vagy consulai portékáikat magokhoz veendik és összeirandják, a török fiscusnak azokra semmi jogok sem lehetvén. Ezen kereskedőktől pedig, ha a harminczadot vagy más fizetendőt megfizették, semmi egyéb neköveteltessék. Ha pedig a kalmárok közt támadnának viszályok, a helybeli kadik 4000 krajczáron felűli érték fölött itéletet ne mondhassanak, hanem az ügy a konstantinápolyi kadi itélete alá essék [1]).

Ha e szerződés egyedűl Magyarországot illetné, azt lehetne belőle következtetni, hogy kereskedőink a török tartományokkal messze terjedő közlekedésben állottak; de itt az osztrák ház minden tartományairól van a szó, s bizonyos,

---

[1]) Katona 29. 615.

hogy az annyi belbajokkal elfoglalt magyarok kereskedése ez időben, kivált e vonalon, csekély vala. E szerződés aztán alapelvül szolgált minden későbbi békekötésekben a kereskedés szabadságának meghatározására. Ugyanis, megerősíté azt mindjárt a következő évben Mátyás király a zsitvatoroki békeczikkelyeket fölvilágosító oklevelében [1]; 1620-ban pedig a török zultán, majdnem ugyan azon szavakkal [2]). Ezóta egyes kalmárok is iparkodtak a nyereséges török kereskedésben a nagyok oltalma alatt kedvezéseket nyerni. Így az 1665-ben Konstantinápolyba utazó követséghez számos, mind honi, mind idegen kalmárok csatlakoztak, ott a kereskedésről egyezkedni és számokra némi kedvezéseket kieszközleni óhajtók [3]). De mind ezek mellett is teljes erőre a fönebbi szerződés soha sem juthatott, s még a magyarországi török birtokban sem élt mindig és mindenütt szabadsággal a kereskedés, mit nyilván bizonyít Tököly a törökkel 1682-ben kötött frigyének egy czikke, mi szerint a kereskedés az egész magyarországi török birtokban fölszabadíttatik [4]). A török kalmárok legtöbbször a hadakhoz csatlakozának s alig volt tábor, melyben több kereskedők is nem találtattak; így az 1683-iki Bécs ellen intézett hadmenetről irja Wagner [5]), hogy kettős volt a török sereg: egyik kereskedőket s kézműveseket foglalt magában, s mintegy 45 ezret tőn.

Az 1699-ki karloviczi békekötés is figyelemmel volt a kereskedésre s egyebek közt rendelé, hogy a közös partok közt folyó Tiszán, Maroson, Száván és Bosszuton szabad és akadályozatlan legyen a közlekedés. A bródi erősség rontassék

—

1) Katona 29, 625.
2) U. a. 30, 626.
3) Wagner: Hist. Leopold. 1, 173.
4) Katona 34. 731.
5) Hist. Leopold. 1, 581.

le, s mivel a hely kereskedésre igen alkalmas, oda város építtessék. A szerződés 14-dik pontja pedig így szól: „A kereskedés az előbbi békepontok szerint is szabad legyen mind a két fél alattvalóinak, a birodalmak minden tartományaiban. Hogy pedig azt mind a két fél hasznosan, csalárdság és kár nélkül kezelhesse, a választandó biztosok közt a kereskedést jól értők is legyenek, kik az ünnepélyes követségek alkalmával közös tanácskozásokat tartsanak. Miként pedig a magas birodalom egyéb barátságos nemzetei, úgy a római csász. felség minden nevezetű alattvalói is bátorsággal és szokott hasznos szabadságokkal élendenek a török birodalom tartományaiban [1]).

A 17-ik század második felétől kezdve az Erdélyben és Magyarország szélein letelepült számos görög és örmény családok egy része lőn e magyar-török kereskedés közvetítője. E foglalkodás legkedveltebb s leggyakorlottabb volt a kelet ezen fiainál; oly szorgalommal és állhatatossággal űzték ők azt, hogy a vele járó minden veszedelmet és kellemetlenséget megvetve, miatta messze földre utazni, a havasokat és életveszélylyel fenyegető tartományokat bejárni, kedvtöltéseik legkedveltebbike volt, u. m. Kazy [2]). Ezek a bosnyák, oláh s egyéb török alattvalókkal kereskedési szövetségbe lépvén, anynyira magokhoz ragadták az alsó-magyarországi kereskedést, hogy miként már fönebb említém, abból a szepesi városokat majdnem egészen kiszorították. Kereskedésök tárgyait kivált selyem s gyapot-szövetek, keleti fűszer s más gyarmati áruk és szarvasmarha tevé. Az 1647-ki 27-dik törvényczikk a török birtok határszélein is harminczadokat rendelt emeltetni, melyben mind a török tartományokból, mind a török birtokában lévő magyar részekről szállított kereskedési czikkek a közönséges adózások alá vettetnek. A török birtokból jött rácz és

[1]) Katona 36. 106—125.

[2]) Hist. R. H. 3. 78.

bosnyák kereskedőkről pedig, kik az ország különféle vásárait látogatták, azt rendelé az 1655-ki 27-dik törvényczikk, hogy azon megyéknek és városoknak, melyekben több ideig tartózkodnak, a szokott vámokon kivűl is adózzanak.

1. A magyar tengermellék kereskedése.

Eddig haladván az ipar s kereskedés történetében, eléggé meggyőződhettünk, mily nehéz azt emlékek híjában világos, tökéletes összefüggésben, szóval, úgy adni, hogy arról magunknak csak némileg is kielégítő fogalmat szerezhessünk. De e nehézség, mely e tárgyat tekintve a kútfők meddőségéből, a tudósitások hiányosságából származik, sehol sem érezhetőbb, mint a Magyarországhoz tartozó horvát- és dalmátországi tengerpartok kereskedésének történetében. Nyomatott kútfőinket, melyekhez juthattam, át meg át buvárkodván, alig találtam egy két adatra, mit czélomra használhatnék, s az is nem olyan, miből ezen vidék kereskedésének folyamát, történetét vázolni lehetne, hanem egyedűl némi tökéletlen tudósitás az előfordúlt akadályokról. Lehetetlen ugyan, hogy kereskedési tekintetben némi jelentősége e korban is nem lett volna e vidéknek, mely némiképen hatáskörébe esett a, bár ugyan már hanyatló, de mégis hatalmas, terjedt kereskedésű Velenczének; lehetetlen, hogy ez e korban is ne folytatta volna a múlt időben elég élénk közlekedését hazánkkal, miután tudva van, mily ügyesen, sőt mennyi cselszövénynyel használtak ezen, mindenütt elsőségre s egyedáruságra törekvő kalmárok minden rést, hova kereskedési számolásaikkal beférkőzhettek, minden alkalmat, melylyel közlekedésök körét tagíthatták. De miután a történetirónak csak tényleges adatokra szabad épiteni előadását, s puszta gyanításokat s ezekre alapitott, bár valószinű, elbeszélést nem tűr lett dolgokként árultatni, nem szenved a historiai igazság: ilyennel én sem fogom fárasztani olvasómat; ki azt,

mit én csupa gyanítások után mondhatnék, önképzeletével is kipótlandhatja, meggondolván, hogy Horvátországnak s a magyar délnyugoti részeknek, valamint a szomszéd tartományokból, s nevezetesen Olaszországból kelle, belgyárak hiányában, kielégíteni szükségeit, úgy termesztményeinek fölöslegét viszont idegeneknek s különösen az azokban nem mindenütt bővelkedő olaszoknak kelle a gyárművekért átengedni; — nekem tehát nem marad fenn egyéb, mint a tudományomra esett néhány adatot közleni.

A most úgy nevezett magyar tengermellék majdnem egész korszakon át nagy részben a Zrínyi és Frangepán család birtokában volt; Fiume azonban már a 16-ik században a stájer tartományi kamara kormánya alatt állott. A Horvát- s ez által Magyarországhoz tartozó révek közt legnevezetesb volt Buccari, mely a Frangepán család kihalta után I. Leopold birtokába jutott; ezen kivűl több kisebb kikötő is létezett, többnyire a Zrínyiek birtokában, minők: Grobnyk, Bakár, Hrelin. A birtokos család a kereskedésből mind magára, mind jobbágyaira nagy hasznot tapasztalván áradni, azt az olasz kalmároknak adott szabadítékok s kivált a vámok csekélysége által törekvék fentartani; mi annyira sikerűlt is e családnak, hogy a 16-ik század végével velenczei s más olasz kalmárok sűrűbben kezdék látogatni árúikkal annak kikötőit, onnét a gyárművekért és tengeri sóért, mit bevittek, kivált gabnát és vágó marhát szállítván ki. Ez azonban nem sokára magára vonta a stájer, istriai és fiumei kereskedők figyelmét és irígységét, mitől indíttatva, reábirták a fiumei harminczadosokat s egyéb a stájer kamarához tartozó tisztviselőket, hogy ezek az olasz kalmárokat, kik a grobnyki, bakári és hrelini kikötőkbe szállíták s adák el, vagy cserélték be portékáikat, ezen útjokban megakadályozván, a fiumei révbe kényszeríteték, mindenféle erőszaktétellel idegenítve el őket a grófi kikö-

töktől. Zrínyi György az 1596-ban összegyűlt országos rendeknek benyújtott panasza által kieszközlé ugyan, hogy a mondott kikötők az említett évi törvénykönyv 32-ik czikke által szabadoknak s a fiumei harminczadosok minden befolyásától menteknek határoztattak: de ezen tisztviselők nyomásától s erőszakos kártételeitől azokat meg nem szabadíthatta, ámbár a törvényhozás többször, nevezetesen 1609: 59, 1619: 52, 1630: 23, stb. megújította s erősítette fönebbi határzatát.

A marha szállítása Olaszországba nem csak Buccarin s a többi réveken át tétetett, hanem a horvát és tótországi lakosok Istrián keresztűl is szokták azt kezelni. E marhakereskedés 1630 táján oly sikerrel űzeték, hogy a szomszédok irígységét mind inkább fölébreszté. Bizonyos Gravendro Mátyás, pettaui gazdag kereskedő, azt városába törekvék származtatni. Részére nyervén Velenczét, a stájer kamarától egyedárúsági jogot eszközle ki magának, melynél fogva nem csak Istriába, hanem a velenczei tartományba is egyedűl ő szállíttatá a vágó marhát: a Magyarországhoz tartozó részek kereskedőinek csak Laibachig engedvén meg hajtatni marháikat. — Ezen kivűl még abban is károsítá a stájer kamara e partmelléket, hogy a tengeri sót, mi eddig a legrövidebb úton, Horvátországon át, szállíttaték az ádriai tengerről Tótország belsejébe, a nevezett kamara, az ettől járó harminczadot magához ragadandó, egy rendelménye által az addig járt utat elzárván, egyedűl Karniolián keresztűl nagy kerűléssel engedte Tótországba szállítani [1]. — Mind e két tárgy egyéb sérelmek közt szőnyegre kerűlt az 1635-ki sopronyi országgyülésen, s a 43-ik törvényczikk a stájer kamara tilalmait a király megegyeztével eltörűlvén, a horvát-, dalmát- és tótországi kalmároknak szabadságát visszaadta, a buccarii s egyéb réveken

---

[1]) Katona 31, 644.

és Istrián át marhát, gabonát és tengeri sót szállítani; a következő czikkely pedig a Zrínyiek jobbágyainak azon kárát is visszatéríttetni rendelé, melyet azok e visszaélések alatt szenvedtenek. A horvát és tótországi lakosoknak a buccarii réven és Istrián keresztűl gyakorlott kereskedése azonban folyvást tövis volt a stájer kamara szemében, s a törvényhozás gyakrabban kénytelenítteték annak nyomása s tilalmai ellen magát a királynál közbevetni, és a révnek kereskedési szabadságát megújítani [1]).

III. Belkereskedés.

Az ország külön részeinek különböző termékei és szükségei elég élénkségben tarták a török hódoltatás előtt a belközlekedést [2]). Héti és esztendős vásárok, mik e kereskedésnek előmozdító eszközei voltak, miként a múlt korszakok alatt előadám, nagy számmal léteztek az országban. Középpontja a belkereskedésnek a török foglalásig már e korban is Budapest volt: „Buda, u. m. Oláh [3]), hires az olasz, német, lengyel s jelen korunkban török kalmároknak is ott, mint egész Magyarország piaczán, összeseregléséről.“ Jovius pedig Pestet még 1541-ben is „a kereskedés főpiaczának s középpontjának állítja [4]), hova minden felől összegyűltek a kalmárok. Pestnek különösen híresek valának baromvásárai: ló és vágó-marha itt gyűjtetett össze az egész alvidékből, s adaték el a lejött osztrák és morva stb. kereskedőknek. Nem kevésbbé nevezetes vala borvására is; nagy rakhelyei voltak itt a szerémi — mi Oláh állítása szerint első rangú vala — s az ország legjobb borainak; a lengyel, sléziai stb. kereskedők nagy részben innét

---

[1]) Decr. 1655: 70. — 1659: 101. stb.

[2]) L. pályairatomat.

[3]) Bel: Appar. l. 10.

[4]) Lib. 29. — Katona 21, 60.

szállították országaikba a magyar bort [1]). Vetélytársa volt ennek mind a marha, — mind a borkereskedésben Székes-Fehérvár, melynek polgárai messze terjedő kereskedésökről és gazdagságokról híresek voltak [2]), s mely még a 15-ik században letelepűlt számos német és olasz kalmárokat is zárt kebelében [3]). Zápolyának halála után azonban e virágzó városokból a kereskedés végkép száműzetett. Pestnek kalmárai 1541-ben, Fehérváréi két évvel később fosztattak ki a pusztító töröktől s hányattak részben kardhegyre; kik ezt kikerűlték vagy a veszélyt megelőzték, bátorságosb helyekre vonúltak az ország felső vidékein; Budának német kalmárai pedig még 1529-ben futottak el a török elől Bécsbe, Pozsonyba és Nagy-Szombatba [4]).

Mióta a török az ország szívében fészket vert, annak nyugot-éjszaki részén Pozsony és Nagy-Szombat lőn a belkereskedés főpiacza. Pozsonynak már rég nevezetes volt, kivált bor- és marha-kereskedése, mind a két czikkelynek utólsó rakhelyűl szolgálván az Ausztriával és Sléziával űzött kereskedésben. Közlekedésének az itt letelepűlt budai, pesti és fehérvári kalmárok általi tágulása vitte I. Ferdinándot is arra, hogy a város árúmegállító jogát, mi már részben elévűlt, részben a szomszédoktól megsértetett, 1534-ben megújítaná [5]). Mily élénk volt e városnak Osztrákországgal bor- s 1597 óta marha-kereskedése, s mily sokszori viszálykodásba bonyolúlt a miatt Sopronynyal, már fönebb elítém. A belkereskedés itt III. Ferdinándig a két hétin kivűl, négy országos vásáron gyakoroltaték, melyeknek mindenike, még Corvin Mátyás

[1]) Bel: Appar. 18.
[2]) U. o. l. 10, és Katona 21, 352.
[3]) L. pályamunkámat.
[4]) Istvánfy: Lib. 10, 98.
[5]) Bel: Not. Hung. Nov. 1, 210.

rendelete szerint, két hétig tartott. III. Ferdinánd Pozsony vásárait még hárommal szaporította, Lucza, Fábián-Sebestyén és Boldogasszony-látogatása napjain tartandókkal [1]. Így jutott Pozsony oly gazdagságra, hogy tárából több ízben tetemes összegeket kölesönözhetett a királyoknak [2]; Bél állítása szerint [3], a kalmárok előkelőbb s nevezetes részét tevék a lakosoknak. — Másik népes piacza a belkereskedésnek e részről Nagy-Szombat volt; mely gabna-vásáraiban Pozsonyt is felűlmúlta élénkségével; nem csak a szomszéd terméketlenebb megyék láttattak el innét gabnával, hanem bő években Sléziába is tetemes mennyiség szállíttaték a fölöslegből [4]. A két hétin kivűl, nyolcz esztendős vásárt tartott, mely uttóbbiakat négy nappal egy igen látogatott marha-vásár előzte meg [5].

Valamint Pozsony és Nagy-Szombat az ország éjszaknyugati, úgy a szepesi városok: Kassa, Eperjes, Lőcse, Késmárk és Bártfa éjszakkeleti részéről voltak a belközlekedés középpontjai, melyeken nem csak a külföldiek gyűltek össze a Lengyel- és Oroszországba szállítandó termesztmények bevásárlására; hanem a belföldi, alsóbb vidékek kalmárai is találkoztak, itt látandók el magokat a szükséges gyár- és kézművekkel; gyakrabban történt azonban, hogy magok az említett városok kalmárai szállították ezen czikkelyeket a belföldi vásárokra. Kassának e korban hanyatló kereskedését [6], úgy látszik, Késmárk és Lőcse ragadta magához; annyi bizonyos, hogy e két város egymásközti vetélkedése az árumegállító jog miatt nem ritkán nyilvános háborúságokig mérgesedett el [7].

[1] Bel: Not. Hung. Nov. 1, 157.
[2] U. o. 1, 212.
[3] U. o. 1, 652.
[4] U. o. 2, 84.
[5] U. o. 2, 87.
[6] Oláh: Hung. Bel: Apparat. 21.
[7] Ungr. Magaz. 2, 177.

Ezeken kivűl voltak még számos másod rendű városok, melyeknek vásárain mind a honi termesztmények, mind a külföldi gyár- és kézművek nagy mennyiségben hordattak össze, részint az ország lakosai s kisebb kalmárai szükségeinek kielégítésére, részint nagybani eladásra a honi, külföldre szállító, vagy magoknak a külföldi kereskedőknek is. Ilyen volt a keleti vidéken kivált Debreczen, melynek hat, esztendős vásárait, a szarvasmarha kereskedésről kiválóképen híreseket, a szepesi kalmárok számosan látogatták árúikkal [1]). — Ilyenek valának továbbá a bányavárosok, melyeknek, minthogy magok földmívelést nem igen űztek, kivált hetenként tartatni szokott gabnavásáraik igen élénkek valának. Országos vásáraikon nevezetes czikkelyt tőnek még: ló, szarvasmarha és nyers bőr; a czikkelyekkel a 16-dik század második felében szinte egyedárúságot akartak űzni e városok, s az 1574-ki országgyülésen kérelmet is nyujtának be a rendeknek, követelve, hogy a nemességnek e czikkelyekkel való kereskedés törvény által tiltatnék meg; mi azonban nem teljesíttetett, a 37-dik törvény-czikk által a nemeseknek is megengedtetvén, a szokott harminczad letétele után, ha t. i. nyerészkedés miatt adnak és vesznek, az említett árúkkal való kereskedés. Nevezetes volt még e városokban a nyers vassal és vasművekkel űzött kereskedés is; a réz azonban igen gyéren fordúlt elő a honi kereskedésben, ámbár az a beszterczei bányákból nagy mennyiségben ásatott ki; a 16-ik században a Thurzók és Fuggerek s később Henkel Lázár, a 17-dikben pedig a kamara, midőn ez maga mívelteté a rézbányákat, annyira egyedűl a nyereségesb külkereskedésre szoríták e czikket, hogy az országban gyakran házi vagy kézművi szükségekre sem vala kapható; már 1619-ben orvosolni törekvék e visszaélést egy törvény-czikkely; de foganat-

---

[1]) Oláh: Hung. Bel: Apparat. 30.

lanságát eléggé bizonyítja annak sokszori ismétlése. Hasonlókép összeszoríttaték a kamaratisztek által ezen bányavárosok körében a fakereskedés, melylyel azok bányakerületeikben közönségesen egyedárúságot törekvének űzni; ez volt oka miért még a Liptó, Árva, Túrócz és Trencsén megyei lakosokat is, kik a Vágon és Garamon az alsóbb vidékre épületfát, deszkát, zsindelyt, stb. szoktak szállítani, minden módon meggátolni törekedtek a galgóczi és semptei kamaratisztek; mi aztán, szintúgy mint a rézzeli kereskedés, számos, a közigazgatás hanyagsága vagy belzavarok miatt foganatlan törvények alkotására adott okot[1]).

Közszükségességénél fogva egyik legnevezetesb czikke volt belkereskedésünknek a só. E termék bányáit, miután azok a Zápolyával megszűnt országszakadás után nagy részben a kir. kincstár birtokába jutottak, a kamara művelteté; magát a sókereskedést azonban egyeseknek adta által; ezen sóárusok, kik többnyire Huszton, Visken, Jerkőn, Hosszúmezőn és Szigethen laktak Mármarosban, a sót az aknák helyén vevék át, és saját nyereségökre szállíták az ország minden vidékeire[2]). Árva, Liptó és Túrócz megyék azonban az útak járhatlansága miatt lengyel sóval éltek. Nagy mennyiségben szállíttaték e szükséges czikk Erdélyből is a Maroson[3]). — E sószállítással, mivel az nagy részben vizen, a Tiszán t. i. s a most említett Maroson kezelteték, kapcsolatban volt az épületfa-szállítás is a fátlan alsó vidékre; a fenyűszálakból összeállított talpak, mikre a só rakatott, ennek szárazra tétele után szinte kereskedés alá jutottak.

[1]) Ilyenek 1638: 65. 1647: 85. 1662: 43. stb.

[2]) Decr. 1655: 109.

[3]) Bethlen 5, 180.

Mellőzve a belkereskedésnek tárgyaiúl szolgáló egyes czikkekbe ereszkedő részletességet [1], mi úgyis csak igen hiányos lehetne emlékeinknek ilyféle adatokbani meddősége miatt, tekintsük inkább e belközlekedésnek főbb akadályait. Nem akarom ismételni az ország állapotának a már fönebb adott szomorú rajzát, azokat az ellen- s baráttól, idegen- és honfitól egyiránt gyakorlott pusztításokat s erőszaktételeket, melyek ezen kétszáz éves korszakon át az iparűző s kereskedő osztályokat zaklatták. A már mondottak után a szíves olvasónak, ki eddig még türelemmel követett, képzeletére hagyom, kifesteni magának azon állapotokat s meggondolni mennyi s milyen kedvet ölő akadályokat gördített e kor háborúságival, zajlongásival s féktelenségével minden lépten a szegény, sikeres védelemre ritkán számolható kereskedő elébe. Csak

[1]) Nem leszen talán fölösleges mind a mellett is némely czikkek árát följegyezni: 1530-ban Lőcsén a város korcsmájában 4 ferdinándi vagy 5 zápolyai denáron kelt a bor pintje. Az 1563-ki országgyülésre s koronázási ünnepre, hogy túlságos árral senki se nyomassék, ily árjegyzéket bocsáta ki az országtanács: tiszta búza köble lisztúl 20 denár, zabé 15, rozsé 10, egy kappanyé 5—6, tyúké 4, kövér lúdé 6, malaczé 8, egy font szalonnáé 4, marhahúsé 2, juhhúsé 1½, sajté 3, irósvajé 7, 5 tojásé 1, egy font gyertyáé 4, kenyéré három személyre 1, font halé 4—6, szekér szénáé 60, kisebb szekéré 40, szalmáé 20—30, icze ázaléké 1, boré 4—5, pint mézé 5, szekér fáé 25 denár. Liszt Belnél: Apparat. 393. — Erdélyben 1536-ban ily árak folytak: fiatal vágómarha bőr nélkül 60, bárány, bőr nélkül 8, juh 12, csibe 1, malacz 2, lúd 2, egy oldal szalonna 80, köböl zab 10, néha 5—4, széna egy lónak huszonnégy órára 1 ez. dr., egy jármas ökör vagy fejős tehén 6 ft. Ungr. Magaz. 3. 138. — Az 1538-ki kőrösi gyülésen Horvátországban ily árjegyzék iratott: egy köböl pohánka vagy hajdina Verőczén 25, Újudvaron és Veliken 32, pint bor 2, fél éves sertés 50, kis malacz 2, lúd 3, kappany 3, tyúk 2, font sertéshús 2, gödölye 6, kecske 25 ez. denár, ökörbőr fontja 1 kr., jármas ökör 12, fejős tehén 6, hízott sertés 2 ft. Tótországban 1603 táján egy réf selyem-kelme 2 ft. — 3 réf darócz posztó 4 ft. 5 gr., pár jó czipő 45, font rizs 14, hús 2, fagyú 4 ez. dr. Egy csapott mérű só, egy halmozott mérű búzával vagy 2½ m. kölessel cseréltetek föl. Kerchelich Hist. Eccles. Zagr. 1, 319. Erdélyben 1583-ban öt köböl búza, s kilencz akó bor két-két m. ftért kelt. Felmer: Hist. Trans. 182. — 1613 táján Szepesben köböl búza 30 dr., rozs 28, zab 10, árpa 20 dr. Bel: Appar. 309. stb.

egy példát, egy történetkét hozok elő, tárgyúl képzeletének, s annak megítélésére, mily nehéz volt e zajos időben a közlekedés. Történt, hogy két rongyokba burkolt koldus, Nagy-Tapolcsánból más városba utazandó, biztosító katonai fedezetet kivánt a helybeli kapitánytól. Kaczajjal fogadtattak a harczfitól, ki a dolgot tréfának tartva, kiséret helyett alamizsnát nyujta nekik. De midőn azok, kérelmök teljesítését sürgetvén, komolyabban kérdőre vonattak, végre kivallották, hogy nem a testöket fedő rongy az, mit oly igen féltenek, hanem az azok közt elrejtett, kalmároktól reájok bízott pénz és drágaságok, miket az utak bátortalansága miatt még sem mernének egyedűl rongyaik gyanút elűző védelmére bízni [1]. Ily módokhoz kelle a kalmároknak folyamodniok az erőszak e korában! — E történetből kitűnik ugyan, hogy a katonai födözet, ha kivánta s megfizette, megadaték az utazó kalmárnak; de érthető az is, hogy őt ez sem védte mindig eléggé erőszak ellen, ha testét rongynál jobb ruha takarta.

Ily biztosító kiséretek kivált a török birta, vagy evvel határos vidéken mellőzhetlenűl szükségesek voltak, ha a kalmár nyilvános és bizonyos veszélynek nem akarta kitenni életét s árúit; miért béke idején iparkodtak is a kalmárok, sőt egész városok is erre engedelmet nyerni a basáktól. Íme erről is egy példa: „My Wachy (váczi) Birak és polgarok kezenetònket es tellyes Ziwònk zerint walo io akarathonknak es zandekonknak ajánlasat Iryok minden Rendbely Igaz kereskedò Zemelyeknek Erdely es Magiarorszagban kik volnanak Nekònk Jo Baratynknak, Atiankfiainak: Mynt hog' lattiok es tuggiok, ez mostani idònek dolga erre intet, hog' sok Emberek meg Niomorodnak, Neha tulajdon es Istentòl reaiok bochatot terhek miat neha mas idegen es gonosz pĕrpatvart Akarók miat, sok karwallashra es kilĕnkilĕn fele saniarosagban Esnek: Mely

[1] Bel: Not. Sl. Nov. 4, 448.

esetekben giakorta Lattiok, hogy Az kereskedò Rend haborog, ki Idegen es halhatlan adossagnak tartoztatasa miat, igèn es syrwa kesereg. Meg' azok es ezek mellett kik az Feiedelmeknek es Orszagonk Biroinak igaz Vamian es harmincadian igaz Ziwel lelekkel Jarnak: Kezeritette erre az N. kegielmes BUDAI Feiedelmet, az dolognak nag' woltha, hog' kedielmes hýt lewelet Adna, Egez Erdely Országba es Ennek kiùòle Birodalma alat valo kereskedò Rendnek zabad, es Zokot kereskedòknek igaz Járasara. Melyet meg Iratot lewelewel meg is Bizonitot. Mi es Azert mind feienkent, Ez kegielmes N. BUdaj Feiedelemnek fogadasat latvan. Igeryòk magonkat Tehetsegònk es Eròink zerynt Embersegònkre. Tiztsegònkre zolwan, oltalommal es segitseggel lenny. ha valamikor, valaha es valahol mas idegen es gondolt adossag miatt, Valamely Jambor ùton iaro, kereskedònek Bolgatasa lenne, hirònkel lewen igiekezònk Mindenkor Zabadolasara lenny: Melly dolognak erosb volthaert, hogy minden rendbeliek, Jarianak Jòyenek Orzagunk es Varasonk igaz harmincadian es Vamian iarwan. Tulajdon Varasonknak pechetit es Lewelònketh Attok. Isten tarchon meg Mynden Rendbely igaz kereskedò Atiankfiait, Baratinkat." [1]) — Hogy azonban ily biztosító levelek és katonai födözés sem adott mindig elég bátorságot, fönebb adtuk példáját, sőt még a vásárokat is gyakran meglepé a török és a féktelen katonaság. Többek közt p. beszéli Forgách [2]): „hogy a Simánd mezővárosban tartatni szokott híres vásárok pusztítására s lefoglalására a felső vidékről, Kassáról, Tokajból, s más erősségekből jőnek martalócz katonák, és a vásár napján a számosan összegyűlt kalmárokra rohanván, gazdag prédával, arany-, ezüst- s

[1]) Másoltatott a Jankovich Miklós-féle gyűjteményben létező eredetiről. Kelt Váczon 1576-ban október 22-kén. A pecsét, mi zöld viaszra nyomatott, Sz. Mihályt ábrázolja, jobbjában kereszttel, s a sátánt üldözve. Körirata: SIGILLUM CIVITATIS VACIENSIS.

[2]) Lib. 22, 687.

mindenfélével megterhelik magokat.“ Ez bizonyosan nem első, nem egyetlen ilynemű tett vala. A tábornagyok ellen pedig, a kereskedés megakadályozását illetőleg, számtalan volt a panasz. Így panaszkodnak a 16-ik század közepén a csalóköziek bor- és gabnakereskedésök meggátlása miatt, 1546: 46. Az 1567: 38-ból világos, hogy a tábornagyok az eladott bor hordójától 6 ftot zsarlottak ki. Basta Husztot elfoglalván, minden mázsa sóra 3 ftot vetett. — De van több példa, hogy magok a városok is gátolták egymást kereskedésök gyakorlatában. Így említém már fönebb Pozsonyt és Sopronyt, Késmárkot és Lőcsét; 1659-ben Váralya eltiltá polgárait a lőcsei új vásároktól. A győri kalaposok s a német, ott tanyázó seregben létező kézművesek a helybeli kalmárokat tilták el az idegen készítményű kalapok árulásától 1659: 80. stb.

Nagy akadályára volt továbbá a belközlekedésnek az útak járhatlansága és a fogadók hiánya. Mi az elsőt illeti: csinált útak az egész országban nem léteztek; szárazon és vizen egyedűl a természetre volt hagyatva a közlekedés élénkségének ezen föltétele. Találunk ugyan számos parancsokat törvénykönyvünkben, melyek az útak szorgalmas kijavítását sürgetik [1]), de nagy részben sikeretlenűl, ámbár 1599: 30 12 ft. büntetést is szab az alispánokra, kiknek az útakra felügyelni kötelességűl tételék, ha azokat elhanyagolni engedik. Folyamaink pedig nemcsak a közlekedést nehezíték, hanem a földmívelésnek, sőt egész helységeknek is ártalmára voltak nem korlátolt áradásaikkal. Az e tárgyban alkotott törvény-czikkek foganata sem volt kedvezőbb a fönebb említetteknél [2]). — A másodikat illetőleg, Busbeque, I. Ferdinánd követe irja, hogy konstantinápolyi útjában, Győrtől kezdve az ország hosszában nem talált fogadót. Erdélyben egész 1690-ig nem volt fogadó;

[1]) Ilyenek: 1588: 26. 1598: 30. 1599: 30. 1600: 18. 1630: 14. stb.

[2]) Ilyenek: 1630: 14. 1635: 64. 1638: 13. 1647: 129. 1655: 30 stb.

magok a polgárok ingyen látták el mindaddig az utasokat barmaikkal együtt a szükségesekkel, míg Leopold a mondott évben e szokást eltörűlvén, az illető földbirtokosoktól és közönségektől nyilvános fogadókat állíttatni rendelt [1]).

Rendészeti szabályokat, valamint egyéb tárgyaiban a polgári életnek, úgy a kereskedésben is igen keveseket foglal magában ezen kori törvénykönyvünk. Íme mindössze, melyeket ezen s vele rokon nemben találtam: 1542: 37 rendeli, hogy a városi adót beszedő biztosok, a polgároknál letett külföldi portékákat is megadóztassák: a 40-dik czikk pedig így szól: „miután a Fuggerek és egyéb külföldi kalmárok nem csekély mennyiségű árukat adnának el mind a bánya-, mind egyéb városokban, ezen kalmárok áruik negyvened részét fizessék királyi adóúl; minek ha ellenszegűlnének, minden áruik veszteségével bűnhesztessenek. A debreczeni 1545-ki nemesek gyülése [2]) határozá, hogy a kalmárok s minden kereskedéssel foglalkodók, ha a városokban házzal nem birnának, minden száz forintnyi értékök után egy fttal adóztassanak. Mivel a 17-ik század elején a portékák ára a rosz pénz miatt igen felszökött, később a pénz megjavíttatván, 1625: 40-ben rendeltetett, hogy a vármegyék a portékák és kézművek árát a múlt szerint szabályozzák. A horvátországi rendek néhány évvel előbb egy lovast állíttatni rendeltek minden 500 ftot érő áruért a városaikban tartózkodó idegen kalmároktól [3]). A rácz és bosnya, benn tartózkodó, kalmárok 1655: 27 által szoríttatnak adózásra. Továbbá 1649: 19 rendeli, hogy a városokban házzal biró nemesek, azokba bort, eczetet, sert, vám nélkül vihessenek; a borkereskedők pedig, kik e termesztményt az országon kivűli szallításra veszik, hordójától 40 denárt; a héti

[1]) Katona 35, 762.
[2]) Kowachich: Suppl. ad Vest. Comit. 3, 192.
[3]) Kerchelich: Hist. Eccl. Zagrab. 1, 282.

vásárra fát vivő jobbágyak pedig 1 drt. fizessenek. Az 1659: 71 szerint idegennek a borvásárlásbani elővétel árúvesztés alatt eltiltatik, kivéve mégis az esztendős vásárokat. De egyszersmind erőszak büntetése mondatik azon városi kapitányok-, kalmárok-, hajcsárok-, mészárusok- és sóárusokra, kik akár a nemes vagy nemtelen honiakat, akár a külföldieket héti vagy éves vásárokon marha, kősó s egyéb árúk vételében megakadályozzák. Vesselényi forradalmának elnyomása után Leopold 1671-ben adót (accise) szedetni parancsolt, nevezetesen: minden kimért font hústól s fél pint sörtől 1, minden akó bortól 90, icze égettbortól 2 denárt [1]). — Végre, mi a mérüket illeti, a nehézségeket, melyek azoknak egyenlőtlenségéből származtak, az 1655: 31 elhárítandó, rendelé: hogy már a múlt korszakban alkotott törvények ereje szerint mindennemű mérő az egész országban a budai vagy evvel egészen megegyező pozsonyi mérők szerint szabályoztassék. A következő 1659-ki gyülésben alkotott 71-dik törvény-czikkely pedig meghagyta a vármegyéknek, hogy a kalmárárúk, kézművek s hús árát a múlt gyülésen megállapított mérük szerint szabályozzák, s a rendelményök ellen vétkezőket, ha a tárgy 12 ft. értékét felűlmúlja, szinte annyi forintnyi birsággal, ha kisebb értékű, árúvesztéssel büntessék. — A posták, mik e korszak vége felé állíttattak föl, igen nagy könnyebbségére szolgáltak a belközlekedésnek; egész hasznosságok azonban csak a következő korszakban a belzajlongások csillapúltával kezde kifejleni.

* *
*

Evvel elmondva volna, mit műiparunk s kereskedésünk e korszaki állapotáról az e tekintetben igen meddő emlékeinkben kinyomozhattam. De mielőtt e szakaszt bezárnám, még egy tárgyat szükséges említenem, mit talán inkább elűl kell

[1]) Engel 5. 68.

vala előadnom; mivel azonban a műipart s kereskedést közösen illeti, itt is helyén álland, mintegy befejezésűl e korszak történetéhez. Az ipar és kereskedésnek az Árpád s vegyes házak alatti történetében iparkodtam kitűntetni az országban létező főbb, magyar, német és szláv nemzetiségek egymás iránti viszonyainak nyilatkozását, s előadni azon mélyen ható akadályokat, melyeket a nemzetiségek különfélesége, azok elemeinek s a belőlök származó érdekeknek összeütközése, az ebből eredt folytonos surlódások s azoknak koronkinti erőszakos kitörése az ipar és kereskedés haladásának elébe gördített. Nem akarok itt e nemzetiségek elemeiről vitatkozni; csak azt jegyzem meg, hogy az azokból származott surlódások, mik a múlt korban már-már szűnni látszanak, élesebben s erőszakosan legalább nem nyilatkoznak, e korszak alatt ismét föléledtek, s a már behegedt sebek a védelműl beszállított, de az ország lakosait pusztítva zaklató, német katonaság izgatásai által kiújíttattak. Mennyi, a polgári életre s annak foglalkodásaira kártékonyan ható gyom sarjazott pedig ki e nem ritkán dühös gyűlölségre kitörő nemzetiségi bizodalmatlanságból, ha nem mondom is, könnyen elgondolható. A bocskai párt 1605-ki karponai gyülésén nyilván és keserűen panaszkodik, hogy a német lakosságú városokban a magyarok nem csak tisztviseléshez jutni nem engedtetnek, hanem még házak vételétől is eltiltatnak. „A szabad városokban is — igy szól e gyülés magyar napkönyve — az Német birodalomhoz bízván (a német lakosság), Magyarnak házat venni, biróságot vagy tanácsságot viselni, nem engednek. Mely dolog gyalázatos az Magyar nemzetnek és nem méltó, hogy hazájából kirekesztessék. — Hozhatnánk sok exemplumokat, de az többi között im egyet hozunk rövidségnek okáért. Az pozsonyi város oly igen gyűlölte az magyar nemzetet, most is úgy gyűlöli, hogy házokat elfoglalták, magokat személyekben is megtartóztatták.

— Ferenczfy Miklós, nemes személy — mennyi boszúságot, kergetést, számkivetést szenvedett az német magistrátustól, tudja az ország — s hogy nagyobb gonosz akaratjokat az Magyar nemzet ellen deklarálják, Magyar törvénynyel sem igen akartak élni. Annak felette hogy ezeket befedezzék, az appelatióktól is arczeálják az Kösséget és variis minis deterreálják. Több városokban is vagyon ez.“ [1]) Igazolják ezen előadást az 1618-ban összegyűlt rendek is, így beszélvén a II. Ferdinánd elválasztásakor kikötött föltételekben a tizenhárom szepességi városról: „Nem csak adózni nem akarnak az ország lakosaival, hanem még különféle erőszakkal és sérelmekkel illetvén az ország lakosait, az országban törvényszék elibe állani s a vármegyék előtt megjelenni sem akarnak, minden gonosz igyekezetöket büntetlenűl gyakorolván.“ Az 1647-ki gyülésen ismét szőnyegre kerűlt e tárgy, s miután több királyi, bánya- és szabadalmas városok, kivált pedig Kassa, sértették meg a magyar nemzetiséget és hont, különösen az 1608-ki koronázás előtti 13-dik és 1609-ki 44-ik törvény-czikkelyeket, huszonegy pontban határoztattak meg a városokban lakó magyarok s kivált a nemesek jogai. — Hogy a magyar s német czéhek különválásának egyedűl a nemzetiségi idegenkedés volt oka, már fönebb említém. Ily indulattal azonban nem csak a magyarok iránt viseltettek a német városiak; hasonlót tapasztaltak tőlök a szlávok is. A selmeczi német közönségnek oly nagy volt a szlávok iránti gyűlölete, hogy ezek tanács-rendelmény által a városból is kitiltattak; kik pedig közűlök már polgári joggal birtak, joguktól a tisztviselésre fosztattak meg. 1551-ben a városi tanács megengedé a vargaczéhnek, hogy azontúl minden szláv elől elzárhassa testületének jogait. Három évvel később ugyan ezen czéh Slatky

[1]) Katona 28. 446.

vargát ki akará kebeléből vetni, egyedűl azért, mivel szláv származású volt. A város tanácsa azonban, melynek itélete alá az ügy bocsáttaték, Slatkyt, mivel még a fönebbi törvény előtt vétetett a czéhbe, megtartá ugyan annak kebelében, de egyszersmind rendelé, hogy azután szláv örök időre kitiltva legyen társulatokból [1]. Több ilyetén történetkékkel is szolgálhatnék olvasóimnak, ha türelmökkel visszaélni nem tartanék. De hiszen ezekből is eléggé kitűnik, mily kártékonyan hatott e nemzetiségi idegenkedés a honi műipar és kereskedésre.

[1] Richter Belnél: Not. Hung. Nov. 4, 571.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az ipar s kereskedés története a szathmári békekötéstől II. Józsefig.

Közös körülmények.

Károly kormányával új időszaka nyílik a műipar- és kereskedésnek. Az ország megszabadúlt a töröknek hosszú, sanyarú szolgasága alól és sikeresebben megvédetett annak pusztító betöréseitől; a belforrongások is kibuzogták valahára magokat: a szathmári békekötés után hadi lárma helyett a két századig számüzött béke malasztjai terjedének el az iszonyúan zaklatott honnak vidékein. A harczi zajjal együtt elnémúlt az azt önző terveire fordítani szokott úri zsarnokság szava; törvényhez szoríttatni kezdett a féktelenség és erőszakoskodás, mely eddig büntetlen űzheté kártékony dúlongásait: a nép szorgalmi osztálya megszabadúlt a sokféle zaklatások alól, s oltalmát a törvényben elnyomói ellen nem épen hasztalan kereshete.

Az ipar és kereskedés oly természetű, hogy önmagától is emelkedik, ha gyámkezek nem ápolják is, csak tevőleges akadályok ne vettessenek haladásának elébe. Azonban Károlytól kezdve nem csak azért derült kedvezőbb időszak a műipar és kereskedésre, mivel a helyreállott béke- és belcsöndben az említett akadályok megszűntek; hanem azért is, mivel mind törvényhozásunk, mind egyes honfiak látni kezdék a

béke nyugalmában, mennyire elhanyagoltatott, elnyomatott a harcz gondjai közt a hon anyagi jóléte; s iparkodni kezdének kipótolni a hiányt, orvosolni a sebeket, felnyitni a jobb lét forrásait; mire annyival inkább ösztönöztettek, mivel nem lehete nem érezniök, hogy a haza majdnem egészen kimerűlt, a nyomasztó szegénység minden osztályok s rendek közé belopódzott.

A hosszas nyomorúság, török iga s belforrongás a népet igen meggyérité. Föntebb láttuk, hogy a Mohácsnál győztes királyi sereg Szegeden át Lippáig vonúlván, a Dunától a Tiszáig nem talált falut, sőt nyomát sem az iparnak; általán véve ily puszta volt pedig mindenütt a török birta alsó vidék. Ezen akadályt kelle mindenek előtt elmozdítani: a népesség első lényeges föltétele az ipar és kereskedésnek. Átlátta ezt törvényhozásunk, s azért az 1723-ki 105-dik törvényczikkely úgy intézkedék: „hogy az országba új lakosok hivassanak s a beköltözendő, egyébiránt szabad személyek minél előbbi meghonosulások végett hat évig mindennemű adózástól mentek legyenek. E rendelmény az egész országban kihirdettessék s hogy annak nyilvánítása a német birodalomban is megengedtessék, e tárgyban a szomszéd tartományok rendeivel tanácskozások tartassanak.“ Ugyanazon törvénykönyv 18-dik czikke az elhagyott falvakat is régi lakóikkal, ha azok visszatérni akarnak, vagy más beföldiekkel megnépesíttetni rendeli. A kedvező föltételek, melyekkel a bevándorlottak fogadtatának, számos, kivált német családot édesgettek az országba; s mind ezek, mind a felvidékről leköltözöttek lassanként megnépesíteni kezdék a visszafoglalt városokat és falvak egy részét. Már azon német seregből is, mely 1689-ben Buda alatt harczolt, számosan telepedének le ott és Pesten, kivált a hesszek és thuringiak közől [1]). Később pedig I. Leopold, I. József, és III. Károly

---

[1]) Bel: Not. Hung. Nov. 3, 435. stb.

számos osztrák, bajor és frank családot telepítének le az ország külön vidékein.

Az ipar története.

I. Mezei gazdaság.

1. Földmívelés.

A földmívelő osztály polgári állapotának jobbulása vagy roszabbulásával szükségkép emelkedik vagy sűlyed a földmívelési ipar is. Csak szabadságban tenyészik a polgári műveltségnek mint minden, úgy ezen virága is: az önkény és féktelenség vas karja, a szolgaság bilincse, mint téli fagy a növényt, elöli a polgári foglalkodásokat. A múlt korszak történetében láttuk, hogy törvényhozásunk visszaadá ugyan a földmívelő osztálynak személyes szabadságát, költözési jogát; de föltételesen és kellő biztosítás nélkül: a zavargó időben büntetlenűl űzhette még vele önkénye játékát a zsarnok, ellenszegűlve a törvény emberiségesb szavának, megvetve vagy elcsavarva azt. De e kor már annál fogva is kedvezőbb volt a földmívelésre, mivel a béke csöndében a törvény könnyebben foganatosítható, a jobbágy, ki támaszát egyedűl abban keresheté, általa biztosabban védhető vala; s annak megszegését oly mértékben, mint előbb, nem szaporíthatá annyira a büntetlenség. Azon kivűl a már létező törvények még bővebben kifejtettek, a pór szabadítékai még inkább kitágíttattak, a mód zaklatásokra, a határozottabban kifejezett törvények által még inkább elzáratott. Megerősítvén t. i. a szabad költözési jogot, azon szabályt alkotta az 1715-diki 101-dik törvényczikkely, hogy ezentúl a törvényszerűleg költöző jobbágyok (mert a szökve, vagy a törvénynek eleget nem téve költözők uraiknak visszaadatni rendeltettek) a letepülésökkor kötött szerződés szerint legyenek alávetve uraiknak. Továbbá a jobb-

ágyok állapotának könnyítésére itt még az is rendeltetik, hogy azoknak elmaradt tartozásaik, melyek a törvénytelen zsarlók által úgy is többszörösen beszedettek, kitörűltessenek; hol pedig ez nem történt, csak felében s részenként szedessenek be. Végre a vármegyéknek tisztűl tételék, hogy a kebelökbeli jobbágyokat a netalán igazságtalan földesurak ellen védelmezzék. Ezen szerződésre alapított viszonya a jobbágyoknak uraik iránt, az 1723-ki 61-dik törvény-czikkben még bővebben kifejtetett azon hozzáadással, hogy, kik uraikkal ily szerződésre nem léptek, tartozásaiknak eleget tévén, mikor akarnak, szabadon költözhessenek. Egyszersmind pedig megtiltatván, hogy a birtokosok jobbágyaikat egyik jószágból más megyében fekvőbe át ne telepítsék, a vármegyéknek ismét igazságszeretetébe ajánltatott (18. cz.) a jobbágyoknak minden törvénytelen nyomástól megóvása. Mária Terézia a jobbágyságnak még a fönebbi törvények mellett is mindig mostoha állapotát javítandó, az úrbért egy biztosság által kidolgoztatván, az egész országra kiterjeszté. E szerint az úr s jobbágy közti viszonyok szorosabban meghatároztatván, emennek netalán teendő panaszai s ezeknek eligazítása a vármegyék s azután a helytartótanács által átnézetni, megvizsgáltatni rendeltettek. De nem tagadhatni, hogy bár az urak jobbágyaik fölött gyakorlott önkényének ezen úrbér által keskenyebb korlátok szabattak, s a pórnak legalább is lehetővé tétetett az igazság keresete, még korán sem volt pórságunk minden panaszon fölűli állapotban. A terhek, melyek még vállain feküdtek, oly neműek valának, hogy annak jóléte még sokféleképp meggátoltatott. Azon felűl az úrbér is még igen különböző volt a külön helyeken s a terhek különbözésének semmi alapja. P. Békés megyében 56 hold esett egy dica alá, Árvában két hold; Nyitrában 24 szolga, Szabolcsban két szolga; Somogyban a haszonbérlők 600 frt. után fizettek egy

dicát, Szathmárban 10 frt. után, Verőczében 20, Mármarosban fél ökörtől kelle egy dicát fizetni; de ezen dica is igen különbözött: Aradban 40 dr., Barsban 9 frt. 36 dr. tőn egy dicát [1]). De, mint mondám, mégis csak kedvezőbb lőn sorsa a földmívelőknek. Említésre méltó az is, hogy a jászok és kúnok három kerülete, melyeknek lakosai majdnem kizárólag földmíveléssel foglalkodtak, 1745-ben magokat a pesti katona-kórház úri hatósága alól kiváltván, új, huszonhárom czikkelybe foglalt jogokat nyertek, melyek belső polgári szerkezetöket, hely- s kerületi hatóságaikat, terheiket stb. illetik. Szempontunkból figyelemre méltó az, hogy a nemesihez hasonló birtoksajátsággal, városaik pedig a sz. királyiakéhoz hasonló kiváltságokkal ajándékoztattak meg.

E javítások a földmívelő állapotában s a harczok korát követő hosszas béke áldásos befolyású volt Magyarország földmívelésére. Annak gyarapodtát s haladását azonban csak viszonylag, a múlt kor állapotával összevetve, lehet olyannak mondani; általánosan véve a középszerűségen felűl nem emelkedett. A mód, melylyel a föld mívelteték, most is az a tökéletlen volt, mely régente. Az újabb tízszeresen kamatozó földmívelési rendszer, mely Angol-, Franczia- és Németország több tartományaiban e korszak alatt kezde gyakorlatba tétetni, nálunk még egészen ismeretlen volt; de remény sem lehete még annak országunkban gyakorlatára; mert hogy a földmívelő osztály értelmi műveltségének hiányából származó akadályokat elmellőzzem, már a jobbágynak ura s földei iránti viszonya is lehetlenné tette e jobb rendszer életre jutását. Minél fogva a földmívelés nálunk még nem mint betanúlt, ész-alapokra támaszkodó műtétel gyakoroltatott, s nem egyéb volt, mint kényelemmel űzött, mostoha segélyezése az áldásos természetnek.

---

[1]) Olvasható erről egy alapos értekezés. Magaz. für Gesch., Statist. und Staatsrecht d. österr. Monarchie. Göttingen, 1806. 1, 3—19.

Mária Terézia több rendű parancsokat bocsáta ki annak gyarapítására: de fájdalom, azoknak nagyobb része sikeretlen maradt az illető hatóságok e tárgybani hanyagsága miatt. Okául az ily rendelmények nem teljesítésének leginkább az adaték, hogy a megyei hatóságok azoknak sikerítésére elfoglaltságok miatt elégtelenek; — mi azonban legtöbb helyt puszta ürügy volt s a nem akarásnak és előitéletnek kifogásai, ezen ok legfölebb is csak a nagyobb kiterjedésű megyékre illhetvén. Mária Terézia, hogy e bajon segítsen, földmívelési társaságokat alakíttatott, melyeknek czélja: nem csak a kormánytól kibocsátott, földmívelést tárgyazó rendelmények sikerítése volt, hanem egyenesen tökéletesbítése is a földmívelésnek. De hogy ezen intézet még igen kora volt Magyarországra, a történet bizonyítá: egy sem állhata e társaságok közől erős lábra; sőt néhány már e korszak alatt is elenyészett, társaikat tengésökben hagyván [1]).

Azonban e rendelmények, e mozgalmak, bár egészben s általánosan véve sikeretlenek, részben s helylyel némi foganat nélkül még sem maradhatának; s a régi rendszer mellett is csak azért sem lehet némi haladást tagadni, mivel a földmívelő osztály szaporodván s foglalkodása a békében nem háboríttatván, sokkal nagyobb mennyiségben állítá elő termesztményeit, mint a múlt korban. Legvirágzóbb volt e korban földmívelésünk a dunántúli, kivált Soprony, Mosony és Vas megyékben [2]). Igen sokat nyert e tekintetben Fehér, Tolna és Baranya vármegye is Mária Teréziának azon anyai gondoskodása által, minél fogva az e megyékben sok ezer holdra terjedő Száraz nevű ingoványt lecsapoltatá. Hasonló eredménynyel biztatott a Kőrös folyamnak is, mely majdnem évenkénti kiáradásaival

[1]) Skerlecz: Project. Leg. motiv. Deput. Commerc. de anno 1790. exhibitum.

[2]) Szapáry János gróf: Der unthätige Reichthum Ungarns wie zu gebrauchen? Nürnberg, 1784.

sanyargatá partmellékét, szabályozása, mit szinte a kegyes királyné kezdetett meg, Károlyi grófnak felügyelése alatt.

De még előbb kell vala említenem a temesi bánságot, melynek földmívelése e korszak alatt majdnem újjá teremtetett. E tartományt III. Károly a töröktől 1739-ben visszafoglalván, gr. Mercy d'Argenteau kormányára bízta, s jobb kezekre azt valóban nem bízhatá. E ritka buzgalmú tábornok mindenek fölött a földmívelést, mely e mód fölött termékeny földű tartományban a török iga alatt egészen elhanyagolva volt, s annak akadályai elmozdítását tűzte ki gondjai czéljául. Addig a minden esős évben rendesen beállott áradások az egyébiránt is igen kevés termesztményt majdnem az egész tartományban megsemmisíték. Mercy tehát a hegyekről vízvezető csatornákat vitetett le a Temes és Böge folyamokba, ezeket pedig szabályoztatá. Kevés évek múlva a legszebb siker követé emberiséges buzgalmát: a bánság egyike lőn legvirágzóbb tartományainknak. Mercy kora halála után a bécsi bank, melynek a bánság birtokába jutott, folytatván javításait s egész figyelmét a mocsárok kiszárítására, új helységek telepítésére, szóval, a földmívelés emelésére fordítván, e tekintetben szinte nagy hasznára volt az országnak. — De bocsátkozzunk némi részletekbe.

A gabna minden nemeinek termesztése annyira haladt, hogy 1770 és 71-ben négy millió mérőnél több szállíttathatott ki a szomszéd, aszálylyal látogatott tartományokba. Középszámát pedig az évenként kivitt mennyiségnek egy és fél millió mérőre tehetni [1]). A gabna mellett szorgalmasabban mívelteték a a kukoricza is, mely már az ország minden részein meghonosíttatott. Burgonya 1770 táján kezde tenyésztetni, de még csak az új német gyarmatok némelyikében s a soványabb

[1]) F. J. Maire: Bemerk. über den Kreislauf des Handels in den österr. Erbstaaten. Leipzig, 1786. 2, 140.

vidékeken a Kárpátok alatt [1]). A rizszsel sikerűlt próbák tétettek e korszak alatt, kivált a temesi bánságban, hol azt a birtokos bécsi bank némi jelentékenységre is emelte, de a siker mellett is nem csak nem lőn közönségesben divatossá, hanem a bánságban is elhanyagoltaték termesztése, miután az a bank úri hatósága alól kikerűlt [2]).

A szőlőmívelés egészben véve szinte haladásnak indúlt; az alsó róna vidékeken is annyira gyakorlatba jött volt, hogy majdnem minden, kivált homokos földű helység mívelt már a kor végén szőlőket határaiban. Ez volt részben oka, miért benn a bor ára igen megcsökkent, s az azelőtt gazdag szőlős gazdák szegényedni kezdének [3]). Különösen említést érdemel a szőlőmívelésben Soprony, melynek termesztménye Poroszországban és Sléziában legkelendőbb volt. 1719-ben 60,000 akó must tölté a polgárok pinczéit; 1731 és 32-ben pedig harminczezer akónál többet szállítottak a külföldre. Magyarországban ürmöséről jutott hírre [4]). De igen káros hatása volt a felső s nyugati vidék szőlőmívelésére a külfölddel e korban megcsökkent borkereskedés. Lengyel-, de kivált Orosz- és Poroszország, miként alantabb szóba jövend, annyira kizárta e korban mód felett magas vám- s harminczadai által e magyar termesztményt kereskedéséből, hogy a borszállítás e tartományokba, kivált melyet a sléziaiak Poroszországba gyakorlottak, majdnem végkép megszűnt. E pangás következményei nemsokára mutatkoztak az észak-nyugati vidék szőlőmívelésében; Sopronyban 1753 körűl 1,200,000 négyszeg öl terjedelmű szőlők kiirtattak; Sz. Györgyön pedig 1784-ig 1167 kapányi egészen elhagyatott [5]). Egyébiránt a bor kezelése általán véve jobbúlt;

[1]) Schwartner: Statist. 2-ik kiad. 1, 292. *a)* alatt.
[2]) F. J. Maire: Bemerk. 2, 140.
[3]) Bel: Not. Hung. Nov. 1, 652. 679. 681. — 2, 87. stb.
[4]) Schwartner 1, 317.
[5]) U. a. 1, 306.

az aszúbor több helyt s nagyobb mennyiségben készítteték. A hegyaljai méltán kedvencz itala volt a lengyelnek; s ez mind a mellett is, hogy ára a múlthoz képest felszökött [1]), igen keresteték kivált a lengyelektől [2]). A szentgyörgyiek 1720-ban kezdének aszúbort készíteni, mi azonban sokáig nem jutott kedvességre azon hiedelem miatt, hogy mozsolával és czukorral készíttetik [3]). A ruszti, sopronyi és ménesi aszúborok is e korban kezdettek nagyobb mennyiségben készíttetni. Sőt már a franczia pezsgő s egyéb külföldi készítmények is kezdének utánoztatni. Mária Terézia egykor egész felséges családjával gr. Grassalkovich vendége levén, dicsérte ennek csemegeborait, kivált pezsgőjét; mire a gróf nyiltan megvallá, hogy egyedűl külföldiek módjára készűlt magyar borok volnának asztalán [4]). E csemegeborok nagy kelendősége azonban annyira fölingerlé a nyerészkedési vágyat, hogy a borhamisítás már széltében gyakoroltatott, s a törvényhozás 1723-ban kénytelen volt azt kemény büntetés alatt (118-ik t.-cz.) megtiltani. Minek azonban sikere nem lévén, az 1729-ki 12-ik törvényczikk e hamisításnak foganatosban gátot vetendő, nem csak az e csínyben rajtértekre példás büntetést szabott, hanem az aszú-szőlő vásárlatát is megtiltá a birtoktalanoknak.

Az úgynevezett kereskedési növények közt legtöbb kezeket foglalkodtatott a kender és len. E czikk, kivált a kender, majdnem minden helységben tenyésztetett; de legtöbb helyt csak annyi, mennyit a nők házi szükségökre feldolgozhatának. Szepesben, Sárosban, Trencsén, Thurócz, Liptó és Árvában, a korszak végén pedig Bácskában és Baranyában a kereskedésre nézve is nem csekély mennyiségben termeszteték [5]). —

---

[1]) 1718-ban egy 180 iczényi hordó ára 100 tallér volt. Schwartner 1, 318.
[2]) Ungr. Magaz. 2, 182.
[3]) Schwartner 1, 306.
[4]) Schweighoffer: Abhand. von d. Commerz. 1, 11 *) alatt.
[5]) Szapáry: Der unthätige Reichthum Ungarns stb.

A dohánytermesztésnek e kor vége adott nagyobb kiterjedést. Az 1775 táján kitört angol-északamerikai háború s az e miatt elmaradt dohány-szállítások Amerikából okozák, hogy e növény iránti kérdezősködések honunkban is sűrűsödvén, annak tenyésztése is terjedtebb lőn. A högyészi uradalom, Tolna megyében, melyet Károly alatt gr. Mercy darmstadti, heszsz, fuldai és würtembergi telepekkel népesíte meg, s mely összesen húsznál több helységet foglal magában, e kor végén évenként mintegy 30,000 mázsányi dohányt termesztett [1]. — A mindinkább elterjedő sörrel élés a komlót is bővebben termeszteté; legdivatosabb lőn ez, valamint a sáfrány-tenyésztés is Nyitra megyében; az utóbbikat kivált a veszteniczieк jól tudták kezelni [2]. — A festő-fűvek termesztése e korig még semmi figyelmet sem nyert volt nálunk. Néhánynyal azok közől, miket a természet önkényt adott, élt ugyan már vásznai festésére a pórság, p. az izacscsal, vagy festő csüllenggel és pirosító buzérral, mik a temesi bánságban s azonkivűl több megyében termettek; de a haszon, melyet azoknak mívelése adandott, még nem ismerteték. E korban azonban Pfeiffer, késmárki orvos, különféle próbákat tőn belföldi fűvekből az indigóhoz hasonló festéket késziteni; mi annyira sikerűlt neki, hogy kisérletének Béesbe küldött eredménye a próbát kiállotta [3]. E foganat figyelmet gerjesztvén, arra birta Mária Teréziát, hogy a festő-fűvek termesztését némi kedvezményekkel iparkodnék gyakorlatba hozni: ötven holdnyi földet s tíz évigi szabadítékot igért mindenkinek, ki izacsot termesztend. Azonban bőkezűséggel támogatott jó szándéka sem talált viszhangra; tétettek ugyan kicsinyben némi próbák; de részint ezeknek

---

[1] Korabinszky: Geog.-Hist. Lexicon ad vocem Högyész; itt azonban tetemes hibának kelle becsúszni. a mennyiség 300,000 mázsára tétetik.

[2] Bel: Not. Hung. Nov. 4, 304.

[3] Korabinszky: Lexicon. Késmárk.

csekélyessége, részint a szükséges, sajátságos malmoknak hiánya miatt sikeretlenek [1]).

A kertmívelés a felső megyékben már a 17-dik században is kedvelt, e korban még terjedtebb lőn. Különös szorgalmat fordítának kerteikre a bányavárosok lakosai, kivált a selmecziek, kikről már a múlt korszakban is emlékezém, miként t. i. azokat mulató helyekűl látogatván, vetélkedtek egymás közt azoknak szépítésében. A Pozsony melletti Blumenthal nem csak e várost ellátta szorgalmasan mívelt kerteiből növénynyel és gyümölcscsel, hanem olyanokat még a szomszéd német városok piaczaira is szállított. Nyitra megyében is számos kertek míveltettek, kivált Németprónán, melynek lakosai mindennemű gyümölcscsel, kivált aszalt szilvával nyereséges kereskedést űztek [2]). Híres volt gyümölcseiről Soprony és Korpona is. Dinnyét legízesbet s legnagyobbat a hevesi, kivált csányi föld termett, mi a pesti piaczon tömérdek mennyiségben árultaték [3]). — Az uraságok kastélyaik, mezei lakjaik mellé, mik e korban az ország külön vidékein nagy számmal s izléssel emeltettek, közönségesen díszes kerteket is állíttattak a külföldről, kivált Cseh- és Morvaországból behívott kertészeik által. Jelesbek voltak már e korban is a kismartoni, gödöllei, köpcsényi, tatai, nagy-kanizsai, gyulai stb.

Az erdőszet e korban végkép elhanyagolva volt; még a selmeczi bánya-iskolában sem, hova tartozott volna, vétetett fel a tanúlmányok közé. Mária Terézia ugyan bocsáta ki erdőszeti szabályokat [4]), melyek a módfeletti s rendetlen irtásoknak határt vetnének; de e rendelmény kevés helyen

---

[1]) Skerlecz: Descriptio physico-polit. situationis R. Hung. inter acta Deputat. Commerc. anno 1790.

[2]) Bel: Not. Hung. Nov. 4, 426.

[3]) Korabinszky: Lexicon.

[4]) L. Skerlecz: Descriptio phys. pol. Situat. Hung. 1, 47.

juthatott sikerre; egyébütt, kivált hol az erdők több közös birtokosok közt voltak megosztva, a régi rendetlenségek folyvást divatoztak.

Két, igen nagy, részben most is létező, ellensége volt a földmívelésnek, a tömérdek, egész vidékeket ellepő futó homok — miről azonban e korban még nem gondolkodtak; s a folyamok kiáradásai. Az 1729-ki országgyülési RR. panaszkodva említik a Duna, Tisza, Vág s más folyóknak majdnem egész tartományokat hullámaik alá temető s beiszapoló kiöntéseit; de e csapás orvoslásáról az ország, a nem rég és sokáig viselt török iga által kimerítve lévén, sikeresen még nem gondolkodhatott. Az 1751-ki pozsonyi gyülésen ismét szőnyegre kerűlt e tárgy; s miután a Vág kiöntéseivel már nem csak partmellékét elborítá, hanem Galgóczot is végromlással fenyegeté, annak megkorlátozása a 20-ik törvény-czikk által munkába vétetni rendeltetett. Ugyan ezen gyülés a pataki malmokat is, melyeknek vízfogói a vidéken kiöntést okozának, elrontatni rendeli (14-dik czikk), ha a malmok, letartóztatott jövedelmeikből ártatlanokká nem tétethetnének.

2. *Állattenyésztés.*

Azon sokféle gyarapodás mellett, mit e korszak az állattenyésztésben előmutathat, egy oly lényeges hiba is tűnik elő, melynek már e kor végén is mutatkoztak káros következményei, — ez a legelők és kaszálók elhanyaglása volt. Ezek körűl javításokat tenni, még nem jutott gazdáinknak eszébe; minden egyedűl az áldott természetre hagyaték. A török kifutamodta után, miként emlékeink több vidékről bizonyítják, oly buján benőve volt fűvel a föld, hogy miatta alig lehete gyalognak előre haladni. De évről évre roszabbúlniok kelle a legelőknek és kaszálóknak: a szünetlen legeltetés által a legjobb fűvek leétettetvén s magba menni soha sem engedtetvén,

azoknak gyökerei lassanként kiveszni kezdének, míg a baromtól is ott hagyott rosz fű évenként elhintvén magjait, buja tenyészetével amazt elfojtani kezdé; miért a nyűfű, tarsóka, farkkóró, aranygyopár, bogács s egyéb illyetén, nem csak haszontalan, hanem ártalmas növények az egyébiránt legjobb föld területét is mindinkább elfödék. Ehez járúlt, hogy a marha egész Sz. György napig bocsáttaték a kaszálókra; minek kivált száraz tavaszon elmaradhatlan következése lőn, a szénakaszálásnak egész a gabna aratásig elkéste s ez által a mezei munkáknak annyira összehalmoztatása, hogy a széna rendesen gyakran el nem takaríttathaték. Vetett kaszálókról, miket száraz években is kétszer, háromszor s többször kaszálhatni, e korszakban még nem gondolkodott a magyar, míveletlen mezei gazda. Mily befolyást kellett e körűlménynek a marhatenyésztésre gyakorlani, mindenki átlátja. A korszak elején még ritka kövérségű legelők mindinkább hitványúlván, a marhadög, nagy részben ennek következése, vidékeinket is gyakrabban kezdé látogatni; — s az országnak azelőtt világhírű szarvasmarha tenyésztése mindinkább csökkenni kezdett [1]).

A szarvasmarhának hazája kivált a Pest, Debreczen, Temesvár, Újvidék s Duna közti tömérdek puszták valának, miket ez idő alatt nagy részben görög s örmény marhakereskedők birtak haszonbérben. Nevezetes volt ez, valamint a lótenyésztés is, Komárom, Zala és Somogy megyékben is; Arad és Csanád megyék lakosai pedig annyira kedvelték e foglalkodást, hogy miatta a földmívelést is elhanyagolták [2]). Mily sok szarvasmarha tenyésztetett Debreczen határában, eléggé következtethetni abból, hogy az 1739-ki télen, takarmány híjában, nyolcz ezer ökör vágatott le, a nélkül, hogy e miatt szükség éreztetett volna. Volt gazda, p. bizonyos Biró nevű, kinek tíz ezer

[1]) L. az 1751-ki RR. fölirását. Katona 39, 401.

[2]) Szapáry: em. h.

darabból állott gulyája [1]. Erdélynek síkjain is számos szilaj gulyák legeltenek; de itt általán véve nevezetesb volt a lótenyésztés, kivált a székely földön; mely nemes magyar lófaj a külföldön is igen kelendő volt.

A lótenyésztés Magyarországban tetemesen aljasúlni kezdett: a száraz malmok, az igen gyakori s ingyen tenni kellett katonaszállítások, mit a külföldön sokáig tartott háborúban lévő katonaság távolsága még súlyosbított, s egyéb úri terhek, továbbá a pórság szegénysége, mi miatt csikait idő előtt terhelni kénytelen volt, végre a gyakori dög, igen elsilányíták a jobbágyak lovait. Mária Terézia az igen sok lovat megemésztett hét éves háború alatt átlátta szükségét a magyar lótenyésztés gyarapításának. Ezt ő eleinte az által törekvék elérni, hogy Pesten lóorvosi iskolát állíttatott, s a hatóságokat felszólította, hogy ezen iparágnak emelkedését a nép között minden módon elősegítsék; a nemesebb nagyobb ménektől meghágott kanczákat pedig az adótól fölmenté. 1774-ben szabályokat bocsáta ki, melyek szerint a lónemesítés intézendő volna, egyszersmind jutalmakat is hirdetvén az ebbeli szorgalomra. A szabályszerű mének csikaira tett jutalom, osztály szerint, melybe a csikó tartozott, hat, négy, és két aranyból állott. A külön megyék külön utakon indúltak e kir. rendelmények sikeresítésére. Némelyek közméneseket állítottak fel; mások méneket szereztek s azokat a megyei járásokban felosztották, a jobbágyság ingyen használatára. Mind ezeknek azonban csak az lőn következése, hogy a jobb birtokú jobbágyok között néhány, nagyobb termetű lovakat szerze magának; de a szegényebb jobbágy, ha volt is ily nemesebb méntől származott csikaja, részint a kellő gond s jobban tartás híja miatt, részint mivel már harmadik évében is kénytelen volt azt befogni, jobb lovakhoz még mindig

[1]) Korabinszky: Lexikon. Debreczen.

nem juthatott. Mária Terézia, hogy, mennyire lehet, ezen akadályokat is elhárítsa, 1777-ben új körlevelet bocsáta ki, melyben a városok ezen iparág kellő méltánylatára, a jobbágyok pedig csikaik kimélésére intetnek. Bíztosíttatnak továbbá a jobbágyak, hogy nagyobb csikaik, ha olyanokat nevelnének, nem előre kiszabott áron, hanem szabad alku szerint fognak szedetni a sereg számára. Végre megengedtetik, hogy az ezredekből kimustrált, a nemzésre még alkalmas kanczák a vármegyéknek olcsó áron engedtessenek által. Hogy pedig semmi eszközt ne hagyjon a kegyes királyné dicséretes czélja elérésére használatlanúl, a cseh lótenyésztő-társaság által Csalóközben az enyedi, Borsód megyében pedig az ormosdi pusztát kibérelteté, hogy az e helyeken cseh fajú lovakat nevelvén, azokat a vármegyék közt mérsékelt áron szétosztassa. Bár e kezelést az 1778-ban kitört háború félbeszakasztá, e törekvések mindazáltal siker nélkül nem maradhattak. A magyar pór általán véve igen szereti lovát. S valóban e néhány évek alatt is annyira gyarapodott ez iparág, hogy az 1781-ben Pestre az ezredek számára lovakat vásárlani küldött katonai bizottmány könynyebben beszerezheté a szükséges mennyiséget [1]). Legtöbb s nagyobb ménesek legeltenek a Duna s Tisza közti és a dunántúli tartományokban, melyek tulajdonkép anyaföldei a magyar lovaknak; szilajúl neveltettek itt azok közönségesen ötödik évökig, a csikósok felügyelése alatt. Dicséretes említést érdemel még a szepességi városok lótenyésztése is. — A benn tenyésztett ló azonban még elég nem volt az ország szükségeire; az urak s az ezredek egy részben külföldről hozták be lovaikat; e czikkért, még a kor végén is, körűlbelűl 300,000 ft folyt ki a külföldre [2]).

[1]) Skerlec: Descriptio stb. l. 62.
[2]) Schwartner: 1. kiad. 161.

A juhtenyésztésben M. Terézia uralkodásának utólsó tizede korszakot alkotott. A finomabb gyapjas birka Magyarországban addig alig ismertetett; a múlt korszakban Szelepcsényi érsektől behozott nemesebb faj részint kiveszvén, részint elfajúlván maradványaiban. A jó akaratú királyné tehát ezen iparágat is kellőleg méltányolván, 1773-ban háromszász huszonöt merino birkát hozatott Spanyolországból s Merkopailon, a károlyfehérvári út közelében, juhmajorságot állított, mely később új szállítmányok által szaporíttatván, mintegy bölcsője lőn Magyarországban a nemesebb juhfajnak. A következő hét év azonban, mely alatt Mária Terézia még boldogítá kormányával Magyarországot, sokkal kevesebb volt, mintsem e majorság közönségesebben megismertetett, s az előítéletek, melyek ezen, a magyarnál tekintetre hitványabb, természetre gyöngébb és fínyásabb faj körűl uralkodtak, legyőzethettek volna; minden siker, minden utánozás nélkül azonban e példány-majorság még sem maradt; legalább az első lépés megtéve volt ezen, ma már oly bőven jövedelmező, nemesebb juhfajnak meghonosítására. A részletesb eredményeket azonban, mivel nagy részben József korába esnek, a következő szakaszban adandom elő. A magyar fajnak tenyésztése az egész országban elterjedt volt; ezenkivűl, a temesi bánságban még az úgynevezett zigarra, Bácskában pedig s némely egyéb helyt a raczka juhfaj is tenyésztetett. A közönséges faj tenyésztésével, gyapja miatt, kivált Veszprém, Győr, Fehér, Tolna, Békés, Pest, Nógrád és Csongrád megyék foglalkodtak; tenyésztették azt még Zólyom, Gömör, Hont, Árva, Liptó, Túrócz és Szepes vármegyék is, de nem annyira gyapja, mint teje s az ebből készitett sajt, túró és a nem rég közönségesbé vált vaj [1]) miatt, mik e megyékből nagy mennyiségben kerűltek a keres-

[1]) Schwartner: 2. kiad. 1, 379.

kedésbe [1]). A birka számát Magyarországban e korszak végén mintegy 6—8 millióra tehetni; gyapjú évenként körülbelűl 150,000 másza viteték a külföldre; azonkivűl sok fordíttatott bőröstől subákra, ködmönyökre stb., sok ürü pedig elevenen kihajtatott Csehországba [2]).

A méhtenyésztés is nevezetes volt már e korszak alatt; közönségesben s nagyobb szorgalommal gyakoroltatott alsó Tótországban, a temesi bánságban, Arad, Békés, Hont, de még inkább Szepes, Sáros, Zólyom megyékben; különösen említést érdemel e tekintetben Lőcse és Rosnyó; amaz kivált méhsere (melynek főzéséből a város évenként mintegy 20,000 ftot vett vala be), emez viasz művei miatt. A méhtenyésztésben akadályozta eddig a nagyobb gyarapodást az, hogy a magyar nem tudá kivenni a mézet kaptáraiból a nélkül, hogy a méhet meg ne ölné. Mária Terézia erre is kiterjesztvén figyelmét, több megyékbe, hol ezen iparág szorgalmasabban űzetett, a jobb méhkezelésben jártas embereket külde szét, kik abban az ifjúságnak, melyet az ebbeli szorgalomra különösen felbuzdított, leczkéket, tanítást adnának. Azonban akár az újítás ellen uralkodó előitéletek, akár a kiküldött mesterek s ezek bizományosainak tudatlansága vagy hanyagsága okozta, — ezen szép hasznot igérő intézet nem sokára legtöbb helyt dugába dőlt, csak némely éjszaki, kivált Trencsén, Árva, Liptó, Zólyom, Szepes megyékben honosúlván meg némikép [3]). A belfogyasztást leróva, mintegy két ezer mázsa viasz, és négy ezer mázsa méz viteték a külföldre [4]). — Itt még két tárgyról kellene szólanunk: a selyemhernyók és a sertés-tenyésztéséről,

[1]) Schwartner 2. kiad. 1, 379.

[2]) L. erről bővebben Schwartner: „Schaafe“ alatt.

[3]) L. e tárgyról Szapáry: Der unthätige Reichthum stb. — és Skerlec: Descriptio physico-pol. Situationis stb. I. 50.

[4]) Schwartner 1. kiad. 164.

nagyobb öszefüggés és tökéletesb előadás miatt azonban amazt az ipar második, emezt a kereskedés czikkelyére tartom fel.

II. Műipar.

1. Mesterségek, gyárak, kézművek.

Városaink iparáról szólandó, szükségesnek látom, azoknak e korbeli állapotát néhány átalános vonással érinteni. Azok a török ostromlásaitól s igájától, a szathmári békekötés után pedig a belforradalmak nyugtalanításaitól is megszabadúlván, mind jogaikra s kiváltságaikra, mind népszámokra s evvel együtt iparok- és jólétökre nézve gyarapodni kezdének. A rajtok ejtett sebekett már I. Leopold s utóda is kezdé orvosolni, részint új lakosokat szállítván az elpusztúltakba, részint jogaikat visszaadva s megerősítve az ezekben megcsonkúltaknak. Buda-Pestnek lakosai már az említett két király alatt szaporíttattak új, többnyire német, szállítmányokkal: de önkéntesek is számosan telepedének itt le: előbbi kereskedésének híre, arra alkalmas volta, annak lassankénti éledése s az áldott Duna, mely a költözést Németországból igen megkönnyíté, nem sokára élénkebbé tevék az iker fővárosokat. Pestnek még Leopold adott 1703-ban új szabadalom-levelet polgári, kézművi és kereskedési jogairól [1]. Esztergam, Fehérvár, Szeged hasonlóképen még Leopold és I. József alatt emelkedének föl romjaikból s népesíttetének meg; régi jogaikat e városok még az 1715-ki országgyülésnek, melyhez a miatt kérelmet nyújtának be, közbejöttére nyerték vissza [2], mostani kiváltságaikhoz és szerkezetökhez pedig Mária Terézia alatt jutottak. Debreczen és Szathmár-Németi szinte az említett országgyülés által emeltettek a szabadok sorába; Szabadka pedig Mária Terézia alatt [3]. Ily

[1] Az oklevél olvasható Katonánál 36, 245.

[2] Decr. 1715: 36, 37.

[3] Art. 108, 109.

jogokat nyertek Új-Vidék és Zombor is. Az 1741-ki törvénykönyv is több czikkelyeket foglal magában, melyek a királyi és bányavárosok sérelmeit orvosolni rendelik [1]).

De ezen királyi vagy törvényhozási rendelményeken kivűl léteznek még mások is, melyek egyenesen a műipart s kézműveseket érdeklik. Ugyan is tekintetbe vévén az 1723-diki törvényhozó-testület, hogy az országnak hosszas nyomorúsága a kézműveseket részint igen meggyérité, részint egészen kipusztítá: a 117-ik törvény-czikkelyben rendeli, hogy ily kézművesek külföldről szállíttassanak be, minek könnyebb eszközölhetésére ily bevándorlottak tizenöt évig mindennemű adózási terhektől fölmentettek; nehogy pedig ezek a földmívelésre advân magokat, kézműveiket elhanyagolják, a kir. helytartótanácsnak meghagyatott, hogy őket a földvásárlástól eltiltsa, egyszersmind pedig felügyeljen, hogy a bevándorlottak szabadalmas éveik eltölte után ismét ki ne költözzenek.

A czéhek ügyében is többször rendelkezett törvényhozásunk. Azoknak a kézműi iparra káros befolyása e korban már meglepőleg nyilatkozott több oly nemű szabályaikban, melyek vagy a kézművek gyarapúltát, vagy az általok készített czikkekhez könnyű s olcsó juthatást megakadályozák s megnehezíték. Ilyen volt az péld. melynél fogva a műnek ára gyakran értékénél fölebb emeltetett, s azon mesterekre, kik azt az így meghatározott áron alúl adnák, nagy bírság vetteték; ilyen az is, mely szerint társulatokba csak nagy öszveg pénz letétele után juthattak új, kivált nem városaikban s hasonló czéhben álló atyától származott mesterek; miben czélok volt: a több mesterek által okozandó verseny s evvel a művek olcsóbbságának meggátlása stb. Az 1715-ki országgyülés tehát ezek által az ország javát sértetni látván, mindenek előtt megujít-

---

[1]) Art. 39, 40.

tatni és szorosan megtartatni rendelé az 1659-diki 71-dik törvény-czikket; minél fogva a kézművek, mérendő hús stb. árát meghatározni a vármegye jogosítva vagyon; továbbá az eléggé ügyes, új mestereknek a czéhekbe minden megszorítás nélkül és tűrhető fizetés melletti fölvételét tiszti közbevetés által is eszközöltetni rendeli; végre pedig a királyoktól nyert szabadalmaikat meghagyván, minden az ország törvényeivel s javával ellenkező szabályaikat eltörli [1]). Az 1723-ki 70-dik törvényczikkely pedig ezeket megerősítvén hozzáadja, hogy a czéhek azon kézműveseket, kik a társulatban nem létezvén, a városokban földesuraik magán számára űzik mesterségöket, erőszaktétel büntetése alatt, foglalkodásokban ne nyugtalanítsák. Mind e mellett is azonban, midőn az 1729-ki országgyülés „nagy kihágásait látná a kézművi egyesűleteknek abban: hogy azok önhatalmokból a vidékeken fiók czéheket is alkotnának, közölvén azokkal némi szabadítékokat; hogy különféle szabályokat alkotnának a népközönség kárára; hogy a társulatba igtatási taksát mód felett felemelnék s ez által a kézművesek szaporodását akadályoznák; hogy azokból a magyarokat (nationalistas) kizárnák s ekként szabadságaikkal önkényök szerint visszaélnének“, — azt határozá: hogy az ekként kihágó czéhek, ha egyes esetekben a helytartótanácstól ezután is vádoltatni fognak, czéhi szabadítékaiktól megfosztassanak, vagy a körűlmények szerint másképp, de példásan bűnhesztessenek. — 1777-ben mindössze 13,934 czéhbeli mester, 12,516 segéd és 4671 tanuló létezett Magyarországban; nem értvén ide a falusi, czéhen kivűli kézműveseket [2]).

A mindennapi szükségeket pótló kézművek a lakosokkal együtt hamar meghonosúltak a töröktől pusztán hagyott vidékeken; sőt a nagyobb városokban némely fényüzést tárgyazók

[1]) Art. 79.

[2]) Schwartner: 2. kiad. 1, 201.

is. Bél állítja [1]), hogy a nem rég puszta Budán, oly hirtelen gyarapodtak nem csak a durvább s közönséges, hanem fínomabb kézművek is, mi szerint alig van azoknak neme, mely ott gyakorlatban már nem volna. E földiró egyéb, a töröktől visszafoglalt helyeken is dicséri a kézművek gyarapúltát. Egyébütt pedig, hol a zsarnok nem hagyá maga után pusztítása nyomait, a béke malasztos ölében szükségkép gyarapodniok kelle a kézműveknek; mit már csak a fönebb előadott czéhszabályokból is lehet következtetni. Azonban, ha néhány várost kiveszünk, ezen első szükségű kézművesek sokasúlása volt majdnem minden haladás, mit e kor e tekintetben előmutathat. Részint czéheinknek érintett szűkkeblűsége, mi szerint a társulatokba lépést oly igen megneheziték, részint más, magában a nemzetben létező okok kéműveinket nem hagyák nagyobb tökéletességre vergődni; miért a honi készítménynek igen csekély volt a becse. De nem tagadhatni, ebben az előitélet is sokat tőn, mely a honi készítmények ellen nyilatkozott, s az urainknál közönséges divat, mely csak külföldinek tulajdonított becset. Történt, hogy honi mű, ha legjobb volt is, megvetteték; miért hogy kelendőségre jusson, bécsinek, francziának, kényteleníttettek azt elkeresztelni kalmáraink. Még ruhaneműek, péld. nőczipők is, nagy részint Bécsből hozattak; s egyedűl e czikkelyért körűlbelűl 50,000 ft. folyt évenként a külföldre [2]). Szabómestereinket gyarapítá az 1764-diki 24-ik törvény-czikk, melynél fogva a magyar ezredek ruházata, valamint honi kelméből, úgy honi szabók által is rendelteték készíttetni, miután a tett kísérletekből világosan kitűnt, hogy honi anyagból minden katona mez 15 krral olcsóbban, s honi mesterektől szint oly jól készíttethetik, mint külföldiektől [3]).

[1]) Not. Hung. Nov. 3, 466.

[2]) Statistische Aufklärungen von Grellmann. Göttingen, 1797. 2, 236 és Müller: Schedium de Statu Fabricar. et Manufactur. in Hung.

[3]) Katona 39, 405.

A gyárak- és manufakturákban nagyobb előmenetel, több élénkség mutatkozik. Ime itt azoknak rövid áttekintése. Hogy azonban félre ne értessem, megjegyeznem kell, miszerint a gyár szó alatt nem mindig oly nagy kézművi intézeteket értettek, minőket a külföld, vagy az újabb időben honunk is mutathat.

Posztó e korban sok helyt készítteték, többek közt: Privigyén, Nagy-Szombatban, Modrán, Sopronyban, Vittenczen, Budán, Pesten, Székesfehérváron, Keszthelyen, Kőszegen, Tatán, Hatvanban, Nagy-Károlyban, Málnapatakán, Nógrádon, Ugróczon, Trencsén megyében, a Szepesség számos városiban stb. E helyeken készűlt posztó azonban közönségesen durva, a pórnép számára szánt volt; a középszerűségen fölűl emelkedni a fínomabb gyapjú hiánya sem egedé. Állíttattak azonban e korban már tulajdonképeni gyárak is. Ilyen volt az, melyet Mosonyban 1776 táján Krisztina főherczegnő emeltetett. E gyár számára Mosony megye számos helységei: Óvár, Rajka, Boldogasszonyfalva, Somorja, Levél, Zanek, Halászi stb. fontak, ezeken kivűl mintegy hatvan személy dolgozott a gyárban. Készítményei különféle, középszerű posztóból (halb miglitzer, Kronrasch stb.), flanellből s egyéb gyapjúszövetekből állottak. Erősebb lábra azonban nem juthatott; évenkénti bevételei 50,000 ftot nem haladának meg. E gyárral kelmefestés is volt kapcsolatban [1]). Ilyenek voltak továbbá a borostyánkői és kisbéri, melyeket e korszak utólsó éveiben gr. Batthyányi Tivadar állíttatott; ezeknek sorsa azonban a következő korszakba esik. — E korban 1767-ben vetette meg a gróf Forgách család is alapját a gácsi gyárnak, mely azonban kezdetében igen csekély volt s posztót még nem, hanem csak egyéb gyapjú-szöveteket készített. A gyapjúkelmegyárak közt e mellett említést érdemel még a tepliczi,

[1]) Korabinszky: Lexicon. Wieselburg.

köpcsényi, podborjei, Pozsega megyében, hol leginkább flanell és sok úgy nevezett aba-posztó készítteték. Foglalkodtak ilynemű kelmék készítésével még: Soprony megye több helyei, Apatin, Bács megyében stb. Pokróczot, valamint szűrposztót is, mi több vidéken kedvelt mezet ad pórjainknak, sok helyt késziténck Nyitra, Trencsén, Szepes stb. megyékben; Tatán a pokrócz-csapók száma mintegy száz ötvenre ment. Miaván, Nyitra megyében, mintegy 80 szűrposztógyártó létezett, kik egyéb szöveteket is készítének. Debreczenben fekete gubák igen nagy mennyiségben készíttettek. Említésre méltók itt még azon szerb családoknak, melyek Leopold alatt Bács megyében s a Bánságban letelepíttettek, gyapjúszövet készítményeik, szőnyegek, pokróczok, ruhaneműek, miket a szinte magok csinálta sárga, vörös, kék és zöld festékekkel szoktak megszínezni [1]).

Gyapotkelme - gyárat e kor kettőt hozott elő. Az első e nemben volt a sasvári kartongyár, Nyitra megyében, melyet 1754-ben (Schwartner szerint 1756-ban) Ferencz császár, Mária Terézia férje, állíttatott. Néhány év múlva Schuller és társ. bécsi tőzsérek, vevék által e gyárt. Számára Nyitra és Trencsén megyék több helyein, sőt Körmöcz és Selmecz vidékén is tétetett a fonás. Évenként nagy mennyiségű, de igen középszerű minőségű szöveteket szolgáltatott, miért e korszak alatt még az országban sem juthatott jelesebb névre. A másikat bizonyos Falket emelte többek társaságában Cseklészen, Pozsony megyében, 1766-ban; felkészítése, házon és telken kivűl, 60,000 frtba kerűlt. Készítményei cziczből és kartonból állottak: a szükséges gyapot Bécsből szállíttaték. Ezen gyár mindjárt föllálíttatása után nagyobb virágzatra s hírre jutott a sasvárinál; készítményei igen kelendők voltak; fiók intézetei

[1]) Grellmann: Statist. Aufklär. 2. 258. kövv. Korabinszky: Lexicon több helyein, és Schwartner: Statistik.

léteztek Köpesényben, Bazinban és Győrött, ezek szolgáltaták a fonalat. De élete rövid volt: 1780 táján Wachtler kereskedő vette meg azt, már mint pangásba sülyedtet s kicsinyben folytatá egy ideig a műkészítést [1]).

Vászon-gyáraink közt nevezetesbek valának e korban a tepliczi, poprádi, bélai, felkai, szombathelyi (Szepesben), melyeknek készítményei legközelebb állottak a külföldéihez. Vászonszövéssel foglalkodának még (oly mennyiségben értem, hogy műveik kereskedésbe kerültek; mert az egész országban, a nagyobb városokat kivéve, alig volt ház, hol házi szükségre nem fontak, s helység, hol néhány takács nem létezett) — Sáros, Árva, Túrócz, Trencsén, Liptó (itt kivált Bocza falu, hol régente igen finom, de kevés arany is ásatott, ritka ház volt szövőszék nélkül), Vas stb. vármegyék lakosai. Szepesben és Sárosban czérna és czérnacsipke is nagy mennyiségben készíttetett. Fehérítők, kallók is több helyt léteztek e megyékben. A belkészítmény azonban még nem födé eléggé az ország szükségeit; kivált finomabb vászon még nagy mennyiségben hozatott be Csehországból, Sléziából és Németalföldről, miért évenként mintegy 150 ezer frt. folyt ki a külföldre [2]).

A selyemtenyésztés és gyártás kezdete nálunk III. Károly s derék tábornagya, a már dicsérve említett Mercy érdemei közé számítandó. Ez a temesi bánság minden helységeiben ültettetett eperfákat; s oly nagy buzgalommal fogta föl ezen, az országra nagy hasznú, személyére nézve kedvencz tárgyat, hogy midőn néhány csemete e fiatal ültetvényekben megsértetett, halálos büntetést is hirdetett azokra, kik ilyetén kárt szándékosan tennének. Miután e fák megerő-

---

[1]) L. ezekről Korabinszky Lexicon. Sassin és Landsitz szók alatt, és Grellmann: Statist. Aufklär. 2, 252. Miller: Schedium de Statu Fabricar. Hung.

[2]) Grellmann 2, 259. kövv. — Szapáry: Der unthätige Reichthum stb. — Korabinszky Lexicon, és Schwartner Statist.

södtek, a külföldről alkalmas egyéneket hozatott a selyemhernyók kezelésére s annak a nép közt is elterjesztésére. Nem sokára ezután filatoriumot és gyárt emeltetett Verseczen és Temesváron, melynek egyik külvárosa, a Fabrika, e selyemgyártól vette nevezetét. A szép törekvés kivánt sikerrel jutalmaztatott. A temesvári gyár gyönyörű szöveteket kezde szolgáltatni; az elsőt, mint az intézet zsengéjét, oly nagyra becsülte a jámbor király, hogy azt nem gondolá mi illőbbre fordíthatni, mint a siker-adónak dicsőítésére, egyházi öltönyre (casulára). A második darabbal pedig felséges nejének kedveskedett; mi mily finomúl készült volt, eléggé bizonyítják a királynak adományához kapcsolt eme szavai: „Selbiges sey so eben erst aus Paris gekommen". Azonban Károly és Mercy halála után ezen fiatal intézet sokat szenvedett. Mária Terézia első éveiben veszélyes és hosszas háborúkba bonyolódván, figyelmét reá nem fordíthatá. A bécsi bank, mely, mint említők, az egész temesi bánságnak birtokába jutott, nehogy a magyar az osztrák gyárakkal vetélkedésbe álljon, a selyemtenyésztést nem csak elő nem mozdítá, hanem majd végkép el is nyomta, a nagy vám és harminczad által, mit a bánság határain fölállítván, különösen használt ezen iparág elfojtására. E szűkkeblűségnek nem csak az a káros következménye volt pedig, hogy a bánsági selyemmanufakturák pangásba estek, hanem az is, hogy ezen áldásos iparág onnét, mint kellett volna, s már Károly alatt valóban kezdett is, az ország más vidékeire gyorsabban nem terjedhetett; mert ennél fogva az országlakosok ezen iparággal bővebben meg nem ismerkedhetvén, nem nyerhetének hajlamot, eperfákat ültetni és selymet tenyészteni. A hét éves háború végével azonban ezen iparágra is kedvezőbb korszakot deríte föl az országanya gondoskodása. Észrevévén t. i. hogy a selyemtenyésztés, hasznosságának ismeretlensége miatt nem gyarapodhatik, 1761-ben jutalmakat hirdetett

a szorgalmasb tenyésztők számára s egyszersmind egy „Magyar selyem ruha“ czímű Solleneghtől irt s Pozsonyban nyomatott értekezésben utasítást adatott a tenyésztés módjában. De fájdalom, ezen ágára az iparnak még nem volt megérve az ország minden vidéke. Mily visszhangra találtak néhol Mária Teréziának ezen iparágat meghonosítania sürgető helytartótanács által hirdetett több rendelményei, bélyegző tanuságát adta bizonyos megye, mely az említett főkormányszékhez adott válaszában világosan kijelenté, hogy azért nem volt eddig a selyemtenyésztésben nagyobb buzgalommal, mivel arra törvény által nem köteleztetik [1]. De szerencsére e szűkkeblű hanyagság nem volt közönséges. Némely, kivált alsó vidéki megyékben még ugyanazon, másokban a következő évben tétettek próbák, miknek annyi foganata lőn, hogy az 1765-ben tenyésztett selyem legombolyítva másfél mázsát nyomott. Mária Terézia e sikertől buzdíttatván, még azon évben Solleneghet Eszékre küldé, hogy a selyemtenyésztésben ott nyilvános oktatást tartana, egyszersmind pedig megparancsolá a szomszéd megyéknek és városoknak, hogy ifjaik közől néhányat e leczkékre küldjenek, kik aztán ebben elég tudományt szerezvén, honn epreseket ültessenek, azokból a nép közt csemetéket ingyen oszszanak, s azt a hernyók kezelésében oktassák. De mint előbb, most is több helyt mutatkozott hanyagság vagy előitélet, mi, mint sok más hasznos ujításoknál történni szokott, a régihez oly makacsúl ragaszkodó hazánkban, oly megrögzött apathiában vagy gyűlöletben fejezte ki magát ezen annyira hasznossá válható intézet ellen, hogy több megyékben, részint mivel epresek nem ültettettek, részint mivel a selyemtenyésztőknek kezdetben elég segély nem adatott, néhol pedig a selyem-felügyelők tudatlansága elölte a

---

[1]) Skerlec: Projectum leg. motiv. inter Acta Dep. Com. p. 7.

táplált reményeket. Ezek több más akadályokkal összekapcsolva okozták, hogy csak Tótországban s kivált a katonai határszéleken, Bánságban és Pest, Bács, Tolna, Csongrád, Békés némely helyein kaphatott lábra a selyemtenyésztés [1]). Tótországban a bécsi kereskedési pénztár (Commercialcasse) hat ezer forintot fordított 1765-ben a selyemtenyésztésre; s e csekély tőke pár év múlva oly gazdagon kamatozott, hogy már 1769-ben 17,000, 1774-ben pedig 20,000 font selyemgubacs küldetett föl Bécsbe. Az említett megyék némely helyein tett kisérletek szinte kielégiték a várakozást, s a siker lassanként gyarapítá a vállalatot; p. Kecskeméten 1774-ben 423 font, a következő évben 606, a harmadikban 874, s végre 1780-ban, negyven híján, 1000 font selyem tenyésztetett. Hasonló volt a siker Szabadkán, Tolnán stb. [2]). A Bánságban 1777 óta kezdett több évigi pangása után ezen iparág új életre hozatni, midőn t. i. e tartomány Magyarországhoz visszakapcsoltatván, a határszéleken fenálló, nyomasztó harminczad megszüntetett. — A már említett temesvárin kivűl e korszakban még egy selyemgyár állíttatott a kincstár költségein Bellováron, mely amannál még nagyobb, különféle szövetnemekben összesen harmincznyolcz szövőszéken dolgozott. Verseczen, Pancsován és Eszéken pedig filatoriumok, gombolyító gépelyek állottak. — Eperjesen, ámbár e tájon selyem nem tenyészteték, egy csekély fátyolmanufaktura létezett. Nagyszerűbb volt ennél a Fiumében 1777-ben állított fátyolgyár, mi elején is mindjárt annyival nagyobb reménynyel biztatott, minthogy a kellékeket a tengeren könnyen lehete szállítani [3]).

A kelmefestés (Schönfärberei) is nevezetes haladást mutatott e korban. Késmárkon ilyen már rég fenállott, de készít-

[1]) Skerlec: Projectum leg. motiv. inter Acta Dep. Com. p. 57.

[2]) Szapáry: Der unthätige Reichthum Ungarns stb.

[3]) L. ezekről az e czikk alatt eddig idézett forrásokat.

ményei hírre nem juthattak, míg nem Dr. Pfeiffer, miként fönebb említők, egy új, a Kárpátokon tenyésző növényből készűlt s igen szép, az indigóval vetélkedő kék festéknek fölfedezése által azt új életre hozta. Új festő kézművek állottak fel e korszak alatt Apatinban, Bodrog megyében, Kis-Béren gr. Batthyányi Tivadar költségén, Buccariban és Pakraczon, Pozsega megyében. — Egyébiránt több vidékeken szokásban volt az asszonyoknál, kivált az alföldön lakó szerb és oláh családokban, vászon és gyapjú szöveteiket festeni, miknek egy része néhol kereskedés tárgyává is lőn. E czélra az ország külön vidékein különféle növények fordíttattak; többek közt ezek: vizi peszércz (Lycopus), mi megszárítva s vitriollélben felolvasztva igen jó fekete színt ad; tejoltó galaj (Gallium), müge, vagy keresztes galaj (asperula), mind a kettő vörös festéket ad; szint olyant ad a varjutövisbenge héja (Rhamus Cartharticus), bogyói pedig zöldet; továbbá borbolya vagy lánysom gyökere vöröset, bogyói szép sárga színt adnak; ugyan ily színt készíthetni a rekettyéből (Genist), korbácsfű- vagy fogas rezedából, halgyomálból (hieraceum), peremér- vagy gyűrűvirágból (Calendula), nyír- s zuzmóból (Lichen); továbbá festőcsülleng- vagy izacsból és zsoltinából (Serratula) világos és sötét kék festéket készítettek, villamagból (Bidens) pedig és medvetalpból (Lycopodium) barnát [1]).

Kitűnő jóságuak valának honunkban a bőrkészítmények, kivált a német czéhbeli timároké; p. a Pozsonyban készűlt talpbőrök. Nagy mennyiségű bőr vitetett ki hazánkból Németországba is, mely ott magyar bőr nevezet alatt igen kelendő vala; készítteték az több helyt, kivált Buda-Pesten, Baján, Komáromban, Fehérváron, Német-Lipcsén, Liptóban, Rajeczen, Trencsén megyében, hol majdnem kétszáz timár létezett, s

[1]) Grellmann 2, 260.

leginkább bárány- és borjúbőrt készített. Pestről jó pergamen, Nagy-Kanizsáról pedig sok és jó vörös kordován került a kereskedés alá. Debreczen régtől fogva híres volt a bőrsuba és guba készítéséről. Említést érdemelnek még a lévai s a ráthóti és jolsvai timárok Gömörben, s a vittenczi és privigyei csizmák [1]. A magyar cserzők és szűcsök sok más, ködmöny, kucsma stb. ruhaneműeket készítének a pórság számára [2]).

Méltók említésre Szerém lakosainak különféle, igen csinos készítményei a nagyobb dunai halak szálkáiból; valamint a Liptó, Trencsén és Túrócz megyebelieknek ügyesen és csínnal font kosaraik, melyeknek fonásában, kivált a gouthfalviak, Liptóban, tűnteték ki magokat.

Az élelemnemű mesterséges készítmények közől legterjedtebben divatozó volt az égettbor. A szepesiek még a lengyel uraság alatt megkedvelték azt, s azóta majdnem minden házban találtaték pálinkafőző kazán; és szint olyan jól értettek annak készítéséhez, mint éjszaki szomszédaik. Lassanként elterjedt ezen itallal élés az alsóbb vidékre is, és egészen elfoglalta helyét az addig kedvelt, kölesből készűlt boza italnak. A magyarok a pálinkát törkölyből, a ráczok s oláhok pedig szilvából főzték volt. Rozsolisgyár a korszak végén állott már Fiumében, gr. Forgáché Újlakon, továbbá Pilis-Csabán, és kettő Pozsonyban. Tótországban divatozott a kökény pálinka, mely, mivel más égettbornál gyöngébb, igen kedvelt vala. Béla lakosai Szepesben, a Soprony s némely felső megyeiek sok boróka pálinkát is készítének, s avval Osztrák- és Csehországba nyereséges kereskedést űztek. — Olaj az alsó vidéken sok készítteték, len- és kendermagból, repczéből stb. Galantán, Pozsony megyében sok tökmagolaj, a bakonyi erdőségben pedig bükkolaj ütteték, miket a köznép a

[1]) Bel: Not. Hung. Nov. 4, 425.

[2]) Grellmann 2, 257.

még kevésbbé divatozó vaj helyett használt bőjti eledeleiben. Híres volt olajsajtóiról Szömény, Tolna megyében. A túróczíak kivált a kő- és borókaolajt, valamint az úgynevezett magyar balzsamot (alkermes) is nagy mennyiségben készítették.

A hamuzsír készítése sok kezeket foglalkodtatott az erdős vidékeken. E korban már kénytelenek valának azt több hatóságok össze is szorítani a fának, mit e foglalkodás nagy mennyiségben elnyelt, megkimélése végett. Nevezetesb hamuzsírfőzések voltak a bakonyi erdőben több helyt, Tolna, Verőcze és Temes megyékben. — Az enyvfőzések közt a győri volt legnagyobbszerű, mely készítményét oly mennyiségben szolgáltatá, hogy avval nem csak az ország nagy részét ellátta, hanem külföldre is szállíthatott. — A sziksó és salétrom már e korban is egyik legnevezetesb czikke volt a magyar műiparnak. Salétrom többek közt Nagy-Szombatban, Szetniczen, Liptó megyében, Beszterczén, Bartfán, Nagy-Kállón, Budán; sziksósoda pedig Székesfehérvárt, Debreczenben, Szegeden, és Bihar, Szabolcs, Heves megyék több helyein főzetett, hol szikes tavak léteznek. A kor végén fölállított sziksófőzések Szarvason, Komáromban és Nezideren a régieknél sokkal tisztább és erősb sodát készítettek, minek a külföldön is nagy kelendősége volt. — Szappan legjobb főzetett Debreczenben és Szegeden; könnyűsége és szép fehérsége miatt mind a két hely készítményei igen kelendők a belvásárokon, sőt ismertek valának Német- és Olaszországban is; kedvelt tulajdonságát a vidéken találtató sziksó adá, de készítési módja is különbözött a más szappanosokétól.

Lőpor annyi készítteték, mennyi a honi szükségeket bőségesen fedé. Különösen méltók említésre a szolgáltatott készítmény mennyisége miatt a budai, kassai és borostyánkői lőporgyárak. Kénhuták is több megyében léteztek, legjelentékenyebbek lőnek e kor végével a temesi bánságiak, melyeknek

készítményei évenként körülbelül 25,000 mázsára mentek. — Gálicz- és timsó-főzések szinte több helyt léteztek. A Gyöngyös melletti timsó-forrás elég bőven fizetett. A bartfai források is sok timsót foglalnak magokban. Gálicz Selmeczen és Szomolnokon legtöbb készítették; Borostyánkőn pedig gálicz-olaj és választóvíz; ugyan itt készűlt czinober is, mint szinte Krasznahorkán, Alsó-Sajon, Gömörben s több más helyeken. — Üveghuták a következő helyeken legtöbb műveket szolgáltattak: Vöröskőn Pozsony megyében, Nagy-Szlatinán Trencsén m., Gombáson Liptó m., Divénben Zólyom m., Detván, hol üvegmetszés is gyakoroltaték, Város-Lődön Veszprém m., Erdődön Szathmár m., Beelben Bihar m., Szlatinán Krassó megyében stb. Külföldre azonban ezek közől egy sem szolgáltatott műveket. — Papiros-malom mintegy tizenöt helyen létezett, legtöbb és jobb mű készűlt Borostyánkőn, Tepliczen és Sz. Mihályon Liptóban; de valamennyinek készítménye sem volt elég a belszükségre, minőségök pedig a középszerűségen fölűl nem emelkedett.

Dohánygyárak legnevezetesbek valának Pozsonyban, Kassán, Pozsegán és Fiumében, a kor végén keletkezett Pesten és Péterváradon. E gyárok készítményei fekete burnóból állottak. Nevezetes volt honunkban a sárga, úgynevezett spanyol burnó, minek készítése a szerzetesek által terjeszteték el; leghíresb ily nemű tobák készűlt Kolozsvárt, az úgynevezett szent-péteri (Kolozsvár egy utczájától, hol a gyár állott, nyerte a nevet), Sarudon és Fűzes-Gyarmaton.

Cserépedény asztali s konyhai szükségre régtől fogva készítteték Tatán, Pondjelokon Hont megyében, Gácson, Nagy-Váradon, Telegden Biharban, Pozsonyban, Rimaszombaton, Nagy-Palugyán, Margittán s Liptó, Hont, Nógrád stb. megyék számos helyein. Különösen hírre jutott e korszak alatt a holicsi kőedény- és majolikagyár, melyet Ferencz császár,

Mária Terézia férje, állíttatott. A magas tulajdonos különös buzgalmat fejte ki e gyár virágzatra emelésében: ő maga nyomozá ki a hegyek közt az e végre alkalmas földet; ő maga tanítá a gyárnokot azon máz készítésére, mely az edénynek oly szép fényt és fehérséget kölcsönzött; készítése ennek honunkban sokáig titok vala; alkotó részei: igen finom homok, ón, konyhasó és ólom; hol tanúlta a császár e máz készítését, bizonytalan. Beszélik hogy bizonyos Germain, lothringeni származású férfit állított e gyár igazgatásához s ez alkalmazta volna azt itt legelőször. Készíttettek itt mindennemű, nem csak asztali, hanem más házi edények is, p. lábfürösztő zsétárok, korsók, vaj és zsírbödönyök stb., miknek nem csak fehér, hanem mindenféle más színek is adattak [1]). — Említendők itt a debreczeni vörös és fekete, iszonyú számmal készűlt pipák.

Hajók legjobbak gyártattak: Buda-Pesten, Pozsonyban, Szegeden, Baján, Sziszeken, Pétervárt, és Károlyvárosban; legszebbek voltak már ekkor is a szegediek; tengeri hajók pedig Fiuméban és Buccariban készíttettek.

Rézműgyárak léteztek: Borostyánkőn, Beszterczén, Cseklován, Zólyom megyében, Iglón Szepesben, Csiklón, Krassóban; mind e helyeken azonban csak rézedények gyártattak. Rézművesek mind vörös, mind sárga rézből dolgozók, már minden nevezetesb városban találtattak.

A vashámorok közt legnevezetesbek voltak Alsó és Felső-Őrön Vas megyében, Gölniczen Szepes megyében, Csetneken, hol meglehetős aczél is készíttetett, továbbá Rosnyón s Gömör megye más, körűlbelűl húsz helyein; Bihar megyében, Vaskő vidékén szinte több számban; Ruzsiczán és Bogsánban ágyú- és puska-golyók is öntettek, aczél pedig igen jó készítteték. Szepes sok hámorai közől említendők a stroszeniek,

[1]) Csaplovics: Topogr.-Statist. Archiv f. Königr. Ung. 2, 134.

hol évenként mintegy ötezer mázsa vas dolgoztaték fel különféle művekre. Sok vasmű készűlt Pelsőczön is Gömör megyében. — Kard-, kés- stb. gyárak nagy számmal voltak az ország külön vidékein. Nevezetesbek a következők: Nagy-Lévárdon, Pozsony megyében, Budán, Légrádon, Zala megyében, Gölniczen, Szepes megyében, Dopsán, melyet még Rákóczy Ferencz állított. Beszterczén sok damask kard készítteték; nevezetesek voltak a nyitrai kések is. — Sodronygyárak majd minden most elszámlált helyeken léteztek; s különösen Gölniczen réz, Pesten, Budán, Pozsonyban arany- s ezüst-sodrony, vas pedig számos helyt készítteték. — Szent-Iványon, Tata mellett e korszakban kőbánya nyittatott, melyből igen szép vörös, szürke és fehér márvány ásaték, mit ott többnyire olasz származású kőmetszők szép oszlop- s oszlopfők-, asztaltáblák- s más apróbb művekké dolgoztak föl. Hasonló nagyobb s kisebb műveket készítettek a jászói kőfaragók [1]) stb.

2. Bányászat.

A bányákat mind Károly, mind Mária Terézia egyik főtárgyául tűzé ki figyelmének, s alattok ezen iparágban oly tetemes javítások tétettek, hogy kormányok, mint az ipar egyéb ágaiban, úgy ebben is új korszakot alkotott. Már előbb igen megnehezíté a bányamívelést a leggazdagabb aknákba nagy mennyiségben betódúlt víz; sőt ez annyira haszonvehetlenekké tőn némely bányákat, hogy ha a 17-ik század elején föl nem fedeztetik a rendkivűl gazdagon kamatozó Piber-akna Selmeczen, honunk arany- s ezüst-bányái elvesztik vala régi híröket [2]). A múlt század elején Galltól feltalált s Pibertől némikép töké-

[1]) Mindezen, eddig nem tanúsított adatok olvashatók Schwartner: Statist. Grellmann: Statist. Aufklär. 2. — Szapáry: Der unthätige Reichthum stb. — Bel: Not. Hung. — Nov. Korabinszky: Lexicon stb.

[2]) Korabinszky: Lexicon.

letesbített vízmerő gépek, melyek eddig az aknákban használtattak, még mind tökéletlenek valának, s miután a víz igen nagy erővel s mennyiségben tört vala be, azok majdnem meggyőzhetlen munka reáfordítást kivántak s czéloknak úgy, mint azelőtt kisebb víznél, már meg nem feleltek. Megbecsűlhetlen volt tehát e tekintetben Potter, angol bányásznak, kit Károly király a bányák igazgatásához alkalmazott, vízmerő gőzerőműve. Ezt ő először egy új-bányai aknánál alkalmazá 1722-ben; ezen első kisérletnek sikere azonban sem a költséget, sem a reményt meg nem jutalmazá. Elég volt azonban Potter érdemére ezt megkísérteni, a tökéletes siker dicsősége b. Fischer Józsefé, ki Potternek Újbányán már végkép elhanyagolt erőművét, Selmeczre áttétetvén, s részben kijavíttatván és tökéletesítvén, a legkivánatosb sikerrel alkalmazá. Minek még az a mellékes haszna is volt, hogy a kimerített vizet csatornába szorítván, hámorokra s hutákra származtathatá [1]).

Még egy igen hasznos fölfedezés gazdagítá e korban a bányák ügyét. Ezen fölfedezés nem esik ugyan az általam e munkában tett főfelosztás szerint e korszakba, de igen annak bővebb használata s becsének elismerése. 1709-ben t. i. a selmeczi aknák egyikében ólom fedeztetett föl kevés ezüsttel, több aranynyal keverten. „E hasznos ásvány, u. m. Bel [2]), nem volt ugyan a régieknél ismeretlen, de becsét nem csak nem ismerték, hanem ha azt történetből az erekben észrevették, sikeretlen munka jeléül tekinték. S ennél fogva a leggazdagabb, sok költséggel ásott aknákat gyakran csak azért hagyták el, mivel bennök e, miként hivék, szerencsétlen érez jelenkezett. E hibának okát régi s újabb emlékek abban helyezik, mivel azt a piskolcz (antimonium) egy nemének lenni tarták, mely aztán, ha feloldva a többi érez közé keveredik, az aranyat megron-

[1]) Bel: Not. Hung. Nov. 4, 656.
[2]) U. o. 4, 546.

taná. Valóban káros tudatlanság, mely a múlt századokban, soha nem pótlandó kárral, sok milliónyi pénzt nyelt volt el, miután az arany s ezüst olvasztására szükséges ólmot külföldön drágán kelle vásárlani. Maga a sors szánakodni látszott e veszteségen, midőn e gyűlölt ásvány a mondott 1709-ik évben új találmányú ércztörőkkel porrá töretvén, a kohokba vetteték; mi végre felolvadván, arany- s ezüsttel kevert ólmot adott, a vizsgálók nem csekély csodálkozására s örömére." Kitetszik ebből, hogy e fölfedezés nem csak az arany s ezüst felolvasztását könnyíté s a nemes érczeket szaporítá, hanem az ólomért eddig a külföldre folyó pénzöszveget is megkimélteté.

Még nagyobb, mert az egész bányaügyre kiterjedő áldást okozott Mária Teréziának azon gondoskodása, minek eredménye egy Selmeczen fölállított bányaiskola lőn. Ezen intézet nemében első, s elrendezését tekintve, e korban Európában egyetlen, fölszámíthatlan következésű volt a bányaügyre.

A tökéletesbített gépek s erőművek mellett e korban több új aknák fedeztettek föl; legnevezetesbek mindezek közt a királyi pár nevére Terézia- és Ferencznek keresztelt, Selmeczen nyitott bányamenetek (Stolle). Ezek által szaporodván a jövedelmek, ezen bányakerületből e kor végén évenkint mintegy 60—80,000 marka ezüst, és 15—18,000 marka arany kerűlt volt ki. A szomolnoki bányakerületben azelőtt a csipkehegyi és vöröshegyi rézaknák voltak leggazdagabbak; 1750-től kezdve legjövedelmesb lőn a szlovinkai bányamenet. A nagybányai aranyaknákat, melyek azelőtt igen gazdagok, a háborúk korában elhanyagoltattak és elromlottak, szinte Mária Terézia alatt kezdé egy részvényes társaság, melyben a kir. kamara is több részvényt tarta, míveltetni. Ellenben az újbányai aknák, miután belőlök a vizet Potter gőzerőműve eléggé ki nem merheté, e korszak alatt nagy részben munkálatlanúl állottak. A bánsági bányakerületben, melynek aknái e korban nyittattak meg

a sokáig tartott pangás után, már 1760 táján híres lőn gazdag rézereiről a dognácskai Simon-Júdás-akna. Nevezetes fölfedezés tétetett e kor elején az iglói, rozsnyói és dobsai vasaknákban is a festék-kobalttal, mi Ausztriába küldeték feldolgozásra; valamivel később, de szinte e kor elején találtatott ezen ritka ásvány Aranyidkán is, Abaújban és Brusznón Zólyom megyében [1]). — Szívesen adnám itt olvasóimnak a négy bányakerület részletesb leirását, ha azt, nagyobb összefüggés végett, s nehogy az eldarabolás által világosságában veszítsen az előadás, a következő korszakra hagyni nem látnám kellőnek. — Említés nélkül mégsem hagyom itt a sopronyi kőszén- és a borostyánkői kén- és kőszénbányákat. Ezen utóbbiak még I. Leopold alatt kezdettek míveltetni, miként az 1770 s következő évről található bányaabroszokból kivehető, mely években már nagy kiterjedésben munkáltattak. E korszak végén a tulajdonos, gróf Batthyányi Tivadar buzgalma annyira vitte e bányákat, hogy naponként hét mázsa kén s valamivel kevesebb galicz és piskolcz készíttetett.

A kereskedés története.

Míg a kereskedés egyedűl Európára volt szorítva s kölcsönösen csak ennek külön országaiban s tartományaiban gyakoroltatott, az egészen magára s a kereskedők szorgalmára és számolásaira hagyatott egész Európában; sőt a fejedelmek s a törvényhozás a nemesség kiváltságai- s előjogainak a hűbéri elvek szerinti kiterjesztése által, a magános nyernivágy pedig zsarlások s a kereskedőknek sokféle zaklatása által annak inkább számtalan akadályokat vetének útjába. Miután azonban

[1]) L. ezeket bővebben egy derék értekezésben, melyet a Vaterländische Blätter 1811-ki 52—60 számaiból közöl Csaplovics: Archiv für Geogr.-Statist. 1, 252. köv.

a velenczeiek Suez földszoroson Keletindiába útat találtak s ezáltal a kereskedés határait Ázsia végső csúcsáig kiterjesztették, tárgyait pedig sokféle keleti árúkkal sokasították: előbb ezek, aztán egyéb apró köztársaságok, melyeknek kereskedési szorgalmát határaiknak vagy szűk, vagy terméketlen volta nagyobbítá, a kereskedést is tárgyáúl tevék a törvényhozásnak; a nagy országok terjedelmökben s erejökben bizakodva, e gondoskodást még sokáig fölöslegesnek tartották. De miután a keletindiai hajózás a Jóremény fokán át a luzitánoktól megnyittatott, kivált pedig miután a spanyoloktól a gazdag Amerika fölfedeztetett, annyira kitűnőkké lőnek a kereskedés áldásai, hogy a tengerre nyúló egyéb országok is látni kezdék, miképen a törvényhozásnak kellő figyelemmel szükség lenni a kereskedés előmozdítására; mert tapasztalni kezdék, hogy valamint gazdagságot, úgy külső bátorságot és belső virágzatot s erőt is a kereskedés ád a nemzeteknek. Ez időtől fogva a kereskedés egyik legnevezetesb tárgya lett a nemzetek törvényhozásának, s más nemzetekkel kötött szerződéseiknek. E tárgyban központosúltak azóta minden kormánynak, minden nemzetnek, mely tengerparttal birt, törekvései; ebben a többiek fölött kitűnni, azoknál a kereskedés körében nagyobb kedvezéseket nyerni, mind szövevényes szerződések, mind háborúk által kiváltképen iparkodának.

Magyarországban sem a fenálló alkotmány, sem a törvényhozás, mely e tárgy iránt mindig némi apathiát és elfogúltságot nyilvánított, nem volt kedvező a kereskedésnek. Azért N. Lajos, Zsigmond és I. Mátyás korát kivéve, midőn az némely rendkivűli körűlményektől segíttetvén, nagyszerűbb lenni s a közvetítés által a világkereskedésbe szövődni kezde, a középszerűségen felűl soha, azon fokra pedig az említett királyok alatt sem emelkedett, melyre fekvésénél s különösen azon körűlménynél fogva emelkedhetett volna, hogy a Duna

a levantei kereskedésre kaput nyitott, mi Németországból egy ideig valóban is e hatalmas folyamon és annak mentében vette útját. Azon időkben pedig, melyekben a kereskedés oly figyelemmel tartott tárgya lőn a fejedelmek és nemzetek gondoskodásának, s melyben hazánk az osztrák ház kormánya alá jutott, tudjuk, mily s mennyi vészterhes föllegeket borított honunk egére a török félhold. Miként az első korszak rajzából láttuk, a nyomorúság vas kora volt ez, melyben egy részről a török zsarnok kénye, másról a belforrongások két hosszú évszázadon át dúlongtak a haza kebelében. Nem csoda, hogy sem a fejedelemnek, sem a nemzetnek eszébe nem juthatott, ezen annyira fontos tárgyba, más népek példájaként, komolyabban tekinteni. Nem csoda, hogy mind kormány, mind törvényhozás, mint látók, oly fonák s egyoldalú nézetekkel birt a kereskedés körében, hogy a városoknak még a múlt korból fennmaradt árúmegállító jogait is megújíták, melyek magok elegendők valának a kereskedés minden emelkedésének meggátlására. Nem csoda, hogy ily felfogás mellett a harminczadok nem mint a kereskedés féke, hanem a kincstár egyik nevezetes forrása gyanánt tekintette, s maga a törvényhozás e pénzforrás emelése miatt a kereskedés tárgyában oly nyomasztó, elfojtó törvényeket alkotott. A fejedelmeinkkel vetélkedő királyok, kivált a franczia, hasznára tudá fordítani ezen, a kereskedés tárgyában uralkodó elfogúltságot, s cseles politikájával el tudá foglalni, részint külharczok, részint belforrongások által fejedelmeinket, nehogy azok a békében eziránt jobb nézetekhez jutván, egyébre is kiterjeszszék figyelmöket, mint arra, mi eddig egyedűli tárgya volt gondoskodásuknak: hogy mennél több országokat egyesítsenek családjok birtokában s ezeknek bányáiból mennél több érczet vájassanak ki, melyet aztán a szünetlen háborúk költségeire fordíthassanak. Valóban, semmi által nem érte el sikeresebben ama czélját Francziaország, miszerint az

osztrák ház meggyöngítésén munkálkodott, mint azáltal, hogy a törököt ellene folytonos ingerültségben tartván s benn a pártokat élesztvén, nem engedett fejedelmeinknek időt, figyelmöket a külországokban mindinkább megalapított kereskedésre függeszteni, és státus-szerződései által az osztrák alattvalókat, minden kereskedési hasznokból kizárván, szükségeik kielégítésében, miket ismét, kivált az országnagyokban, fölébreszteni ravaszúl törekedett, a külföldtől függésben tartotta.

Első volt az osztrák fejedelmek közől III. Károly, ki ezen hátramaradást és annak messzeható következményeit világosabban észlelvén, minden igyekezetét arra feszíté, hogy, az elhanyagoltat, miként lehet, legalább a német örökös tartományokra nézve, kipótolja. Ő a rastadti békekötés által Nápolyország birtokába jutván, mind hadi s politikai, mind kereskedési tekintetben szorosabban összekapcsolni akarta azt magyar és osztrák birtokaival; s e végett valamint Porto-Reben nagy költségekkel akalmas kikötőt készíttete, a két birodalmat közlekedésben tartandó hajóhad szállásolására: úgy a német részről Triesztet, a magyarról pedig Fiumet tűzte ki a nápolyi s általában a tengeri kereskedés fokhelyéül. E czélját valósítandó, Fiumet egy, 1725-ki nov. 19-én kelt oklevél által szabad kikötőnek nyilvánítván, mind azon kiváltságokkal ellátá, melyekkel más országok szabad kikötői birni szoktak. Mivel pedig ez által Magyarországnak még semmit sem használandott, ha egyszersmind annak a tengerpartokkal közlekedését, mit eddig az utak járhatlansága akadályozott, elő nem segíti: Károlyvárostól, meddig a magyar vízi utak tartanak, Fiuméig, tizenhét mérföld hoszban, hegyeken s völgyeken keresztűl, sok hidakkal ellátott utat készíttetett. Ez ugyan különösen az osztrák tartományok közlekedésének könnyítésére volt kiszámítva; de részt vett annak hasznaiban Magyar- s főleg Horvátország is. Végre az összes ádriai réveken egy keleti keres-

kedő társaság alkotását tervezé, mit azonban a szomszéd kereskedő népek ellenszegülése létre jönni nem engedett. Ő alatta kezde törvényhozásunk is jobb fogalmakat nyerni a kereskedésről, annak mellőzhetlen szükségéről, mindenható hasznairól s emelése módjairól. Tanúi ennek az 1723-ki törvénykönyv 117-ik és 122-ik czikkelyei, melyeknek elsője a külkereskedést tartván szem előtt, a kir. helytartótanácsot megbízta oly terv készítésével, mely szerint a német tartományokkal való kereskedést hátráltató akadályok elmozdíttathassanak; másika pedig a belközlekedés fő akadályát, a szállítás nehézségét vévén tekintetbe, a hajózható folyamoknak az ország minden részeiben csatornákkal összeköttetését rendelvén, a tervkészítést ugyanazon kormányszéknek hagyta volt meg. E két törvény tartalmának tökéletes valósítása kétségkivűl a legkedvezőbb fordulatot adta volna kül- és belkereskedésünknek; de mily kevés foganata volt ezen intézkedéseknek, látni fogjuk a következő czikkelyekben.

I. Külkereskedés.

1. A nyugoti és éjszaki tartományokkal.

Eddigi felosztásunknak, mi szerint Magyarország kereskedését fő vonalaiban külön adtuk elő, e szakaszban meg kell szűnnie. Kivéve azon részt, mely a török birodalommal volt határos, minden felől osztrák tartományokkal volt Magyarország körülkerítve (ide számítván Gallicziát is, mely szinte osztrák kormány alatt állott); azért minden felől ugyanazok voltak a kereskedés körűlményei, ugyanazon törvények alá szorítva Magyarországnak közlekedése. A magyar tengermellék kereskedési állapota is annyira föltételezve volt az osztrák tartományokétól, hogy annak előadása sem foglalhat külön czikket. Hanem miután itt azokat, mik a kereskedés állapotába álta-

lánosan befolytak, előadandottam, a részletekben fogom a vonalt s irányt is kimutatni, melyet minden czikkely vett volt.

Magyarországnak ezen korszaki kereskedési viszonyait mindenek fölött az osztrák tartományok kereskedési politikája s az ebből származott vám- és harminczad-rendszer föltételezi s határozza meg, úgy annyira, hogy ezen kortól kezdve, csak ennek előadása terjeszthet világot az összes magyar kereskedés történetére.

Az előbbi szakaszban előadám, hogy az osztrák harminczad fölemelése, s némi új, Landständische Aufschlagen czím alatt szedett vámok, továbbá a tilalmak, miknél fogva némi s épen a legnevezetesb magyar czikkelyeknek, minők a bor, marha, gabona stb., az osztrák tartományokba vagy azokon keresztűl a külföldre szállítása meggátoltatott, számos panaszokra adának okot országunkban. Ezen állapotok s velök a panaszok, fenmaradtak Károly alatt is. A tett igéretek ezen ügyet, az osztrák rendekkel egyetértőleg elintézni, mind eddig siker nélkül maradtak, mint szinte az 1715-ki 91-ik és 1720-ki 2-dik törvény-czikkelyek is, melyeknek elsője ezen kereskedési nehézségek elintézését a királyi táblára, másika a kir. helytartótanácsra bízta volt. Sőt Károly alatt új terhek is járúltak a régiekhez, miután ő 1720-ban Magyarország, Slavonia s a temesi Bánság között az osztrák részeken fenállóhoz hasonló vámvonalt húzott, s ez által annyira megnehezíté a mondott tartományok kereskedését, hogy midőn ezek valamely osztrák tartományból szállították a kalmárárukat, mire azokkal haza értek, 17 százalék teher feküdt kivétel nélkül mindeniken, t. i. 2 százalékkal rovatván meg átviteli vámként, s az osztrákmagyar és bánsági harminczad vonalokon külön öt százalékkal [1]). Az említett

[1]) Az 1715-ki törvénykönyv 91 dik czikke hosszú sorban számlálja el a hét kerületre felosztott nyoczvankilencz fő s még számosabb fiók harminczad hivatalokat. A kerületek ezek voltak: 1. Horvátországi. 2. Dunántúli.

kereskedési sérelmek miatti tanácskozás az osztrák rendekkel Mária Terézia alatt ismét kétszer, 1741-ben és 1751-ben, sürgették törvényhozásunk által; de mint már 1655 óta mindig, úgy ekkor is foganatlanúl. Sőt az 1746-ban Bécsben fölállított kereskedési tanács, fonák nézetei s ezekből származott tilalmak és vámnagyobbítások által, miként alább látandjuk, egészen nyűgbe verte a magyar kereskedést.

Kereskedésünk ezen kori viszonyainak világosabb megismerésére jónak látom közleni az említett 1715-ki országgyülés e tárgyban tett föliratának következő töredékét: — „Nincs a gabna vagy bor eladására semmi alkalom, ezeknek semmi ára, semmi kelete, a kereskedés és közlekedés minden felől elzárva, s a szomszéd tartományok mód felett fölemelt vámjai által megakadályozva, mi okból, miután ezen ország kézművek és gyárak hijában szükségeit csak a föld gyümölcseiből pótolhatja, mindennemű árukért nem csak Német-, hanem — mi bennünket leginkább aggaszt — Törökországba is bőven kifoly az onnét soha vissza nem térendő pénz . . . Az országnak érintett nyomorúságai (több évekig pusztító aszályról, kiöntésekről, jégesők-, sáska-csapásokról stb. volt fönebb szó), bár mily nagyok is, . . . könnyebben viselhetők volnának, ha ezekre nagyobb gonoszt maga az ország fekvése s jelen állapota nem halmozott volna a kereskedésnek ezen, mint fönebb érintők, átalános pangásában s a termesztmények eladási módjának hijában. Innét van, hogy a pénzkifolyásnak annyi különféle csatornák nyitvák, s kevesek, melyeken az visszafolyhatna. Mert tudva van, hogy a királyi szükségek úgy kivánván, az adó, harminczad s bányák jövedelmé-

3. Auztria felé hamburgi. 4. Dunáninneni. 5. Felsővidéki Galliczia felé. 6. Az aradi és szegedi, á temesi bánság szélein. 7. Tótországi és a tengermelléki. Maga a törvényes harminczad azonban, melynek vonalaival az ország így körülvételeték, talán kisebb akadály volt, mint a harminczadosak törvénytelen zsarlásai.

nek nagy része az országból kivitetik, szinte úgy az egyházi és világi javak birtokosai, az országon kivűl lakván jövedelmeiket ott költik el, s miután gyárokban szűkölködünk, mindennemű árukért nagy összvegeket kényteleníttetünk naponként kifolyatni, úgy annyira, hogy részünkre semmi egyéb nem maradt, mint a bor, gabna és marha kivitele; de hogy ez is majdnem egészen megakadt, az ide mellékelt részletekből könnyen megérthető. Ugyan is, szép alkalom ajánlkozék termesztményeink kivitelére a Buccari réven, s e kereskedés országos törvény által is, (t. i. 1715: 117) és a boldog emlékezetű VI. Károly császár- s királytól is megengedtetett, megállapíttatott s az ország lakosinak, sőt egyéb örökös tartományoknak is nagy hasznával, egész 1747-ig bizonyos Milesis, velenczei szállító által gyakoroltatott; midőn azonban 1749-ben némely helytelen tudósításokra a harminczadok és fogyasztéki vámok Stájer- és Karantországban fölemeltettek, ez a hasznos kereskedés végkép megszűnt s annak csak szomorú emlékezete maradt fenn az országlakosok számára. Mert a velenczeiek azóta Albaniából s egyéb török tartományokból szállítják a marhát. Miből az a káros következmény eredt, hogy 600,000 ft., mi abból évenként Magyarországba és 30,000 ft., mi harminczadúl a királyi kincstárba folyt, az országra nézve elvesz s Törökországba származik. A stájer és karantán vámoknak ezen káros fölemelését már rég megjavítottnak értők ugyan, de a kereskedés még sem tért vissza, s reményünk sincs annak visszanyerhetésére, részint mivel a velenczeiek több évekre szerződést kötöttek a törökkel, részint mivel Törökországban a harminczadok felényire leszállíttatván, a kereskedők oda csalogattatnak, ha csak felséged királyi magas tekintélyével s kegyes közbejöttével a velenczei köztársaságot e kereskedés megújítására nem birandja. Fájdalmas az ország lakosinak az is, hogy marháikat Bécsen túl hajtani

tiltatnak, a német birodalmi kereskedőknek pedig Magyarországba marhavásárlásért bejönni nem engedtetik; s ekként azon csekély haszon is, mely gyönge kereskedésünkből származhatnék, a bécsi mészárosok és sőrészek által lefoglaltatik. A marhakereskedők, más módjok az eladásra nem lévén, marháikat bécsieknek és osztrákoknak, ezeknek tetszése szerint kénytelenek elvesztegetni; azoknak árát azonban egészen ritkán kapják meg, hanem különféle határnapokra utasittatnak s azoknak elmúlta után is tovább várni kényteleníttetnek; midőn pedig e miatt panaszaikat a törvényhatóságokhoz benyujtják, kellő elégtételt ritkán nyernek; míg ellenben a magyarok amazoknak követelései miatt Bécsben többször börtönöztetnek. — Midőn e szerint csak egyetlen út s mód maradt még a marhák eladására, Bécsbe t. i. s ezen által az örökös tartományokba, ez is majdnem gyakorolhatlan- s lehetetlenné tétetett a mód fölött fölemelt vámok által. Mert most annyira megnagyobbodott a vám, hogy ha ezen új járandóság s a harminczad és egyéb költségek összevettetnek, a kereskedő minden ökörtől Bécsig 36 ftot fizetni, s így minden harmadik marháját elveszteni kénytelen. — De nem kisebb a többi termesztményekkeli kereskedés mostohasága is, mind a tilalmazott bevitel, mind a fölemelt vámok miatt. Mert a jó szomszédság jogai ellen s daczára e feloldhatlan kapcsolatnak, korlátlan önkényt tulajdonitanak e pontban magoknak. Midőn t. i. gabnával, gyapjúval s másokkal bővelkednek s azokat drágábban kivánják eladni, azon czikkek bevitelét megtiltják: midőn pedig azokra szükségök vagyon, megengedik ugyan a bevitelt, de szoros korlátok közé, bizonyos helyekre és időkre szorítva. . . . Régi már az ország lakosinak a borbevitel szabadságát tárgyazó kérelmök, s nyertek is minden országgyülésen kegyes kir. határzatokat, melyek által midőn a bevitelt könnyítendőnek hivék, most az egészen megnehezűltnek s gya-

korolhatlannak tapasztalják. Mert, kik e kivitelt megkisérteni akarják, azoknak előbb az osztrák rendekhez szabad meneti levélért kell folyamodniok, mit ha néhány akóra nagy taksa mellett megnyernek is, oly nagy vámok és különféle zsarlások által terheltetnek, hogy ebbeli költségök Bécsig egy akótól három ftra növekszik s lehetetlenné leszen borkereskedést kár nélkül gyakorolni. Ugyan ezen okból megakadályozva van a bornak Stájerországba bevitele. . . . Az Ausztriával s egyéb örökös tartományokkal határos megyék lakosai gabnájok egy részét azokban szokták eladni, s adójokat abból fizetni; a vámhivatalok minden mérő búzától 1 krt, rozstól szinte annyit, árpától felet vettek azelőtt. E vám most annyira fölemelve van, hogy ha a szegény pór négy kocsival viszen be, a negyediket e vámok s egyéb költségek nyelik el. . . . Az osztrák timárok és kereskedők kieszközlék, hogy a csergubacsot az örökös tartományokon keresztűl más helyre vinni megtiltatott. Ha pedig ez valaha megengedtetik, a szabad meneti levél ára minden reménylett hasznot elnyel. Ugyan ezen nehészéget tapasztalják a lakosok akkor is, ha más termesztmények kivitelét kisértik meg.“ [1])

Ezekből világoson láthatjuk, hogy Mária Terézia alatt egészen megváltoztak a harminczad elvei: azelőtt egyedűl ugy tekinteték az, mint financzforrás; de mint látjuk, most már mint féke használtaték a kereskedésnek, mely által a belszorgalmat emelni, a versenyt meggátolni s a kereskedés hasznaiból a szomszédokat kizárni lehet. E fordulat az említett bécsi kereskedési tanács műve volt, mely magának czélúl tette: Magyarország kereskedését elfojtani s az örökös német tartomanyokétól egészen függővé tenni. Mennyire sikerűlt e terve, mutatja a közlött felirás.

[1]) Katona 39, 401.

Mária Terézia hű magyarjainak panaszaitól indíttatván, három évvel később, 1754-ben febr. 16-kán, új harminczad-rendszert hirdetett ki. Ime az oklevél töredéke: „Miután az eddigi harminczad- s vámrendszer a magyar örökös tartományok javával meg nem férhet, részint mivel a körűlmények az előbbi rendszer alkotásának ideje óta megváltoztak, részint mivel abban a káros és haszontalan áruk a szükségesekkel s a ki- és beszállítottak a csak keresztűl vittekkel egyenlően adóztatnak: oda megy ki tehát ő felségének az ország anyjának gondoskodása, hogy a magyar örökös tartományok a külfölddel űzött kereskedésének emelésére leghasznosabb leszen, a harminczadot azon, mindenütt szókásos szabály szerint elintézni, hogy az által a külkereskedők, kiknek hozzájárúlta nélkül minden ebbeli gondoskodás haszontalan lenne, beédesgettessenek, és a magyar országos rendeknek is kivánságok szerint, a káros és haszontalan áruk behozása meggátoltassék, nehogy több pénz folyjon a kültartományokba, mint azokból az országba. E czélból tehát, az eddig szokásban lévő s az országos törvények által is megerősitett vámadó, nem tekintve a királyi pénztárnak ebből származható veszteségét, mind a ki- s keresztűlvitt áruktól felénél többel leszállíttassék, mind pedig a legtöbb portékáknak becsárok a valónál kevesebbre tétessék; s a legtöbb beszállítandó áruk váma ötről két százalékra, a keresztűlvitetendőké pedig egy százalékra kisebbíttessék; s mind e mellett a kültartományokból az országba szállítandó s még azon áruk is, melyek a kényelmesb életre nem épen szükségesek, nagyobb vámmal meg ne rovassanak, hanem azokra nézve az eddigi öt százalékos vám maradjon szabályozó; és csak azon külföldi czikkelyek terheltessenek húsz százalék vámmal, melyek az országnak ártalmasok vagy haszontalanok s melyeknek meggátoltatását magok a rendek is kivánják.“ Végre még az is igértetik, hogy azon czikkelyek

különösen pártoltatni fognak, melyek a gyárak fölállítását elősegíthetik.

E vámrendszer által bizonyosan a legüdvösebb czélt kivánta elérni Mária Terézia, azt, mi oly régi és forró kivánata volt az országnak: a kivitel könnyebbítését, s a kereskedés akadályainak elhárításával az ipar emelését. E szabályoknak látszatos kedvező színe alatt, tényleg azon elveket állítani fel, melyek belőle a bécsi kereskedési tanács által kifacsartattak, bizonyosan gondolatában sem volt, ellenkezik az annyiszor tanúsított országanyai indulatával.

Azonban bár mily jónak, kereskedési viszonyaiban az országra bár mily hasznosnak látszik is első tekintetre e vámrendszer, az ország tőle nem reménylhette bajainak orvoslását: egy részről határozatlansága visszaélésre tágas kaput nyitott; mert kifejezve nem lévén, melyek azon káros vagy haszontalan áruk, könnyen megtörténhető volt, hogy olyanok is e rovatba számíttassanak, melyek hasznosak; más részről pedig a külároк eltiltása vagy megnehezítése elkerűlhetlenűl maga után vonta a magyar nyers termesztményekkeli kereskedés csökkenését.

S valóban, miután azon czikkelyeknek, melyeket az osztrák tartományok már szállíthatának, külföldről behozatala az igen magas vámok által meggátoltaték: azon nemzetek, melyek e vámrendszer előtt kéz- és gyarműveiket a magyar termesztményekkel fölcserélni szokták, visszatorlással élvén, szinte eltilták a magyar czikkelyek bevitelét. Így tőn p. Porosz- és Oroszország. Ennek következtében mennyire megakadt Magyarországnak a külfölddel űzött kereskedése, tanúk a magyar városok kereskedő rendének nem sokára e vám rendszer fölállítása után a kormányhoz ez iránt benyújtott emlékiratban kifejezett eme panaszai: „Világszerte tudva van, hogy Magyarországban az isten bő áldása, melylyel kereskedés űzethetik, termesztményekből, gabna-, bor-, gyapjú-, fagyú-, méz-, viasz-,

dohányból stb. áll. De bár bő áldást ad is ezekben a mindenható, az elvettetik, miután azokkal a kereskedés most már nem űzethetik, mind a mellett is, hogy mi kalmárok azokkal ellátva vagyunk s régi szokása szerint kereskedésünknek ezen termesztményeket szívesen becserélnők külföldi árukért, minők azelőtt az országba hozattak, s miknek behozása által a kir. pénztár szint úgy, mint az egész ország nagy hasznot húzott a harminczad- és vámokban, mi pedig megállhattunk kereskedésünkben; de ezen kereskedés tőlünk most elzáratik, miután ő felsége a külföldi árukra oly nagy harminczadot vetett, hogy azoknál megállni nem lehet; azokon kivűl a külhatalmak is visszatorlással éltek s már oly nagy vámokat vetettek termesztményeinkre, hogy e körűlményekben semmit sem vihetni ki s a termesztmények benn prédáltatnak el, mi által egészen megrontatunk s idővel az egész kereskedés sülyedni fog, a kir. kincstár pedig s az ország a legérzékenyebb kárt szenvedendi.“

E vámrendszer azonban állandóan nem fogott volna igen érzékeny kárára lenni az országnak, ha a gyárak fölállítása nálunk is úgy pártoltatik, mint a német örökös tartományokban; vagy legalább ha az ezek s Magyarország közt megállapított viszonyok ennek kárára meg nem változnak. Ez azonban nem sokára megtörtént Magyarország szerencsétlenségére: az eddig magyar igazgatás alatt állott magyar harminczadot is az említett szűkkeblű, német kereskedési tanácsra bízta Mária Terézia, nem sejtve, mi károkat árasztand e rendelménye szeretett Magyarországára, melynek csak nem rég akarta az új vémrendszer által megjavítani kereskedési állapotát. E Commerzien-Rath-nak terve volt: a német örökös tartományokat gyári státusokká emelni, Magyarországot pedig részeivel egyedűl a nyers termesztésre szorítani, azonkivűl a harminczadot úgy igazgatni, hogy a német tartományok

a magyar termesztmények árának uraivá legyenek s azok szállításának mennyisége a német tartományi földmívelők javára mérsékeltessék s így Magyarország a német tartományok gazdagságának és jólétének forrásává, szóval — miként magát később II. József kifejezé — gyarmati állásba s viszonyokba tétessék.

Mily eszközökhöz nyúlt e tervének valósítására a tanács, mindjárt előadom; csak azt jegyzem meg előbb, hogy e tervvel egyesűlt az akkori pénzügyminiszterek érdeke is, kik a Mária Tereziától sokáig viselt háborúkban a harminczadjövedelmek pillanatnyi szaporodását nyereségnek tartván, azokat, mennyire csak lehete, fölemelték, nem tekintve a következményekre s különösen arra, hogy a magyar tartományoknak czélszerűbb vámrendszer mellett növekedendett jóléte által sűrűbb közlekedésre, élénkebb pénzforgásra s így nagyobb vámjövedelemre, az adónak ily körűlmények közt az országrendektől könnyebben ajánlható, a gazdagabb néptől örömestebb viselhető nagyobbítására, a monarchiának rendkivűli eseteiben e tanúsított hűségű országnak bővebb segedelmezésére, mint szinte a német tartományi áruknak nagyobb fogyasztására lehet vala számolni s ekként a kincstárnak gazdagabb forrásokat nyitni, az egész birodalomnak nagyobb jólétet és erőt, az azt alkotó külön elemeknek szorosabb egységet, szilárdabb összetartást kölcsönözni.

A kereskedelmi tanács, előadott tervét létrehozandó, mindenek előtt Magyarországnak a külfölddeli kereskedését akarta meggátolni. E végre a német örökös tartományok többféle czikkelyeinek fogyasztéki vámját ötről három százalékra szállította, a külczikkelyeket pedig a szerint, miként azok az osztrák tartományoknak inkább vagy kevésbbé nélkülözhetők valának, öt, tiz és húsz százalékkal, Magyarországra nézve pedig általán véve harmincz százalékkal terhelte; s hogy az ily szabályok mellett mégis fenállható csekély kereskedésnek

első kézi haszna is az osztrák kereskedőké legyen, a magyaroknak pedig kedvök se támadjon a külfölddel közvetlenűl közlekedni, rendeltetett, hogy azon magyar kalmárnak, ki a külárukat nem első kézből, t. i. a külföldiéből, hanem a második, osztrák kereskedő kezéből veszi, annak a harminczadon 5 százalék visszafizettessék. Innét eredtek a visszafizetési állomások (Zurückzahlungs-Plätze). Egyszersmind az is rendeltetett, hogy Magyarországba csak ezen állomásokon keresztűl szabad a külföldi árukat beszállítani. Továbbá hogy az osztrák tartományokban a gyárok és kézművek emeltessenek, a magyarokban pedig meggátoltassanak s így amazok készítményeinek ezekben mindig bizonyos kelendősége legyen: azon magyar czikkelyeknek, melyekre az örökös tartományoknak szükségök vagyon, külföldre vitele vagy egészen megtiltatott, vagy igen nagy harminczaddal terheltetett, ilyenek voltak: hamuzsír, nyúlbőr, csergubacs: ilyen a szarvasmarha is. Mind azon gyárműveknek, melyeket az osztrák tartományok már szolgáltathatnak, a külföldről Magyarországba behozatala vagy egészen eltiltatott, vagy 30 és 60 százalékos vámmal terheltetett. Az osztrák tartományokban késztűlt gyárművek midőn behozattak, csak 5 vagy 2; ellenben a Magyarországba késztűltek, midőn oda kivitettek, a külföldi áruk harminczadának felével, tehát 15 százalékkal terheltettek; sőt midőn a magyar kalmár az osztrák művet roszasága miatt visszaküldötte is, megfizetni kelle ezen 15 százalékos vámot. Továbbá a gyárakra nem szükséges czikkelyek, midőn Ausztriába vitettek, általán véve 5; ellenben az onnét Magyarországba szállított nyers termesztmények csak 3 és kevesebb százalékkal terheltettek. Végre a német tartományi czikkelyek midőn külföldre vitettek, az áruk különfélesége szerint különböző ugyan, de mindig csekély 3, 2, 1; ellenben a magyar czikkelyek ugyanazon körűlmények közt 5 és 5½ százalékkal róvattak meg. Ezeken kivűl a leg-

nevezetesb magyar czikkek, gabna, bor, szarvasmarha, különféle földesúri (Landgräfliche, azaz Stadt Wienerische Allodial Abgaben), tartományi (Landständische Abgaben), és határszéli (Linien Abgaben) adókkal is terheltettek. Mikhez végűl még az is járúlt, hogy a magyar termesztmények csak meghatározott mennyiségben s a kijelelt állomásokra vitethettek ki: ellenben a Magyarországban kereskedést űző osztrák kalmárok sokféle kedvezményekben részeltettek: a lerakóhelyeken szabad volt nekik portékáikat tetszésök szerint fogyasztékra (consummo), vagy keresztűl vitelre (transito) kijelelni, a harminczaddal hitelökre adósak maradhattak stb.; mely kedvezményekben a magyar kalmárok soha sem részesűltek. E rendszert még sokkal károsabbá tette azaz aggodalmas, egyedűl a vám-pénztár jövedelmét szem előtt tartó kezelés, mely a kereskedést mód fölött megnehezítette. Egy, e rendszerrel ugyanazon időben kibocsátott rendelmény szerint minden kivitt árukat e vámházra kelle vinni, azokat ott keresztűl vizsgáltatni és lepecsételtetni. Ezen rendszabály azonban anynyira megcsökkenté az a nélkül is igen megkevesbedett kivitelt, hogy azt három év után el kellett törleni [1]).

E rendszer következményei Magyarországra nem sokára mutatkoztak: a magyar kalmárok a külfölddeli közvetlen kereskedéstől elesvén, az ebből származott haszon, az úgy nevezett gazdasági kereskedés — commerce d' oeconomie — néhány bécsi kereskedők kezébe jutott, valamint a fuvarozás hasznai a német fuvarosokéba; megszűnt továbbá az eddig

---

[1]) A vámrendszerről eddig mondottak tanusítására rövidség okáért nem idéztem az egyes forrásokat, miket úgy is csak ismétlenem kell vala. Ezen adatokat merítém az 1741. 1751. és 1764-diki országgyülések naplóiból s irományaiból, továbbá az 1790-diki kereskedési választmánynak, különösen pedig Skerlec és Podmaniczky b. munkáiból. Olvashatók ezek részben Berzeviczynél de Industria et Commercio Hung. l. 41. kövv. — Grellmann: Statist. Aufklär. 3. köt. — Weinbrenner: Patriotisch. Vorschlag stb. 41 kövv. 70 kövv. stb.

nagy haszonnal gyakorlott cserekereskedés (baratto), miáltal az ország, kivált az alsó vidék termesztményeinek ára benn igen elhitványúlt; ellenben a külföldi czikkelyek mód fölött megdrágúltak; a pénzforgás ellankadt; az ipar elfojtatott [1]); a szabad kir. városoknak a kereskedő rend birtokán alapuló hitele megcsökkent stb.

E vámrendszeren a körűlmények szerint aztán több módosítások tétettek ugyan, de annak szelleme Magyarországra nézve folyton megmaradt. A többi közt legnevezetesb volt az a változás, mi szerint azon szabály, melynél fogva a külföldi czikkelyektől fizetett harminczadból, midőn azt a magyar kalmár második, osztrák kézből vette, 5 százalék visszafizetteték, eltörlesztetett s helyébe az úgy nevezett termesztési vagy honosítási rendszer (Naturalisations-System) állíttatott föl; mi abban állott, hogy a Magyarországba szállított külföldi czikkelyekre nézve Ausztriában lerakó városok jeleltettek ki, melyeken azokat keresztűl vinni kelle, ezen áruk aztán a harminczadokkal szokás szerint megróvatván, mintegy honosítottakúl tekintettek; e változás által még inkább elzárattak a magyarok a külfölddeli közvetlen kereskedéstől s egyszersmind a harminczad egy része visszafizetésének, magában, igaz, nyomorú jótéteményétől is elestek.

Az 1764-diki országgyülés a kereskedésnek e vámrendszer általi meggátlása, a népnek ebből eredt elszegényedése stb. miatt hangos panaszokra fakadt, többek közt állítván: „hogy a vámok már annyira fölemeltettek, miszerint a szomszéd tartományok adóját nagy részben maga Magyarország kénytelen viselni“ [2]). Ezek azonban nem csak orvoslást nem eszközlének, hanem még ugyanazon évben számos külföldi

---

[1]) Fönebb láttuk, miként hanyagoltattak el a pozsonyi, sopronyi és szentgyörgyi szőlők.

[2]) Acta Comit. — Olvasható Katonánál is 39, 682.

czikkelyekre, melyeket az osztrák gyárak is szállíthattak, 60 százalékos vám vetteték, némelyek pedig egészen eltiltattak. 1766-ban a gyapjú vámja, ha t. i. külföldre vitetett, mázsájától 3 ftra nagyobbíttatott; 1767-ben, a harmadévi tilalmak megújíttattak stb.

Így állott a magyar kereskedés egész 1775-ig. Ez évben Mária Terézia a bécsi kereskedési tanácsot, mely a szomszéd hatalmakat visszatorlásra ingerlő, szűkkeblű számolásai által a német örökös tartományok kereskedésének is ártalmára volt, leginkább II. József császár unszolásaira eltörűlte, s a kereskedés igazgatását az udvari kamarára s a miniszteri bankválasztmányra bízta, mely aztán az osztrák tartományok számára nem sokára új vámrendszert alkotott. Magyarország részéről több rendű kérelmek nyujtattak be a kormányhoz egy új, czélszerűbb, igazságosb, a haza javának megfelelőbb vámrendszer alkotását sürgetők, különösen a m. k. kamara s gr. Majláth József világosan megmutaták annak szükségét. Mária Terézia itt is tanúsítá országanyai indulatát; a kérelmekre hajólván rendelé, hogy a magyar kereskedés az említett választmánytól a magyar főhatóságok befolyásával kormányoztassék; a külfölddeli kereskedést helyreállítandó, a tengermelléket Magyarországhoz — miként alább előadandom — visszakapcsolá s Fiuméban magyar igazgatóságot rendelt kormányára; végre megyhagyá, hogy Magyarország számára egy új, igazságos vámrendszer dolgoztassék ki.

De fájdalom, a jó királyné rendelményei nem valósíttattak. Mily intézkedések tétettek a tengerpartok ügyében, alább adandom elő. Mi az új vámrendszert illeti: annak kidolgozását a hatóságok sok ideig halasztgatták, s midőn véleményöket végre benyújtották, az osztrák hatóságok mindig csak az előbbi rendszerre hajló válaszaikkal azt annyira összezavarák,

hogy az egész egyezkedés félbeszakadván, az ügy régi állapotában maradt [1]).

Az osztrák örökös tartományokkal ily viszonyok közt levén Magyarország körűlövezve, csak egy keskeny rés, az adriai tengerpartok, maradtak fenn, melyeken által a művelt tebb európai külfölddel közvetlen kereskedést űzhetett. E tengerpartok különféle viszontagságokon estek át. Említém, hogy Károly Magyarországot Nápolylyal szorosabb kereskedési viszonyba állítni akarván, Fiumét 1719-ben szabad kikötőnek nyilvanította. Mária Terézia alatt ez a többi magyar jogú révekkel együtt a bécsi kereskedési tanács főkormánya alá jutott, mely az egész tengeri kereskedést Trieszteben akarván központosítani, amazokat is az itt fölállított Intendenza czímű igazgatóság alá vetette. Nem sokára keletkezett itt egy messzeterjedő, sok tagokból álló, úgynevezett trieszti kereskedőtársaság, melynek osztályai közől kettő a magyar termesztményekkeli kereskedést tűzte ki czéljáúl: egyik temesvári társaság czím alatt azoknak Olasz-, Franczia- és Spanyolországba, másik pedig, mely jánosházi társaságnak nevezteték, ugyanazoknak Törökországba szállítását. A kereskedési tanács a fenn előadott vámrendszert a tengermellékre is kiterjeszté, s hogy Magyarországot a külfölddeli közvetlen közlekedéstől itt is elzárja, Buccari réven, mely mind a mellett is magyar jogú maradt, kezeltetni szokott marhaszállítást megtiltván, ezt csak Stájerországon és Karniolián keresztűl — hol aztán nagy vámokat kelle fizetni — engedvén tétetni. Az Intendenza s általa a bécsi kereskedési tanács nem sokára itt is elérte czélját. Nem csak a magyar termesztmények Trieszten s az említett német tartományokon át vették útjokat, hanem az olasz és levantei áruknak nagy része is, melyekre Magyar-

[1]) Berzeviczy: eml. h. 52.

országnak szüksége volt, e réven és Bécsen át szállíttattak Pestre s az ország más városaiba. Ezt pedig annál könnyebb volt valósítani az említett igazgatóságnak, minthogy sem a Száva és Kulpa folyamok úgy, hogy azokon fölfelé Károlyvárosig hajózni lehetett volna, kitisztítva, sem a magyar- s horvátországi száraz útak annyira, hogy azokon a tengerpartokig könnyen el lehetett volna jutni, kijavítva még nem voltak. Ezen száraz utakat azonban nem sokára tűrhető állapotba helyezék az illető hatóságok; Mária Terézia pedig némely jeles honfiaknak előterjesztése által meggyőzetvén, hogy a magyar, többnyire nagy terjedelmű árukat a hosszabb és költségesb trieszti úton szállíttatni a nélkül nem lehet, hogy a német tartományok egy részének csekély haszna mellett, Magyarország tömérdek kárt ne szenvedjen, a Száva és Kulpa kitisztítását nem sokára megkezdeté. Még sem e folyami, sem a száraz útak nem javíttattak ki, midőn a temesvári és jánosházi társaságok a fiumei útat megkisérteni, s a magyar termékeket azon kiszállítani megpróbálták: de vagy a szállításnak, a még el nem hárított akadályok által okozott nehézségei s költséges volta, vagy e társaságok igazgatóságának hibás számolásai, vagy magoknak e társaságoknak hiányos szerkezete, vagy végre a trieszti Intendenzától vetett akadályok miatt, ezen társaságok nem sokára szétoszlottak. Midőn azután ezen mind vizi, mind száraz utak Károlyvárosig elkészűltek, honnét a termesztményeket a Karolina úton a tengerig könnyen lehete szállítani, József császár e vidéken tett többszöri utazásain saját tapasztalásából is meggyőződött, hogy valamint a német kereskedésnek Laibachon, úgy a magyarnak Károlyvároson kell keresztűl vonúlnia. S midőn e mellett azt is tapasztalná, hogy e tengerpartok eddigi igazgatása nem csak elő nem segítené, hanem inkább hátráltatná itt a kereskedés virágzatát, az egyedárúságot pártolván s egyedűl a trieszt

kereskedő-társaságnak kezébe játszván minden hasznot: felséges anyját is reá vette, hogy — miként fönebb említém — a bécsi kereskedési tanácsot, e forrását minden ez ügyben történt gonosznak, s a trieszti Intendenzát is eltörűlné, s Károlyvárost, Zenget és Karlopágot a határszéli katonai kerülethez kapcsolván, Fiumét, Buccarit és Porto-Ret az egész vinodoli kerülettel 1776-ban Szörény vármegyévé alkotta: Fiumében pedig egy magyar tengeri igazgatóságot állított fel; melynek hogy erőt is adjon kezébe, a kormányzót, kinek mint olyannak hatósága egyedűl a tengerpartokra terjedt, egyszersmind Szörény vármegye főispánjává is nevezte. Első ily kormányzó és főispán volt Majláth József. Ő egész buzgalommal és tárgyismerettel fogott e nagy munkához, a magyar tengerpartok virágzatra emeléséhez; s bár az ápolt reményeket meg nem érlelheté, mély belátással kiszámolt tervei az udvari financzhatóság szűkkeblűségén törést szenvedvén, törekvése dicséretes, érdeme nagy. Kereskedése e tengerpartoknak Magyarországhozi visszakapcsoltatások után is igen csekély maradt: a kivitt czikkelyek közől egyedűl gabna, marha és kőszén, a behozottak közől tengeri só és olaj érdemli valamennyire az említést. Akadályozá azt azon körűlmény is, hogy Károlyváros, melyen a kereskedési vonalnak a Karolina út miatt keresztűlmenni kellett, a bankválasztmánynak közvetlen hatósága alatt állott, mely, míg a magyar kereskedést különféle vámterhekkel nehezíté, a trieszti kereskedés vonalát annyi kedvezményekkel pártolta, hogy az ezen szállított némely czikkelyekből származott nyereség 240 százalékkal is meghaladta a fiumei réven átszállított hasonló czikkelyek jövedelmezését[1]). — Ez volt oka, hogy a magyar réveken csak akkor lett vala-

[1]) Skerlec: Descriptio physico-pol. Situationis stb. Schweighoffer: Abhandlung von d. Kommerz. d. Österr. Staaten 304. kövv. — Szapáry: Der unthätige Reichthum Ungarns stb. — Berzeviczy: de Commer. 52

mivel élénkebb a kereskedés, midőn Olaszországban a termés nem sikerűlt. Az 1775-diki kereskedési táblák szerint, miket középszámnak vehetni, csak 156,763 frt. 30 kr. árú portéka szállíttatott be itt Magyarországba, ki pedig innét oly kevés, hogy említést sem érdemel [1].

Ily viszonyok, ennyi áthághatlan akadályok közt, mindenki látja, mily csekély, gyönge lábon állhatott a magyar kereskedés. Hogy azonban annak állapotáról részletesb ismeretünk is legyen, lássuk röviden a főbb czikkelyeket.

A marhakereskedés majdnem egyedűl görögöknek és örményeknek kezében volt, kik az ország legtermékenyebb vidékén számos pusztákat birtak haszonbérben, s azokra kivált Törökországból hajtották az osztrák tartományokba kiszállítandó marhákat. Az 1751-diki és 1764-diki országgyülések panaszkodának, hogy ezek annyi marhát hajtanak az országon keresztűl Ausztriába, miszerint a bentenyésztettek eladását is megnehezítik [2]. Egyébiránt, miként a fönebb előadottakból kitűnik, igen ingatag s egyedűl a bécsi kereskedők s húsárúsok kényétől függött e kereskedés; miután a külföldi sőrészek marhavásárinktól eltiltattak, kivinni pedig szinte nem engedteték, egyedűl amazok szabták meg annak árát. Midőn azonban a fék néha kissé tágult, közönségesen Augsburgba, Nürnbergbe s egyéb birodalmi városokba, — Buccarin által pedig, kivált 1747-ig, a velenczei tartományba történt a szállítás [3]. A kiszállított marha száma körűlbelűl 100,000-re megy, miből egyedűl Bécs 40,000-et fogyaszta el, Cseh-, Morva- és Stájerországba pedig 55,000 hajtaték. E czikkely összesen mintegy 4,550,000 fttal jövedelmezett az országnak [4].

[1] Szapáry: Der unthätige Reichthum stb.

[2] Katona 39, 401. és 682.

[3] Decr. 1741: 27. 1764: 31.

[4] Maire: Bemerkungen stb. 2, 140. Schweighoffer 161.

Nevezetességére a második czikkelyt tevé a gabna. E czikkelylyel kivált a dunántúli vármegyék űztek az osztrák tartományokba kereskedést. Stiria és Karniolia, bár saját termesztéséből meg nem élhetett, különféle akadályokat vetett a gabnakereskedők elébe, részint nagy vámjai, részint a molnárok- és sütőknek, kik magoknak elővételt tulajdonítának, gáncsoskodásai, részint végre azon rendelmény által, miszerint az el nem adott s visszavitt gabnáért ismét azon vámot kelle megfizetni, mely a bevitelnél volt fizetendő. Legtöbb viteték Sopronyból szekéren s a Duna érsekújvári ágán Bécsbe és vidékére; a tengerpartokon át Olaszországba csak akkor szállíttaték nevezetesb mennyiség, midőn ott szűk termés volt. A kivitt mennyiség mintegy millió pozsonyi mérőre megyen; 1770 és 71-ben azonban az éhséget szenvedő osztrák tartományokba négy millió mérő különféle gabna vitetett ki [1]).

A borkereskedés az osztrák tartományokba részint a magas, 30 százalékos vámok, részint az egyenes tilalmak által egészen megakadályoztatott. A többi kivitt termesztmények közt e czikknek kivitele még azáltal is megnehezítteték, hogy az Ensen felűli tartományban akár szárazon, akár vizen történt a szállítás, még külön 24 krt. kelle fizetni akójától, s még azon felűl, ha az átvitel vizen tétetett, ugyanannyi osztrák bort kénytelenítteték a szállító kivinni, mennyi a magáé volt. 1746-ig azonban, míg t. i. a bécsi kereskedési tanács fenn nem állott, Slézia, Lengyel-, Porosz- és Oroszország nagy részben magyar borokkal láttatott el. Élénken űzte e kereskedést Sléziával kivált Pozsony, Soprony, Bazin és Sz. György. Különösen Sopronynak a ruszti név alatt bevitt borai igen kedvesek valának s jó termésű évben 20—30 fton kelt akójok Sléziában. Egyedűl 1731 és a következő két évben 2673 hordó bort vitt

[1]) Maire: Bemerkungen stb. 2, 140 és Berzeviczy: De Comm. 20.

Soprony Sléziába, mi körűlbelűl 30,000 akót tőn. Slézia aztán a tőlünk kivitt bornak nagy részét Poroszországba szállította de egyenesen a fönebb nevezett magyar városok is nevezetes borkereskedést űztek Poroszországgal, e kivitt termesztményért legtöbbször vászon, gyapjú s gyapot-szöveteket hozván vissza cserében. Miután azonban az osztrák gyárak emelése miatt a porosz gyáratok és kézművek a behozástól eltiltattak, Poroszország is, visszatorlással élvén, eltiltá a magyar borok bevitelét [1]. Nevezetes volt a borszállítás Lengyelországba, mi kivált a bártfai, késmárki és ófalvi vonalokon kezelteték; magok azonban a lengyel kereskedők is gyakran bejöttek a hegyaljai szüretekre s az összevett borokat részben a Dunavecz, Poprád és Visztula folyamokon, részben szekéren szállíták ki. Az országban lakó görögök és örmények a kereskedésnek ezen ágát is nagy részben magokhoz ragadták, miből nem csekély kár háramlott az országra. Ezen nyerészkedők t. i. a tokaji szüretek nagy részét megvásárolván, a nemes borokat, hogy olcsóbban adhassák s így a vevőket magokhoz csalogassák, nem ritkán megrontották; mi nemsokára annyira csökkenté e borok hitelét, hogy az 1741-diki 29-ik törvényczikkben kénytelenítve látá magát a törvényhozás e csalárd kalmárokat a borkereskedéstől eltiltani. E törvénynek azonban kevés lett a sikere: a nyerekedők alattomos útakat választának kijátszására; miért az 1751-ki pozsonyi gyűlésen különösen kérik a fejedelmet, hogy a ráczok és örmények ezen hitelt ölő nyerészkedéseinek gátot vessen, nehogy — mondják — Lengyelországgal s egyéb északi tartományokkal a borkereskedés, mit a franczia boroknak nagy mennyiségbeni bevitele úgyis már eléggé megcsökkentett, egészen megszűnjék [2]. A bécsi kereskedési tanács is törekvék a magyar bort a silányabb osztrák termés által kiszorítani

[1] L. az 1805-diki országgyülés fölirását a kereskedés ügyében.
[2] Katona 39, 405.

ezen északi tartományokból; mi részben sikerült is neki az-által, hogy a magyar termés bevitelét minden módon megnehezítette, az osztrákot minden vám- s harminczadoktól fölmentette. Részint ezen okokból, részint pedig Lengyelország politikai állapotának s evvel együtt gazdagságának sülyedéséből származott azután, hogy a magyar bornak Lengyelországba szállitása annyira megcsökkent, hogy a hollandi aranyok, melyeket a lengyel, gabnájáért kapván, borainkért nekünk adott, s melyeknél 1770-ig semmiféle aranypénz Magyarországban jártasabb nem volt, lassanként eltűntek az országból. Az orosz még 1766-ban tiltá el a magyar bor bevitelét, 60 rubelnyi vámot vetvén annak hordójára [1]).

A dohány a korszak elején kezde jelentősb czikke lenni a magyar kereskedésnek; midőn 1728-ban az abaldó haszonbérbe adatván, minden császári raktár megvizsgáltatott, azokban 408,604 font magyar termék találtatott, s mázsája 6 frt. és 2 dron adatott a haszonbérlőnek. Ezen abaldó czímet viselő intézet sokkal fontosabb a magyar kereskedés történetében, mintsem annak eredetét megérinteni haszontalan volna. I. Leopold, midőn a vadászkészűletének megújítására szükséges költségről aggódnék, gr. Khevenhüller azon inditványt tette neki, hogy ő az egész készületet saját költségén megújíttatja, ha a császár őt alsó Ausztriában a dohánykereskedés egyedáruságával megajándékozza. Ez volt kezdete az intézetnek. Később kiterjeszteték az valamennyi német örökös tartományra, s a fenn mondott évben bizonyos Aquillar zsidónak adatott 400,000 ftért haszonbérbe. Később s Mária Terézia alatt az abaldót különféle magán-társaságok vették haszonbérbe; 1780-ban már 1,792.250 ftért bérlelte ki azt a kormány. Károly király ezen

[1]) Berzeviczy: De Comm. 21. — Ungr. Magaz. 2. 182. — Schwartner: Statistik 1798-ki kiad. 1. 175. — Weinbrenner: Patriot. Vorschlag über den Ausfuhrhandel 78 stb.

egyedárusságot Magyarországra is kiterjeszteni többször szándékozék; különösen 1732-ben augustus 27-kén azon rendelményét bocsátá ki az udvari kamara, hogy a dohányegyedárusság Magyarországra is kiterjesztetvén, bizonyos Dominico Gáspárnak 10 évre adatott légyen haszonbérbe. Gr. Batthyányi Lajos kancellár azonban szilárd ellenmondása által megsemmisítette ezen határozatot. De bár ez közvetlenűl nem sikerűlt is a kamarának, közvetve mégis igen szűk korlátok közé szorította a magyar dohánykereskedést a bécsi abaldó. Mert lassanként nemcsak a termesztés nagy részének elővételét hatalmába keríté különféle, a termesztőkre hányt cseleivel, hanem a dohánynak külföldre szállítását is megtiltá, tőle nyerendő előleges engedelem nélkül. 1776-ban Gácsország is alávetteték az abaldónak, s az eddig ide s e tartományon keresztűl Lengyelországba gyakorlott dohánykereskedés is megtiltatott. Mind e mellett is igen emelé ezen évtől kezdve a magyar dohánykereskedést azon körűlmény, hogy Északamerika Angolország ellen szabadsági háborúra kelvén, az onnét Európába tétetni szokott virginiai dohányszállítások egy időre megszűntek. Az abaldó szűkkeblűsége azonban csak a tengerpartokon engedett rést a szabad kivitelre, s még ott is versenyzett a magyar kereskedőkkel. 1779-ben egyedűl Trieszten át 100,759 font burnó és 3,273,136 font levél-dohány szállíttaték a külföldre [1]).

A gyapjú kivitele mind a mellett is, hogy a nemesebb, finomabb faj nálunk még nem tenyésztetett, e korban is már nevezetes volt; a kivitt mennyiség körűlbelűl 150,000 mázsára ment volt. A szállítás kivált 1766-tól fogva, midőn a külföldre vitt gyapjú a szokott harminczadon felűl még 3 frttal terheltetett, nagy részben csak az örökös tartományokba, névszerint

[1]) Retzer: Tabakpachtung in den österr. Ländern von 1760—1783. Wien, 1784. 1, 140 stb. — Berzeviczy: de Comm. 30. — Schwartner: Statist. 2. kiad. 1, 331. kövv. — Maire: Bemerkungen über den Kreisl. des Handels stb.

Osztrák-, Cseh- és Morvaországba tétetett. A Fehérvár- és Veszprém-megyei gyapjú legkeresettebb volt; mázsája 40—60 forinton kelt.

A nevezetesb czikkelyek közé számitandók még: a sertésmarha, melynek kivitelét körülbelül 200.000 darabra tehetni; e tárgygyal kivált Horvátország űzött kereskedést. — Legnevezetesb volt e czikkre nézve azon vonal, mely Pozsegától Nagy-Kanizsán s a bakonyi erdőkön keresztül, és mely Szerémből Eszéken és a Duna jobb partja hosszant Győrön és Sopronyon által, mely város az alsó-magyarországi sertéskereskedésnek főpiacza, Ausztriába viszen. Egyedül Szerém megyében 40—50,000 darabot hízlalt a zimonyi és mitroviczai sertéskereskedőtársaság. E kor végén a kereskedési táblák tanúsága szerint Magyarország évenként kiadott e czikkelyért 531,973 forintot s bevett 895,357 ftot [1]. Továbbá említendők: hamuzsír, mely jelessége miatt híres volt Európa több réveiben; szállíttatott az osztrák tartományokon kivűl a tengerpartokra is; az itteni kivitelt azonban igen megcsökkenték a kereskedési tanács tilalmai; — bőr legtöbb nyers állapotban viteték ki az osztrákországi gyárakba; ezekbe szállíttatott a csergubacs is, minek a külföldre vitelét a mérőjére vetett 1 ft. 15 krnyi, magát a czikkely árát majdnem meghaladó harminczad egészen meggátolta; — faggyú hasonlókép csak az örökös tartományokba szállíttaték; vámja ezekben csak 3 krt., a külföldre pedig 1 ft. 30 krt. tőn; — méz és viasz; fris és szárított hal stb. Az ásványok közől, melyekkel a kir. kamara nem űzött egyedáruságot, említendők: bismuth, zink, vitriol, salétrom, kobalt, galicz, stb.; a hegyi zöld igen kelendő volt a bécsi gyárakban s némi kedvezménynyel is birt a harminczadon [2]).

---

[1]) Schwartner: Statist. 1, 161.

[2]) Gesetzsammlung Josef des II. 5, 324. — Patriot. Vorschlag Weinbrenners. — Schweighoffer 163. kövv. - Berzeviczy: de Comm.

A beviteli vagy szenvedőleges kereskedés, miután — mint fönebb látók — a külfölddeli közvetlen közlekedés a harminczad-rendszer által megakadályoztatott, majdnem egyedűl a német örökös tartományokkal űzetett. Gyapjúszövetek Morvából, vászon Sléziából, bőr, selyem- és gyapot-művek Ausztriából s különösen Bécsből, innét a divatárúk, bútorok, ruhaneműek s czukor, thea, kávé, fűszerek s más gyarmati áruk is, vasművek Stiriából stb. szállíttattak [1]).

Magyarország ezen kereskedésének mérlege II. József alatt dolgoztatott ki, az 1777 és 1786 közti tíz évnek középszáma vétetvén zsinórmértékűl; mivel azonban ezen évek legtöbbike az általam tett felosztás szerint a következő korszakba esik, erre halasztom annak közlését.

2. *A magyar-török kereskedés.*

Az 1718-diki passaroviczi békekötés a kereskedés körűlményeit is szorosabban meghatározta, azon alapon haladván, melyet még az 1699-ki karloviczi béke megállapított. Ugyanis, így szól a passaroviczi béke 13-ik pontja: „Mind a két fél kereskedői a békét megelőző tanácskozások szerint mind a két hatalmasság tartományaiban a kereskedést szabadon, bátorságosan és békében gyakorolhatják. A római császár tartományai kereskedőinek s alattvalóinak, akármely nemzetbeliek, szárazon és vizen, római császári zászlók és úti levelek mellett, minden ozmán tartományban a szerint, miként az e tárgyban megbízott küldöttség elhatározandja, békességes menet s jövet engedtessék, a vevés-adás szabad legyen, s lefizetvén a fizetendő vámokat, azok semmi módon ne háborgattassanak, sőt védessenek; a consulok és tolmácsok, kik a kereskedők ügyeit viselendik, az említett biztosok egyezése szerint állíttassanak föl a tarto-

[1]) Gesetzsammlung Josef des II. 5, 324. — Patriot. Vorschlag Weinbrenners. — Schweighoffer 163. kövv. — Berzeviczy: de Comm.

mányokban, s mind azon kedvezések, melyekkel más keresztény népek birnak, a római császári kereskedőkre is kiterjesztessenek; — hogy pedig a kereskedésben minden csalárdság meggátoltassék, mit a két részről kirendelt biztosok határozandnak, a béke-czikkekhez kapcsoltassék" [1]).

Ezen kereskedést tárgyazó tanácskozások szinte Passaroviczen tartattak, s eredményök húsz, a kölcsönös közlekedést szabályozó czikkely lőn. Mivel azonban azoknak nagyobb része nem Magyarországot, hanem a többi osztrák tartományokat illeti, közőlök csak néhány, hazánkra viszonyló pontokat fogok előadni: „1. szabad és egyetemi kereskedés állapíttatik a római és ozmán birodalmak alattvalói között szárazon, folyamon s tengeren. A római császári alattvalók nevezete alatt pedig értetni akarjuk a németeket, magyarokat, olaszokat, német alföldieket, s bármi nemzetségűek és vallásúak, kik tettleg a császári királyi kormány alatt léteznek, vagy akár miként oda tartoznak. Ezek áruikat, fegyvert, lőport, s egyéb tiltott czikkeket kivéve, minden török tartományban szabadon adhassák el, szabadon űzhessék a kereskedést stb. 2. Mind a két birodalom alattvalói szabadon gyakorolhassák a kereskedést a Duna folyamon. A római császári kir. alattvalók pedig áruikat, melyeket a Dunán a török tartományokba szállitandanak, Viddinben, Rustsukon s egyéb helyeken hajóikból szabadon kirakhassák. 3. Mind a két birodalom kereskedőitől csak egy vámháznál három százalék vétessék s ezen felűl többet kizsarlani senki se merészeljen. 4. Mely árukat más, az ozmán kapu barátainak kereskedői a török tartományokba bevisznek, azokat a császkir. alattvalóknak is megengedtetik bevinni. 5. A római birodalmi kereskedők nagyobb bátorságára a császkir. felség, miniszterei s consulai által ügyvivőket, factorokat nevezhet ki. —

[1]) Katona 38, 383.

Ha csász. kir. kereskedő a török tartományok valamelyikében meghálálozněk, annak javai a török fiscustól le ne foglaltassanak, hanem a császári miniszterektől és azoknak kiküldötteitől hiány nélkül átvétessenek. 6. Ha pedig török kereskedő hálálozik meg a császz. kir. birodalomban, azokat az ozmán ügyvivő őrízetűl magához vegye. 7. Senki a török miniszterek s tisztek közől azon hajókat, melyek császz. kir. zászlók alatt s levelek mellett mennek s jönnek a török révekbe, menetök-, jövetök- s maradásokban, áruik ki- s berakásában ne akadályozza. 8. A császári, törést szenvedett hajóknak a török birodalmi hajóépítészek segedelműl legyenek" stb. [1]). Ugyanezen czikkelyek majdnem szóról szóra erősíttetnek meg az 1739-diki belgrádi békekötésben is [2]).

A passaroviczi békekötés után élénken foglalkodtatá a kormányt azon kérdés, melyik vonal emelhetné sikeresebben a magyar kereskedést, a duna-feketetengeri-e, vagy a magyar tengerparti, s azért melyik volna inkább pártolandó? Károly végre is részint azért, hogy olaszországi birtokait a magyar és osztrák tartományokkal szorosabban összekapcsolja, részint a török barbárság és gyakran uralkodó betegségek miatt a másodikra hajlott. De a duna-feketetengeri vonal se hanyagoltatott el egészen; kivált a görög és örmény török alattvalók űzték azon Magyarországba, s ezen keresztűl az osztrák tartományokba a kereskedést. Ebből azonban Magyarországra, miután ez a török tartományokba szállítandó gyár és kézműveket nem szolgáltathatott, kevés haszon folyt, sőt ez egészen passiv vala.

Mária Terézia alatt újonnan fölélédt a duna-feketetengeri hajózás kérdése; s mivel az ádriai tengeri hajózás még mindig

[1]) Handlungseinverständniss stb. Sined Wien 1785. Hozzá kapcsolva áll ezen szerződéshez a fenn közlött passaroviczi is l. 47. — Katonánál is 38, 393.

[2]) U. o. l. 75. Katonánál 38, 825.

elég nehézségekkel, kivált a tengerig vivő száraz utakból származókkal volt összekapcsolva, élénk kivánságok támadtak a dunai hajózás megkisértésére. A próba 1768-ban végre megtétetett. Kleemann Miklós, Stahremberg zimonyi kalmárház költségeire, Bécsben megrakott hajóval elindúlt és szerencsésen el is jutott a fekete tengeren át Krimbe [1]. De példája e korszak alatt követőkre nem talált, a mégis igen sok nehézségek miatt.

Gyakorlottabb volt e vizinél a száraz úti kereskedés. Mária Terézia alatt Temesvárt nagy lerakójok volt a török kereskedőknek. Legélénkebben űzeték azonban a törökkeli közlekedés Zimonyban és Újvidéken; e városok kereskedői közvetíték nagyobb részét a magyar-török közlekedésnek. Ezen helyekre szokták szállítani a török alattvalók a jó szemendriai bort, sok gyapotot és albaniai gyapjút, rizskását, mazsolaszőlőt, pálmagyümölcsöt, török kávét, mikért gabnát, fát, szénát s némi gyár- és kézműveket szállítának vissza, kivált pedig Belgrádba. A gyár- és kézművek azonban Bécsből szállíttattak nagyobb mennyiségben Törökországba, honnét azokat a szállító görög és örmény kereskedők olcsóbban veheték, mint tőlünk, kiknek behozott olynemű áruit nagy harminczad terhelé. Mindenek közt leginkább az akadályozá meg Magyarországnak közbenjáró kereskedését, hogy a hozzánk beszállított gyár- és kézműveket nem lehetett transito árukúl kiadni; hanem még mielőtt az országba hozattak volna, már megvéteték tőlök a fogyasztéki adó s pedig még akkor is, ha a magyar szállító azokat egyenesen a Törökországba teendő kivitelre vette s a magyar tartományokon csak keresztűl szállította.

A Törökországból behozott czikkelyek közt legnevezetesb volt a szarvas- és sertésmarha. Az elsőt részben Pest, Szeged

---

[1] Kleemanns Reise von Wien auf der Donau stb., mely könyvecske eredményét adja ezen utazásnak.

s más városok vásáraira, részben egyenesen az osztrák tartományokba Magyarországon keresztűl hajtották a török birodalmi örmények és görögök. Gyakran tettek ily szállításokat azok a ráczok, görögök és örmények is, kik Magyarországban letelepedvén s itt pusztákat bérlelvén ki, majdnem egyedűl ezen ágából éltek a kereskedésnek. Az 1751-ki országgyülésen ezek ellen panaszok is tétettek, hogy ellenére a kereskedési szerződésnek, miszerint a török árukkal űzött kereskedés török alattvalókra szoríttatik, ezekkel ők kereskedési társaságokba állván, a török tartományokból évenkint sok ezer marhát hajtanak az országba s ez által nem csak sok százezer forintot, soha többé vissza nem térendőt, visznek ki Törökországba, hanem még a magyar marhák eladását is akadályozzák [1]. Megujíttatnak e panaszok az 1764-diki országgyülésen is, azon hozzáadással, hogy a török alattvalók, kik marháikat Osztrákországba hajtani szokták, az onnét hozott bécsi s más európai árukkal a szerződésnek ellenére, mi nekik egyedűl török árukkali kereskedést enged, Magyarországban is kereskednének; s miután nekik a magyar nyers termesztményekre szükségök nincs, gyárműveket pedig nem adhat nekik Magyarország, a magyar-török kereskedés egészen szenvedővé válván, tömérdek pénzöszveget kivisz az országból [2].

A török kereskedőkre nézve még az 1715-ki törvénykönyv 99-dik czikke hozott némi rendészeti szabályokat. Nevezetesen hogy azok, kik a városokban vásár idején kivűl űzik a kereskedést, ha gyanúsaknak látszanak, a városi elől-járóság által kitiltathatnak. A határszéleken való átbocsátás, az adandó katonai födözés, valamint a törvényhatóság is a határszéli várakban a török utazó kalmárokra nézve a katonai igazgatóságnak tulajdonittatik. Benn pedig az ország akármely

[1]) Katona 39, 401. köv.

[2]) U. a. 39, 682.

helyén a kereskedés gyakorlatára, s az abban történhető esetekre nézve a törökök is, valamint mások, a megyei hatóság alatt legyenek. Végre valamint az országban állandóul letelepült örmények- s görögöknek egészen szabad kereskedés engedtették, úgy a török alattvalók csak azon czikkelyekre szoríttattak, melyek a kereskedési szerződésben különösen kikötve vannak.

II. Belkereskedés.

Pest s különösen annak négy vásárai valának a magyar kereskedésnek középpontja. Itt csődültek össze a legtöbb magyar, sok bécsi és más örökös tartományi s néhány török kereskedők. Tömérdek volt már e korban is az itt összehalmozott, mind beltermékek, mind külgyárművek mennyisége. Nagyobb s kisebb hajók, honi czikkelyekkel terheltek, majdnem egy órányira lepték el a part hosszát. A külάruk értéke pedig mintegy 3—4 millió ftra ment volt. Itt tétettek a külföldiekkel nagybani szerződések, cserék, adás-vevések stb. Innét mintegy középpontból ágazott szét egész országba a kereskedés; s valamint itt adatott el a bejött német, cseh, morva stb. kalmároknak a kiviendő áruk nagy része, úgy innét szállították a vidéki városok kalmárai is a külföldi portékákat s belföldi réz, vas, ezüst, gyapjú stb. műveket az ország külön részeire [1]). De igen hosszas volnék ha ezen középponti vásárok részletes leirásába bocsátkoznám; s mind a mellet is nehéz volna azokat tökéletesen leirni. Csak azon egyet jegyzem meg tehát, hogy Pestnek vásárai Mária Terézia alatt mind a mellett is, hogy azóta mind iparunk mind kereskedésünk hatalmas előlépéseket tőn, aligha némi tekintetben nagyobbak nem voltak mint most, midőn a kereskedés nagy része már

[1]) Korabinszky: Lexicon. — Bel: Not. Hung. Nov. — Grellmann: eml. h. 2, 235.

vásárokon kivűl, időhöz nem szorítva, kezeltetik, mi akkor még nem igen volt szokásban.

Pest után legnevezetesb vásárai voltak Debreczennek, mi az ország tiszai részén szolgált a kereskedés középpontjául. Négy, külön nyolcz napig tartó vásárait a honiakon kivűl ugyanazon népek kereskedői látogatták, kikéi Pestet. Különösen nagy számmal sereglettek össze pedig a csehek és morvák a marhavásárokra, melyek egész országban a leghíresbek közé tartoztak. Sertésmarha itt annyi hajtaték össze, hogy a felföld nagy része innét látta el a maga szükségletét. Itt ment keresztűl a Szervia- és Boszniából Magyarország felső megyéibe vonúló sertés-kereskedésnek egyik fő ága. Nevezetesbek valának még a honi czikkelyek közt: bőr, dohány, szűr- és közönséges középszerű, szepesi és erdélyi posztó, továbbá a késmárkiaktól nagy mennyiségben szállított s nagy részben a görög és örmény kalmároktól általvett, festett és festetlen vászon; ruhaneműek; cserépedény stb. [1]).

E főpiaczokon kivűl igen nevezetesek valának még azon városok sokadalmai, melyek a Pestről külföldre ágazó kereskedési vonalokba estek. Ilyenek valának Osztrák- és Morvaország felé: Győr, Komárom, Mosony, Soprony, Pozsony; Slézia és Galiczia felé: Nagy-Szombat, Kassa, Eperjes, Bártfa, Késmárk; Törökország felé: Temesvár, Újvidék, Zimony; a tengerpart felé Fehérvár, Pécs, Nagy-Kanizsa. De érintsünk némi részleteket.

Soprony borkereskedését fönebb láttuk. Nem kevésbbé híres volt Soprony marhavásárairól, melyeken évenként körűlbelűl 40,000 szarvas, 70,000 sertésmarha adaték el [2]). Mosony utólsó piacza volt Osztrákország felé a gabnavásárnak. Szinte gabnavásárairól vala híres Nagy-Szombat, melynek piaczáról

[1]) Korabinszky: Lexicon. — Bel: Not. Hung. Nov.
[2]) U. o. — U. o. 2, 84.

látták el magokat leginkább a szomszéd Árva, Liptó stb. megyék. Bél mondja [1]), hogy hétivásárain annyi gabna halmoztatik föl: „hogy harmad napig elkelhetni alig hinnéd, mi mégis pár óra alatt szélyel kapdostatik, mintha Porsenna javai volnának“. Nyolcz esztendős sokadalmait pedig nagy marhavásárok előzték meg. Egyéb czikkelyekkel űzött kereskedését azonban már Károly alatt nagy részben a zsidók ragadták magokhoz [2]). A Szepes megyei városoknak, kivált Kassának, Eperjesnek, Késmárknak, Lőcsének vásárai azon tekintetből valának nevezetesek, hogy az azokon összehalmozott áruk, posztó, vászon stb. többnyire bel- s különösen magoknak ezen városoknak készítményei voltak s azoknak vásárlásáért messze vidékről csődűltek ide nem csak kicsinyben, hanem nagyban vevők is. Ily nemű czikkelyeket pedig nagy mennyiségben szoktak e szorgalmas városok kalmárai és kézművesei szállítani a szomszéd vásárokra is. Mária Terézia uralkodásáig igen élénk kereskedést űztek a szombathelyiek, Szepesben, a lengyel sóval; több lakosoknak itt lerakójok volt, s hetenként néhány száz mázsát szállítának a szomszéd megyékbe, kivált Gömörbe, Liptóba és Árvába. Egyébiránt a szepesi városok rakhelyekűl szolgáltak a Lengyelországgal űzött borkereskedésnek [3]). Élénkek valának a bányavárosok héti sokadalmai is, melyekre gabnát, kenyeret, gyümölcsöt stb. szoktak vinni a szomszéd megyeiek; Rosnyó hétivásárain nem ritkán 500 ilyféle árukkal rakott szekér gyűlt volt össze [4]).

Különösen nagy vásárai valának az alsó vidéken a marhának és gabnának. Kecskemétről e tekintetben így ir Bél [5]): „Vásárai hitelen felűl keresettek. Ezeknek napjai Sz. György,

---

[1]) Bel: Not. Hung. Nov. 2, 84.

[2]) U. o. 86.

[3]) Korabinszky. — Ungar. Magaz. 2, 182. — Schwartner: Statist.

[4]) Bel 4, 175. — Korabinszky.

[5]) Not. Hung. 3, 154.

Sz. Lőrincz és Sz. Katalin. A marhavásárokon tömérdek szarvasmarha találtatik, s a kereskedőknek csak nem hihetetlen száma csődűl össze, kivált a ráczoknak, kik e nemét a kereskedésnek igen gyakorolják. De jőnek ide törökök is honukbeli portékákkal. Mi annyival inkább csodálandó, minthogy ezen város az ország beljében, folyamoktól távol esik. Marhavásárai oly híresek, hogy alig van város, melynek sőrészei venni, vagy eladni itt össze nem csődűlnének." Hasonlóképen népesek voltak Szegednek, Váczнак és Aradnak marhavásárai, mely utólsó azon felűl terjedt kereskedést űzött a Maroson leszállitott erdélyi deszkával és zsindelylyel [1]. Marhavásárai tekintetében végre említendő még Nagy-Kanizsa, mely fő piacza volt a Tót- és Horvátországból föl s nagy részben az örökös tartományokba hajtott szarvas- és sertésmarhának [2].

A gabnának, kivált mely külföldre vitetendő vala, fő rak- és gyűjtő helyei voltak Szeged, Újbecse és Baja. E kereskedés ezen helyekről két irányban vette útját; a tengerpartokon át Olaszországba, s Pesten és Mosonyon át Ausztriába. — A gabnának ára belkereskedésben 1770 táján ez volt: 1 pozs. mérő búza 1 ft. 30 kr., kétszeres 1 ft. 12 kr., rozs 50 kr., árpa 45 kr., zab 36 kr. [3]). — De végére nem jutnék, ha mind azon, körülbelűl 1400 sokadalmat elszámolni akarnám, melyeken a nyers termesztményeken kivűl főleg a mezei gazdaság eszközei, bőr- és szövet-ruhaneműek, cserépedény stb. valának a legközönségesebb áruk.

Különösen élénkíté a belkereskedést az ország felső és alsó vidéke termesztményeinek s készítményeinek különneműsége; egy rész a másikra szorúlt szükségeinek kielégítésében, s míg az alsó vidék a felsőnek élelmi szükségeit pótolá, ez

[1]) Korabinszky: Lexicon. — Bel 3, 144.

[2]) Korabinszky.

[3]) Statist. Aufklär. 1, 431.

amannak különféle kézműveket, házi s gazdasági szereket szolgáltatott. Liptó, Árva, Túrócz stb. lakosai, vásznat, faszereket, cserépedényt stb. nagy mennyiségben szállítának Pest s más városok sokadalmaira: a gouttfalvi kosarak, deményfalvi deszkák, nagy palugyai s még inkább a holicsi edények, hradkini, s vichodnei, közönségesen liptóinak nevezett túró azokon keresett czikkek valának [1]. De vásárokon kivűl is látogaták ezen felső megyeiek fa és cserép szereikkel az alvidéket, miket aztán ott búza- és szalonnával, gyümölcscsel és kenderrel stb. cseréltek föl, többnyire úgy, hogy az átadott edény egyszer vagy többször tölteték meg gabonával [2]. Terjedelmes kereskedést űztek ily nemű czikkelyekkel a vágújhelyiek is [3]. A haszon, melyet ezen cserekereskedés hajtott, oly nevezetes volt, hogy a komáromiak, annak ingereitől indíttatván, az ily nemű szereket, midőn a Vágon leszállíttattak, gyakran letartóztaták. De midőn e végre néha erőszakhoz is nyúlnának, s így a felső vidéki, egyébként is szűk élelmű lakosokat jövedelmeikben igen megkárosítanák, ezeknek többszöri panaszaikra a törvényhozás is eltiltá a kamáromiakat ily igazságtalan elővételtől vagy letartóztatástól [4].

A belkereskedés legtöbb czikkelyei ráczok, görögök, örmények és zsidók kezében valának. Alig volt már e korban is helység, hol ezen nemzetek valamelyikéből szatócs nem létezett volna. Ezek, igaz, könnyíték az adásvevést, de e mellett nem csekély kárt is okozának a pórnépnek, melynek tudatlanságával visszaélvén, büntetlenűl űzték uzsoráskodásukat. Károsak voltak azért is, mert igen jól értettek a honi termesztmények meghamisításához; sőt mellettök a városokban

---

[1]) Ungr. Magazin 2, 182.

[2]) Bel 4. 30.

[3]) U. a. 4. 466.

[4]) Decret. 1723: 75. 1751: 16.

is alig maradhatának meg más kalmárok [1]). Hasznosabbak voltak, kivált a pórságra nézve, azon felső megyei tótok, kik olaj-, sáfrány- s más fűszerekkel és gyógyfűvekkel, gyolcs-, csipke-, selyem- és üveg-árukkal járták be az ország minden vidékeit, sőt az egész osztrák birodalmat, Porosz-, Lengyel- és Svédországot. E korszak végén egyedűl Túrócz megyében körűlbelűl 3000 ily nemű szatócs létezett. A zólyom-lipcsei kamarai uradalomban pedig tizenkilencz helység, mind annyi rakhelye a csipkéknek, selyem- és vászon-, kés-, bicska- s más ilynemű vas-áruknak, melyek aztán innen az egész országba széthordattak [2]).

Némely czikkelyekkel, minők a legtöbb érez és más ásvány nemek, a kamara űzött egyedáruságot; azért azok kevés tekintetet érdemelnek a belkereskedésben, melyben oly csekély mennyiségök forgott, hogy néha a honi kézművesek sem kaphatának elegendő anyagot műveik készítésére. Azért nagy előmozdítására válandott e czikkelyekkel űzött belkereskedésnek, ha foganatossá lett volna az 1764-diki 41-dik törvényczikkely, mely szerint a király kéretik, hogy a sz. kir. városok ebbeli könyörgéseit méltányolván, az ország külön részeiben rakhelyeket állíttasson a réz, hegyizöld vagy aranyenyv és czinóber könnyebb megszerezhetésére.

A sókereskedés szinte a kir. kamara kezében volt; s csak a nép közti kicsinyben eladást kezelték nyerészkedésökre a városok és magán birtokosok, kiknek ez úri jogaik közé tartozott. Miután az ország rendeinek az 1723-diki gyülésen beadott kérelmére a király a só árát leszállította, ebből azonban a kicsinyben vevő pórságra semmi könnyebbség sem háramlanék, minden hasznot a földesurak tartván magoknak: hogy ezen árleszállítás jótéteményét ezután a szegény nép,

[1]) Schwartner: Statistik. 1. kiad. 263.
[2]) U. o. 2. kiad. 1, 200.

melyért az tétetett, egészen érezze, az 1729-diki 5-dik czikk rendelé, hogy az uraságok és városok raktáraikból ugyan azon áron adják azt, melyen a legközelebbi kir. sótárakban adatik, egyedűl a fuvarbért számítván hozzá, s pedig hegyes vidéken 3, rónán 2 krt. egy mérföldre mázsájától. Szabad legyen azonban a jobbágyaknak akármely raktárból vagy piaczról venni sójokat. A következő törvény-czikkely pedig megszűnteti a sótiszteknek azon visszaélésöket, mi szerint minden sókőtől árán felűl 1 drt. követeltek, s a vevőket gyakran soká várakoztatták, vagy el is utasították.

Ezeken kivűl még némi más rendészeti törvényeket is alkotott a kereskedés ügyében ezen kori törvényhozásunk: 1715: 99 rendelete szerint a kereskedők minden ügyeikben a városi tanács hatósága alá vettetnek, minden befolyása megszűntettetvén a katonatiszteknek. Azon idegen kereskedőkre nézve pedig, kik a városokban sokadalmon kivűl űzik kereskedésöket, ha gyanúsaknak látszanak, hatalom adaték a városi elöljáróságnak, őket kebleikből kitiltani. Ugyan ott szabad kereskedés engedtetik, mint más ország-lakosoknak, úgy az országban letelepűlt örmény, görög és rácz kalmároknak is; az egy aszúbort kivéve, melynek hitelét gyakorlott hamisítások által csökkenteni kezdették. Ugyanazon törvénykönyvnek 65-dik czikke, a nemesség azon panaszának következtében, hogy a királyi városok a sokadalmakra vitt termesztményektől adót, ugy nevezett accisákat szednének, s a mérüket önkényök szerint a termesztőknek kárára megváltoztatnák, határozá: hogy a nevezett adó, erőszak büntetése alatt eltiltassék, a mérük pedig mindenütt a pozsonyiak szerint szabályoztassanak. Miután továbbá Geletneken, Barsban, Muzsajon, Beregben, Sárospatakon, Zemplénben, s más helyeken is oly magasra emeltetnék a kővágók által a malomkövek ára, hogy azoknak egy köblába, mi azelőtt öt polturán, később ugyan annyi garason

kelt, legújabban csak tíz garason volna vehető, s így egy kő ára kettőzve 9 ftra emeltetett: a többször említett törvénykönyv 90-dik czikkelye biztosokat rendel, kik a kőnek árát körűlmények szerint igazságosan szabályozzák.

Nagy akadálya volt még ezen korban is belközlekedésünknek az útak szabályozatlansága. Gondolkodott ugyan erről már törvényhozásunk az 1723-ki 122-dik czikk által, rendelvén: hogy a helytartósági tanács tervet készíttessen, miszerint a hon folyamai csatornákkal köttessenek össze. De fájdalom azon minden sikert elölő ingadozás és határozatlanság azokban, mik e törvény következtében tétettek, azt bizonyítja, hogy kormány s nemzet nem egyesűlt ezen, mind kettőre közös érdekek létrehozatában; különválva pedig sem egyik, sem másik nem mívelhete semmi oly nyomosat, mi által az eddig fenforgó akadályok elmozdíttathattak volna. A sok theoriák és tervek mellett is, miket e kor előhozott, igen kevés tétetett a közlekedés könnyítésére. Úgy látszik az új tárgy még nem fogaték föl elég világosan; vagy legalább azok, kikre az ügy bizaték, nem értettek eléggé a dologhoz; mert minden halmaza mellett is az előleges terveknek a javításokban következetesség és szorosan kitűzött czél nélküli kapkodás mutatkozik [1]). A belkereskedésre legnevezetesb volt a Temes szabályozása és a Böge csatorna készítése, mely Facsettől Becskerekig 16 mérföld hosszban nyúlik. Ezen javítás fontosabb volt ugyan a földmívelésre, a bánsági ingoványokat kiszárítván s az áradásoktól az egész tartományt megszabadítván. De hasznos volt a kereskedésre is; mert bár szabályozása után sem birt nagy hajókat, de igen kisebbeket, melyeken a bánsági termesztmények része a Tiszára szállíttathaték.

Nem kevéssé élénkíté ellenben a belközlekedést az, hogy a harminczadok, melyek azelőtt a töröktől elfoglalt tartományok

[1]) Maire: Bemerkungen stb. 1, 32.

határain fölállíttattak, s annak kiűzetése után is, ámbár akkor már az ország közepére estek, nagy részben fenmaradtak, az 1715-ki országgyülési RR. kérelmére eltörűltettek. A bánság szélein létező harminczadok azonban egész 1777-ig fenmaradtak, míg t. i. a bánság az országhoz vissza nem kapcsoltatott. Ezen vámvonal eltörűlésének azon áldásos következménye lőn, hogy Magyarország azóta mintegy négy millió ftot nyert a szabad közlekedésnek egyedűl ezen részeken való helyreállásából. — Könnyíté továbbá a belközlekedést az is, hogy az 1751: 17-dik a folyamokon eddig több helyt szedett vámokat 100 arany birság s kárpótlás büntetése alatt megtiltotta. Valamint továbbá a postáknak is, melyeket még I. Leopold alapított, az 1715: 22, és 1723: 114. által tett czélszerűbb szabályozása.

Nagy hasznára volt végre a magyar kereskedésnek az, hogy Németország példájára, az úgy nevezett kivonati (auszugalis) pörvitel az 1723-ki 53-dik törvény-czikk által Magyarországba is behozatott. Ennél fogva t. i. meghagyaték a kereskedőknek, hogy rendes kalmárkönyvet tartsanak, melybe minden kölcsönvételeiket s hitelre adásaikat pontosan följegyezzék. Meghagyaték továbbá, hogy vagy a hitelre vevőktől mindjárt az adásvevésnél aláirassák a vett tárgyaknak kalmárkönyvökbe igtatott följegyzését, vagy az árjegyzéket (conto) irassák alá egy év alatt a helybeli jegyzővel, vagy más hiteles személylyel; mi ha megtörténik, a hitelezés világosnak határoztaték; ha pedig a vett árúk jegyzékét az adós egy év alatt aláirni nem akarná: a kalmárkönyv kivonata által is, ha azt a helybeli jegyző, vagy más hiteles személy aláirandja s a hitelező az adósság igazsága s kalmárkönyve fölött esküt teend, világosnak itéltetik a hitelezés. Mi pedig az ily nemű régi adósságokat illeti: iparkodjanak a kalmárok három év alatt a jelen törvény alkotásától számolva, könyveikbe írt

hitelezéseiket a jegyző vagy más hiteles személy által az adós kötelezvényei közé fölvétetni; mit ha ez tenni nem akarna, őt a mondott határidő alatt, kalmár könyvének kivonata s a jegyző vagy más hiteles bizonysága szerint törvényesen pörbe idézni; elmúlván pedig a három év, ha az adós az adósságjegyzék aláirására az alatt föl nem szóllíttatott, s pörbe nem idéztetett, a puszta kalmárkönyvi kivonatoknak ereje megszűnik. Hanem azon esetben a kalmárkönyvet eredetiben kell a törvényszék elébe mutatni s a pör eddigi elhalasztásának okait előadni. S ha ez esetben a könyv kellőleg készültnek találtatandik s a pör elhalasztásának okai alaposak: a hitelező eskütétele mellett az adósság világosnak itéltetik. Ha pedig a könyv nem kellő alakban vagy hibásnak találtatnék, a fölperes szokott úton köteles hitelezése valóságát tanúsitani. — Ugyan ezen törvénykönyv 120-dik czikke a kamatot hát százalékra határozta, az uzsorásokra tőkevesztés büntetését szabván.

A pénzügy még ezen korban sem volt kellőleg szabályozva. A kisebb pénznek nem minden vidéken forgott ugyanazon neme s nem mindenütt volt ugyanazon értéke. Minek elmaradhatlan következése lőn, hogy egyik itt másik ott vettetett meg, s számtalan bajokat okozott mind adónak mind vevőnek. Ezen akadályát a kereskedésnek elmozditani törekvék ugyan az 1723: 68, rendelvén, hogy az országban s annak minden hozzákapcsolt részeiben ugyanazon pénz s ugyanazon értékben forogjon; a forint t. i. 100 drral, a garas öttel számíttassék; de ezen törvény korán sem szüntetett meg minden zavart a pénz ügyében. Az 1729-ki 14-dik ugyanazon panaszt, s ugyanazon rendeletet ismétli, a helytartótanácsnak hagyván meg annak végrehajtását.

HARMADIK SZAKASZ.

Az ipar s kereskedés története II. József alatt.

Átalános állapotok.

Mária Terézia szelíd kormánya Magyarországot nem csak kinyugodtatá, hanem annak jólétét és díszét is sok tekintetben emelte; ámbár intézkedései közől nem mindenikből fejlett ki az a következmény, s nem mindenik azt a gyümölcsöt hozta elő, melyet az ő országanyai indulata tervezett és kivánt. Konok előitéletek, melyektől az ország nagy részben elfogúlva volt, alacsony önzés, a német hatalomviselők szűkkeblű tervei s féltékenysége, eszközök czélszerűtlensége stb. egynémiben meggátolták a szándék kivitelét, egynémiben más irányt s evvel más eredményeket, mint a kegyes nőkirály akarta, adának a tett intézkedéseknek. A haladás mind e mellett is jelentékeny volt egynémely ágaiban a nemzeti iparnak; és annak eszközlője a nemzet tisztelete- és szeretetében halhatatlan maradt.

Utóda, II. József, felséges anyjával tizenhat évig osztozván a kormány gondjaiban, ezen idő alatt is már sok jónak s hasznosnak, mi az ipar körében történt, volt indító oka, eszközlője és alkotója. Így a bécsi kereskedési tanács és a trieszti Intendenza eltörlése, Fiuménak a szomszéd révekkel Magyarországhoz visszakapcsoltatása, a merkopaili juh-

13*

nemesítés stb. nagy részben József műve volt. Ő különféle irányokban beutazta az országot, ismerni akarván előbb azt, mit kormányzandó vala. Ezen utazásoknak valamint a többi örökös tartományokra, úgy Magyarországra is legüdvösebb következményei valának. Nem csak a hiányokkal megismerkedett ezek alatt a magas lelkű, népei boldogításaért buzgó fejedelem; hanem alkalmát is nyert némelyeken tüstént segíteni, másoknál a módot és eszközöket, melyekkel annak idejében segíthetend, megismerni. Figyelmének fő tárgya mindenütt, merre utazott, az ipar és kereskedés volt; számtalan helyeken szóval és kedvezményekkel buzdította a lakosokat egyik vagy másik iparágnak, mely t. i. a körülmények közt legtöbb hasznot igért, szorgalmas gyakorlására [1]; ezek s mások által, miket e szakaszban előadandok, kétségkivűl nagy érdemet szerzett magának József nem csak a német, hanem magyar örökös tartományokban is az ipar és kereskedés körében; mi bizonyosan méltóbb elismerésre, nagyobb hálára tarthatandott számot, ha újításai s javításai nem mondom, egyik kiváltságos néposztály-, hanem sok részben magának a nemzetiségnek is rovására nem tétettek volna. De előbb is meghalt ő, mintsem terveit egészen kifejthette, vagy mit ezekben kivihetlennek tapasztalt, másra, czélszerűbbre változtathatta volna. Némely intézkedései csak előzményei valának még a szőnyegre hozandóknak. De ő elhalt, mielőtt kezdett művét bevégezhette volna. Magyarországra, ámbár egyrészről igen is feltűnő nyomokat hagyott maga után, más részről tűnékeny volt munkálkodásának eredménye: szép önmeggyőzéssel semmisítette meg a csak félig létesített s épen azért jobb oldalaiban is félreismert, annyi erőnyilvánítással, annyi lelkesüléssel ápolt művét.

[1] Például 1783-ban a károlyvárosiakat a kereskedés élénkebb gyakorlatára. Katona 40. 339.

Az ipar és kereskedésre nézve azonban nem mindenben enyészett s enyészhetett el nyoma sok oldalú hatásának. Több intézményei fennmaradtak e tárgyban, gyarapodást eszközlők, áldást hintők magok után. Az ő javításai e tekintetben, mint sok másban, nem felületesek s még sokkal mélyebben a dolog gyökerére hatók, mint az igazgatásnak más tárgyaiban tett változtatásai; ez oka részben, hogy míg egyéb, az alkotmányt, igazgatást s más politikai pontokot érdeklő rendeléseit végső napjaiban kezének egy vonása megsemmisítette, az ipart és kereskedést illetők, nagy részben fennmaradva, folytonos tanúi lételének, s ha nem mindenben is, ebben kétségentúl sok jót eszközlött kormányának.

Az ipar története.

I. Mezei gazdaság.

1. Földmívelés.

Mi e tekintetben József kormánya alatt történt, két pontra szorítható: 1. a termesztő osztály szaporítása; 2. annak általán véve jobb állapotba helyezése.

Az elsőt illetőleg: József egész kormánya alatt iparkodott a török pusztításait még mindig sínylett alvidéket megnépesíteni. Majdnem minden évben szállított ő Német-, sőt Francziaországból is új családokat Bácskába és a temesi bánságba. A bevándorlottakat pedig nem csak azon kedvezéssel ápolta a gondos fejedelem, hogy telepeiket néhány évig minden polgári terhektől fölmentette; hanem törekvék azokat oly állapotba is helyezni, minőben pár év múlva ne terhére, hanem hasznára válnának az országnak. Azért a legtöbb beköltözött családot házzal, baromóllal, szekérrel, ekével, négy lóval s egy tehénnel s más szükséges gazdasági szerekkel látta volt el; azon kivűl pedig az első évben még pénzsegélylyel is pótlá

szükségeiket. Legszámosabb családot telepített le 1785-ben és 86-ban; miután t. i. az előbbi években bevándorlott, többnyire német telepek, különféle okokból mindjárt az első években nagy részben kihaltak, a buzgó fejedelem azokat újakkal pótlandó, a nevezett években három ezer német és francia családnál többet telepített le a temesi bánságban, tizenegy falvat alkotván belőlök. Ezeknek első helyreállítása egy millió forintnál többe került kincstárának. Ezen felűl az ország külön vidékein elpusztúlt helységeket a népesebb városokból szállított telepekkel népesítette meg; ez időben Erdélyből is sokan költöztek át Magyarországba. E telepek által 1787-ig harminczhárom új helységgel szaporodott az ország, melyekben az 1786-ki összeirás szerint 10,763, a következő évi szerint pedig 10,797 lélek számláltatott [1]).

Még nagyobb hatású volt a földmívelés gyarapítására, mert az egész országra kiterjedt, a pórosztály polgári állapotának kedvező meghatározása, jogainak öregbítése. Ebben áldásos következményű volt már Mária Teréziának úrbéri rendszere is, és kétségkivűl még inkább leendett, ha annak kidolgozásánál a választmány részéről szűkkeblű önzés nem játszik vala nevezetes szerepet [2]). Mi azonban itt a jobbágy javát illetőleg létre még nem hozatott, azt József egy 1785-ki august. 22-kén kelt királyi parancsában bőven kipótolta. Az oklevél tartalma következő: 1. A jobbágyok örökös szolgasága (glebae adstrictus) eltörűltetik, mindenki szabad költözési joggal élhetend. 2. Minden jobbágynak megengedtetik, urasága megegyezése nélkül is, házasodni, magát tudományos, művészeti vagy kézműi foglalkodásra adni s azokat akár hol szabadon gyakorolni. 3. Minden jobbágy szabadon rendelkezhetik

[1]) Katona 40, 467.

[2]) Egy nagy befolyású férfi ezen ügyben igy nyilatkozott: „Lusimus Mariam Theresiam“.

mind ingóival mind földei-, szőlői-, malmaival stb. azokat eladhatván, átörökíthetvén, megmaradván mind a mellett a földes urak sajátságának törvényszerű joga; a földhöz kötött terhek azonban az utódra is áthárúlnak. 4. A jobbágyok birtokainak biztosítására rendeltetik, hogy sem jobbágyi telkökből, sem más földeikből törvényes és elegendő ok nélkül s a vármegye tudtán kivűl ki ne mozdíttassanak; sem egyik uradalomból a másikba akaratjok ellen át ne tétessenek. 5. Ha a jobbágyok zaklattatnának, a vármegye tartozik védelmökre ügyvédet kirendelni, a sérelmeket megorvoslani. — Azon ujításai közől pedig, melyek a kevéssel halála előtt, 1790-ki január 28-kán kibocsátott, minden más rendelményeit eltörlő levelében megkiméltetnek, egyik volt a pórság állapotának ezen szabályozása, mit ebben újra megerősít, „miután, u. m., ezek a törvényekkel is megegyeztethetők és természeti méltányosságon alapúlnak."

Rövidségre törekedvén, nem akarok itt József a földmívelést tárgyazó egyes rendeleteinek előadásába bocsátkozni; csak azt az egyet jegyzem meg, hogy ő, miként előbb már felséges anyja is, honi nyelven irt, hasznos könyvecskéket osztogattatott ki a földmívelés többféle tárgyaiban a nép között, azt általok a mezei gazdaságban jobb ismeretekre juttatandó. A földmívelők szorgalmát pedig kitett jutalmak által is törekvék ösztönözni [1]).

Mind ezen s más, a földmívelés gyarapítását czélzó rendeletei Józsefnek, a dolog természetes folyásánál lehetetlen, hogy némi előmenetelt, haladást nem eszközlöttek volna. Hogy állításom igazsága kitűnjék, ime valami a földmívelés állapotának részleteiből.

Gabona az előbbi korszak alatt annyi termeszteték, hogy a külkereskedés alá egy, a kor végén másfél millió kerűlt;

[1]) Skerlec: Descriptio physico-politico Situationis stb. I. 18.

1786-ban pedig a középszámot már 2,000,000 mérűre tehetni [1]. Igen gyarapodott ezen idő alatt a tengerinek termesztése is, kivált az ország délkeleti részén lakó oláhok közt, kiknek ez majdnem egyedűli eledelöket tevé. A burgonya-termesztésben korszakot alkotott József uralkodása; ő annak gyarapítása eszközlését különös kötelességéül tevé az ország új politikai felosztása következtében kinevezett tíz kerületi elnöknek. Az első és második magot e végre maga a kormány ingyen szolgáltatá. Szabolcs, Bihar, Arad, Pozsega stb. megyék lakosai 1788-ban először látták e hasznos növényt virágzani. Leginkább gyarapodott az a bánsági és bácsi új telepekben, melyek azt már előbbi honukban is szorgalmasan mívelték stb. [2])

A kereskedési növényeket illetőleg: 1783 és 84-ben első próbák tétettek nálunk a gyapot-termesztéssel; legnevezetesb volt azon kisérlet, melyet bánságban a Nákó testvérek tőnek. Nákó Kristóf és Cyrill, eredetök szerint bolgárok s török alattvalók, Mária Terézia alatt terjedelmes kereskedést űztek gyapottal az osztrák tartományokban. 1782-ben megvásárolván a nagy-szent-miklósi és máriaföldi uradalmat, Törökországból gyapottermesztő földmíveseket szállítának be, e növény Magyarországbani termesztését megkisérlendők; 1783-ban több hold föld beültetteték, s a növény jól tenyészett, kivévén, hogy a későn érő bimbókat az őszi derek megrontották. A következő évben hasonló lőn az ismételt próba eredménye. Miből kitűnt, hogy a későbbi bimbók megérlelésére itt is, mint Macedoniában egy neme a meleg ágyaknak szükséges. Mivel azonban ez a fában szűkölködő vidéken nagy költséget kivánandott, a gyapotmívelés pedig épen annyi munkába kerűl, mint a dohánytermesztés, erre pedig a még kevéssé népes bánság elég kezeket nem adhatott, végre mivel a gyapot akkori cse-

[1]) Schwartner: Statist. 1. kiad. 1, 325.

[2]) U. a. 2. kiad. 1, 293.

kély ára 40 ft. mázsája a más termesztményekét korán sem érte föl, termesztése tovább nem folytattaték. A következő években még több kisérletek is tétettek vele az ország külön vidékein: de mivel az eredmény mindenütt hasonló volt, a földmívelésnek e neme lábra nem juthatott [1].

A dohány-termesztés, mely már Mária Terézia végső éveiben rendkivűli haladásnak indúlt, folyvást új ösztönt nyert azon kelendőségtől, melyre az angol-éjszakamerikai háború s ennek következménye, a virginiai dohányszállítás megakadása által jutott Európában. E kor vége felé már tíz vármegye egész szorgalommal mívelte e növényt, mi kétségkivűl még nagyobb gyarapodásra jutandott, ha a bécsi abaldó egyedárusága gátokat nem vet a szabad kivitelnek. Tenyésztési módjának gyarapítására e korban néhány levantei család telepítteték le az országban, melyeknek a dohány-termesztés kizáró foglalkodásul tűzetett ki; ezek azonban, nem tudom mi okból, pár év múlva visszatértek honukba. Ellenben igen sikerűlt próbák tétettek a virginiai dohánynyal Félegyháza és Diószeg táján s Bihar megye több helyein. Pozsega megyében e korban már oly jó dohány termesztetett, hogy a töröknél semmivel sem volt alábbvaló; magja Albaniából hozatott [1].

A festő füvek termesztésének ügyét, melyet gyarapítani, miként fönebb említők, Mária Terézia buzgalmának nem sikerűlt, József sem több foganattal fogta volt fel. Ismételt buzdításaira 1785-ben bizonyos Lieblein indigotenyésztéssel tőn kisérleteket: de sikeretlenűl: öt évi munkája után végre sem magot sem növényt nem nyert vala. Ugyan ezen időben megbízatott az indigo termesztésével bizonyos Kovachich, pécsi gazdatiszti segéd; kinek a legfeszítetteb gond és szorgalom után ötödik évben végre sikerűlt is e növény, mely azonban minőségére

---

[1] Grellmann: Statist. Aufklär. 2. 257.

alábbvalónak találtatott a meleg égöv alatt tényésztettnél; mivel pedig a mag érettségre épen nem juthatott, a sikeretlen munka nem folytattatott [1]. Nagyobb foganattal kezdé bizonyos Kronberg mívelni 1790-ben a sellyei uradalomban az izacsot; minek eredményeit azonban a következő szakaszban adandom elő.

Különös figyelmet fordított József a len és kender termesztésére is. Ez ugyan alatta már elég szorgalommal míveltetett, az első különösen a felsőbb, a kender pedig az alsóbb vidéken. Hogy azonban a kendernek nagyobb kelendőséget szerezzen, Olaszországból nagy mennyiségű magot hozatott azon hosszabb szálu nemből, mely különösen a nagyobb hajókötelek gyártására igen alkalmas, s azt meghonosítás végett az ország külön vidékein szétosztatta. Legjobban gyarapúlt e kenderfaj termesztése Bodrog megyében, Apatin vidékén, hol a termés mennyisége a kor végén már mintegy 4000 mázsára emelkedett [2].

Szükségtelennek tartom, a földmívelés egyéb ágaiba részletesen bocsátkozni. Józsefnek minden eszközöket megkísértett buzgalma e tíz év alatt minden ágában némi gyarapodást okozott ugyan a földmívelésnek; de azt a sikert, melyet annyi erő- s kedvezés-pazarlás után igényleni lehetett volna, elő nem teremthette. A földmívelésnek ezen kori története nyilván bizonyítja, hogy annak virágzatát csak a kereskedés szabadsága eszközölheti, s hogy e nélkül czélt nem érhetni, bár mily tényleges hatása által is a kormánynak. Minden, magában bár mi üdves rendelmények s kedvezések, melyekkel az ipar ápoltatik, akadálytalan közlekedési szabadság elevenítő befolyása nélkül olyanok a nemzeti ipar ügyében, mint az üvegházi mesterséges meleg, a nap éltető világa nélkül. Hasztalan ösztönözzük a földmívelőt szorgalomra, ha őt erőfeszitéssel

[1] Grellmann: Statist. Aufklär. 2, 257.

[2] Skerlec: Descriptio stb. 57.

sokasított termesztményének könnyű eladhatása, s az ebből várt nyereség nem ingerli. Ily formán történt ezen korban is: a kivitel akadályai s tilalmai nagy részben közönyösíték a földmívelés emelésére felűlről jövő jótékony hatást; s mit ebben az egyik kéz nyújtott, a másiknak irígysége vagy zsugorisága ismét elragadta. A gabna és bor, e két, az országot más körűlmények közt egyedűl meggazdagítható czikkely kivitelének gátjai e korban is fenállottak, sőt talán nagyobbíttattak is; minek következménye volt, hogy a belfogyasztásból fölmaradt mennyiségnek alig ötöd része kerűlt a külkereskedés alá [1]). E kiviteli tilalmak okozták azt is, hogy ama földmívelési társaságok, melyek Mária Terézia alatt az ipar ez ágának tökéletesítésére több megyékben felállíttattak: Józsefnek minden buzgalma mellett is a földmívelés iránt, nagy részben szétbomlottak, enyésztökben nyilván tanúsítók, hogy tevőleges ápolás — mint mondám — nem pótolhatja ki a szabadság hiányát [2]). — Egyébiránt más számos okok is hatottak itt össze, magából a nép állapotából [3]) és az alkotmányból [4]) származók, mik lehetetlenné tették a földmívelés nagyobb gyarapodását.

2. *Állattenyésztés.*

Czélom szerint a mezei gazdaságnak csak azon részleteit tartván szem előtt, melyekben nevezetesb javítások történtek, e jelen czikkelyben csak a ló-, juh- és selyembogár-tenyésztésre szorítom előadásomat.

---

[1]) Skerlec: Descriptio stb. 1, 16 és 42.

[2]) U. o. Projectum Legum motivatum stb. 1. 6.

[3]) L. ezeket fejtegetve Tessedik Samunak egy hő emberiséges érzettől áthatott ily czímű munkájában: Oekonom.-phys.-statist. Bemerkungen über den gegenwärtigen Zustand des Landwesens in Ungarn stb. von einem Menschenfreunde. 1787.

[4]) Erről pedig olvasható egy ily czímű értekezés: Beitrag zur Kenntniss der ungarischen Landwirthschaft. Grellmann: Statistische Aufklär. 2, 217—232.

Az elsőt illetőleg: már Mária Terézia is sok érdemet szerzett magának, nemes fajú török és német méneket hozatván be az országba, s különféle rendeletek és jutalmak által ébresztvén alattvalóinak szorgalmát az elhanyaglott lótenyésztésben. E buzdítások által annyira haladott a lónemesítés, hogy az 1781-ben Pestre küldött katonai választmány az ezredek szükségének nagy részét honi nevelésből pótolhatta ki. Józsefnek különösen szívén fekvék ezen iparág gyarapítása, mi végre Moldvából és Ukránból hatvan nemes mént hozatott, s azokat a megyékben ingyen szétosztá, azon meghagyással, hogy a jobbágyoktól ingyen használtathassanak. Még nagyobb hatású volt e tárgyban a mezőhegyesi ménes, melyet 1785-ben gr. Hoditz tábornok és Csekonics főhadnagy által alapíttatott, s ez utóbbik által, ki annak kormányát később átvevé, oly terjedelemre s virágzatra emelt, hogy hozzá hasonló Európában nem létezett [1]. E ménesnek egyik fő czélja volt a lónemesítést általa az egész országban s különösen Pest, Békés, Bihar, Szathmár, Arad és Csongrád megyékben és a Jászságban elősegíteni. Mihelyt a szükséges mének beszerezve voltak, József ezen rendelményét bocsátá ki: 1. Választassék ki a nevezett megyékben két ezer nagyobb alkatú kancza, s erről a tulajdonosnak hitelesítvény adassék. 2. A nemzés ideje elkövetkezvén, a mének Mezőhegyesről azon helységekbe vitessenek, hol az összeirt kanczák találtatnak. 3. A kanczák tulajdonosinak hágatás után egy forint ajándékúl osztassék. 4. Szabad legyen a tulajdonosnak a nemzett csikót, kinek s mennyiért akarja, eladni; ha azonban más vevőt nem találna, tartozzék a hadi pénztár az egy éves csikóért 18—24 ftot, két évesért 35—45 ftot, három évesért 65—75 ftot lefizetni. 5. Ki három ily csikót nevelt, a királyi ménesből jutalmúl egy kanczát

[1]) Részletes leirását l. Csaplovics: Archiv. 1, 387.

nyerend. 6. Ha a jobbágy kanczából kifogyna, három éves csikóját, ha van, a ménesben kanczával fölcserélheti. Ez alkalommal egyszersmind a lótenyésztés tárgyában Mária Terézia alatt hirdetett szabályokat is megváltoztatá, t. i.: 1. megtiltotta a megyéknek csődört vásárlani, azt a kir. ménesből ingyen igérvén; 2. a csikókra 1774-ben kitett jutalmat eltörűlvén, azokat az adó alól fölmentette; 3. parancsolta hogy a megyék lovászmestereikké félkór katonákat válaszszanak [1]. — József e ménest még erősebb lábra állítandó, a testőrsereg tartásából fölösleg, évenkénti 10,000 ftot 1788-ban a ménes számára metszé ki. Kitörvén az ozmán háború, a lónemesítés kezelése is felfüggesztetett, annak végével ismét megindíttatandó: az említett öszveg pedig addig is kamatra adatott. Mellékesen jegyzem itt meg, hogy Mezőhegyesen néhány évig nagy mennyiségű szarvasmarha is tenyésztetett a német örökös tartományok, különösen Bécs számára.

A merkopaili példány-birkamajor, melyet Mária Terézia 1773-ban alapított, József alatt már annyira megnagyobbodott, hogy az egyébként is széna szűkében szenvedő vidéken oly drágaságot okozott a szénában, hogy a Karolina úton tett kereskedési szállításokra károsan kezde hatni. Minélfogva József a kereskedők azon kérelmére, hogy ezen majorság termékenyebb vidékre tétessék át, először is Buda-Örsön tett e nemes nyájjal kisérletet, felét a merkopailinak ide szállíttatván. Miután pedig a próba sikerűlt s e valamivel hidegebb égöv is alkalmasnak tapasztaltatott a tenyésztésre, Merkopailon csak 200 darab hagyatván anyanyájúl, a többi kamarai és vallásalapítványi jószágokba osztatott szét. Így támadtak 1787-ben Benkován és Radniczon, Bács megyében, 1788-ban Puszta-Kulán, a zombori uradalomban, Tárkányon és Tokodon, azután pedig

---

[1]) Skerlec: Descriptio stb. — Katona 40. 451.

Bozókon, Mariton, Kis-Megyeren, Acsán ily nemes juhmajorságok [1]. Míg e juhnyáj Merkopailon tartatott, kevés hatást gyakorolhatott az ország ezen iparágának gyarapítására; s legfölebb néhány gazdagabb birtokos követte a királyi példát, ezen nyájból vásárolván juhainak nemesítésére kosokat. Egész jótékony hatását azonban csak azután kezdette az intézet kifejteni, midőn a merkopaili nyáj szétosztatván, mind az előitélet, mely e finomabb, de gyönge fajnak Magyarország kissé zordon éghajlatábani tenyészthetése ellen uralkodott, alaptalannak bizonyúlt, mind hasznosságának s a jobb kezelési módnak ismerete könnyebben elterjedett.

Ezen jobb kezelés ismeretének hiánya okozta, hogy a magyar gyapjú, bár elég mennyiségben vitetett az örökös tartományokba, saját neve alatt méltó hírre még nem jutott. Miért a bécsi kereskedők, kik azt átvették, csalárdsággal is szoktak volt élni, azt macedoniai termésűl adván ki; így tettek 1784-ben, mely évben háromszáz szekér magyar gyapjúnál több szállíttatott Bécsbe [2].

Rendkivűli gyarapodást mutat végre a számtalan akadályok ellenére is, kivált a török háborúig lefolyt évek alatt, a selyemtenyésztés, ez is kivált József buzgalmától gyámolíttatván, ki semmit el nem mulasztott, mi által ezen, honunkban új iparágat erősebb lábra állíthassa; mindenütt, hol arra a hely alkalmasnak találtatott, epreseket ültetni, a megyékben selyemtenyésztésre ügyelő tiszteket rendelni parancsolt; a nép szorgalmát pedig jutalmakkal ösztönözte. Nem is maradt sikeretlen ápolása, kivált Tót- és Horvátországban, hol annak gyarapítását bizonyos Sapelre bízta. Mennyire haladásnak indúlt ezen iparág, mutatják a következő számok: a három határszéli ezred Tótországban termesztett 1782-ben 15,081, 1783-ban 23,669, 1784-ben

[1] Skerlec: Descriptio stb. 1, 64.

[2] Miller: Schedium de Statu fabric. et manufact. 60.

26,684, 1785-ben 32,807, 1786-ban 35,204 font selymet galétákban. A bánsági katonai határszéleken pedig tenyésztetett: 1782-ben 3995, 1783-ban 4654, 1784-ben 6501, 1785-ben 6952, 1786-ban 5467 font. Hasonló volt a siker más helyt is: Kecskemét tenyésztett 1780-ban 960, 1781-ben 995, 1782-ben 1255, 1783-ban 1266 font selymet; Tolnából ezen utólsó évben kikerült 273, Bácsból 1352, Verőcze megyéből 935, Szerémből, mely ezen tenyésztésre kiváltkép alkalmas, 1019 font selyem, stb. Ezen évben összesen 124 mázsa selyem küldetett egyedűl Magyarországból a budai gombolyítóba. Ezen foganattól indíttatván József, 1784-ben Mazzucatto Ágostont Velenczéből meghíván, az egész országi selyem-tenyésztés igazgatójává nevezte, évdíján kivűl gazdag jutalmat igérvén neki, ha ezen tárgybani alapos ismereteit hű szorgalommal fordítandja az ország javára. Midőn azonban ez iparág ily kitűnő haladásnak indúlt, 1786 után pár évig az igen mostoha időjárás, azután pedig a kitört török háború azt igen megcsökkenté, kivált a háború piaczává lett Tótországban, hol az épen legvirágzóbb vala; minélfogva az emlitett három határszéli ezredben 1787-től 1791-ig mindösszе csak 105,985 font tenyésztetett. E csökkenés a háború gondjai közt más helyeken is mutatkozott; azonban mennyi vandalismussal fogadtatott még ezen eléggé nem ajánlható iparág az országlakosoktól is, tanu néhány vármegyének azon tette, minélfogva 1789-ben a selyem-tenyésztésre felügyelő tiszteiket elbocsátották, azt adván okúl, hogy ezen intézet semmi törvényen nem alapúl [1]). Mi a selyem feldolgozására József által tett intézeteket illeti, alább fogom előadni a gyárak és kézművek történetében.

---

[1]) Skerlec: Descriptio stb. 1, 52. — Miller: Schedium de Statu manuf. et fabr. in Hungaria Magno-Varadini 1793. s utána Grellmann: Stat. Aufkl. 2, 167. kövv. — Demian: Statist. 3, 513. – Schlötzer: Staatsanzeigen v. 1784.

II. Műipar.

1. Mesterségek, gyárak, kézművek.

József, az egyedáruság s hasonló szűkkeblűségek ellensége, igen előmozdítá a városi mesterségeket azon szabadelmű rendeletei által, melyekkel az ilyetén foglalkodásokra a szűkkeblű czéhektől rakott nyűgöket szétszakasztotta. Ilyen volt egyebek közt azon 1784-iki rendelete, miszerint azt a régi, még 1733-tól fogva fenálló szabályt eltörűlte, mely a vidékieknek a polgári és czéhbeli jogok megnyerhetését, kivált ha különböző vallásúak voltak, némely városokban oly igen megnehezítette, sőt néhol egészen lehetlenné tette. Midőn azonban észrevenné a gondos fejedelem, hogy ezen rendelményeivel czélt mindenütt mégsem érhet, s a czéhi szűkkeblűség számtalan módokat talál, mik által azokat erejöktől megfosztja vagy kijátsza, 1786-ban végre az egész czéhintézetet eltörűlte, kivétel nélkül mindenkinek teljes szabadságot adván mestersége akadálytalan gyakorlatára. Mily gyarapodást eszközlendett e javítás a műipar körében, ha azt sok más hasznos intézményeivel együtt az 1790-diki, mindent a régi lábra állító oklevél meg nem másítja, nem szükség fejtegetnem.

Azonban kézműveseink még mindig csekély számmal voltak; némely megyékben, melyek nagyobb várost nem zártak kebelökbe, alig találtattak oly kézművesek is, kik az első szükségeket pótolják: p. Szabolcsban; egész Árva megyében pedig nem létezett még órás; a selyem- és nyúlszőr-kalapok még az egész országban nem készíttettek, hanem, valamint a nőczipők, Bécsből hozattak; innét szállíttattak nagy részben a finomabb asztalos művek s egyéb bútorok is; — maga e három czikk körűlbelűl 200,000 frtot folyatott ki az országból. Nem tagadhatni ugyan, hogy a külföldi iránt uralkodó előszeretet a hazai művet sokszor igazságtalanúl ócsárlotta, s nem

ritkán a legjobbat is megvetette, csupán mivel az honi készítmény volt; de az is igaz, hogy ezen előitéletet sokban ápolta kézműveseink tökéletlensége. Innét eredt, hogy a kisebb városi mesteremberek nem élhetvén mesterségökből, azt nem ritkán elhanyagolták s föld-, kivált szőlőmíveléssel váltották föl.

Némi kivételt érdemel azonban Pest, mely e korban már mindinkább érdemessé tette magát a kézművi város nevére. Nem leszen talán érdektelen, az ott e kor végén létező mesterségek nemeit s azok kezelőinek számát ide sorozni; ez összehasonlítva a mai Pest állapotával, előtűntetendi azon örvendetes haladást, melyet e város azóta tett. Létezett ott az 1792-diki összeirás szerint: 4 tőcsináló, 1 aranyhímző, 3 timár, 14 keményítőgyártó, 4 kútcsináló, 32 asztalos, 1 sárgarézműves, 4 aranyműves, 1 aranyverő, 1 serfőző, 9 sarkantyúműves, 2 rézmetsző, 3 kéménysepró, 1 harangöntő, 14 hajfodorító, 1 papirfestő, 1 kártyafestő, 17 borbély, 7 keztyűs, 3 chokoladegyártó, 2 rajzszergyártó, 3 gyűrűs, 3 szegműves, 9 könyvkötő, 1 húrgyártó, 2 kosárfonó, 72 magyar csizmadia, 9 szitás, 2 paplanos, 5 késes, 3 rézműves, 7 czukorműves, 8 nyerges, 11 kovács, 13 lakatos, 6 ács, 2 hegedűműves, 2 sodronygyártó, 6 fazekas, 3 rézműöntő, 3 kardcsiszár, 7 szűrszabó, 1 enyvfőző, 8 órás, 40 kertész, 3 cserepező, 1 aranyozó, 3 fegyvergyártó, 7 bádogos, 21 mészáros, 3 kőmetsző, 3 ráspolgyártó, 4 paszományműves, 18 szíjgyártó, 24 molnár, 6 kőműves, 16 gombkötő, 3 orgonaműves, 17 posztógyártó, 2 posztónyiró, 6 fésűs, 18 szűcs, 6 gyógyszeres, 15 festész, 4 magyar és 11 német kalapos, 18 halász, 23 sütő, 6 kötélgyártó, 9 szekérgyártó, 1 salétromfőző, 3 köszörűs, 26 magyar és 62 német szabó, 5 lőcsőgyártó, 2 bőröndös, 1 selyemfestő, 1 kefekötő, 5 szappanos, 1 tűkörgyártó, 2 ónműves, 2 szobrász, 3 kövező, 1 lőgömbműves, 79 német s 2 tót varga, 9 dohánygyártó, 1 szőnyeges, 1 téglás, 2 vászonnyomtató, 14 takács, 7 harisnyakötő, 4 festő, 5 esz-

tergályos, 3 könyvnyomtató, 16 bognár, 8 üveges, 5 kordoványos, 6 hajós, 4 gyárnok stb.

A vidéki városok közől Debreczen számlált legtöbb kézműveseket. Hogy a magyar műipar állapotát is bővebben megismerjük, e városnak kézműveseit is ide igtatom. Létezett itt: 28 asztalos, 28 bodnár, 11 könyvkötő, 562 csizmadia, 23 csutoragyártó, 116 fazekas, 51 fésűs, 39 gombkötő, 144 gubacsapó, 71 szekérgyártó, 11 késes, 37 kovács, 12 kalapos, 33 kötélgyártó, 36 lakatos, 97 hentes, 18 mészáros, 9 nyerges, 7 német varga, 22 olajgyártó, 55 paplanos, 52 szűrszabó, 4 aranyműves, 80 szappanyos, 45 házi- és 133 vásári magyar szabó, 13 takács, 182 varga, 18 üveges, stb. [1]. Említésre méltó különösen a csutoragyártó czéhnek szorgalma, mely évenként mintegy 100,000 darabot szolgáltat a pipakedvelőknek. — Kisebb számmal találhatók voltak a kézművesek ezen nemei majdnem minden kir. városban; a mezővárosok azonban keveset állíthattak elő, kikre a kontár név, legsajátabb értelmében, reá nem illett volna.

A gyárakat, bár csekély számmal voltak, szükségtelennek látom itt újonnan elszámlálni; miért csak néhányat említendek, melyekben változás történt vagy melyek e korban emelkedtek. Valamennyi közt, melyekre e név ruházható, legvirágzóbb volt a sásvári kartongyár, mely folyvást Schuller bécsi tőzsér birtokában vala. Ennek számára Nyitra és Trencsén megyében, Körmöcz és Selmecz táján, több helységek dolgoztanak. A gyár e korban 50,000 darabnál többet készített már évenként a kartonnak különféle nemeiben. Ellenben a cseklészi kartongyár, mely amannál eleinte még nagyszerűbb volt, végkép elenyészett. Nem sokkal kedvezőbb sorsa volt gr. Batthyányi Tivadar két posztógyárának is Vas megyében. A Krisztina

[1] Schwartner: Statist. 1. kiad. 232.

főherczegné állította posztógyár Mosonyban e korban egy brünni gyárnok kezére jutott, de virágzatra nem emelkedhetett; 1783-ban 15,000 frt. árú gyapjút dolgozott fel különféle szövetekre, ezen felül a gyári költségek 17,664 frtra mentek, a bevétel azonban csak mintegy 30,000 ftot tőn. Új gyapjúszövetgyárat állított fel gr. Schönborn Munkácson, Koppi kalmár Kassán, Hunold kalmár Pozsonyban; melyek közől azonban egy sem juthatott virágzatra. Gyarapodni kezdett ellenben a gácsi gyapjúszövetgyár (posztót még nem készített), 6 szövő széke mintegy 200 darab kelmét szolgáltatott. Megkisértették néhol posztógyártóink az úgynevezett szitaszövetet (Beuteltuch) is. A podborjei, Pozsega megyében, és nagyváradi nem rég fölállított posztógyárak szinte gyarapodtak. Az első csaknem egyedűl a lakosoktól úgynevezett abaposztót készített, melynek tartóssága miatt a földmívelők közt nagy volt kelendősége. Apatinban, Bodrog megyében, e korban egy fonóiskola és szövetgyár állíttatott fel, mely igen csinos zubonyokat stb. készített.

Miként tenyésztése, úgy gyártása is igen nagy előmenetelt tőn a selyemnek. 1781-ben József Ó-Budán egy igen szép s nagyszerű selyemgyárt állíttatott fel, Zaneri Bertalan felügyelése alatt, melyben egy kerék 4240 orsót tőn mozgásba. Két évvel később pedig a Mária Tereziáé mellé egy új gombolyítót emelt, melyben 40 gépely dolgozott. Hogy a legombolyítás kezelésével a lakosokat is bővebben megismertesse, 1782-diki februárban parancsot bocsáta ki, miszerint a szegény szülők felnőtt gyermekei ezen gyárakba küldessenek. 1784 óta Mazzucatto Ágoston, kire József a selyemügyet bízta, nagy szorgalommal tanítá a lakosokat is a selyemgombolyítás- és fonásban. Nem sokára egy új találmányú gombolyító gépet is terjesztett a m. udv. kancellária elébe, melynek segedelmével sokkal rövidebb idő alatt több és jobb selymet lehete a gubacsokról nyerni, mint az Európában eddig divatozó gombolyítók által;

a próba, melynek a gép alája vetteték, oly igen sikerűlt, hogy az illető birák azt tökéletesnek találván, nem sokára mazzucattogép nevezet alatt nagyban is felállíttatott. Filatoriumok léteztek még Verseczen, Eszéken, Posegán és Vukováron. Tulajdonképi selyemgyárak pedig a temesvárin, bellovárin, budain és pestin kivűl, melyek már ízletes műveket szolgáltattak, újak is emeltettek: Strazemonban, mely annyi selyemkendőt készített, hogy avval majdnem egész Tótországot ellátta; továbbá Csabán, Békés megyében, hol igen sok szalag s más kelme is gyártatott, mik mind színökre, mind tartósságokra kiállották a külföldivel az összehasonlítást; egyebek közt egy igen szép asztalterítőt készített e gyár az Arad megyei gyülési terem számára. Valamint azonban a tenyésztést, úgy a gyárakat is megakasztá a kitört ozmán háború. — Említésre méltó itt Csis András, lőcsei polgár- s ügyes takácsnak új találmányú szövésmódja, miszerint mind selyem, mind más nemű szövetekbe különféle ábrázolatokat, czimereket stb. lehet beszőni, s egyáltalán az úgy nevezett sávojost tökéletesebben készíteni. A föltaláló, azon buzgalmáért, melylyel e szövésnembe a honi ifjúságot beavatni törekedett, nem csak különös szabadítékot, hanem tetemes pénzsegélyt is nyert a fejedelemtől.

Haladásban találjuk a vászonszövést is. A felső vidéki legtöbb megyékben közönséges foglalkodása volt ez a lakosoknak; s ezekből mindössze mintegy 16 millió, magából Szepesből hat millió réf vászon kerűlt a kereskedésbe. Legszebb készítményt szolgáltattak a tepliczi, szombathelyi és poprádi gyárak Szepesben. A fehérítés legtöbb helyt a folyamok partjain tétetett minden mesterség nélkül; voltak azonban több fehérítő kallók is, p. Rozsnyó mellett 21 létezett, hova egyebek közt a Nagy-Károly, Debreczen stb. vidékén szövött vászon egy része, évenként mintegy 300,000 réf, viteték fehérítésre.

Jó hírben valának a beszterczei vászonfestő kézművek is; nagy része az itt festett vászonnak Sléziából hozatott. A szepesi vászonnak egy része, mintegy két millió réf, a késmárki festők és nyomtatóktól készítteték el mind bel-, mind külkereskedésre.

Aszódon, Pest megyében, állíttatott fel Podmaniczky báró egy bőrgyárt, melynek készítményei közől a juhbőrből készített szép bundák nem sokára nagy kelendőségre jutottak. 1782-ben pedig Preslau tábornagy, Mosony megyei jószágán, Zorndorfon, egy bőr- s egy kelmegyárt állíttatott fel, mely azonban mindkettő csekély volt. A Mosonyban már Mária Terézia alatt is fenálló, Nefzern báró birtokában létező, angol bőrgyárnak mintájára emeltetett egy Debreczenben is.

E kor ezen nemű szüleményei közől említendők még: a budai hintógyár, mely sokáig egyetlen volt az országban; készítményei kivált szép és jó mázok által ajánlják magokat. Továbbá a szinte ott felállított két fayence vagy majolika edénygyár, melyek nagyságokra s a danczigiakhoz hasonló készítményeikre nézve mind a virágzatra nem jutható holicsit, mind a tatait stb., meghaladták. Sopronyban pedig czukorgyár állíttatott, mely azonban nem juthatott oly erős lábra, mint a Mária Terézia alatt Fiuméban emelt, mely évenként többet készített már 30,000 mázsa czukornál: pedig amannak a Soprony vidékén szinte nem rég föltalált, kimeríthetlen gazdagságú kőszénbánya nagy gyarapítására szolgálhatott volna. Végre nevezetes lőn e kor végén az újlaki liqueurgyár, melynek készítményei Osztrák- és Csehországban is igen kelendők voltak.

Hogy a gyárak, melyek Mária Terézia és József alatt fölállottak, nem kaphattak erősb lábra, sőt, miként érintém, néhány el is enyészett, oka kivált a hitel hiánya s a német örökös tartományok gyárnokainak féltékenysége, s a har-

minczadhivatal által részrehajlólag gyámolított kártékony befolyása volt. Ennél fogva történt, hogy a gyári kellékekre, p. gyapotra, festékre stb. vetett harminczad, midőn azok Magyarországba hozattak, oly nagy volt, hogy aztán a magyar gyármű, a német tartományival a versenyt ki nem állhatta. A magyar bányatermékek pedig, p. a hegyizöld, czinóber stb., oly magas áron adattak a bányaigazgatástól benn az országban, hogy azokat a magyar gyárnok vagy kézműves minden fuvarozási költség mellett is olcsóbban szállíthatta a bécsi raktárakból, mint a bányavárosokból[1]).

A kereskedés története.

A kereskedés virágzata egyike volt József fő czéljainak, melyeket összes birodalmában valósítani törekvék. Miért midőn látná, hogy a nemzeti gazdagságnak ezen legbiztosabb forrása elődeinek igyekezete által még sem a magyar, sem a német örökös tartományokban nem nyert kivánt állapodottságot; némi előhaladást azonban, a számos akadályok daczára is, mindenik nemzet tőn: ezeket részletben megismerni s általában a hátramaradás forrásait fölfedezni, még mielőtt a magyar trónra lépett, fáradhatlan szorgalommal igyekvék. E végre, mint említők, körűlutazta a hont minden irányban, s nem csak ösztönözte a lakosokat kereskedési vállalatokra, hanem, hol lehete, némely akadályokat is elmozdított.

Sokan, kik József terveinek velejébe nem hatottak, állították, hogy neki nem csak nem volt igaz szándéka, Magyarországot műipari s kereskedési tekintetben gyarapítani; hanem

[1]) Miller: Schedium de Statu fabricar. et manufac. in Hung. — Korabinszky: Lexicon. — Schwartner: Statistik. — Grellmann: Statist. Aufklär. 2. — Skerlec: Descriptio Situationis Hung. és Project. Legum motiv. inter Acta Deput. Commerc. 1890.

inkább azt rendszeresen törekvék elnyomni, hogy a német tartományokat annál inkább gazdagítsa ennek kövérségével, miután a fenálló harminczadi s az osztrák tartományok politikai viszonyaiból származó, egyéb akadályokat nem csak el nem mozdította, hanem némi újakkal is szaporította. Én ily szűkkeblűséget Józsefnek, a világos fejű, magas szivű fejedelemnek lelkületével megegyeztetni sehogy sem tudok; ellenkezik ez minden más, kormányzása alatt nyilvánított elveivel. E harminczad-rendszer a Magyarországot oly sokszor tanúsított országanyai indulattal átfogott Mária Terézia alatt hozatott létre, s mégis nem hiszem, hogy volna magyar, ki alaposan állíthatná, hogy ő, bár miben, kárát akarta volna Magyarországnak. Valamint alatta más, itt nem fejtegethető hatások eredménye volt azon szűkkeblű politika, mely a leirt hárminczad-rendszert létre hozta: úgy Józsefnek sem tulajdoníthatni szűkkeblűséget vagy rosz akaratot, mivel azt el nem törlötte; ámbár az ugyanazon okozatnak a két uralkodás alatt külön forrásai voltak. Említők, miként Mária Terézia alatt a bécsi kereskedési tanácsnak, a trieszti Intendenzának s a bécsi féltékeny kalmároknak műve volt a magyar kereskedés lebilincsezése; nem egyéb volt ez, mint folytatása s tökéletesb kifejtése azon szűkkeblű politikának, melyet Osztrákország rendei s az egész birodalom kereskedésének a maga kebelébeni központositására törekvő Bécs, régtől fogva nyilvánított Magyarország iránt. József alatt azonban, ki a kormányt annyira önállólag igazgatá, hogy abban az osztrák hatalomviselők ily fő érdekű dolgokban indítólag részt nem vehettek, ezen ok hatása megszűnt volt. De korán sem szűkkeblűség vagy rosz akarat a fejedelem részéről, lépett annak helyébe. Hiszen, épen a minden egyedáruskodást gyűlölő s kiirtó József volt inditója az 1776-diki intézkedésnek, miszerint a bécsi kereskedési tanács és az Intendenza eltörűltetett, a tengerpart pedig Magyar-

országhoz visszakapcsoltatott. József tetteit nehéz megitélni; ő reformatori pályájának közepette akasztatott meg munkálkodásában, mielőtt tervének minden részleteit kifejtette, mindent tisztába hozott. Kétségkivűl egynémi volt az ő intézkedéseiben, mit nem czélúl tűzött ki, hanem csak eszközűl használt, amannak könnyebb valósítására, bizonyosan megszüntetendőt, eltörűlendőt, mihelyt a czél megközelítése annak hatását szükségtelenné teszi. Hogy ily eszközök nem ritkán erőszakosak voltak, néha a körűlményekből, máskor lelkületéből s melyet választott, álláspontjából magyarázható; de természetes az is, hogy a hideg megfontolást kizáró indulatokat annál inkább fölizgatták, minél kevésbé tűnt elő néha a czél, melyre a sebhesztő sérelem eszközűl választatott.

Ily eszköz volt Józsefnél a kereskedésre vetett nyűg is, kétségkivűl feloldatandó, ha czélját eléri; — hiszen miként alább látandjuk, ezt ő, a czéljait valósítani többnyire nyilt homlokkal törekvő, önmaga világosan kinyilatkoztatta.

Józsefnek egyik legfőbb czélja volt monarchiájában a gyárakat s kézműveket oly virágzatra emelni, hogy készítményeik által azok előkelő helyet nyerjenek az európai, sőt világkereskedésben. Ezt valósítólag tervezte s hirdette ki ő 1784-diki aug. 27-dikén az úgy nevezett elszigetelési rendszert (Isolirungs-System), mit számtalan egyes rendelmények követtek, a ki- s bevitelt mind az áruknak, mind a külön tartományoknak osztályozása szerint részletben meghatározók, a kül gyár- s kézműveknek bevitelét pedig egyáltalán megnehezítők, többeket pedig, miket Ausztria már szolgáltathatott, egészen eltiltók. A magyar tartományoknak e rendszer által az a hivatás tűzetett ki, hogy, mint a legkülönfélébb termesztményekkel bővelkedők, a gyári kellékeket szolgáltassák; a nélkül azonban, hogy még ekkor szándéka volt volna ezekben a gyárak s kézművek gyarapodását legkevésbbé is akadá-

lyoztatni. Tudta József, hogy ezen elszigetelési rendszer hasonló tilalmakra ingerlendi a szomszéd hatalmakat, azért igyekvék oly buzgalommal gyarapítani az ádriai, s megkezdetni az aldunai s feketetengeri hajózást, erre akarván utat nyitni birodalma gyárműveinek kiszállítására.

E rendszer, igaz, Magyarországot legsúlyosban érte, mely termesztményeit minden concurrentia nélkül egyedűl a német tartományoknak kényteleníttetett eladni, mikre pedig azoknak szüksége nem volt, p. bort a külföldre, a visszatorlási tilalmak miatt nem szállíthatott. Lehetetlen volt az ország ezen állapotát nem ismerni Józsefnek; de ezen áldozatot ő Magyarország részéről szükségesnek látta, az összes monarchia java miatt, kivált miután azt csak addig vélte érzékenyen hatni az országra, míg itt is több gyárak és kézművek fognak állíttatni.

E fölött czélja volt még Józsefnek a physiokratiai adórendszert Magyarországra is kiterjeszteni; mivel pedig ezt, mint a magyar alkotmánynyal s a jogaihoz szilárdúl ragaszkodó nemességnek szabadítékaival ellenkezőt, maga is nem könnyen vélte létrehozni, ennek megkisértését megelőzve, a harminczad által már eléggé összeszorított kereskedést, midőn a fönebbi rendszert kihirdette, még némi új terhekkel is nehezítette, hogy aztán, mikor majd a physiokratiai adórendszerrel szőnyegre lépend, azt a lenyomott kereskedés fölszabadításának föltétele alatt annál könnyebben elfogadhatóvá tegye.

Rendeletei a harminczadot s egyáltalán a kereskedést illetőleg a következők: új harminczad-igazgatóságot állított fel, mely a magyar kereskedést is kormányozná, semmi tekintetbe sem vévén a magyar törvényeket: minél fogva a magyar harminczad jövedelmei is a bécsi bankválasztmány kezelése alá jutottak. Továbbá, az osztrák tartományi vámokat, mikkel a magyar kereskedés terheltetett, meghagyván, a magyar gyár-

és kézműveket a harminczadon mint külföldieket megadóztatni, míg az osztrák műveket, Magyarországba szállíttatásoknál, mint honiakat kezelni rendelte. A magyar kalmártól a fogyasztéki adót, mielőtt áruját az országba hozta, még az osztrák állomásokon az átviteli vámmal megvétetni, a kiviteli vámot pedig kétszer megfizettetni rendelte; holott az osztrák a kivitelit csak egyszer, az átvitelit egyszer sem, a fogyasztékit pedig csak akkor fizette meg, ha áruját belfogyasztásra tűzte ki; minél fogva a gazdasági kereskedés egészen meggátoltatván, a magyar az osztrák tartományokon keresztűl hozott külárukkal Magyarországon kivűl, mint például a bécsiek a török tartományokban, nem kereskedhetett; mert azt, midőn az országba hozta, a bécsi kalmártól Magyarországon keresztűl szállítottnál a fogyasztéki s átviteli elég nagy vámmal már több teher nyomta [1]).

Nem sokára ezen harminczadszabályozás után föllépett József a physiokratiai adórendszerrel is, egy, a magyar udv. kanczellár, gr. Pálfyhoz 1785-diki deczember 30-kán utasított kéziratában. E rendszer nincs ugyan tárgyammal szoros kapcsolatban, legalább nem egészen; de oly érdekes annak előadását magának a fejedelemnek tollából olvasni, miszerint meg nem állhatom, hogy azt itt lefordítva ne közöljem, annál is inkább, minthogy magyarban még nem, német eredetiben pedig igen gyéren található.

„Nagy kötelességemnek, miszerint a státus javáról mindig gondoskodni tartozom, nem felelnék meg, ha a közönségesen s minden jól gondolkodó embertől oly bibásnak, nyomasztónak s igazságtalannak ismert adórendszert Magyarországban gyökerestől megváltoztatni s megjavítani elmulasztanám, csupán azért, mert e javítás valósítása súlyos lehetne.“

---

[1]) Acta Deputat. Commerc. de anno 1790; kivált Skerlec: Descript. at.

„Az adómennyiség azelőtt az országgyülési végzések által önkényleg határoztatott meg, és szintoly önkényleg osztattak fel a vármegyék közt az úgynevezett porták vagy adórészek. Ezen egy másodrendű felosztás (subrepartitio) által segíteni szintoly hasztalan volna, mint rosszak az elvek, melyeken az egész adórendszer nyugszik s melyek szerint az adó beszedetik, az ötvenegy, kivált a parasztnak érthetetlen rovatokra osztott dicatió által, mi ellen annyi, de könnyen kitalálható okokból, foganatlanúl iratott: rosszak, mondám, mert általok az ipar elfojtatik s a népszaporodás meggátoltatik; igazságtalanságuk pedig már abból is világos, mivel az adó ugyanazon tárgytól egyszernél többször megvétetik s oly tárgyak is megadóztatnak, melyek az adózónak semmi hasznot sem hajtanak, s így tovább. Azután évenként összeirni, felosztani, beszedni s épen oly terhesen kell számolni e rendszer mellett. Nem akarok e számtalan hiányok leirásába mélyebben bocsátkozni, miután azok ismeretesek, s a valódi hazafiak közkivánata, a jobbágyok fenhangú szava s a némely kerületekben mindig fenmaradó adórész-tartozás által eléggé bizonyíttatnak.“

„Az eddigi adórend tehát egészen elvetendő, s helyette én most egészen új elveket tűzök ki a jövendőben behozandóra, mik a következőkben állanak:

„I. A felvilágosodás, reménylem, haladt már annyira, hogy mindenki meggyőződve van, miszerint a státusban csak azon adózások a valóban legigazságosabbak s legkevésbbé nyomasztók, melyeknek a föld s annak terjedelmi s gyümölcsözési aránya szolgál mértékül; ebből következik:

„II. Hogy minden föld nagysága s gyümölcsözése arányában, egyenlően adóztassék: hogy tehát az alól senki sem vehető ki, mert másként az összes természeti s műveltségi termesztményeknek az egyenlőtlen adózásból származó árkülönbsége egymással súlyegyenben nem állhatna; s azért kell

„III. Mind annak, mi természeti vagy műveltségi előhozás által nyeretik vagy készíttetik, mint iparszüleménynek, az adótól mentnek maradnia, kivévén a nagyobb s zárt városok fogyasztékát, mely polgári adóként szedetik, miután úgyis az emberek vagyonosb osztálya lakik a városokban.“

„E három elv szerint volna a kivetett adómennyiségnek s a szabadon tett megyei pénztári adózásnak, mi összesen 5,344,000 ftot teszen, felosztása intézendő; felmérendő volna t. i. minden, akármi gyümölcsöt hozó föld, s kiszámítandó annak gyümölcsözése; mivel pedig a státusnak pénzre, nem termékre van szüksége, minden termesztménynek a külön megyékben folyó közép piaczi ára veendő annak értéke mérlegéűl. Ez az így kiszámított közönséges jövedelem összesége a RR. által ajánlott egész adó-öszveggel s az önkényleg elvállalt házi-pénztáradóval elosztandó, mi aztán százalékát fogja meghatározni annak, mit minden megye, minden közönség jövedelmeiből a státusnak tökéletes igazság és egyenlőség szerint adózni tartozik; miután a községekben való részfelosztás az egyének közt ezekre önmagokra hagyatik, s a körűlmények és igazság kivánata szerint évenkint egyiknél kissé többre, másiknál kevesebbre üthet ki, azon mértékben, melyben szerencsétlen esetek vagy egyéb bajoktól látogattattak. Község alatt érteni kell minden házat és lakót földeikkel, kik egy biró alatt állanak. A fölösleg földek pedig azon községhez tartoznak, melyeknek határai közt fekszenek; s ha egy helyen több biró van is, az mégis csak egy községnek tartandó.“

„A nemességnek úgynevezett majorsági (allodial) telkei ezen fölmérésből s fölbecsülésből annál kevésbbé maradhatnak ki, minthogy egyébként egészen más fordulatot kellene vennem a csupán jobbágyi telekadó behozásában, és sem a rendek világosan meg nem határozhatnák, mit ajánlhassanak azon terheknek, melyektől igen nyomatnak, t. i. a személyes fegyverre

kelés s a magszakadás esetében a fiscalitásjog lerovására, sem én meg nem határozhatnám, mennyi járandóságot kellene azon tehertőli feloldozásért követelnem, ha egyikünk sem tudná, mennyi illetné ezen majorsági telkeket a többiekkel egyenlő adózásban."

„A nemesség vagy nemzet előjogai és szabadítékai a világ minden országaiban és köztársaságaiban nem abban állanak, hogy azok a nyilvános terhekhez nem járúlnak; s adózásuk p. Angolországban vagy Németalföldön talán nagyobb, mint akárhol is egyébütt; hanem egyedűl abban állanak, hogy a státus és közjó szükségeire megkivántató terheket önmagok teszik magokra s az adóknak fölemelése s nagyobbítása csak megegyezésökkel történik."

„A személyek szabadsága jól megkülönböztetendő a birtokétól, melyben azok nem mint nemes, hanem egyedűl mint föld- és szőlőmíves vagy baromtenyésztő, és a városokban egyedűl mint polgár és fogyasztó, az úton s réveken egyedűl mint utazó s átszálló jőnek elő; mely esetekben nekik a szabad concurrentia fentartása miatt minden birtokaikra nézve más lakosokkal s polgárokkal egyenlőknek kell lenniök."

„Ha az adózás Magyarországban ily módon a föld s telekre kivétel nélkül vettetnék, méltánylandók volnának a hasznok is, melyek abból a magyar nemesre s egész országra hárulnának. A birtok tökéletes sajátságának megnyerése által t. i. végkép megszűnnék az oly gyűlöletes és nyomasztó fiscalitási rendszer, melynél fogva egy család sem tökéletes tulajdonosa birtokainak, s az atya halála esetében feleségét, sőt leányát is gyakran a legsúlyosabb szükségbe sülyedni kénytelen hagyni; az örökités szabadsága meggátoltatik, miből az adásvevésben, kivált idegenekkel, sok nehézség és a számtalan pöröknek forrása származik, melyekben a latentia jura fiscalia által egész családok megbuktattatnak."

„A fegyverrekelés terhe, mely valóban oly nyomasztólag s haszon nélkül súlyosodik az ország nemességére, hogy azt mindenki megismerni kénytelen, a mostani hadi körűlményekbe legkevesebbé sem illik; s azoknak, kiknek személyesen fölkelniök, vagy háború idején magokat attól sokkal költségesb és bajosb módon kiváltaniok kell, a legnyomasztóbb. Ha pedig e valódi teher kiváltása egy közönséges, sokkal kisebb adó által lehetővé nem válnék, mit azonban én át nem látok s nem remélylek: azon esetre én, ezen fegyverrekelést használólag, az arra kötelezetteknek évenkénti gyakorlatai által az ország védelmére czélszerűbb nyereséget húzni gondolkodnám a státus ezen kétségtelen jogából; és ha nem tudnék is egyéb módot, az adózó jobbágyi és nem adózó majorsági telkek termései eladásában az árra nézve egyenlőséget behozni, iparkodnám, a jobbágy összes úrbéri tartozásainak kevesbítése által a termesztést a földesúrnak azon mértékben költségesbbé tenni, mennyiben a jobbágy adózása ezen termesztmények árát a meg nem róvott telkek ellenében túlhaladja; hogy így a semmit sem fizető nemes kisebb árt a termesztményeknek ne szabhasson, mint a megróvott jobbágy, ez pedig annálinkább képes legyen adózási kötelességeinek megfelelni; mi azonban mindig egy igen tökéletlen eszköz marad, s ezt én csak azon esetben ragadnám meg, ha más mód nem maradna fenn, a teher alatt lesülyedő jobbágyot a szabadítékos nemesség túlsúlyától megmenteni.“

„Még egy önnel közlendő tárgy van hátra, mi egész indulatomat átfogja, melylyel az ország java iránt viseltetem.“

„Nem volna-e lehetséges a rendektől, — miután a fönebb megirt adózás csak a már megajánlott mennyiség arányosabb, egyenlőbb felosztását, vagy az említett két tehernek hasonértékét teszi, — új ajánlatot nyerni, annak fejében, hogy minden vámadók, melyek a harminczadoknál a német örökös tartományokba szállított magyar termesztményektől szedetnek,

eltörűltessenek, s egy tökéletesen szabad közlekedés engedtessék mind szárazon, mind folyamon és tengeren? Ez az országba jelentékeny pénzöszveget folyatna be, termesztményeinek könnyebb eladását eszközölvén; egyszersmind pedig más részről a német határos tartományoknak mind a most létező harminczadok, mind az adók tekintetében könnyebbséget s engedélyeket eszközlene, miután a piaczi ár Koront-, Stájer-, Osztrák-, Morvaországban, Sléziában és Gácsországban bizonyosan csökkenne, s következőleg az erre számított adózás szinte változást és kisebbítést kivánna."

„Továbbá a gyárak, melyek az örökös tartományokban meglehetősen gyarapodnak, Magyarországban jelenleg nem csak nem gyámolíttatnak, hanem el is nyomatnak, mik mégis jövőben ott is elterjednének, s az élelemszerzést s külpénz befolyását igen megkönnyítenék, miután az első kézi anyagok az országban nagy részben léteznek s a kézi munka is az itt kevésbbé drága élelem miatt sokkal olcsóbb, mint a német örökös tartományokban."

„Továbbá az úgy nevezett szabályos ár eltörűlése s a katonai szükségeknek piaczi áron vétele s fizetése Magyarországban ismét nagy kelendőséget s a gyakran előforduló, úgy nevezett depertitáknak megszűntetése az egész országnak nagy hasznot okozna."

„Annak meghatározása tehát, hogy az ily, más oldalról kipótlandó adófelemelés Magyarországban alkalmazható-e, vagy egyenesen félrevetendő? jelenleg annál inkább szükséges, minthogy a német örökös tartományok adórendszere épen most van kidolgozás alatt; s miután az leginkább a folyó piaczi ár szerint kiszámítandó telektermékí jövedelmekre alapíttatik, ezen piaczi ár pedig a magyar termékek szabad concurrentiája által szembeszökőleg alább szállana s azért a német tartományokban egy egészen más adóelvet föltételezne; miután továbbá a gyá-

roknak, ha olyanok fölállítása idővel Magyarországban is lehetővé tétetnék, gyarapodásából a német tartományoknak mind termesztésében, mind fogyasztásában származó csökkenés ismét beszámítandó volna: azért egyedűl ezen elhatározástól függend, hogy Magyarország a többi örökös tartományokkali viszonyában, amazokkal egyenlő kedvezéseket nyerjen-e a kereskedésben: vagy ellenben mint merő gyarmat (Colonie) tekintessék, melyből műkészítményei kivitelének lehető megnehezítése s az élelemszereknek, az országban fekvő katonaság olcsóbb ellátása végett, igen csekély áron tartása által annyi haszon huzassék, mennyi csak lehetséges, a nélkül hogy ellenben némi pénzmennyiségeknek az országba visszafolyására, mi által csak a többi tartományok károsúlnának, valaha legkisebb gond is fordíttathatnék stb."

Józsefnek ezen adórendszere, melyben kulcsát adja azon politikai s kivált kereskedési viszonyoknak, melyek a magyar és német tartományok közt léteztek, miként várni lehetett, az országban nagy zajt ütött, s mind a mellett is, hogy azt igen nagy engedményektől föltételezte, melyek a behozandó adót, ha azt, csak mint olyant, elvonva a jogtól, melyet eltörlendő vala, tekintjük, sokszorosan felűlmúlták, elhatárzottan visszavetteték. Nem akarok itt fejtegetésébe bocsátkozni azon kérdésnek: volt-e joga a fejedelemnek a kereskedés felszabadítását s Magyarországnak a német tartományoktóli függetlenségét ily föltételhez kötni; sem annak, hogy a német tartományokkal összehasonlítva, arányos adót fizet-e fejedelmének Magyarország, mely annak az egyenes adón kivűl más gazdag jövedelemforrásokat is tűzött ki; sem végre annak, hogy nem volt volna-e hasznosb az ország virágzatára, a régi jogot, mely az adótól fölment, de, miként hallók, sokkal nagyobb, bár nem egyenes adózást vont maga után, s a kereskedés szabadságát igen megkorlátozta, a belföldi gyárak emelését s gyarapodását megaka-

dályozta stb. föláldozni? E kérdések már számtalan vitatkozások tárgyai voltak és sokkal bővebben kimerítve vannak, sem hogy azoknak fejtegetésében újat mondhatnék; de hiszen ez nem is tartozik czélomhoz.

Elég, hogy a rendszer el nem fogadtatván, az engedmények sem létesíttettek, a kereskedés sem szabadúlt ki szűk korlátaiból; s az ország, József kifejezéseként, gyarmati állásban s viszonyokban maradt. Később, 1788-ban, József ugyanezen elvek szerint, de, talán hogy fenn érintett czéljához juthasson, még nyomasztóbb szabályokkal, új vámrendszert bocsátott ki, melynek elvei röviden im ezek: 1. Magyarország szintazon szempontból tekintessék a külkereskedést illetőleg, melyből a német örökös tartományok; a vámállomások és viszonyok azonban ezek s ama közt, miként azelőtt, fenmaradjanak. 2. A fényüzési czikkelyek, hasznosságok fokozata szerint 60, 40, 20, 15 és 10 százalékkal terheltetnek. 3. A gyári kellékek, valamint a gabna és más élelmi szerek 5, a benn nem termesztett gyári szükséglet $2\frac{1}{2}$ és $\frac{5}{12}$, a török áruk általán véve 5, a lengyel áruk pedig 4 százalék vám alá vettettek. Minden német örökös tartományok és Gácsország a vám tárgyában egy tartományul tekintetnek, s azért minden, köztök még fennálló vámok eltörűltetnek; ezek azonban s Magyarország közt a vámok fenmaradnak. Ezek az általános elvek. Mi hazánkat az örökös tartományokkali viszonyában illeti: ezek ama fölött sok kedvezéseket nyertek. Majdnem minden termesztmény s kézmű vám nélkül engedtetett behozatni; ellenben Magyarországból igen kevés czikk, melyekből t. i. az örökös tartományok nagy hasznot huztak, vitetheték ki vám nélkül, vagy nyert némi kedvezést. A kézművek, midőn kivitettek, mint előbb, a hasonló külföldiek vámának felét fizették. Más czikkekre külön-külön vámok valának kivetve, melyeknek fokozata $\frac{5}{12}$ (vagy is 1 fttól

$^{1}/_{2}$ denár) százaléktól 60-ig emelkedett; némelyek pedig egészen eltiltattak. Némelyek nagyobb vámmal róvattak meg a hasonló lengyel czikkelyeknél, milyenek p. sör, írósvaj, gabna, köles, borjúbőr stb. A bor, midőn Gácsországba szállíttatott, csak fél annyival terheltetett, mint a német tartományokban.

A külországokra nézve általában vagy egészen eltiltattak, vagy nagy vámmal róvattak meg azon czikkek, melyekre az örökös tartományoknak szükségök volt, ezek pedig épen azok voltak, melyek fő czikkeit tevék a magyar kereskedésnek; igy p. 10 százaléki vám alatt voltak: vas, kő, kender, len, fagyú, selyemgubacs (mi később egészen megtiltatott), barom, t. i. ökör, juh, sertés; gyapjú (mitől Ausztriába 15 kr., külföldre előbb 4, később 11 ft. 45 kr. fizetteték mázsájától) stb.; 20 százaléki alatt: marhabőr, csergubacs (minek vámja néha árával is fölért), hamuzsír, ezüst-sodrony, borkő stb.; 30 százaléki alatt juhbőr stb.; 60 százaléki alatt nyúlbőr, ökör, s más szarv stb. Midőn ezek a czikkelyek külföldre szállíttattak, az átviteli vám (Transitozoll) mindjárt a magyar határszéleken volt lefizetendő.

A harminczadi állomásokat illetőleg, a behozatalban összesen három nemre osztattak az áruk: 1. melyek a kereskedésbėn eltiltvák s csak saját használatra valának behozhatók s pedig csak a legfelsőbb hatóság szabadmeneti levele mellett, mi a határszéli főállomáson előmutatandó volt; innét az áru valamelyik fő lerakó helyre szállíttaték s ott felnyittatván, megvizsgáltaték. 2. A második nembe tartoztak, mikkel a kereskedés igen meg volt korlátolva; ezeket is csak a főállomásokon keresztűl lehete behozni; s mint amazok, úgy ezek is megvizsgáltattak a fő rakhelyeken. Ezek közé tartoztak a tiroli, florencz, milanói, németalföldi, trieszti és fiumei kéz- és gyárművek; továbbá azok is, melyekkel a közönséges kereskedés eltiltva volt, s csak azon kalmároknak engedteték meg,

kik arra magoknak előleges szabadítékot szerzettek; ilyenek végre a gyarmati áruk, a keleti fű- s egyéb szerek; kávé, kakao, thea, czukor, gyapot, syrup, drága bőrök stb. Ezek is a főállomásokon át juthattak a kalmárok kezébe; külföldinek ezekkel benn tilos vala űzni kereskedést. 3. Harmadik neműek végre, mikkel szabad volt a kereskedés, akár melyik fiókállomáson is behozathattak; ilyenek az örökös német tartományi czikkelyek.

A kivitelben, szinte az útat tekintve, két nemre osztattak a czikkelyek. Az egyikbe tartoztak azok, melyekre az örökös tartományok gyárainak szüksége volt s azért korlátozottak és csak a főállomásokon valának kivihetők. A másodikba számláltattak azok, mik az említett tartományokra nézve közönyösek lévén, akár hol is kivitethettek.

Az átviteli áruknak meg kelle tartani a kiszabott utat. A behozott árukért a német tartományokban, a kivittekért a határszélen fizették le a vám. Egyik legnyomasztóbb szabálya volt e rendszernek az, hogy az örökös német tartományokba kivitt czikkelyekért mindjárt az első főállomáson, eladás előtt, a külföldről behozattakért pedig mielőtt az országba értek, kelle megfizetni a fogyasztéki adót (Consummozoll). Ennek következése volt, mint már megjegyzém, hogy a gazdasági kereskedés egészen az osztrák tartományoké lőn [1]); amannak pedig, hogy a magyar kereskedő kivitt áruját kényszeríttették, bár miként is, eladni, mert azokért a nagy fogyasztéki vámot már előre lefizette. De több kártékony következések is folytak

[1]) Gazdasági kereskedésnek — commerce d'oeconomie — nevezzük azt, midőn az anyaország olyan árukkal, minőket a gyarmat kíván, nem birván, kereskedői által külföldről hozatja, és azokat a gyarmatnak drágán adja el; ellenben pedig ha a gyarmat több termesztményt szállit, mint mennyire az anyaországnak szüksége van, a fölösleget ismét ennek kalmárai olcsón veszik át a gyarmatiaktól, és drágán adják el külföldön. Ily viszonyban volt Magyarország is az örökös német tartományokkal.

Magyarországra e vámrendszerből. Egyebek közt: minden külföldi árut csak második kézből nyerhetett a magyar kalmár; mert az első kézbőli vétel annyi nehézségek- s kellemetlenségekkel kapcsoltatott össze, hogy azokat bécsitől szállítani, mind időt, mind költséget tekintve, nyereségesb volt. Továbbá az örökös tartományok gyáraiban szükséges magyar termesztmények külföldre szállításának nehézsége a vevők csődületét meggátolván, nem csak az azokkali kereskedést ingadozóvá tette, hanem a belipart is megcsökkentette [1]. Ezen állapotban maradt aztán Magyarország kereskedése Józsefnek egész uralkodása alatt.

Ily körűlmények közt pedig ha némely években, bizonyos czikkelyeket tekintve, emelkedni látszék is a kereskedés, némi kedvező politikai esetek- s fordulatoktól segíttetvén, az sem állandó, sem oly hasznos az országra nem lehetett, minő a termesztmények sokasága és keresettsége mellett lehet vala. Például csak a dohányt hozom itt fel. Mióta Éjszakamerika Angolországtól elszakadt, az európai kereskedésben forgó dohánymennyiségnek egyik fő tényezőjét a magyar termék tette. A párisi második békekötés ugyan (1783-ban) némi csökkenést okozott a magyar dohány iránti kérdezősködésben; de az nem sokáig tartott; mert miután Angol- és Francziaország az amiensi békekötés végrehajtása fölött ismét meghasonlottak, a magyar dohány ismét mód felett kerestetett Európában. Ha ezen körűlmények közt Magyarország a kereskedés e jelentékeny ágát megragadhatja, állandólag urává teheti magát az európai dohány-kereskedésnek; mert később is igen kedvező állásba helyezhette volna a magyar terméket az amerikaival versenyzésben amannak olcsóbbsága és azon tulajdonsága, minél fogva

[1]) Ezek merittettek: Acta Deputat. Comerc. 1790. s különösen Skerlec és b. Podmaniczky munkáiból. Továbbá: Grellmann: Statist. Aufklär. II. 132 kövv. — Patriot. Vorschl. über d. Ausfuhr-Handel.

a burnó készítésére kiváltképen alkalmas. Mind ez azonban semmit sem használt a magyar dohány-kereskedésnek, az abaldo egyedárusága s nyerészkedése, s az ettől származó kiviteli tilalom s magas vám elütötte az országot ezen eléggé nem méltányolható haszontól. József 1784 óta maga kezelteté a bécsi abaldót, s még ugyanazon évben Pesten is állíttatott fel egy ügyvivőséget (factorei), mi által aztán ezen czikkely egyesek kezéből egészen kiragadtatott. 1780-ban Fiumén s Buccarin át 25,000 mázsa szállíttatott ki; ezen öszveg évenkint nagyobbodott s reményleni lehete, hogy az abaldo mellett is erős lábra álland ez úton a kivitel; de az említett 1784-diki fordulat minden reményt meghiusított [1]).

A fenemlített elszigetelési rendszer, mi által az egész osztrák birodalom oly helyzetbe állíttaték Európára nézve, mintha benne sem foglaltatnék, az egészre káros befolyású volt: önmagára szoríttatott a monarchia, s miután a szomszéd hatalmak visszatorláshoz nyúlva, az elszigetelési rendszer modorában kibocsátott tilalmakat viszonozták, az egész birodalom kereskedési állapota veszteségessé — passivvá — vált [2]).

Miután így nyugot s éjszak felől majdnem egészen elszigeteltté lett az osztrák monarchia, József az adriai tengerpartokon s a Dunán igyekvék utat nyitni kereskedésének.

Mit tőn József az ádriai tengerpartok kereskedésének gyarapítására az egész monarchiát illetőleg, előadni nem tartozik ide. Magyarországot tekintve, miután tapasztalta a fejedelem, hogy a kivitelnek egyik fő akadálya az utak rosszaságából származik, nem csak a vármegyékben fölállított királyi biztosságoknak kötelességökűl tette az utak épitését s folyamok tisztítását és szabályozását [3]) — mikből azonban az újí-

---

1) Schwartner: Statist. 1, 328. — Skerlec: Descriptio stb.

2) Patriotischer Vorschlag, dem Ausfuhr-Handel aufzuhelfen. l. 8. kövv.

3) Katona 40, 446.

tásai által ingerültségbe hozott országban, némely száraz utak kijavítását kivévén, semmi sem létesítteték; — hanem ő maga is egy igen nevezetes és költséges kereskedési utat készíttetett a tengerpartok felé. A Karolina utat többféle hiányok s nehézségek igen bajossá tették: Boszilyievótól Károlyvárosig (2 posta) nem volt elkészítve, valamint azon mellékágaiban sem, melyek a főuttal a vidéki falvakat összekapcsolnák, mi mégis igen szükséges volt, miután a fővonal merő sivatagon nyúlt el; ezenkivűl az igazgató mérnök azon hibát követte el, hogy az utat majdnem mindenütt vagy hegycsucson vagy meredek lejtőn vitte keresztűl, mit mégis sok helyt elkerűlni lehet vala. Mind ezen hiányokat és hibákat, mennyire lehete, József kipótoltatta s kiigazíttatta. Egy utazása alkalmával pedig a magyar, nagy részben terjedelmesb áruk szállítására kivánatos szelídebb lejtésű utra alkalmas vonalt fedezvén föl, annak építését nem sokára meg is kezdette. E szép ut, mely csakugyan az ő nevére kereszteltetett, Károlyvárostól Zengig nyúlik; ennek réve ismét más út által Novival s a magyar tengerparttal, egy harmadik által pedig, mely Szent-Györgyig viszen, de kevésbbé kényelmes, a katonai kerűlet kikötőivel vagyon kapcsolatban [1]). Egy másik uttal pedig Károlyvárost Gospichon keresztűl Karlopagóval kötötte össze. Továbbá a fuvarozást a Karolina uton jó állapotba helyezte. Az ezen utakhoz vivő Száva és Kulpafolyamokon több javításokat tétetett, s némely itt vonandó csatornákra terveket készíttetett, melyeknek valósítása részben meg is kezdetett [2]).

Részint ezen utjavítások, részint Európának politikai s kereskedési állapota az angol amerikai háború óta, s még az 1783-diki párisi békekötés után is, igen gyarapíthatták volna

[1]) Gr. Batthyányi Vincze: Briefe über das ungarische Küstenland.

[2]) Maire: Bemerkung stb. — Vorschläge zur Erleichterung der Schifffahrt und des Handels. Wien und Triest 1810. l. 46.

a magyar tengerparti kereskedést, ha a fennálló vámrendszer s a német és magyar örökös tartományok közt fenforgó viszonyok azt meg nem gátolják. Igaz ugyan hogy a küláruknak a magyar réveken általi egyenes behozását sem az 1784-diki, sem az 1788-diki vámszabályok nem tiltják; de annyi nehézségek valának ezen kereskedési vonalhoz kapcsolva, hogy ámbár Pestről Nagy-Kanizsán s Károlyvároson keresztűl a magyar révekbe vivő út nyolcz mérfölddel rövidebb, mint amaz, mely Pettauon át Triesztbe viszen, mégis majdnem minden áru e hosszabb uton szállíttaték Magyarországba és sokkal több gabna, dohány s más termesztmény viteték ki ezen, mint a fiumein keresztűl a külföldre [1]. S még azon kevés szállítást is, mi Károlyvároson és Fiumén át kezeltetett, meggátolni törekvék egy, Laibachon e korban alkotott társaság, mely czéljáúl tűzé ki, azon czikkeket, melyek Fiumén át kezdettek Károlyvárosba szállíttatni, Triesztből Laibachon át, és a merliczei úton szállítani Károlyvárosba s így a fiumei kereskedést egészen elnyomni [2]. Ez ugyan nem sikerűlt szándék szerint e társaságnak; de a magyar tengerparti kereskedés, mind a mellett is, hogy a ki- s bevitel valamennyire nagyobbodott, a szenvedőleges állapotból — miként alább a mérlegből látandjuk — ki még sem vergődhetett.

A másik vonal, melyet birodalma kereskedésének kitűzött: az aldunai és feketetengeri hajózás, kedvencz eszméje volt Józsefnek. Azon szállítások sikere, melyek 1784 előtt Trieszt- és Fiuméből évenkint öt, gyapjúszövetekkel, vászon-, üveg- és vasárukkal stb. terhelt hajón tétettek, legkecsegtetőbb reményeket keltének föl ezen osztrák-török s illetőleg magyar-török kereskedés iránt. József ösztönzésére a kereskedését Bécsben és Konstantinápolyban kezelő Willeshoven

[1] Skerlec: Projectum Leg. motiv. l. 61.

[2] U. o. l. 53.

kalmárház 1782-ben, tizennégy év múlva Kleemann vállalata után, próbát tőn a dunai hajózásban is, némi osztrák gyárműveket és magyar termesztményeket szállítván a fekete tengerre. A kisérlet szép sikere másoknak is kedvet adott hasonló vállalatokra. Nevezetesen a Brigenty és de la Zia kalmárházak a fönebb emlitettel társaságba lépvén, a következő évben több hasonló szállításokat is tettek, a német gyárművekhez mindig némely magyar termesztményeket is, kivált bort, kapcsolván. E szép kezdet azonban később nem felelt meg a várakozásnak; a társaság, bal eredményektől kénytenittetvén, a szállítással felhagyott [1]. Mert számtalanok voltak még ez úton a kereskedésnek elébe gördülő akadályok.

A passaroviczi békekötés több rendű, a belgradinak pedig 11-dik czikkelye, miként fönebb látók, az osztrák birodalom jobbágyainak különféle kedvezéseket igért a törökországgali kereskedésben. Ezek azonban különféle ürügy s félremagyarázás által nagy részben kijátszattak, s egyáltalán nem birtak azon kiterjedéssel s határozottsággal, hogy kereskedőinkbe nagyobb vállalatokra bizodalmat s kedvet önthettek volna.

Különösen: az osztrák birodalmi kereskedés Törökországba, mi eddig Triesztből és Fiuméből kezelteték, nem volt elég bátorságban a török tengeri kalózok ellen. A belgrádi békekötés 11-dik czikkelyében adattak ugyan némi igéretek az algiri, tunisi s tripolisi, a török kormánytól szabadítékkal ellátott kalózok erőszaktételei ellen; de már ezen czikkely szavaiból is eléggé kitűnik, hogy a porta közbenjárása ezen tartományok fejedelmeinél legfölebb is azon nyomaték nélküli intésben álland, hogy a kötött szerződést meg ne sértsék. Azonban nem egy eset bizonyítá ezen intések sikeretlenségét. Azért mindig kénytelen volt az osztrák kormány, s még azon

[1] Vorschläge zur Erweiterung der Schifffahrt l. 49.

felűl egyes kereskedők vagy azoknak társasága is külön szerződésekre lépni ezen rabló státusokkal. De még ezek sem, bár mily költségesek voltak, adtak elég biztosítást az erőszaktételek s egyátalán a szerződések megszegése ellen.

Mi pedig az aldunai s feketetengeri kereskedést illeti: megigérteték ugyan, miként említők, a passaroviczi békekötés 2-dik czikkében a cs. kir. jobbágyoknak a szabad kereskedés szárazon és vizen. De azon ürügy alatt, hogy a dunai hajók a további szállításra, kivált a tengeren, alkalmatlanok volnának, Viddin és Rusdsuknál tovább nem bocsáttattak; minél fogva török hajón kivűl más a fekete tengerre soha sem juthatott. A bajok és kellemetlenségek, melyeket e miatt kereskedőink, áruiknak a török hajókra átrakásában szenvedtek, az átrakás költségei, az önkényleg szabott nagy vitelbér s más rendkivűli zsarlások, végre a szándékos késleltetés és zaklatások, mik csak pénz által valának kikerűlhetők, majdnem szám- s végnélküliek valának. A belgrádi 11-dik czikkely ezeken nem könnyített, csak az eddigi szokásokat és állapotokat erősítvén meg. Minek aztán azon igen sajnos következése lőn, hogy kereskedőink a Törökországba teendő vállalatoktól egészen elijesztettek s elidegeníttettek, s a dunai kereskedés kizárólag a török, a fekete tengeri pedig nagy részben orosz alattvalók birtokában maradt.

De ha mind e mellett elég vállalkozó szellemmel birt valaki legyőzésére ezen, a hajózást illető akadályoknak: a török tartományokban, hova áruit szállította, talált ismét másokat, melyek bizonyosan megfoszták kedvétől, az egyszer tett kisérletet ismételni. Majdnem minden tartományban léteztek ott egyedárusok, kizáró szabadítékokkal birók, miknél fogva a bevitt árukat másnak eladni nem lehetett; természetes pedig, hogy ebből kereskedőinkre nem leghasznosabb önkény és kénytetés háramlott.

Elidegenítők valának továbbá a török vámhivatalok zaklatásai. Mert ámbár a passaroviczi béke 3-dik pontja az osztrák birodalom kereskedőit a vámtisztek zsarlásaitól megóvatni rendeli: ez a szabály azonban többféle kivételek és nyerészkedő fogások által egészen kijátszatott, melyekre már magában a békeczikkelyben létező kivételek is adának alkalmat. Egyébiránt, ki az ozmán birodalom szerkezetével ismeretes, könnyen átlátni fogja, hogy azon kevés, nem eléggé határozott szabályok a passaroviczi és belgrádi békekötésben, melyek addig az osztrák birodalom alattvalói kereskedésének egyetlen támaszai s védei voltak, az oly sokféle, kétes esetek s összeütközéseknek, melyek részint az ily bonyolódott ügynek minő a kereskedés, természetéből, részint a török vámszedőktől becsúsztatott visszaélésekből származtak, elintézésére elegendők nem lehettek, s azért az osztrák birodalmi alattvalók számtalan esetekben szilaj, követeléseiben határt nem ismerő önkénynek voltak a törökkel való kereskedésben alávetve [1]).

József tehát, mind ezen akadályokat elhárítani igyekezvén, ugyanazon évben, melyben az elszigetelési rendszert kihirdette, 1784-ben, febr. 24-kén, az ozmán kormánynyal Sined nevezet alatt kereskedési szerződést kötött; mely által nem csak az előbbi szerződések megerősíttettek, hanem a kereskedést eddig mind a tengeri és aldunai hajózás, mind a török birodalom tartományain keresztűl utazás tekintetében gátló akadályok elmozdíttatván, új kedvezések is adattak az osztrák birodalmi kereskedőknek a török tartományokkal való közlekedésben. Ezen nagy fontosságú oklevél lefordítva im itt következik:

„A cs. kir. követ, a mi barátunk, egy, az ő udvara részéről benyújtott emlékiratban a belgrádi szerződés 11-dik

[1]) Handlungseinverständniss unter d. Namen Sined. Wien, 1785.

pontjának záradékára támaszkodólag, némi, a cs. kir. kereskedők és alattvalók javára a török uraság alatt létező tartományokban teendő intézkedések iránt keresett meg bennünket. Az emlékirat megvizsgálásából kitűnik, hogy az említett 11-dik czikkely valóban alapúl szolgál a cs. kir. kivánatnak; az emlékiratban foglalt nyilvános bizonyítások erejénél fogva tehát, melyekben igértetik, hogy minden török hajók és alattvalók, kik a cs. kir. státus határaiban szárazon s tengeren vagy folyamon űznek kereskedést, szintazon szabadítékokkal és kiváltságokkal birandnak, melyekkel ott a legkegyeltebb nemzetek élnek, a fényes kapu, mely arra szünetlen ügyelt, hogy kötött szerződéseit híven megtartsa, s mely minden időben törekvék a cs. kir. udvarnak, az ő régi barátjának és szomszédjának őszinte indulatát és tökéletes barátságát félreérthetlen bizonyítványokkal tanúsítani, magát e jelen Sined által ünnepélyesen lekötni határzá pontos teljesítésére a következő czikkelyeknek, melyek jövőben változhatatlan zsinórmértékűl és szabályúl szolgálandnak a német nemzettel való bánásmódban, s melyeknek épen oly ereje és hatása legyen, mint a belgrádi szerződésnek."

„1. A Passaroviczen 1718/1132-ben aláirt s az említett belgrádi szerződésben alapúl szolgált kereskedési egyezés a cs. kir. kereskedők és jobbágyok iránt az egész ozmán birodalomban kellőleg megtartassék, s a fényes kapu részéről abban semmi legkisebb sérelem vagy eltérés se engedtessék meg. Mi pedig a tengeren és folyamon űzött kereskedést illeti: az iránt e jelen Sined 6-dik pontja vétessék szabályúl."

„2. A porta újonnan megerősíti régi szerződéseit a német kereskedők- s jobbágyoktól fizetendő vámok tekintetében. Minden áruiktól s javaiktól t. i., melyeket az ozmán birodalomba eladás végett behoznak, vagy bejöttök, vagy végczéljok helyén egyedűl egyszer s nem többet mint száztól hármat

fizessenek vámjárandóságúl: szintúgy az ozmán birodalomban kivitelre vásárlott s meg nem tiltott áruktól csak egyszer s egy helyen három százalékot fizessenek s pedig azon feltétel alatt, hogy a német kalmárok kereskedése, mind a be- mind a kivitelnél minden más, kivált (a töröktől úgy nevezett) Mastaric, Kassabye, Bedeat, Ressun, Hudamyc, Reft, Bag, Jassak, Kule, s egyéb ily adózásoktól ment és szabad legyen. Ámbár pedig az ezt illető rendszabályok a passaroviczi kereskedési szerződésben világosan meghatározvák, mind a mellett is előadá a követ, hogy idő haladtával mind átalánosan az ozmán birodalomban, mind különösen a moldva és havasalföldi fejedelemségekben különféle visszaélések csúsztak volna be e rendszabályok ellen. Ezeket orvoslólag tehát a fényes porta jelen intézkedése által azon rendszabályokat megerősíti, hogy azok jövőben az egész ozmán birodalomban a legpontosabban megtartassanak."

„3. A német alattvalók és kereskedők mind be- mind kiviteléncl nem tiltott áruiknak, valamint az eladásban s vételben is tökéletes szabadsággal éljenek; s azért nekik a kiváltságos testületek, társaságok, egyedárusok, vagy akár ki más részéről sem nyilvánosan, sem alattomosan legkisebb akadály se tétessék, sem pedig adások vagy vevésök miatt a török alattvalóktól büntetéssel és fenyítéssel ne illettessenek. Sem az szabad ne legyen, hogy török alattvaló, ki a német kereskedőktől némi árukat vásárlott, e miatt a kiváltságos testületektől bántassék. E végre a tartományok, tengerek és partok parancsnokainak, vámtiszteknek s egyéb előljáróknak meghagyassék, hogy világos fermánok által eszközöljék ezen Sined végrehajtását, mely azon módot foglalja magában, miként kelljen az ozmán birodalomba érkező, onnan elmenő, vagy abban tartózkodó cs. kir. jobbágyokkal bánni; s hogy a jelenlevő miniszterek, consulok, ugyvivők s határszéli parancs-

nokok magokat azokhoz alkalmazhassák, ezen fermánok másolatai a cs. kir. udvarral közöltessenek."

„4. Megelőzésére minden kétségeknek és felakadásoknak, melyek a tartományok parancsnokai és elöljárói előtt a tengeri és folyami kereskedés tekintetében támadhatnának, nyilatkoztatja a fényes kapu, hogy a szerződések erejénél fogva szabadságokban álljon a cs. kir. alattvalóknak és kereskedőknek útleveleikkel az ozmán birodalom minden tartományait szárazon, tengeren és folyamon beutazni, ott kereskedésöket űzni, és szintúgy szárazon, tengeren s folyamon, hol szükségesnek látják, kikötni, s a szokott vámjárandóságok lefizetése után áruikat kirakni, s érettök más, nem tiltott árukat berakni."

„5. Továbbá nyilatkoztatja a fényes porta, hogy a cs. kir. udvar a passaroviczi és belgrádi kereskedési szerződések erejénél s a két udvar közt fenálló egyetértésnél fogva jogosítva van, jobbágyai számára kivétel nélkül ugyanazon hasznokat s kedvezéseket kivánhatni, melyeket egyéb frank nemzetek, névszerint francziák, angolok, németalföldiek és oroszok vagy akármely más, még kegyeltebb nemzet bir s jövőben birand."

„6. A passaroviczi kereskedési szerződésben foglalt kivételek ellent nem állhatván, szabad legyen a cs. kir. alattvalóknak saját hajóikkal s matrózaikkal evezni be, kereskedési czélból a folyamokból a tengerre s innét a folyamokba, a kik is a be- s kivitt árukért egyszer lefizetett vámjárandóságon kivűl semmi egyébre ne szoríttassanak."

„7. A német kereskedőknek és jobbágyoknak a partok hosszábani utazás az ozmán birodalom csatornáin és tengerszorosain, névszerint a fekete tenger csatornáján szabad és minden vámtól ment legyen, akár a cs. k. státusokból idegen országokba, akár ezekből amazokba utazzanak, hajóikkal tengeren vagy folyamon, ide vagy oda a kereskedők. Sehol és semmikép föl ne tartóztassanak, sem áruik kirakására ne szo-

ríttassanak; az út alatt önkényleg partra szállított áruktól pedig a kiszabott vámjárandóságon kivűl semmi egyebet ne fizessenek. Csak azon egy észrevétel tétetik itt, hogy e hajók nagyobbak ne legyenek, mint az oroszoknak megengedett kereskedő-hajók. Továbbá a cs. kir. alattvalók és kereskedők azon tekintetből, hogy azok a cs. kir. udvarhoz, mint a fényes porta legőszintébb barátjához tartoznak, az ozmán birodalmon általmenetökben barátságos gyámolítást és segedelmet nyerendenek. Meggondolván pedig, hogy a folyamokon használtatni szokott hajók a tengeri hajózásra általán véve kevéssé, vagy épen nem alkalmasok, szabad leend az árukat a tengerhez közel fekvő helyeken más hajókra általrakni, melyek a fekete tengeren is járni szoktak, a nélkül azonban, hogy e miatt valamely adónak fizetésére kényszeríttetnének.“

„8. Ha pedig a jelen Sined czikkelyei valamelyikének végrehajtásában, kivált a tiltott árukat, vagy a passaroviczi és belgrádi szerződés némely kereskedési föltételeit illetőleg, valamely nehézségek támadnának: azon esetre ajánlja készségét a fényes porta, azokat kölcsönös értelmesítés s megegyezés által barátságos módon kiegyenlíteni. Mi azonban, ha ekként meg nem történhetnék: előre is megegyezését adja, az ily vitapontoknak egy részről az orosz udvarral múlt évben kötött kereskedési szerződés szabályai szerint, más részről a német nemzet kereskedéséhez illő módon teendő kiegyenlítésre.“ [1])

E szerződés által tehát elmozdíttattak mindazon akadályok, melyek a törökkeli kereskedésnek eddig útját állották. Ezen felűl a tengeri rablók ellen még egy külön szerződésben biztosíttattak kalmáraink, miszerint nekik minden okozott kár hat hónap alatt helyre pótoltatni igértetett. E végre pedig Algirba, Tunisba és Tripolisba cs. kir. ügyvivők küldettek, a szerződési pontok teljesítésére ügyelendők. A dunai hajózásra való

[1]) Handlungseinverständniss stb. 35.

felügyelés pedig a Moldvában és Havasalföldön fölállított ügyvivőségekre bízatott. Azonkivűl meghagyaték a zimonyi parancsnoknak, hogy szükség esetében a kereskedőknek kellő segedelmet nyújtson. Rustsuknál és Galaczнál pedig s mindenütt máshol, hol a kereskedők kikötni szoktak, a kellő felügyelés s gyámolítás a consulokra bizaték. Hasonló intézeteket tőn a török udvar is a kereskedés tárgyában több rendű, a havasalföldi vajdához, a kikötők parancsnokihoz s más illető basákhoz bocsátott fermánjaiban [1]). Mivel pedig ezen szerződés 5-ik pontjában kereskedőinknek mindazon jogok igértetnek a török birodalomban, melyekkel a legkegyeltebb nemzetek birnak, és az orosz s török kormány közt 1783-ki június 10-kén kötött szerződés e miénknek zsinórmértékéül s magyarázatáúl tűzetik ki, az amannak 2-dik pontjában nyilván kitűzött segélyezés szükség esetében kereskedőinkre is alkalmaztatik.

Ezen szerződés a törökkel szükségessé tőn egy másikat az orosz udvarral. Mert miután ezáltal a fekete tengeri hajózás megnyittatott, az orosz birodalomnak pedig több tartományai a tengerre nyilnának, s több folyamai abba ömlenének: szükséges volt az osztrák birodalom alattvalóinak kereskedését a fekete tengernek orosz uraság alatt létező partjain is biztosítani. Sőt egyenesen czélja volt Józsefnek alattvalóinak kereskedését Krimbe kiterjeszteni. József e szerződést az orosz udvarral szinte 1784-ben kötötte, melyben mind a két ország kereskedőinek kölcsönös szabadítékok biztosíttatnak; egyebek közt a magyar bor vámja, mi 1766 óta az orosz árukra vetett tilalom által okozott visszatorlás következtében 60 százalékra emeltetett volt, 9 és 4 százalékra szállíttaték [2]).

József ezen előzmények után különféle kedvezményekkel igyekvék a dunai hajózást folyamatba indítani: szabadítékokat

[1]) Handlungseinverständniss stb. 81 kövv.
[2]) U. o. 52.

osztott, kivált a Willeshoven kalmárháznak; jutalmakat hirdetett azoknak számára, kik ez úton vállalkozásba bocsátkoznának. Továbbá rendelé, hogy minden árutól, mely a magyar vagy német tartományokból a Dunán cs. kir. alattvalóktól vagy azoknak költségére az orosz vagy ozmán birodalomba szállíttatnék, csak egyszer s csak $^{5}/_{21}$ százalék (vagyis 25 kr.) vétessék vámúl, minden más be- s kiviteli járandóság elengedtetvén. Szintúgy az ozmán vagy orosz birodalomból a Dunán cs. kir. alattvalóktól, vagy az ő költségökre a német örökös tartományokba vitt árukat Magyarországban az átviteli vámtól fölmentette; ha pedig ezen portékák Bécsből külföldre szállíttattak, az átviteli vámot csak egyszer fizettette meg.

Ezenkivűl József azt is közzé tette, hogy ő hajlandó volna egy vagy több társaságot, mely a dunai hajózást s az orosz tartományokbani kereskedést tűzné ki czéljáúl, s e végre a Duna mellett vagy az orosz birodalomban ügyvivőségeket állítani szándékoznék, minden e vállalatot elősegítő módok által gyámolítani; miért az ily társaságok s ügyvivőségek tervei a kormánynak minél előbb bemutatandók volnának. Különösen biztosíttatott pedig a fejedelem pártolásáról egy vizi sürgöny, mely dunai hajók által Bécstől Galaczig, vagy tulajdonkép Szulináig volna létre hozandó. Egy ilyetén az áruszállítást könnyebbítendő s gyarapítandó vállalatnak bizonyos időre kizáró szabadíték igértetett, melynél fogva minden, a török vagy orosz tartományokba idegen hajókon a Duna torkolatáig szállítandó árukat kizárólag kezelhetné, az áruknak saját hajókon való szállítása azonban, valamint akármi egyéb vállalatok is minden egyesnek szabadságában hagyatván az illető hatóságoktól váltandó úti levelek mellett. Az ilyetén levelet váltónak bebizonyítani kellene: hogy ő cs. kir. alattvaló, hogy az elküldendő áru sajátja, vagy más szinte cs. kir. alattvalóé. Azoknak pedig, kik saját hajóikon szállítják portékáikat, a

nyíltlevél (patens) megnyerésére szükséges a hajó nevét, a hajómestert vagy ügyvivőt, a hajós legények számát s az utazókat följelenteni [1]).

Azonban még a Sined előtt tett s fönebb említett Willeshoven és b. Taufferer-féle vállalatok megbukta még azután is, miután, mint említők, a Sined e hajózásnak legnagyobb akadályait elmozdította, visszaijesztő például maradt emlékezetben, melyen sokaknak megtört vállalkozási szelleme. A kalmárközönség óhajtotta ugyan a nagy nyereséget, mit e közlekedés igért, sajátjává tenni; de mindenki félt pályatörő lenni a kétes kimenetű közlekedésben.

De mégis találkozott, ki ezen, most már annyira kegyelt vizi úton megkísérleni akará szerencséjét; a vállalkozó neve Gollner Bálint, ki Károlyvárosban s a magyar tengerparton át a külföldön több évek óta űzött némi jelentőségű kereskedést. 1785-diki január 16-án kelt körlevele által jelenté a közönségnek, hogy tengeri mintájú hajóinak egyikével a Dunán le a fekete tengerre utazni szándékozik, ajánlván készségét jutányos vitelbérért mindennemű árukat szállítani Konstantinápolyba és Cherzonezba. Czélja e vállalatnál egyedűl az volt, hogy az e vonaloni kereskedés hasznait a magyar tengerpartokon űzöttével összehasonlíthassa, s azután, ha e vállalata sikerűlend, nagyobb kereskedésnek vesse meg alapját. Azonban e hirdetésnél nyilván mutatkoztak következései azon benyomásnak, melyet az előbbi vállalatok megbukta okozott a kereskedők kedélyében. Gollnernak hajója kellő megrakására 3—4000 mázsa teherre volt szüksége, s alig gyűlt össze száz mázsa. Mindenki veszélyt gyanított, aggodalmat nyilvánított s — a vállalathoz nem járult.

Ezen közönséges bizodalmatlanság azonban Gollnert nem ijesztette el föltételétől. Eltökélte magát, utat törni s a dunai

[1]) Handlungseinverständniss stb. előszava.

kereskedés hasznairól, miket ő egész bizonyossággal reményelt, a világot meggyőzni. Buzgalmában mind a két szép s tengeren is használható hajóját megrakatta tiszta bánsági búzával, s 1786-diki június 30-án Zimonyból útnak indúlt. Vállalata azonban az ügynek helyrehozhatlan kárára nem egészen sikerűlt; mert ámbár egyik hajója az Archipelagusba szerencsésen beevezett, s terhét Scio szigeten minden reményt túlhaladó nyereséggel adta el; de a másik hajó még Orsovánál elsülyedt, s pedig sem a Duna annyira kikiáltott veszélyességének [1]), sem a hajósok és kalauzok (dumingi, pilote) tapasztalatlanságának, hanem egyedűl a török brutalitásnak, fonák státuspolitikának s kereskedés-gyűlöletnek esvén áldozatúl. Mert, miként az 1787-dik évben kiküldött kir. biztosság vizsgálataiból kitűnt volt, a dumingi egyenesen a török, suppaneki igazgató parancsára sülyeszté el a hajót, ki azonkivűl, hogy irígy szemekkel nézte a magyar kereskedésnek e vonalon fölébredtét, s azért azt csirájában törekvék elfojtani, azt is vélte, hogy a hajó hadi-szereket szállít az orosz számára. Ezen eset s a nemsokára kitört háború a törökkel, ismét elfedteté ezen, a magyar kereskedésnek magától a természettől kiszabott s ha minden akadályoktól megszabadíttatik, rendkivűli nyereséget igérő vonalát.

A magyar-török kereskedés, miután az előadott okok s körűlményeknél fogva az Aldunán lábra nem kaphatott, a magyar határon túl nagy részben csak szárazon kezelteték. Főútai Eszéken, Zimonyon és Újvidéken vonúltak keresztűl; mely városok egyszersmind lerakókul szolgáltak e kereskedésnek; a Mehádián keresztűl menő vonalnak csekély volt jelentősége, s rajta az élelmi szerek fölcserélésén kivűl csak némi

[1]) Nem tagadhatni ugyan, hogy a vaskapui Duna nem a legkellemesb hajózással ajánlkozik, veszélyességét azonban tízszeresen nagyította a közvélemény. L. über d. österr. Handlung nach d. Donau stb. Wien, 1782. l. 17 köv.

sertésmarha-kereskedés kezeltetett. A Törökországból behozott főczikkelyeket gyapot, kordovány, szattyán, rizs, török- vagy mokkakávé és sertés tette. Azon körűlmény, hogy Magyarország gyárokban szűkölködvén, saját készítményeit a török árukkal föl nem cserélhette, az osztrák tartományok gyárműveivel pedig, mik hozzánk már a fogyasztéki adóval megróva jutottak, a bécsi, ily adózásnak alája nem vetett, kalmárokkal a versenyt ki nem állhatta, Magyarországra veszteségessé tette e közlekedést. Miként az előbbi szakaszban megjegyzém, csak az egy sertésen nyert Magyarország. 1779-ben honunk 1,086,564 ftnyival több török árut emésztett föl a kivitelnél. Törökországból e korban középszámmal 9 milliónyi áru szállíttatott összesen a magyar és német tartományokba; ellenben ezek Törökországba mintegy 6 milliót érő gyárműveket szolgáltattak [1]; ebből azonban Magyarországra igen csekély rész jutott. Igaz, e vonalon az örökös német tartományok is szenvedőlegesen állottak, miután alig róvták le azon öt millió piasztert, mely egyedűl Thessalonichba, Macedonia fővárosába, gyapotért, gyapjúért [2] stb. folyt ki az osztrák birodalomból; az ő veszteségök azonban csak látszatos volt: mert a bevitt nyers czikkelyeket gyáraikban feldolgozván, kereskedésök más vonalain nagy nyereséggel adták volt el. Azonban mind a mellett is, hogy az előadott körűlmények miatt nem nyert is e magyar- s illetőleg osztrák-török kereskedés oly kiterjedést, minőt nyerhet vala: Józsefnek buzgalma e közlekedést olyanná tenni, minőt az osztrák birodalom más részekrőli elszigeteltsége kivánt, mégsem volt egészen sikeretlen. 1780-ban a zimonyi harminczad csak 17,808 frt. 16$^{3}/_{4}$ krt. jövedelmezett, József uralkodása végén pedig körűlbelől 100,000 ft., a vesztegintézetből külön

---

[1]) L. über d. österr. Handlung nach d. Donau stb. Wien, 1782. l. 17 köv. és Vorschläge zur Erweiterung des Handels stb. l. 50.

[2]) Nikolai útleirása 4, 377.

20,000 ft. folyt a kincstárba, a rév pedig, melyen az áruk a Dunán át szállíttattak, 15,000 ftért volt évenként kibérlelve [1].

* * *

Egyik legbonyolúltabb fejezetére jöttünk történetünknek — a kereskedési mérlegre (bilanz). Annyi ebben az egymástól elágazó, egymással szemben álló vélemény, annyi s oly bonyolúltak a figyelembe veendő pontok s kevesek a hiteles státusadatok, hogy köztök eligazodni alig lehet; tökéletesen kiszámolt mérleget előadni pedig teljes lehetetlenség. Az 1767-rőli harminczadi táblák tanúsága szerint Magyarország Alsó-Ausztriával, Morva- és Gácsországgal mindig nyerő (activ), Törökországgal és a tengerparttal mindig vesztő (passiv) kereskedésben állott; Sléziával változott állása; a József alatti tíz év azonban összevéve, vesztést mutat elő. Az egész kereskedés eredményét tekintve, egyedűl 1774-ki év adott 236,724 ft. veszteséget, más évek mindig nyereséget különböző mennyiségben; némely évben t. i. alig 800,000 ftot, másokban majd többet, majd kevesbet két millió ftnál. Az 1777 s 1786 közti tíz év kereskedési tábláinak középszáma szerint az

évenkinti kivitel . . . . 12,667,080 Rft.
„ bevitel . . . . 10,078,575 „ e szerint
tehát a nyereség . . . . 2,588,505 „ Ime külön
néhány

évnek	kivitele	bevitele
1778 . . .	14,262,800 ft. . . .	10,390,328 ft.
1779 . . .	16,205,217 „ [2] . .	9,313,191 „

[1]) Schwartner: Statist. 2. kiad. 1, 442.

[2]) Ezen év tábláit, melyek szerint az activum 6 millióra emelkedik, hibásnak már az is mutatja, hogy a következő évi activum csak 1,779,585 ft., az 1778-diki pedig szinte sokkal kevesb, csak fele a mondott évbelinek;

évnek	kivitele	bevitele
1780 . . .	12,198,815 frt. . . .	10,419,230 frt.
1782 . . .	13,527,124 „ . . .	9,192,743 „
1783 . . .	16,682,069 „ . .	10,847,121 „
1785 . . .	17,510,129 „ . . .	12,049,198 „

Összesen pedig az egész tíz év alatti kivitel tesz 148 mil. 229,177 ftot, a bevitel pedig 106,721,371 ftot; mi szerint e tíz év összes nyeresége tenne 41,507,806 ftot, az évenkénti pedig 4,150,780 ftot. Gróf Almásy Károly „Considerationes super statu commerciali Ungariae“ czímű munkájában [1]) az 1783-diki évet veszi középszámúl, mi szerint a nyeremény 5,834,948 ft. teszen; ehez hozzá adja azt a körűlbelűl három millió ftot, mi a bánya-mívelésért benmarad, mi által az ország évenkénti pénznövekedése 8 millióra menne; ebből aztán lehúzván a hadfizetési s más beligazgatási költségeket, mik egyenesen Bécsbe vitetnek s többé vissza nem folynak, továbbá az évenkénti, mintegy négy milliót tevő, tiszta bányajövedelmet: az évenkénti pénzszaporodást mintegy négy milliónak állítja.

Ha ezen számítás hibátlan volna, tömérdek pénzöszvegnek kell vala az országban összehalmoztatni; s már csak ennek hiánya is eléggé megczáfolja a fönebbi számítást. De még az említett tíz év tábláinak középszám szerinti activuma, a 2 millió, sem számítható az országnak évenkénti, valóságos pénznyereségeűl. Mert ha fölteszszük is, hogy az előadott kereskedési táblák hibátlanok, tökéletesek, mi mégis nem áll: azok a ki s befolyó pénzöszveg mennyiségét ki nem mutathatják, sok más pénzforgási módok s utak lévén, mik a harminczadi táblákban föl nem jegyeztetnek. Ilyen kifolyási csatornák és

---

miután mégis bizonyos, hogy kereskedési fordulatok lassan szoktak beállani, ha csak valamely rögtön támadt, igen nagy hatású ok közbe nem vág, mi mégis 1779-ről semmi esetben nem állhat.

[1]) L. fordításban Schlötzer: Staatsanzeigen 18, lap. 16 kövv.

rovatok: 1. a kamarai, sói, harminczadi, sorsjátéki (lotteria), egyenesen Bécsbe folyó, mintegy 4 milliónyi jövedelmek. 2. Azon költségek, melyeket a leggazdagabb országlakosok tesznek, részint folyton Bécsben lakván, részint oda ügyeikben s mulatásúl utazván, mik mintegy 800.000 ftot tesznek. 3. A bécsi hitelezőknek fizetett kamatok s tőkék, mik legalább 200,000 ftra rúgnak. 4. Azon öszvegek, melyek drágaságokért, ruhákért stb. költetnek Bécsben a magyaroktól. 5. A körűlbelűl 100,000 ftra menő taksák, miket pörlekedők, kérők, adományosok, tisztséget nyerők stb. Bécsbe folyatnak. 6. Végre mind azon öszvegek, mik a bányákból Bécsbe folynak, s mik részint a vert pénzből, részint az érczkiváltás nyereségéből s bányaadóból (urbura) származnak, s mindössze mintegy 3 millió tiszta jövedelmet adnak. Hiányzik ellenben a fönebbi általános öszvegekből mind az, mi évenkint a kir. jövedelmekből visszafoly katonai lovakra, ruhákra, fegyverekre stb., holott ez mindössze ismét jelentékeny mennyiséget ád; így az 1781-diki évben egyedűl fegyverneműért 358,578 ft. maradt az országban; az átviteli áruk fuvarbérét s a beutazott kereskedőktöl elköltött summát pedig, mi szinte az activ rovatba számítandó, meg sem határozhatni. — Mind ez hiányzik a fenleirt táblákban; miből kisűl, hogy azok után nem határozhatni meg a pénznek évenkint ki- s befolyó mennyiségét. Nem valószinűtlen azonban az a gyanítólagos állítás, mi szerint, ha nincs is az évenkénti összes pénzforgásban veszteség, a passivum bizonyosan súlyegyenben áll az activummal. Nem dönti meg pedig ezen állítást az a körűlmény, hogy József alatt mindennek ára növekedett s a kamat 6-ról 5-re esett: mert ezen eredményt nem a pénznek nagyobb be- mint kifolyása; hanem a ki- s befolyó pénznek nagyobb tömege s gyorsabb forgása adja. Nőhet vagy csökkenhet valamely tartományban a pénztömeg a nélkül, hogy a be- s kifolyási arány változnék.

Példa ebben az egész osztrák monarchia; ez József uralkodása végeig mindig passivummal állt; s mégis mind az árak, mind a fényüzés emelkedett a német örökös tartományokban s pedig nagyobb arányban, mint Magyarországban.

Mi már az egyes tényezőket s egyszersmind az utakat, melyeken a pénznek ki- s befolyása kezeltetik, vagy is a kereskedésnek mechanismusát illeti: legnevezetesb czikkelyek:

I. A bevitelben:

a) Vászon s gyolcs, egyik legnagyobb passiv czikkely; mert bár minő középszám vétessék, az egy milliót mindig felűlmúlta. Leginkább szállíttatott Sléziából, a linczi gyárból és Gácsországból, mi nem csak lengyel, hanem részben orosz készítmény. E czikkelyt nagy részben magok az örökös tartományok kalmárai hordják nevezetesb vásárainkra; más részét a magyar, kivált első rangú pesti kereskedők szállítják. A pesti vásárokon nevezetes mennyiséget vesznek a debreczeni s más nagyobb városi kalmárok; de máskor is szállíttatják azt spediteureik által.

b) Posztót honunk leginkább a morvaországi, névszerint troppaui, brünni és reichenbergi gyárakból vesz; a legfinomabb, de József alatt a tilalom miatt csekély mennyiségben, a belga limburgi gyárakból szállíttaték. Ezen czikkely is körűlbelűl egy milliót viszen ki; a szóban forgó tíz év középszáma 739,756 ftra megyen.

c) Más, különféle gyapjú, kender- s len-szövetek, mik kivált a bécsi lerakókból szállíttattak, a tíz év középszáma szerint 849,824 ftot visznek ki.

d) Gyapot a német tartományokba Törökországból Magyarországon keresztűl szállíttatott s mégis kifolyt gyapotszövetekért évenként mintegy 450,000 ft. Sőt mi kereskedésünk paradoxonai közé tartozott, nyers gyapot is mintegy 40,000 ftért hozaték Bécsből.

e) Nyers selyem ugyan azon középszám szerint a kivitelnél több behozatott 74,177 frttal. Selyemmű pedig 585,443 ftnyi.

f) Bőrművek nem csak Német-, hanem Törökországból is hozattak, kivált a zimonyi állomáson, kordován és szattyán, s nagy mennyiségű szíj; ez a törökkeli kereskedés legnagyobb passivuma; középszám szerint t. i. évenként 228,292 forintra ment; az egész bevitel pedig, ide számítván az örökös német tartományokból jövőt is, mintegy 300,000 ftra.

g) Faművek mindössze szint azon középszám szerint 274,464 ftot vittek volt ki a német tartományokba; legnagyobb részt foglalnak ebben a finomabb, Bécsből a Dunán Pestre szállított bútorok.

h) Nyers vasért évenkint 130,200 frt., vasműért pedig 68,836 frttal több megy ki, mint be, s leginkább Grätzbe.

i) Szőrösbőr két állomáson hozatott be: Oroszországból Gácsországon s a bródi harminczadon át; s amerikai, a bécsi raktárakból, melyekbe Lipcséről szállíttaték; összesen 144,574 frtnyi pénzkifolyást okozott középszám szerint.

k) A divat-, úgy nevezett nürnbergi áruk, mik Bécsből szállíttattak, részint német tartományi, részint pesti kalmároktól, évenkint mintegy 30,000 frtot vittenek ki.

l) Az olasz és levantei áruknak Fiuméből kellett volna ugyan legrövidebb úton Varasdon s Nagy-Kanizsán keresztűl jutniok az országba; de az nem úgy történt; némely pesti kalmár egyenesen a tengerpartról hozatá ugyan azokat, hanem Triesztből Pettauon át; többen a második kézből vették Bécsben. Mióta azonban Fiume magyar igazgatás alá jutott, e czikkből mégis valamely csekély, mintegy 10 ezer frtnyi nyereség folyt be a csere által.

II. A kivitelben:

a) E korszakban egyik legnevezetesb activ czikke volt kereskedésünknek a gabna; a tíz évi középszám szerint éven-

ként 1,989,154 frtot jövedelmezett. Midőn Olaszhonban szűk termés volt, a dunamelléki megyékből, sőt az ország beljéből is részint a szegedi, aradi, temesvári, becsei s bajai, részint a tengermelléki kereskedők által összeszedetvén, Zimonyig a Dunán, tovább a Száván és Kulpán Károlyvárosba, innét a Károly- és Józsefuton Fiumébe, Buccariba és Zengbe szállíttaték. Másik része a gabnának szállíttatott a német tartományokba. Az évenként kivitt mennyiséget e tartományok nagyobb vagy kisebb szüksége határozta el. A szállítás két úton tételék; Sopronyba, a héti vásárokra vagy a raktárakba. Ide vagy magok jőnek a bécsi kereskedők vagy ügyvivők által szállíttatják a szükséges mennyiséget, de magok a sopronyi kalmárok is nevezetes mennyiséget visznek be. Másik Pozsonyon viszen keresztűl Bécsbe, vagy a fischamendi héti vásárokra. Midőn Bécsben nagyobb a szükség, fokonként Győrig, Komáromig, Esztergamig, Pestig, Bajáig, Szegedig stb. jutnak e kereskedés mozgásai. A szállításokat nagy részben a győri és komáromi hajósok eszközlik Pozsonyig; innét a nagyobb rész tengelyen szállíttatik. E két, Osztrákországba vivő fő úton kivűl még más kettő létezett: egyiken a dunántúli tartományokból Stájerországba; másikon Trencsényen, Vágújhelyen, Szereden, Galgóczon át a héti vásárok utján mozdíttaték elő a gabna Morvába. A belkereskedésben legnevezetesb útja az, melyen egy részről az esztergami, váczi, balassa-gyarmati és losonczi, más részről az egri, miskolczi és rosnyói héti vásárok által szállíttatik a bányavárosokba.

b) A szarvasmarha, mint tisztán activ czikk, számba nem vévén, t. i. a török tartományokból honunkon csak keresztűl hajtottakat, középszám szerint évenkint befolyatott 2,081,413, amazokkal együtt pedig közel négy millió forintot. Ezen ágát a kereskedésnek leginkább örmények és görögök kezelték, azon nagy pusztákra, melyeket az ország beljében kibérlettek,

szedvén össze az egész honból s ott hízlalván fel a szarvasmarhát. Ugyanezt tették számos föld- és gulyabirtokosok is. Az előtt a bécsi mészárosok czéhe megbizottakat szokott a pesti, váczi, kecskeméti vásárokra küldeni, s általok a város számára szükséges mennyiséget megszerezni; később magokhoz a tenyésztőkhöz utasították biztosaikat s az első kézből szedeték a barmokat. A II. József alatt fölállított mezőhegyesi intézet a kereskedés ez ágának kezelését egészen megváltoztatta. A ménes igazgatói, t. i. az azelőtt kibérlett kamarai pusztákat magok használták, a barmokat örmények- s görögöktől összeszedték s felhízlalva Bécsbe hajtatták. Az örökös tartományok szükségeit ezeken felűl nagy részben a győri és soproni mészárosok elégíték ki; ezek voltak a pesti és váczi vásárokon leginkább a vevők, honnét a vásárlott csordákat a szenczi sokadalmakon osztrák, cseh és morva kereskedőknek, más részét Sopronyban a stájer mészárosoknak adták volt el.

c) Juh, ürü, kecske, a sokszor említett középszám szerint évenkint 316,818 frtot hozott be. Ezeket belföldi kereskedő ritkán hajtatá ki maga az országból, hanem magok a német tartományiak, kivált felső osztrák- és morvaországiak jöttek be érettök, sőt néhányan közőlök évente tartottak benn biztosokat, kik azokat a héti vásárokon vagy azokon kivűl is összeszedvén, hajták ki az örökös tartományokba.

d) A sovány sertés (mert a hízottakban körűlbelűl 17,300 frtot vesztett az ország) évenként 208,430 frtot jövedelmezett. A sertés nagy részben Horvát- és Tótországból, a soproni állomáson Stájer- és Osztrákországba, a felső vidéki megyékből pedig részint Nyitramegyén át Morvába, részint Pozsonyon keresztűl Bécsbe hajtaték. Mint fönebb említém, a sertés legnagyobb része a török tartományokból hozaték honunkba, s e czikk tevé a törökkeli kereskedés legnagyobb passivumát; mi azonban csak

látszatos, miután, mi onnét behajtatott, a leirt úton nyereséggel hajtaték ki.

e) Igen nezezetes activ czikkely továbbá a gyapjú, mi évenkint 1,839,000 frt nyereséget adott. Mióta a posztógyárak Morvában megsokasodtak, azóta nagyobb része oda, kisebb Ausztriába, Stiriába és Sléziába vitetett. Ezt a német s morva kereskedők és gyárosok többnyire első kézből szedték; voltak azonban belföldi kalmárok is, kivált zsidók, kik azt elővétel által az idegenek elől elfoglalván, aztán nagy nyereséggel adták el azoknak.

f) Nyers bőr, leróván a bevitelt, évenként 240,760 frt. activumot adott. Ez minden úton valamennyi német örökös tartományba szállíttaték, hol kikészíttetvén, részben ismét visszahozatott; mi a fenn kitett passivumot teszi.

g) A bor, levonván az Osztrákországnak évenkénti, mintegy 500,000 frtnyi behozatalát, a középszám szerint 750,780 frtot jövedelmezett. Ez kivált négy úton vitetett ki: Sopronyon át, honnét a sléziaiak nagy mennyiséget szállítának ki; Pozsonyon keresztűl mind vízen mind szárazon Osztrák- és Németországba; Szepesen át, honnan a podolini és lublyói szatócsok a hegyaljai borokat részint Gácsországba, részint Varsóba, kevesbet szárazon, többet a Poprádon és Visztulán, hajókon és talpakon szállítának; végre Erdélyen át kevés mennyiség Moldvába is vitetett.

h) Szénáért és szalmáért évenkint 97,317 frt. folyt be Osztrákországból, s kivált Bécsből, hova tengelyen szállíttaték.

i) Hüvelyes növények (ámbár lencse és borsó évenként 16,843 frt. passivumot adnak) a középszám szerint 113,045 frtot hoznak be, kivált Bécsből és Stájerországból.

k) Méz 103,843 frt. activumot ad. Egy rész Morvába, de sokkal nagyobb Bécsbe vitetik. A varasdi kereskedők egész Horvátországból összeszedék azt s a sopronyi sz. katalini

vásáron bécsieknek adták el. Más részeiben az országnak a méz elválasztaték a viasztól; s a méz nagy része méhserre stb. használtaték fel, mit Szepes megye nagy mennyiségben szállított Gácsországba; a viasz pedig nagy részben Osztrákországba s a tengerpartra szállíttaték; ez külön 92,824 frt. hasznot adott.

l) Hamuzsír a fenforgó tizedben 91,316 frtot adott évenkint, bizonyosan többet adandó, ha kivitele a tengerparton gyakran meg nem gátoltatik; mert mihelyt ára fölebb szökött, mint a német tartományok gyárnokai kivánták, a tengerparti kivitel tüstént megtiltatott.

m) Ugyanezen sorsa volt a gubacsnak és nyúlbőrnek; miért e czikkelyek activuma összesen alig megy fölebb 100,000 frtnál. Amannak harminczada, ha külföldre vitetett, mérőjétől 1 frt 30 kr., tehát majdnem egyenlő árával, emezé gyakran 60 százaléknyi volt.

n) Sokkal nagyobb nyereséget ad ezeknél a dohány, minek középszáma évenként 700,000 frtra ment. Négy úton vitetett ki. A bécsi abaldó fő gyűjtő helye kivált 1784-től, mióta azt maga a kamara kezdte kezelni, Pesten volt; hová azt az ország minden részeiről az első kézből s olcsón összegyűjtötte, innét külön három úton szállíttatta a bécsi, lembergi és grätzi gyárakba, ezek tehát a kivitel fő vonalai; s csak az a rész, mely ezen egyedáruság vételeiből felmaradt, vitetett ki a tengerpartra s ennek is legkisebb része folyamon, Károlyvárosba s innét a Károlyuton Fiumébe; a többi Pettauon át veszi útját Triesztbe. Az előtt csupa levél-dohány vitetett ki; e korban már burnóúl is szállított a fiumei gyár.

Könnyebb áttekintés s a kereskedés folyamának részletesb megismerése végett nem lesz talán fölösleges a külön tartományokkali kereskedés mérlegét részletben ide igtatni. E végre a gr. Almásytól középszámúnak tartott, 1783-ki kato-

nai évet választom, de rövidség végett csak a jelentékenyebb czikkeket adván elő.

I. Az osztrákországgali kereskedésben:

Bevitel:	Gyapotművek	429,441	frt.
„	Kisebb művek	163,582	„
„	Arany és ezüst művek	98,016	„
„	Czérna	75,332	„
„	Famű	152,081	„
„	Ruhanemű	122,665	„
„	Kávé	209,440	„
„	Czukor	266,577	„
„	Szűcsmű	107,276	„
„	Selyem és félselyemmű	855,396	„
„	Papir	46,976	„
„	Gyapjúmű	649,493	„
Kivitel:	a tejkészítményeket, kendert, lent, mézet és hüvelyes növényeket kihagyván,		
„	Hal	62,650	frt.
„	Zab	306,717	„
„	Bőr	40,210	„
„	Ökör és borjú	2,272,400	„
„	Tiszta búza	584,680	„
„	Rozs és kétszeres	446,396	„
„	Liszt	1,040,894	„
„	Bor	146,819	„
„	Réz [1])	1,118,797	„
„	Salétrom	27,979	„

[1]) E czikkről megjegyzendő, hogy, ámbár mint igen nevezetes activ fordúl elő, azt olyannak nem mondhatni; mert azon kevés, 20 s néhány ezer frtnyi művet, mi Beszterczén és Selmeczen készíttetik, kivéve, s mi egyedül adja az activumot, a többi réz nyersen vitetik ki Németország rakhelyeire, s ott adatik el kicsinyben; minél fogva ez, mint egyedül a német tartományoknak jövedelmező, levonandó a magyar activumból.

Kivitel: Dohány . . . . 542,271 frt.
„ Ürü . . . . 119,955 „
„ Sertés . . . . 453,155 „
„ Széna, szalma . . . . 84,856 „

II. Stiriával, Koronttal, Krainnal.

Bevitel: Ón és vasmű . . . . 251,354 „
„ Divatáru . . . . 11,131 „
„ Selyemmű és ruhanemű . . . . . . 114,013 „
„ Mindenféle vászon . . . . 50,000 „
Kivitel: Tejkészítmény, árpa, bőr, kétszerbuza és hüvelyes növény . . . . 143,028 „
„ Tiszta búza . . . . 116,371 „
„ Dohány . . . . 104,655 „
„ Bor . . . . 24,510 „
„ Sertés és hamuzsír . . . . 251,832 „
„ Szarvasmarha . . . . 487,610 „
„ Gyapjú . . . . 9,381 „

III. Sléziával.

Bevitel: Posztó . . . . 60,000 „
„ Egyéb kelme . . . . 66,000 „
„ Vászon . . . . 170,000 „
Kivitel: Gyapjú . . . . 915,000 „
„ Juh . . . . 22,000 „
„ Bor . . . . 20,000 „

IV. Morvával.

Bevitel: Gyapotmű, posztó és czérna . . . . 279,709 „
„ Gyapjúkelme . . . . 108,150 „
„ Vászon . . . . 210,000 „
„ Csipke stb. . . . . 24,629 „
Kivitel: Buza . . . . 180,561 „
„ Ökör . . . . 741,110 „

Kivitel: Juh	226,155	frt.
„ Sertés	147,342	„
„ Bor és gyapjú	23,821	„

V. Lengyelországgal.

Bevitel: Szarvasmarha	96,000	„
„ Ló	39,000	„
„ Juh	13.000	„
„ Vászonnemű	90.000	„
Kivitel: Vasmű és nyers vas	40.000	„
„ Bor	664,000	„

VI. Erdélylyel.

Bevitel: Szarvasmarha	460,000	„
„ Ló	24.000	„
„ Juh	90,000	„
„ Posztó	67,000	„
Kivitel: Bor	17,000	„

VII. Törökországgal.

Bevitel: Sertés	308,000	„
„ Mindennemű bőr	228,000	„

Kivitel: figyelmet nem érdemel csekélysége miatt.

VIII. A tengerparttal.

Bevitel: Égettbor és tengeri só	103,344	„
Kivitel: Hamuzsír	15,790	„
„ Dohány	64,319	„
„ Zab	106,420	„
„ Tiszta buza	179,900	„

Ezen magában igen tökéletlen táblából kitűnik, hogy a német örökös tartományok, hasonlíthatlanúl nagy rovatot tesznek a magyar kereskedésben. Ezen előadott 1783-diki év összes bevitele, mint fönebb láttuk, 10,847,121 frt., miből egye-

dűl az örökös tartományokra mintegy nyolcz millió jut; a 16,682,069 frt. kivitelből pedig mintegy 14½ millió [1]).

Tévedés elhárítására még meg kell jegyeznem, hogy a tengerparttali kereskedésnek mérlege szorosan Magyarországgali közlekedésének eredményét adja elő. Hogy kitűnjék, mennyire emelkedett e korszak alatt a magyar tengermellék kereskedése, ide igtatom még annak néhány évi egész eredményét:

1783-ban	bevitel	kivitel
Fiumén át	1,187,654 frt.	496,285 frt.
Buccarin, Portoren, Cinkviczán s Novin	19,678 „	17,459 „

Összesen minden magyar réven:

év	bevitel	kivitel
1784	1,302,080 frt.	1,053,672 frt.
1785	1,199,487 „	1,061,887 „
1786	936,299 „	1,419,966 „
1787	1,048,815 „	1,044,033 „
1788	2,437,225 „	1,079,803 „
1789	2,623,648 „	1,251,139 „
1790		
egyedűl Fiumén át . .	2,780,571 „	1,341,464 „
Buccarin	83,076 „	367,910 „
a többin, t. i. Portoren, Novin és Cinkviczán	42,855 „	67,327 „
Összesen	2,906,500 „	1,785,701 „ [2]).

A kivitel, mint látszik, nem emelkedett egy arányban a bevitellel.

---

[1]) C. Car. Almásy: Considerationes stb. — Schlötzer: Staatsanzeigen 18, 16 kövv. — Skerlec: Descriptio phys.-polit. Situat. stb. s utána Berzeviczy: de Commercio. — Grellmann: Stat. Aufklär. 2, 241.

[2]) Schwartner: Statist. 1, 430.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Az ipar s kereskedés története 1790-től 1825-ig.

II. József halála az ipar és kereskedésre nézve valóságos veszteség volt; korábban történt az, mintsem minden, e tárgyra vonatkozó terveit kifejthette, minden megkezdett munkálatait bevégezhette volna. Említettem az előbbi szakaszban, mily elhatározott ellenszegűlésre talált az országban a physiocratiai adórendszer, minek elvállalását tűzte ki József a kereskedés fölszabadítása föltételéűl. Azonban reménylhető volt igazságszeretetétől, hogy, bár azt kivihetlennek tapasztalta, a kereskedés ügyében mégis adand némely engedményeket, ha az új irányban, melyet az 1790-diki, mindent a régi állapotba visszahelyező oklevél okozta fordulat szükségkép előhozott, halála által félbe nem szakasztatik.

József halála óta, az ipart és kereskedést különösen tárgyává tette gondoskodásának a fölébredt, jogaiba visszaállott törvényhozás. Azért a fordulatok és gyarapodás, mely e korszak alatt az ipar és kereskedés körében történt, nagy részben az országgyülési rendelményeken s az ezek közvetítése által eszközlött kormányi engedményeken alapúlnak. Nagy része az akadályoknak, melyek iparunk- s kereskedésünknek útját állották, tevőleges volt, melyeket csak a fejedelem s törvényhozás egyesűlten mozdíthatott el. A tárgy azonban oly szövevényes, annyira szétágazó, s a közigazgatás legkényesebb pontjaival összekapcsolt, hogy előleges készületek

s munkálatok nélkül gyökeres javításokat tenni nem lehetett. Az 1790-diki országgyülés tehát a 67-dik törvény-czikk által országos választmányt nevezett ki kebeléből, mely az ipar és kereskedés akadályait megvizsgálván s azoknak elhárítására módot keresvén, munkálatait s a teendő javítások tervét a következő országgyülésnek elébe terjesztené. A tárgyak, melyek e választmány kidolgozására bizattak, e következők: 1. A harminczad elveinek szabályozása. 2. A közlekedés gyarapításának, s a sokféle, azt gátló akadályok elmozdításának, az utak, csatornák s folyamok szabályozásának terve. 3. A kézmívek és gyárak gyarapításának módjai. 4. Az országgazdaság tárgyai, minők: a selyemtenyésztés, nemesebb s nagyobb lovak szaporítása. 5. Végre az ezen javításokra szükséges, országos pénztárnak tervezése.

Mielőtt e nyomos pontoknak tárgyalásába kezdett a választmány, kikérte a nevezetesb kereskedő városok kalmárainak véleményét. Üléseit két szakaszban, 1791-diki aug. 10-től okt. 24-ig; s 1792-diki nov. 1-től 1793-diki jan. végeig tartotta. Munkálataiban elvéül mindenek előtt azt állítá fel: hogy miután Magyarország, iparának foka szerint, még inkább földmívelő, mint kézművi vagy kereskedő ország, kiváltképen a földmívelés termesztményeinek gyarapítására s azok eladhatásának könnyítésére kell ugyan figyelemmel lenni, egyszersmind azonban a physikai s erkölcsi akadályok elhárítása s ártatlan kedvezések osztása által a köziparnak más ágai, a kézművek és gyárak is előmozdítandók.

A földmívelés gyarapítására különösen a népesség szaporítását, új veteményi czikkelyek divatba hozását s általában a földmívelés módjának tökéletesítését tűzte ki elvéül a választmány. A termesztmények eladását pedig az által vélte könnyebbíthetni, ha a német örökös tartományokkali közlekedés egészen fölszabadíttatik, s azon intézetek eltörűltetnek,

melyek eddig egyedáruságot bitoroltak s a kereskedés szabad folyását meggátolták; végre, ha a közlekedés természeti akadályai elmozdíttatnak, a folyamok szabályoztatnak, csatornák és száraz utak építtetnek, s a fuvarozás kellő állapotba helyeztetik.

A kézmívek, gyárak és külkereskedés gyarapítására különös figyelembe vétetni vélte a választmány a czéhek szabályozását, a kézművekbeni concurrentia nagyobbítását, az árszabások eltiltását, kedvezések osztását azon idegeneknek, kik az országot hasznos kézművek és gyárak alapításával gazdagítandják. Mindenek fölött pedig szükségesnek látta az ipar és kereskedés előmozdítására a harminczadok szabályozását: „mert — u. m. tudósításában a választmány, — ha a harminczadrendszerben azon figyelem fordíttatik a magyar iparra, hogy ez a német örökös tartományoké mellett kölcsönös méltánylást nyerend, s a magyar termesztmények eladása, minek eddig a természeti akadályok mellett a harminczadrendszer is utjában állott, ezen, a szomszédoktól reávetett bilincsektől megszabadíttatik; akkor a közlekedésnek helyreállított szabad folyamata a közszorgalomnak minden ágaiba elhatand, és ezen kereskedési szabadság áldásait a természetes egymásra viszonyúlás következtében az ipar minden nemei érzendik“.

Ezen elvek szerint összesen harminczhét törvényjavaslatot alkotott e választmány, melyeknek tárgyai im itt következnek, minthogy az egésznek előadását a czélomúl tett rövidség nem engedi: 1. A népesség szaporításáról. 2. A czigányok szabályozásáról. 3 A nemzeti ipar fölébresztéséről. 4. A salétromról. 5. A sziksóról és timsóról. 6. A saját kaszálók szabad használatáról. 7. A fahiány pótlásáról. 8. A kender és len miveléséről. 9. A dohány termesztéséről. 10. A dohánykereskedésnek a bécsi abaldó általi elnyomása meggátlásáról. 11. A selyemtenyésztés előmozdításáról. 12. A lótenyésztés javításá-

ról. 13. A mesterségek és gyárak emeléséről. 14. A czéhek visszaéléseinek orvoslásáról. 15. A harminczadok szabályozásáról. 16. A küláruk behozásáról. 17. Az örökös tartományok áruinak behozásáról. 18. A magyar áruk külföldre szállításáról. 19. Azoknak az örökös tartományokba viteléről. 20 és 21. Az örökös tartományokon való átviteli kereskedésről. 22. A harminczad szedésének módjáról. 23. Az egy forintot felűl nem haladó czikkeknek harminczad-mentességéről. 24. A harminczad belállomásairól. 25. A vegyes harminczadok elválasztásáról. 26. A Magyarország s Erdély közti harminczad eltörlesztéséről. 27. Az utak kijavításáról és jó karban tartásáról. 28. A vámokról. 29. A fuvarozás szabályozásáról. 30. A tengeri hajózás előmozdításáról. 31. A jelen hajózás akadályainak elhárításáról. 32. A folyami hajózásról. 33. A hajózás tervének kidolgozásáról. 34. A kalmároknak adott kedvezésekről. 35. A kereskedési szabadság fentartásáról. 36. A tokaji bor készitéséről és szabad borkereskedésről. 37. A vallásszabadságról a Buccari réven s a zsidók állapotáról a magyar tengerparton.

Ezen czikkelyek, miként látható, magokban foglalják az ipar és kereskedés minden részeit s nem csak javítási terveket és javaslatokat közölnek, és fejtik ki a kereskedésnek eddig parlagon hagyott oldalait, hanem mivel a történetileg fenállót, bár röviden s átalánosan, ábrázolják, világosan kitűntetik az akadályokat s korlátokat is, melyek az ipar és kereskedés nagyobb emelkedését lehetetlenné tették. Kár, hogy azoknak nagyobb része még most sem valósúlhatott.

Az ipar története.

I. Mezei gazdaság.

Nem tagadhatni ugyan, hogy Mária Terézia és József királyoknak buzgalma, melylyel a mezei gazdaságot czélszerű

szabályok, az útmutatásúl szolgálandó hasznos könyvecskék terjesztése, földmívelő társaságok alkotása, kitett jutalmak, a földmívelő osztály szaporítása s jobb állapotba helyezése stb. által virágzatra emelni törekvének, már termett is némi gyümölcsöket. De az is való, hogy az említett buzgalomnak nem mindig s nem mindenütt felelt meg az igénynyel várhatott siker. A földmívelési társaságok elenyésztek, s e kor elejére csak egy-kettőnek romja jutott át. Azon jó magok sem termették meg mindenütt a még készűletlen földben a kivánt gyümölcsöt, melyeket ama honi nyelven irt útmutató könyvecskék elhintettek. Oka ennek, a legjobb törekvés nagy részbeni foganatlanságának, kivált abban feküdt, hogy e gyakorlati tárgyakban puszta szó vagy irásbeli utasítások adattak, a helyett, hogy, miként az 1790-diki kereskedési választmány egyik törvényjavaslata is indítványba hozta, gyakorlati útmutatás is adatott volna a megszokott régihez úgy is elég konokúl ragaszkodó magyar földmívesnek. Fő okai közt eddigi hátramaradásunknak a mezei gazdaságban a termesztő osztály tudatlansága s a kivitel akadályai és belközlekedés nehézsége mellett említendő mezei gazdasági rendészetünk tökéletlensége. Ez volt annak is legsajátabb oka, miért sanyargatta az országot, minden termékenysége mellett is, oly gyakran mostoha termés és szükség; miért volt, hogy a magyar gazda némely bőtermésű évben szinte megcsömörlött csűrei s pinczéje teljétől, s csak egy sovány év is annyira fölemésztette az előbbi kövéreket, hogy emberek s állatok ezrei jutának majdnem éhenhalás inségére.

Azonban, hála az égnek, már haladtunk! Bár e korszak korán sem mutathat elő a kormánytól jövő annyi ápolást, mennyit a múlt: több oldalú s nagyobb alatta, kivált az utólsó tizednek haladása, mint az előtt egy századé. S talán nem csalatkozom, ha, mint egyátalán a műveltség, úgy a mezei

gazdaság gyarapulását is, kivált a század szelleméből származtatom: azon szellemből t. i., mely a külföldön annyi s oly váratlan fordulatoknak, annyi óriási műveknek, oly megújulásnak és átalakúlásnak volt nemzője. Ezen szellem s különösen annak az élet anyagi oldalára hajlása s behatása ennek minden részleteibe s az e szempontból kiinduló figyelem, nyomozások, változtatások, s javítások a történeti állapotok minden tárgyaiban, kapcsolatban az előhaladt általános értelmiséggel s kivált a technica és természettudomány rendkivűli tökéletesbűlésével, — a külföldön annyi jót, szépet s nagyot hozott elő, mennyit azelőtt századok nem. Ez pedig a franczia forradalomnak Európát elemeiben fölrázó és izgató rengései által némikép honunkba is elhatott. Még tágasb útat nyitott e szellemnek hozzánk is, azon általános újjászületés s az emberiséges elvekre fektetett európai állapotok haladása, mely a hoszszas, mindent forrásba hozott háborúk után, mint jóltevő nap a zivatar után, köszöntött be, s mely épen azért, mivel az emberiségen alapúl s az emberi természet fő-kivánataival tökéletesen összehangzó, mindenütt, hova csak néhány eszméi is eljuthatának, tüstént meghonosúlni kezdett; mi hogy nálunk is történt, az eredmények nemcsak a mezei gazdaságban, hanem egyáltalán a polgári életben eléggé bizonyítják.

Sokat tőn továbbá mezei iparunk előmozdítására a mindinkább növekedő népesség, a Józsefnek külföldi árukat eltiltó parancsa óta sokasúló kérdezősködés termesztményeink iránt, továbbá az európai emésztő háborúk, a sokszori silány termés, papiros pénz és a sokféle kereskedési válságok következtében beállott tartós drágaság. Ezek máshol országokat forgatának föl, nálunk — valamennyire fölébresztették a nemzetet s a mezei gazdákat is tespedésökből.

A javítások, melyek e kor alatt a mezei gazdaság körében tétettek, az egész, e tekintetben annyira elhanyagolt országot

illetőleg, igaz, még egy ritka tudományú gazdának [1]) panaszai szerint is, oly kevesek, hogy még csak kezdetben állunk, s egy elláthatlan hosszú sora van még hátra a teendőknek; de annyi mégis, hogy itt tőlem, ki csak vázlatot s általános áttekintést adhatok, kimerítő, részletes előadást, nyájas olvasó, nem várhatsz.

Nagyobb szorgalom fordíttaték e korban több vidékeken a számos mocsárok kiszárítására s a talán még ártalmasb futó homok megállítására s termékenyítésére. A Velencze, Balaton s Fertő tavi, a Fehér, Tolna, Veszprém, Somogy, Baranya, Győr, Arad, Torontál stb. megyei lecsapolások és szárítások a sárvizi, siói, kaposi, vági, temesi stb. folyam-szabályozások és gátépítések sok százezer holddal szaporították az ország termékeny földét s irtották ki a dögleletes párolgású mocsárokat, vagy gátolták meg a féketlen folyamok áradásait. A futó homok meggátlása, kivált a kor vége felé több helyt, Pest, Csongrád stb. megyékben, hasonló sikerrel történt. Az 1807-diki 20-dik törvény-czikk következtében ily homokos vidékeken ingyen osztattak ki a jobbágyok közt földek, fákkal beültetendők; s a fiatal erdők, melyek már sok helyt jó állapotban vannak, sokszoros haszonnal jutalmazzák a reájok fordított fáradságot, nemcsak a homok terjedését meggátolván, a földet javítván, a birkáknak a nyár tikkasztó hősége ellen menedékűl s néhol legelőűl szolgálván, hanem a fában szűkölködő vidékeket jövendőre nagy haszonnal is biztatván.

Mezei gazdasági iskolák, miknek eddig az állapotok hiányosságának fel nem ismerése miatt szüksége sem éreztetett, e korban már több helyt állíttattak. Első volt e nemben a szarvasi, Békés megyében, melyet Tessedik Samu helybeli ref. lelkész 1794-ben nagy áldozatokkal s erőfeszitéssel emelt, melyet azon-

[1]) Klauzál Imre: Gazd. Tudósít. 1837. 1, 124. kövv.

ban rövid élete után a mostoha körűlmények már 1806-ban szétoszlattak. Hasonló, de szerencsésb volt, a Hradeken Visner igazgatása alatt fölállított; egy harmadik ismét, mire Nákó Kristóf szép alapítványt tőn, 1802-ben terveztetett Sz.-Miklóson, a bánságban [1]). Mindezeknél kitűnőbb helyet érdemel a ritka buzgalmú gróf Festetics Györgytől Keszthelyen fölállított Georgicon. Ezen nagy áldozattal és tudománynyal elrendezett intézet fő és sokaktól látogatott iskolája lőn a műveltebb magyar mezei gazdaságnak [2]). Hasonló, de a vele összekapcsolt gyakorlati javításokra nézve még dúsabb következésű a főherczeg Alberttől dengläzi Wittmann igazgatása alatt 1818-ban Magyar-Óvártt felállított gazdasági iskola [3]). Ezeken kivűl pedig utazásokat is tétettek külföldre nagyobb birtokosaink szorosan gazdaságtudományi czélból: így p. 1808-ban herczeg Eszterházy két ifjút küldött ki a nagyhírű Thaer angol gazdasági iskolájába. Még inkább tanusítják a mezei gazdaságbani szorgalom fölébredtét azon egyesületek, melyeknek czéljáúl ezen iparág gyarapítása tüzetett ki, minők az 1820-ban összeállott Nógrádi gazdasági egyesület [4]), és a tolnai 1823-ban felállott Gazdasági kiküldöttség [5]), melynek alakulására a helytartó-tanács azon rendelete adott alkalmat, miszerint a megyéktől a birka-tenyésztés állapotáról hiteles tudósításokat kivánt. Mind a két társaságnak czélja volt: a mezei gazdaság hiányainak megvizsgálása, s a külföldi művelt gazdaság körűlményeinkhez képesti meghonosítása [6]).

[1]) L. v. Schedius: Zeitschrift für Ung. 1, 252.

[2]) Részletes leirását l. Németh Lászlótól: Patriot. Wochenblatt 1804. April-Heft.

[3]) Bővebb ismertetése olvasható Tud. Gyűjt. 1821. 1, 49.

[4]) Tud. Gyűjt. 1820. 11, 118. 1822. 3, 122.

[5]) U. o. 1824. 4, 53.

[6]) Egyesek törekvéseit l. Tud. Gyűjt. 1817. 2, 12.

1. Földmívelés.

Ezen intézetek, az általok elterjedt ismerete a jobb kezelésnek, az új találmányok s gazdasági műszerek tökéletesülése, a termesztmények igen emelkedő ára, a kivitel korlátainak tágulása stb., e korszak alatt hatalmas haladásnak indíták földmívelésünket. Nagy befolyással volt erre a népesség gyarapodása is, mely kivált József óta részint belszaporodás, részint új bevándorlók által rendkivűli módon növekedett; más részről pedig a pihent föld s új feltörések kevesbedése mindinkább szükségessé tette az eddig majdnem egészen magára hagyott természetet nagyobb szorgalommal segíteni.

A jobbágyok földmívelésében legkitűnőbb haladást mutattak azon vidékek, melyeken a termesztmények eladása könnyű, minők a német örökös tartományokkal határos megyék, a Szepesség, s kivált a temesi bánság, melynek termesztményeit kitűnő jóságuk tette kelendővé. Nagy hatással volt itt a német telepek jobb kezelési módja, czélszerűbb földszerkezetök és tökéletesb eszközeik; mik által e tartomány, kivált a gabna-termesztésben, virágzatra emelkedett. E példák nem utánoztattak ugyan még közönségesen, kivált a régihez konokúl ragaszkodó magyar gazdáinktól, de némi hatás nélkül mégsem maradának: az a nagyobb gazdálkodás, — hogy egyebet elhallgassak — a földmívelésre fordított marhával, mely e korszak alatt közönségessé lenni kezdett s pedig épen a bánság szomszédságában, hol azelőtt a pór még porhanyú földben sem tudott 4—6-nál kevesebb ökrön szántani; a mesterséges kaszálóknak mindinkább divatba jötte stb., nagy részben e példák befolyásának következése volt. Gyökeres javításokat azonban a jobbágyok földmívelésében még mindig gátolt az annyira tökéletlen földszerkezet s az ettől függő, úgynevezett hármas forgói gazdaság — Dreifelder-Wirthschaft; — minek megváltoztatását

csak a legújabb, eléggé nem magasztalható törvényszabályok tették lehetővé. „A magyar földmívelőnek szorgalma, u. m. egyike legjelesebb gazdáinknak [1]), a növények közt főleg s valóban eddig csaknem kirekesztőleg a gabonára vala fordítva, mi csekély ára mellett az iparszellem kifejlődésének már magában is nem kedvező bizonysága; de még ezen gabonatermesztés részletei is igen távol maradnak a tökélytől. A mag kevert, nem eléggé választott, s mint maga a föld, tele gyommal; a takarítás módja pedig az ország nagy részében míveltségi álláspontunknak aligha nem legkomolyabb jelensége. Azt hiszem, hogy egyedűl a magnak a szalmától elválasztása által az ország legalább tizet veszt száztól a búza-termesztésnek tiszta hasznából. — Alföldön pazarlásnak tartják, ha a repczének vagy tiszta búzának egyszernél többször szánt a gazda" stb.

Sokkal nagyobb haladás mutatkozott a birtokosok földmívelésében. A míveltebb külföldi rendszer ezek közt sem lőn ugyan még mindenütt divatossá; a forgatás elvei még nem találtak közönséges elfogadást s egynémely birtokos veszélyes újításnak tartotta még a három forgói rendszert a Thaer forgóival s általában a műveltebb német és angollal felváltani. De más részről a már műveltebb földmívelésnek is fényes példáit mutatja e korszak. A többi közt csak egypárt említek, kétségkívűl a legnagyszerűbbeket: ilyenek Károly főherczeg óvári, gr. Brunszvik martonvásári, gr. Eszterházy Kázmér mezőlaki, gr. Festetics keszthelyi, gr. Batthyányi János trinitási, s a gr. Károlyi család stb. uradalmai [2]).

A gabna mennyisége, mely az országban összesen termesztetett, e korban már igen jelentékeny volt. Schwartner [3])

[1]) Klauzál Imre: Gazd. Tudósít. 1837. 1, 139.

[2]) Egyes javításokat említ Kunits: Topogr. Beschr. Ung. 1. 16. stb. s a Tud. Gyűjt. több évi füzetei.

[3]) Schwartner: Statist. 2. kiad. 1, 299.

azt 60 millió mérőre teszi, melyből 50 milliót a belfogyasztásra, kettőt a kivitelre s nyolczat maradékra számít. Szabó József pedig „Váczi gabna“ czímű munkájában, más számolás szerint, a termesztést 80 millióra teszi. E számolások, igaz, kétségtelen alapon nem nyugszanak; de ha a kisebb számot vesszük is, elég valószínűséggel tarthatjuk a termék mennyiségét meghatározottnak. Mind e két számítás e kor elejére esik, s a nevezetes haladást, melyet ezen korszak alatt földmívelésünk tőn, szem előtt tartva, 1820—30 tájára annál inkább fölvehetjük már a nagyobb számot is, minthogy a népszám s belfogyasztás növekedése mellett a kivitel is majdnem két annyira emelkedett [1]).

Nagy mértékben míveltették már e korban a tengeri is, nemcsak többféle, igen nagy hasznai miatt, hanem a jobbágyoktól azért is, mert a tizedtől ment vala; legterjedtebb volt míveltetése a temesi bánságban, Bács- és Zalában, Horvát- s Tótországban stb. Egyedűl Szerémben mintegy 25—30,000 hold ültetteték be vele, mi körűlbelűl 700,000 mérőt adott. Nagy mennyiségben míveltetett a csáktornyai, bélyei stb. uradalmakban is. — A burgonya 1810-től fogva az egész országban annyira elterjedt, hogy alig van hely, hol ezen, oly hasznos növény már nem míveltetnék. — A rizstermesztés bánságban, különösen Új-Pécs, Gattaj, Detta, Omor és Denta helységekben kezelteték. 1794-ben ezen ültetvények terméke alig haladá még meg a 10,000 mérőt; 1804-ben már 1750 hold vala beültetve, mi középszerű termésnél mintegy 57,000 mérő magot

---

[1]) A földmívelési eszközök több új találmányokkal, ekékkel, boronákkal stb. gazdagodtak. Ezekről bővebben: Nemzeti Gazda 1817. 2, 3, 6. számai. Tud. Gyűjt. 1817-diki, 18-diki, 19-diki, 20-diki stb. folyamai. — Egyik legnevezetesb ezen új találmányok közől a Vörösváron, Vas megyében, gr. Erdődy Györgytől felállított cséplőgép, melyet egy kerék által a Pinka vize tett mozgásba. Ugyanazon időben veri ki ezen gép a kalászokat, választja el a magot a pelyvától; s e munkát napjában 70—80 kereszt gabnával viszi véghez stb.

adott [1]. Báró Vay Miklós 1803-ban egy tervet nyújtott be a kir. helytartótanácsnak, miszerint a hármas Kőrös szabályozása által kiszárítandó sok ezer holdnyi mocsárok rizsültetvényekké volnának alakítandók [2]; most a Kőrös részben már szabályozva van, de a terv nem létesíttetett. A korszak vége felé több helyt sikerrel megkezdett czukorgyártás igen emelte a burgundiai répa termesztését; némely nagyobb uradalmakban pedig az marhaeledelűl is a legnagyobb haszonnal kezdett míveltetni.

A szőlőmívelésben az az előlépés történt, hogy a legjobb szőlőfajok az egész országban elterjedtek: mellőzve, hogy a tokaji faj több vidéken meghonosíttatott, csak báró Brudern Józsefnek azon dicséretes tettét hozom fel, hogy egyéb sikeres gazdasági javításai közt birtokaiban Burgundiából, Vezuvhegyről és Rajnamellékről hozott venyigéket ültetett. De a borkészítésben mégsem emelkedett annyira honunk, mennyire a külföld, p. Francziaország, s mennyire éghajlatunk alkalmas volta, boraink természeti jósága engedi vala. Miért boraink, jellemökre nézve bármelyik külföldivel mérkőzhetők, külföldön méltányos kelendőségre még nem juthattak; ehez járúlt, hogy az örmény, rácz és zsidó szatócsok minden tilalmak ellenére is rontották hámisításaik által legjobb boraink hitelét. Ezen csökkenése boraink hitelének és kelendőségének a külföldön némely vidéken, kivált ott, hol legjelesebb borunk terem, a hegyalján, oly csökkenést okozott a szőlőmívelésben, hogy az 1827-diki törvényhozó testület szükségesnek látta a 31-dik törvény-czikkelyben választmányt küldeni ki, a csökkenés okának megvizsgálására, s a szőlőmívelésnek és borkereskedésnek előbbi virágzatra emelésére. Nagyobb mennyiségben kezdett mintegy 1820-tól készíttetni a pezsgő, melylyel, mint említém,

[1] Csaplovics: Archiv. 1, 255.
[2] Schwartner: Statist. 1, 282.

már Mária Terézia alatt is tétettek kisérletek. Nagy érdemet szerze magának borkészitésünk és általában szőlőmívelésünk ügyében mind irói, mind gyakorlati jeles munkássága által újabb időben Schams Ferencz. Schwartner a benn elfogyasztott bornak mennyiségét 14 millió akóra, annak árát pedig 99,800,000 ftra teszi. „Ha azonban — u. m. — az egész termést fölszámítjuk, minden nagyítás nélkül tehetjük annak árát b. Leichtensternnel annyira, mennyi az osztrák birodalomnak összes rendes jövedelme, t. i. 110 millió ftra.“ 1808-ban a bortermesztés összesen 18 millió akón felül becsűlteték [1]).

A kereskedési növények közt legnagyobb kiterjedésben kezeltetett a dohány; e kor elején már tíz vármegye foglalkodott vele. Mióta Éjszakamerika Angolországtól elszakadt, ismeretes és keresett lőn a magyar termék a világkereskedésben, melyben néhány évig a virginiainak helyét foglalta el. A párisi második békekötés (1783) után beállott csökkenést hamar helyrepótlá a bécsi és pesti fiók abaldónak mindig növekedő szállítása, mi természetesen mindinkább gyarapítá a termesztést. Ámbár pedig belső jóságára nézve sokaktól a virginiaival egy rangba helyezteték s különösen Nays, fiumei tőzsér, kit II. József a magyar termesztmények minőségének megvizsgálására küldött az országba, állítja, hogy kellő mívelés által a magyar dohány többféle nemeit jóságra hasonlóvá tehetni a kereskedésben létező legjobb dohány fajokhoz [2]): kezelése mégis igen kevésben tökéletesítteték; mig az európai kereskedés reá szorúlt, a nagy kelendőség miatt nem éreztetett nemesítésének szüksége, hanem az inkább okúl szolgált, a termesztményei hiteléről (eddig legalább) oly igen

[1]) Ferencz király annyira méltánylá a magyar bort, hogy egy, 1804-ki parancsánál fogva, csak belföldi, de kivált magyar bort, „mely minden külföldit nélkülözhetővé teszen,“ rendelt szolgáltatni kir. asztalára. Ofner Zeitung 1804. 59. szám.

[2]) Skerlec: Descriptio stb. 19.

gondatlan magyar tenyésztőnek, még azon kissé gondosabb kezelést is elhanyagolni, mely 1780 előtt, míg t. i. a kivitel csekély volt, reá fordíttatott. Sőt egyedűl a mennyiség szaporításáról gondoskodó termesztő nem ritkán csaláshoz is folyamodott árujának nehezítésére; számtalan panaszok hallattak a vevőktől, hogy a fattyú s más rosz, a jók közé vegyített, s ezeket is megrontó levelekkel, s csak a fuvarozást terhelő, az árt pedig csökkentő, hosszú szárakkal rontják termesztményök hitelét a magyar kertészek. Részben ez okozta, hogy még a földközi tengeren sem állhatta ki az oly messziről szállított amerikaival a versenyt. Mind ennek az a következése lőn, hogy a magyar dohány egyedűl belfogyasztásra s az abaldó szállításaira szoríttatván, — mely egyedárus szelleme és szűkkeblű nyerészkedése által a tenyésztő szorgalmát még inkább elölte, — mívelése e kor elején szembetűnőleg csökkent, kezelése pedig a helyett, hogy a hitel helyreállítására tökéletesíttetett volna, még inkább aljasúlt: a föld, melybe ültetteték, kellően nem munkáltatott, a növények közti szükséges köz meg nem tartatott, az ültetés és szedés ideje elmulasztatott. Újabb időkben mutatkozék ugyan némi előhaladás a kezelésben is; de korán sem annyi, mennyit e czikkely fontossága kivánna [1]).

A len házi szükségre szinte az egész országban termeszteték ugyan, de oly csekély mennyiségben, hogy a népesség növekedése mindinkább nagyobbítá a vászonnak is bevitelét, mi korunkban már körülbelűl $3^1/_3$ millió ftot viszen ki: nagyobb szorgalommal csak némely felső megyékben, Szepes-, Árva-, Liptóban stb. míRelteték, hol nagyobb része fel is fonatott; kereskedés alá nyersen igen kevés kerűl. Némely vidéken e növény csak magja s ennek olaja miatt míveltetett. A kor elején próbák tétettek az orosz lenfaj vetésével, de

[1]) Skerlec: Descriptio stb. 55. Gazd. Tudósít. 1837. 1, 138.

sikeretlenűl, pár év múlva elfajúlt a vetemény. — Kevéssel több szorgalmat tapasztalt a lennél a kender. Azon hosszabb szálú olaszfaj, melynek magját II. József az ország külön vidékein meghonosítás okáért szétosztatta, nem sokára kiveszett. Ez azonban nem nagy kár volt ezen iparágra, mert a magyar faj is igen jó, ha jól kezeltetik. A fiumei kormány 1825-ben próbát tétetett e növénynyel, minek az volt eredménye, hogy a magyar kender az olasznál, még a legjobb, úgy nevezett, czesenainál is erősebb; a magyar t. i. e kisérletben 209, a czesenai 190, a ferrari $158\frac{2}{3}$ fontot birt volt meg. De még a kezelésben s nevezetesen az áztatásban és fületésben van sok hiány és fonák szokás; mi oka, hogy a magyar kenderből készült tengeri hajókötelek nem oly tartósak, mint az olaszból gyártattak, s már közönségesen hírré vált, hogy a magyar kender erős ugyan, de a tengeren nem tartós. 1826-ban a velenczei arsenálban ismét kisérlet tétették e növénynyel, s pedig mind a mellett is, hogy e próbára a legselejtesebb magyar kender fordíttatott, az előbbihez hasonló eredménynyel. Legnagyobb szorgalom fordíttatott ezen iparágra Bodrog-Bács s a szomszéd megyékben és Tótországban; míveltetik még Nógrád, Zólyom, Honth, Gömör, Sáros, Abaúj, Zemplén stb. megyékben. Apatin, Hódság és Filippova táján, Bácsban, oly nevezetes mennyiségben termesztetett, hogy 1820 táján angol kereskedők biztosokat küldöttek e helyekre, kik a lefoglalandó termesztmény jobb kezelésére oktatnák a termesztőket; ezek által aztán czélszerűbb műszerek is divatba hozattak e vidéken. Így lőn az apatini kender minőségére első az országban s oly kitűnő a többi között, hogy a pesti vásárok árujegyzékében is külön rovatot nyert. Egyedűl Apatin termesztésének mennyisége körűlbelűl 6000 mázsa. Hosszúsága miatt különösen keresteték nagy kötélművekre, hajó- és bányakötelekre, miért is nagy része a bányavárosokba szál-

líttaték; része Bécsbe, Linczbe is vitetik, mi azonban csekély, mert honi kötélgyártóink közt is kelendő [1]).

Komló még igen kevés termesztetett Szepes, Zólyom, Árva, Arad, Beregh megyékben, ámbár az nálunk jól tenyészik, szükség pedig van reá, mert évenkint 100,000 fontnál több hozatik be; kellő szorgalmat még sem nyerhetett. — Gr. Batthyányi János 1815 óta szép haszonnal termeszté e növényt trinitási majorságában [2]). — Sáfrány az előtt Bajmócz, Trencsén, Vecztenicze vidékén s Nyitra megye némely helyein termesztetett; most Bihar, Tolna, Zala megyékben míveltetik, legnagyobb kiterjedésben és sikerrel pedig Keszthelyen; de mind ez nem elég a belfogyasztásra; évenkint mintegy 100 mázsa hozatik be. — A festő fűvek termesztése Mária Terézia és II. József minden kedvezései s buzdításai mellett sem kaphatott erősebb lábra. Miután, mint említém, az indigovali kisérletek nem sikerűltek, 1790-ben bizonyos Kromberg az izacsot kezdé a selyei uradalomban nagyobb mennyiséggel tenyészteni; a siker oly nagy volt, hogy saját állítása szerint, képes volna egymaga az egész országot ellátni a szükséges mennyiséggel [3]); míveltetett Pereden is, Pozsony megyében [4]). A pirosító búzérral, mely szinte mint a csülleng v. izacs, vadon is terem, Gyakányon Biharban és Baranya, Komárom és Sáros megyékben tétettek sikerűlt kisérletek [5]).

Miután a franczia háborúk által a tengeri kereskedés elzáratott, s a száraz földi közlekedés, ennek következtében, új élénkséget és új irányt nyert, a gyapotszállítás részben a török tartományokon s hazánkon át vette utját. Mivel pedig

---

[1]) Skerlec: Descriptio stb. l. 19. Opinio Subdeput. Commerc. de anno 1827. l. 26. — Kunits: Topog. Beschreibung Ungarns 1, 257.

[2]) Tud. Gyüjtem. 1820. 12 füz.

[3]) Skerlec: Descriptio stb. 58.

[4]) Csaplovics: Gemälde v. Ungarn 2, 36.

[5]) Tud. Gyüjtem. 1817. 8, 81.

az említett körűlmény meggátolta a keletindiai és brasiliai gyapotnak Európába hozatalát, a levantei s macedoniai bokorgyapot oly keresetté lőn, hogy nem ritkán 550 és 600 fton kelt mázsája. Ezen rendkivűli ár Magyarországban is nagy mozgást okozott s felköltötte a már egyszer megkisértett, de nem sikerűlt gyapottenyésztés iránti buzgalmat. Az új kisérletek, melyek 1808-ban Temesvárt, Verseczen, Pancsován s más helyeken a bánságban tétettek, eleinte nagy reményt gerjesztének ezen nevezetes iparág meghonosúlása iránt. Legérdekesb e próbák közt az, melyet Duka tábornok, mind saját temesvári kertjében, mind utasítása s vezetése alatt Pancsován és Jankováczon, Kengyel őrnagy és Hordinszky alezeredes által tétetett. A tábornok biztos uton Levantéból s Macedoniából mind jó gyapotmagot, mind kezelési utasítást nyert, mely után a próbát tételé. Az elvetett 4000 mag 2 font és 8 lat gyapotot és 4 font s 6 lat magot termett, minek azonban alig volt egy ötöde tökéletesen megérve s alkalmas a vetésre. Nehány natoliai s macedoniai kalmár megtekinté a termesztményt s oly jónak találta azt, minő honukbeli. Az egész németbánsági határezredben 13 font 22 lat gyapot és 17 font 28 lat tökéletesen jó mag volt a fáradságnak azon évi eredménye, Szerém szélein pedig 8 font és 22 lat [1]). Miután azonban, a kereskedés szokott utai megnyílván, a gyapot ára leszállott, nálunk is meghült a buzgalom.

A kert-mívelésben e korszak alatt igen nagy gyarapodás mutatkozék. Nem volt kissé birtokosabb földesúr, ki jószágain, mezei lakja körűl, sőt néhol városban is, kertet birni, az élet szükségeihez nem számítaná; hasonló volt a városi polgárok buzgalma is. Nagyobb birtokosaink pedig nem annyira haszon, mint élvezet s fényüzési czélból pompás ker-

[1]) A gyapotkezelés módját s e próbák bővebb történetét l. Vaterländ. Blätter 1812, 17 és 33. szám, s innét Csaplovics Archiv 1, 357.

teket ültetének. A csín és ízlet, mely e kertek néhányaiban uralkodik, tökéletesen megfelel a század kivánatinak s műveltségének. A régi franczia modor, mely hosszú árnyas lugasok s egyenes fasorokkal kedveskedék, e korszakban majdnem mindenütt helyt engedett a még izletesb angol formának, melynek bélyege terkervényes, tömkelegszerű utakban, ezeknek fordulatin meglepő növénycsoportozatokkal, a honi s kül növények változatosságával stb. tűnik ki. Egyesíttettek ily kertek némelyikében a legbájosb változatossággal majdnem minden földrész termette növények, fák, bokrok, virágok, ligetek és mezők, sűrű lugasok és nyilt rétek, csermelyek és tavak, halakkal, hattyúkkal s más vizi állatokkal, szigetekkel stb., antik stylu remete-lakokkal, meleg és üvegházakkal, orangeriákkal stb. Legszebbek ezek közt a kismartoni, gödöllői, nagykanizsai, gyulai, nagy-károlyi, zirczi stb. Ezeknek mívelését tudományosan kiképzett kertészek kezelték, kik azonban, kevés kivétellel, mind idegenek, németek, morvák, csehek; mert honunkban a kertészet eddig nem jutott tanító-székre, kivévén mennyire az óvári és keszthelyi intézetekben taníttatik. Méltók ezek után említésre némely városi, mind magános, mind nyilvános, mulató-helyekké is alakított kertek, melyekben a polgárok ünnep- s vasárnapokon éldelik a nyugodalmat. Az úgy nevezett zöldséges kertek nagyobb városok, p. Pest mellett, e korban már igen sok kezeket foglalkodtatának.

A gyümölcsfatenyésztés a dunántúli és kárpátalji megyékben e korban oly szorgalommal míveltetett, hogy kivált Soprony, Zala, Somogy, Veszprém, Gömör, Trencsén, Zólyom, Hont, Nógrád stb. megyék mindannyi gyümölcstárakká váltak. Gömörben 1796-ban egy pomologiai társaság alakúlt, kivált Cernok Pál, a jolsvai evang. iskola igazgatójának buzgalma által; mely 1808-ban már 67 tagot számlált, s a megyét, kivált

a jolsvai völgyet egy gyümölcsédenné változtatta. Ezen kivűl még két más kisebb gyümölcstenyésztő-társaság is állott fel e megyében; Nyiregyházán, Szabolcsban, szinte alakúlt ily társaság. Nem hallgathatom el itt ritka buzgalmát a gyümölcsfanemesítés körűl a sok más tekintetben is jeles Skublics urnak, ki Nagy-Kanizsa melletti birtokában fekvő kertjében, ha emlékezetem nem csal, közel 200 fajú almát, ugyan annyi körtvét, mintegy 60 fajú szilvát és baraczkot, s 50 fajú szőlőt stb. számlál. Tótországban a szilvafa oly nagy mértékben tenyészteték, hogy gyümölcse meglehetős termés után mintegy 40,000 akó pálinkát adott [1]).

Valamint a földmívelés egyéb ágai, úgy a rétek s kaszálók is több szorgalommal kezdének korunkban kezeltetni. A mesterséges kaszálók mívelése, mik e kor előtt hírökről is alig ismertettek, századunknak kivált harmadik tizedében mind inkább terjedett. Első indítást adott ezen iparágra Tessedik Samu 1800-ban németűl, s a következő évben magyarúl is kiadott, a mezők javitásáról szóló munkájában, s még inkább azon terjedelmes luczerna míveléssel, mely ösztönzései s áldozatai által Szarvason Békés megyében, a legszebb haszonnal kezeltetett. Leginkább kedvelteték a luczerna, s egész térségeket láthatni már vele bevetve; kisebb mértékben míveltetett a spanyol lóher. Legújabban a rétöntözésnek is fényes, jövedelmeivel elég serkentő példáját adá az óvári uradalomnak már dicsérettel említett igazgatója Wittmann ur [2]). De a magyar baromtenyésztés nagyságának arányában még sem fordíttatott elég gond a mezők és rétek javítására. Sok baromtenyésztő hely, p. Kecskemét, még mindig csak esős évre számol, általában több barmot tart, mintsem minden évben aggodalom nélkül eltart-

---

[1]) Csaplovics: Gemälde v. Ungarn, 2, 29 és Archiv 2, 183. Schwartner: Stat. 1, 296.

[2]) Gazd. Tudósít. 1837. 1, 140.

hatna mezeinek s kaszálóinak mostani állapotában, s erre mégis kevés az ügyelet. Innét van, hogy kissé szárazabb évben számos vidéken nem csak a takarmány rendkivűl nagy-, a marha pedig csekély árú, hanem a félelmes marhadög is gyakran pusztít.

Az erdőszet javítását szükségessé tette a némely vidéken már igen érezhető fahiány, minek következése nem csak a fa árának némely nagyobb városban rendkivűli fölemelkedése (p. Pesten 20—28 ft. ölc), hanem az is, hogy több vashámor (p. Gömörben) felakadt. E szükségtől indíttatván a törvényhozás, szigorúbb erdőszeti törvényeket alkotott [1]). A kamara jószágaiban legnagyobb takarékosságot hozott létre. Nagy következésű volt az erdők ügyében a Hradeken fölállított erdőszeti iskola, s az erdőszet tanító széke a selmeczi bányász akademiában, mi ott e korig hiányzott. A hradekihez hasonló iskolát állított hg. Eszterházy Kis-Martonban 1806-ban; a keszthelyi és óvári gazdasági intézetekben is mind elméleti, mind gyakorlati tanítás adatik ezen annyira szükségessé vált tudományban. Jeles példát adott ezen iparágban is Wittmann úr, ki terjedelmes ültetéseivel Károly főhg. uradalmaiban kietlen pusztákat vidám kertekké változtatott. Említendők még a nádor főhg. József, továbbá a Károlyi, Széchenyi István grófok uradalmainak, a mezőhegyesi ménes stb. jeles ültetvényei [2]). — Végre pedig azon ültetvények Pest, Csongrád stb. megyékben, melyek a futó homok meghódoltatására tétettek, mik annál nagyobb hasznára válandók a hazának, minthogy épen faszűk vidékeken állanak.

---

[1]) Decr. 1790: 57. 1807: 21.

[2]) Gazd. Tudós. 1837. 1, 141.

2. *Állattenyésztés.*

A földmíveléssel körűlbelűl egy arányban haladt a mezei gazdaság másik ága is, az állattenyésztés; a juhászat pedig különösen nagy előlépést tőn. A gyapjúnak, mióta József elszigetelési rendszere felállott, nagy keresettsége oly annyira a juhtenyésztésre fordította figyelmét a magyar gazdáknak, hogy ezek a miatt némely vidéken a szarvasmarha tenyésztésével is fölhagytak, s a birka összes száma a körűlbelűl hat millióról e korban két annyira emelkedett. 1801-diki nov. 1-től 1802-diki octob. utóljáig 12,481,414 font gyapjú, 536,340 birka és 170,068 bárány, 1827-ben pedig már 19,680,595 font gyapjú vitetett ki az országból [1]). De nem csak növekedése, hanem nemesbűlése is meglepő juhászatunknak. A merkopaili nemes nyájnak még József alatti felosztása az ország külön vidékein, minél fogva e kor elején már tíz helyt találtaték spanyol birkatenyésztés, miként fönebb megjegyzém, mind a jobb kezelés elterjedésének, mind az előitéletek elenyésztésének tekintetében a legüdvösebb hatású volt. Ferencz király e nemzeti ügyet szívén hordván, hogy a felső vidéki lakosok közt is könnyebben elterjedjen a nemesebb faj, 1803-ban Holicson is állíttatott juhászatot, a merino kosokat egyenesen Spanyolországból hozatván. E nyáj nem sokára a legvirágzóbb állapotba emelkedett. Igaz ugyan, hogy inkább használta azt Ausztria, Morva és Slézia; de a magyar birtokosok is szerzének abból, s eleinte igen drágán, kosokat; így 1806-ban nyilvános árverés által 3641 fton, 1811-ben 30,000 bankó fton, következő évben 28,000 bankó fton kelt el egy kos e királyi nyájból. Ezen királyi nemes törzsök-nyájak azonban már nem egyedűliek valának az országban; nagy birtokosaink közől

---

[1]) Schwartner: Statist. 1, 217. és Opinio Dep. Comm. 1827. 2-dik és 3-dik tábla.

már a kor elején is többen birtak olyanokkal s oly számmal, hogy évenkint adhattak el néhány nemes darabot; így gróf Harrach János 1803-ban már 200 kost adott el [1]; hg. Eszterházy szarvaskői és ozorai birtokában évenkint számos kosok valának eladásra kitéve. Többen birtokosaink közől Szászországból is, melynek juhászata a gyapjú finomságára nézve Spanyolországot is felűlhaladta, hozattak nemes fajú juhokat; így 1822-ben gr. Zichy Ferencz, kinek seregélyesi és újfalusi birtokában már mintegy 15,000 juh legelt, 130 elektorál birkát hozott, 30 kost és 100 anyát; az óvári uradalomba, melynek juhai száma már 1800-ban mintegy 20,000-re ment, 1802-ben 30 darab spanyol birka (mi elegyítetlenűl 1820-ig 1600-ra szaporodott), 1816-ban 400 francia juh, 1817-ben 200, a következő évben 727 darab spanyol, Leon tartományi merino juh, 1819-ben 300 darab elektorál birka szállíttatott be; ezen s a belszaporodás által 1821-ben már 40,000-re emelkedett az óvári uradalom juhálladalma, s mi megjegyzésre méltó, minden faj elegyítetlenűl tenyésztetett. A József főherczeg nádor, hg. Eszterházy, déghi Festetics, gr. Széchenyiek, Batthyányiak, Károlyiak, Andrássyak, Keglevichek stb. juhászatai nem csak nagyságokra, hanem minőségökre is nevezetesek. E példák által serkentve kisebb birtokosak, sőt polgárok és jobbágyak is széltében nemesíték nyájaikat, úgy annyira, hogy a magyar, úgy nevezett strepsikeros juhfaj némely vidéken már egészen kiszoríttatott ha nem is a legfinomabb, legalább a középszerű, bastard-pepinair, vagy metis fajtól. Újabb időben Somogy megye tűntette ki magát juhászatai által, egyebek közt juhnemesítő egyesületet is alapítván kebelében. Fehér megye pusztáin pedig még a kor elején több német juhászok nevezetes, az egész vidék tenyésztésére jótékonyan ható juhászatokat

[1] Katona 42, 88.

állítottak. Miután az ezektől tenyésztett gyapjú 10—20 százalékkal is magasabb áron kelt, az egész megyében igen elterjedt ezen iparág. Ezen birkások e megyében rendes juhászczéhet is alkottak. Dicséretes ez ügybeni törekvése a fönebb említett tolnai gazdasági egyesűletnek is, mely egyik fő czéljáúl a juhnemesítést tűzte volt ki. Legszorgalmasabban kezeltetett ezen iparág Fehér, Soprony, Mosony, Pest, Nyitra, Veszprém, Győr, Bács, Tolna, Csongrád, Nógrád megyékben. Eleinte e nemesítés által csökkent ugyan a gyapjú mennyisége; de az nem sokára ismét nagy arányban kezdett növekedni: 1816-ban csak 10.143.553 fontot tőn a kivitel, tehát a nélkül, hogy benn jelentékenyebb gyárak állíttattak volna, kevesebbet, mint 1802-ben; 1816-tól kezdve azonban évenként nagyobbodván, 1827-ben már 19,680,595 fontot mutatnak elő a kereskedési táblák [1]).

A lónemesítés ügyében Ferencz király is követte elődeinek dicséretes buzgalmát. Mind a mellett is, vagy épen azért, hogy uralkodása elején súlyos háborúgondok fogták el figyelmét, 1804-ben azon rendelményt bocsátá ki, hogy a hatóságok nemes méneket vásároljanak a jobbágyok ingyen használatára, nehogy pedig valamely hatóság e rendelményt teljesítetlenűl hagyja, azon esetre, ha ily mének némely vidéken kaphatók nem volnának, olyanokat a mezőhegyesi ménesből községeknek 30, vármegyéknek 50, magánosoknak 70 aranyért rendelt adatni. Ugyan ezen czél volt szemei előtt, midőn az ezredek számára szedetendő lovak árát fölemelte s a birtokost, ki legtöbb remondát állít, a mezőhegyesi ménes tárából 1000 fttal jutalmaztatni és nyilvánosan megdicsértetni, a községeket pedig, melyek a mezőhegyesi ménesigazgatóság bizonyítványa által tanúsítják, hogy legjobb remondákat szol-

[1]) Skerlec: Descriptio stb. — Schwartner: Statist. Opinio subdeput. Comm. 1827. Tab. 2. 3.

gáltatnak, az adó alól fölmentetni rendelte. Továbbá, hogy ezen iparágra még nagyobb ösztönt adjon s vetélkedést gerjeszszen, a pesti gyepen Medárd napján lóversenyt tartatni rendelt, nyereségűl egy szép mént és két kanczát tevén ki a mezőhegyesi ménesből. Azon felűl két szép négy éves csődörrel jutalmaztatni igérte azt, ki e verseny alkalmával a két legszebb, külön legalább száz aranyat érő ment mutatja elő. A kanczát, mely remondát adott, az előfogattól (Vorspann) fölmentette. Megengedte továbbá, hogy a szorgalmasb lótenyésztők Mezőhegyesen aráb és spanyol ménekkel ingyen hágathassák kanczáikat. 1820-ban pedig rendelést vőn a mezőhegyesi igazgatóság, hogy méneket, ne csak miként eddig, pénzért, hanem kölcsönben s használatra is adjon a hatóságoknak, melyek azt kivánnák, de ezen használathoz kötött föltételek oly terhesek voltak, hogy ezen engedélyt senki sem használta. Jótékony befolyású volt a mezőhegyesi mellett a bábolnai kir. ménes is, mely nagyságára nézve csak negyed részét teszi amannak; de nemességére vele egyenlő s összeköttetésben állott [1]. A lótenyésztés azonban, minden buzgalma mellett is a kormánynak, melylyel azt emelni igyekvék, e kor alatt nem csak nem haladt, hanem a kisebb birtokosokat és jobbágyakat tekintve, némi hanyatlásnak is indúlt; mi részben a hosszas, pusztító háborúk következménye volt ugyan; de legfőbb oka e hanyatlásnak az, hogy valamint a szarvasmarha-, úgy a lótenyésztés is elhanyagoltatott az igen kiterjesztett birkatenyésztés mellett, mi hamarább s több hasznot látszék igérni; midőn ellenben a lótenyésztés nagy tőkét kiván s később kamatozik [2]. Ezen hanyagság azonban, vagy inkább gazdasági számolás nem volt általános sem korra, sem osztályra nézve;

---

[1]) Bővebben leirva l. e méneseket Csaplovics: Archiv 1, 388. — Gemälde von Ungarn 2, 42. — Schedius: Zeitschr. 1, 253.

[2]) Opinio Deput. Commerc. de an. 1827. p. 43.

mintegy 1820-tól kezdve ez ügyben ismét fölélcdt némely vidéken, például Somogyban és Gömörben, kivált Rimaszécsen, a szorgalom; a nagy birtokosok közől pedig számosan nevezetes méneseket tartottak. Legtöbbet tett e pályán gr. Hunyady József, kinek hetményi, 1825 óta ürményi uradalmából származott aráb vérű lovak külföldi uralkodók ólaiban díszlenek [1]), és számos magyar gazda nemesítette az ő ménjei által a maga lovait. A nemes gróf 1815-ben Somogy megyében lóversenyt is alapított, melyben jobbágy-lovak is futottak. Ezen intézet kivált Cindery László és Csapó Daniel urak buzgalma által újonnan életbe hozatott. Ezen kivűl méltók kiemeltetni: b. Fechtig lengyeltóti, hg. Eszterházy ozorai, gr. Pálffy detreкői, gr. Erdődy galgóczi, gr. Festetics keszthelyi, továbbá a Károlyi, Széchenyi, Schönborn grófok, Brudern, Orczy, Podmaniczky bárók, Tajnay, Kárász urak stb. ménesei [2]).

A szarvasmarha tenyésztésében még nagyobb csökkenés történt, mint a lóéban, számos pusztákon, hol az előtt majdnem kizárólag ezen iparág kezeltetett, a juhnyájak foglalták el a legelőket. A tenyésztés módjában is igen kevés haladás történt, kivévén a Hunyady és Károlyi grófok [3]), s még néhány kevesek uradalmait; nagyban szinte úgy kezeltetett ezen ága a mezei gazdaságnak, mint egy század előtt. De átalánosan a legelők csekély míveltségű állapota, mi csak e kor végén kezdett közönségesebben javíttatni, nem is tette lehetővé ezen iparág tökéletesbítését. Nevezetes azonban marhatenyésztésünk történetében az e kor alatt oly gyakran s oly iszonyúan

[1]) P. 1814-ben a würtembergi koronaörökös vásárlott tőle egy mént 400 aranyon.

[2]) Magyarország nevezetesb méneseit l. Erdélyi: Versuch d. Zoophysiologie d. Pferdes. Wien, 1820.

[3]) A Károlyi grófok czímeres gulyáiból 1820-ban Krimbe több darabok szállíttattak, tenyésztésre szolgálandók; egy-egy tehén 25, bika pedig 100 darab aranyon vásároltatott.

pusztító marhadög, hogy néhol majdnem egész gulyák kivesztenek, s helységek maradtak jármos marha nélkül. Az eszközöknek s rendészeti intézkedéseknek [1]), mik e pusztító, évenként többet egy millió ezüst forintnál elnyelő csapás ellen tétettek s fordítattak, kevés haszna volt; s nem is fog honunk e pusztítások alól kiszabadúlhatni, míg a legelők s takarmány körűl általánosabb javítások nem tétetnek.

A selyembogár tenyésztése, mit az 1788-ban kitört ozmán háború, az e tárgyban épen legszorgalmasb Tótországot s katonai határszéleket változtatván csatapiaczczá, majdnem egészen dugába döntött, a háború bevégezte után ismét szorgalommal kezelteték; de némely vidéken, p. a bánsági katonai határszéleken sokáig nem oly kiterjedésben, minőben az előtt, s minőt az előzmények által készített kedvezőbb körűlmények kivántak volna; azonban Tótország valamint Arad, Csanád, Békés, Bihar, Baranya és Zala megyék némely helyein szép haladásnak indúlt. Arad p. 1794-ben 14,647 font gubacsot tenyésztett, Tótországból pedig 1792-től kezdve, mely évben már ismét 26,943 fontra ment a selyemgubacs, évenkint növekedve, 1802-ig összesen 612,044 font galeta kerűlt ki; legnevezetesb volt e tiz év alatt az 1798-diki év, mely maga 81,362 fontot adott. Ezen iparág a gradiskai határszéli ezredben volt legkitűnőbb virágzatban; 1804-ben egyedűl ezen ezred 189, a következő évben 222 mázsa galétát szolgáltatott, mind a három tótországi ezred az előbbik évben összesen 369, az utóbbikban pedig 381 mázsa galétát tenyésztett [2]). Ezek után legnagyobb volt a bánsági határezred szorgalmának eredménye, mi 1792-től 1801-ig összesen tőn 45,042 fontot [3]); később pedig

[1]) A reáfordított eszközökkel telvék némely évi hirlapok, néhány rendészeti intézkedések pedig olvashatók Ung. Miscel. 1, 44 stb.

[2]) Demian: Statist. 4, 2, 136. kövv.

[3]) U. o. 4, 1, 233.

kedvező arányban növekedett. 1811-ben a magyar határezred kerületében megkisértetett a selyemhernyóknak szabad ég alatti tenyésztése: minek az lőn eredménye, hogy, bár a hernyók nagyobb része elveszett, részint mostoha időjárás, szélvészek, nagy záporok, részint madarak, kivált gólyák és verebek által megemésztetvén: de a néhány, minden viszontagságon átesett s mintegy tiz helyen tojást is rakott hernyólipék lehetőségét bizonyíták kedvező körűlmények közt ezen hasznos iparág szabadbani kezelésének: mert kitűnt, hogy hűvös éjek és esők, bár több napig tartók, ha nem igen sebesek és zivatarral kapcsolvák, nem ártanak nekik [1]. Hasonló próba, szintazon eredménynyel, tételék a bánsági határezredben is még 1808-ban. Legkitűnőbb szorgalmat nyilvánítottak az említetteken kivűl ezen iparágban Baranya megye, továbbá a tóalmási, eszéki, apatini, újvidéki és palánkai tenyésztő intézetek [2]. A fő-igazgatóság Eszéken létezett, innen küldeték a már nagy részben legombolyított selyem Budára a kir. kamarához. 1822-ben egyedűl az Apatinban beváltott selyem 150 mázsát tőn; összesen pedig az apatini, újvidéki és palánkai intézetekből átvett galétákért 20,000 pftnál több fizetteték [3]. Versecz és vidéke 1825-ben körűlbelűl 155, Fehértemplom pedig vidékével ugyanazon évben mintegy 450 mázsa galétát adott el a kir. selyemhivatalnak [4]. A kormánynak buzgalma azonban, minél fogva hernyótojást ingyen osztatott, a szorgalomra jutalmakat, érdem- s folyó pénzből állókat hirdetett, a beváltandó galéták árát fölemelte, több helyeken haladásnak indíták ezen iparágat. Hálával említendő egyebek

[1] Csaplovics: Archiv. 1, 398.

[2] L. ezekről bővebben Vateränd. Blätter 1808. l. 44 és 219—1811. l. 271. — 1812-ki 102-ik számot.

[3] Kunits: Topogr. Beschr. Ung. 1. 258.

[4] Ismertető 1839-ki 1-ső félév 47-dik szám.

közt az ország nádora, József főherczeg elnöksége alatt alakúlt selyemtenyésztési választmány, melynek buzgalmát mind a katonai határszéleken, mind az ország alsóbb megyéiben a legszebb siker jutalmazza. Káros volt azonban ez ügyre a bécsi közönséges udvari kamarának azon rendelménye, minélfogva az, ezen iparágra tett költségek némi helyrepótlását eszközlendő, a gubacsok beváltását 1827-ben Hoffmann és Goldstein bécsi tőzséreknek tíz évre haszonbérbe adá s így a régibb 1806-tól fogva divatozó concurrentia által történt beváltást [1]) megszünteté. Ámbár ezen intézkedés a szerződés kivételei s föltétei miatt egyedárusággá nem válhatott, miután galetákat szedni, eladni, gombolyítókat s fonókat állítani, e mellett is mindenkinek megengedtetett; a gyakorlatban mégis több nehézségekkel terhelte a tenyésztő közönséget: nem állíttattak fel t. i. mindenütt, hol ezen iparág épen legszorgalmasabban kezeltetett, beváltó hivatalok, minélfogva galétáit a tenyésztőnek néha nagyobb távolságra is kellett szállítnia; azonkivűl a gubacsok osztályozásában nem ritkán csalások is történtek, miután a haszonbérlők eltávozván a szerődés értelmétől, mely a gubacsok minőségére nézve csak három osztályt állított fel s azok szerint rendeli osztatni a meghatározott jutalmakat, közönzégesen hét osztályt s ezek szerint különböző beváltási árt szabtak volt ki. E nehézségektől indíttatva, a bánsági s Arad és Békés megyék, kebelökben kezdék a galétabeváltást és legombolyítást kezeltetni.

Az álattenyésztés többi ágai: a méh-, sertés-, szárnyas- stb. állat-tenyésztés e korszak történetében különös említést nem érdemlenek; általánosan mondhatni, hogy a nép szaporodása, a mezei gazdaság körűl tett javítások, a kereskedés élénkűlése ezen iparágakat is gyarapította.

---

[1]) Demian: Statist. 4, 2, 138.

II. Bányászat.

Magyarország bányái régtől fogva négy kerületre osztvák: 1. az alsó, vagy selmeczi; 2. a felső, vagy szomolnoki; 3. a nagybányai; és 4. a bánsági bányakerületre. A fönebbi szakaszokban csak egyes bányák történetét, az azokban, vagy az egész bányaügyben tett nevezetesb javításokat említettem. Úgy tartom, nem leszen itt helyén kivűl, mind a négy kerület rövid, általános leirását adni.

1. Az alsó-magyarországi kerülethez tartozik a hét kir. bányaváros: Selmecz, Körmöcz, Beszterczе, Béla-, Baka-, Új- és Libetbánya. Kormányoztatik a selmeczi főkamara grófi hivaltaltól. Legnevezetesbek e kerületben a selmeczi és körmöczi arany s ezüst bányák. A selmecziek hét főágra szakadnak, melyeknek számtalan aknái és kútai vannak. A kamara itt 125 kukszát vagy bányarészvényt bir, magánosok pedig két egészet és több tizenketted részt. Ezen bányákban összesen 4000—5000 ember foglalkodik.

A körmöczi bánya két főágra szakad, alsó- és felsőre, melyek ismét több aknákra s menetekre osztvák. Nevezetes a körmöczi bányákban a Túrócz megyéből tíz mérföldnyiről mesterségesen készűlt vizszármaztatás, melyet hajdan egy, bizonytalan melyik, esztergami érsek készíttetett. — Az aranyat magokban foglaló ezüstérczek az egész alsó bányakerületben három ezüst kohóban, Körmöczön, Beszterczén és Sernoviczon, az ezüstös ólomérczek pedig a selmeczi és bélabányai ólomhutában választatnak el és tisztíttatnak meg, a rézérczek pedig a tajovi választóhutában, honnan a beszterczei rézhámorokba szállíttatnak s ott homorú s vert művekké dolgoztatnak fel. Mivel minden e kerületi ezüstércz aranyat is foglal magában, mielőtt amaz pénzzé veretnék, Körmöczön új választás alá vettetik, a tajovi kohókból szállított tiszta ezüstöt kivéve.

Ezen kerületi ezüstércz évenkint középszám szerint 60,000 markára, az arany 1500 markára megyen. Egyike a leggazdagabb éveknek volt 1780, melynek jövedelme 92,267 ezüst és 2429 arany markát tőn, miből összesen 3,043,000 forint veretett. Az e kerületben kiásott ólom évenként 10—12,000, az ezüstös réz 3000, a nem ezüstös 1200, a kipőrölyzött vas 35—40,000, aczél 1000—1500, dárdany 1500—2000, galiczércz 150, bányazöld 40—50 mázsát tesz. A kir. pénztári bányák-, kölyűk-, kohók-, huták- s egyéb műhelyekben 10—12,000, összesen pedig az egész kerületben, a magánosok műhelyeit is ide számítva, körűlbelűl 20,000 ember dolgozik.

2. A felső vagy szomolnoki bányakerülethez tartoznak a Szepes, Gömör, Torna, Abaúj, Sáros, Zemplén és Borsod megyékben keblezett bányák. — Nevezetesb bányahelyek Szepesben Szomolnok, Gölnicz, Igló, Schwedler, Krompach, Szlovinka, Paracs, Závadka. E bányákban legnevezetesb ásvány a réz és galicz. Azelőtt a csipke- és vereshegyi rézbányák voltak leggazdagabbak; 1750-től kezdve pedig a szlovinkai 8, a gölniczi 6, a poracsi 2, az iglói 4, s ezek közt különösen a híres János-akna; — ezekből évenként 20—30,000 mázsa réz, és 3—4000 márka ezüst ásatik ki. Gömör megyében, Betlér mellett, az ökörhegyen és Csetnek mellett réz és vas, Nánán kéneső, Dobsán és Szirken vas, Rozsnyón s a gr. Andrásy család birtokaiban és néhány szomolnoki hegyen vason kivűl piskolcz is ásatik s készíttetik. — Abaújban a kassai és jászói vasműhelyek leginkább érdemlenek említést; kisebb jelentékenységűek a javorini Sárosban és a Zemplén s Borsod megyei vasbányák; az utóbbiak közől azonban kivételt érdemlenek a diósgyőriek, melyekből Magyarországban a legjobb vas és aczél kerűl ki; az aczél, ha finomíttatik, oly jó, hogy belőle az angollal vetélkedő órarugonyok, aczéltáblák és ráspolyok (ezek pedig nem mint Rochniczon gépek, hanem emberi kezek

által) készíttetnek. Az iglói, dobsai és rozsnyói vasvermekből festékkobalt is ásatik: századunk elején találtatott ezen ritka, azelőtt csak Cseh- és Szászországban ismert ásvány Aranyidkán és Abaújban, és Brusznón Zólyomban. — Parádon két timsófőzés van, egyik a b. Orczy családé, másik egy társaságé. — Czernovicza helység körében, Abaúj és Sáros határain vannak ama híres opálhegyek, melyek ha czélszerűen munkáltatnának, tömérdek kincset fognának adni, miután az itt napvilágra hozott opál a színek sokfélesége s különös szépsége által minden más, még a keleti s amerikai opált is messze felűlmúlja.

3. A nagybányai kerületnek fő bányahelyei: Nagybánya (Asszonypataka), Felső- s Laposbánya, Oláhlapos, Kapnik és Bajucz s a múlt század végén megnyitott Borsabánya Marmarosban. Arany e kerületben több helyt ásatik; a nagybányai kereszthegyi akna, mely régente igen gazdag volt, de a háborús időkben sokáig elhagyatott s elrontatott, a múlt század közepén kezde egy társaság által ismét míveltetni. Felsőbányán nagy mennyiségű aranyos és ezüstös ólomérez hozaték napvilágra; a kapniki magyar- és ferencz-akna is érdemel a többi közt említést.

Az ezen kerületben nyert érczek felolvasztása a felső- s laposbányai, kapniki és oláhlaposi hutákban és kohókban kezeltetik. Az egész kerületben kiásott ezüst évenkint körűlbelűl 20,000 markát, az arany pedig, mi veretlenűl küldetik a kincstárba, 4—500 markát nyom, rézből mintegy 3000, ólomból 10—12,000, vasból 4000 mázsa kerűl ki. A bánya-, kölyű-, huta- stb. munkások száma összesen 10—12000-re megyen.

4. A bánsági kerületben fő-bányahely Oravicza; itt van az e kerület igazgatóságának is széke: ez alá vannak vetve az oraviczai, rézbányai, szászkai, dognácskai, moldvai, milovai, bogsáni stb. huták és hámorok is. A bányákat e kerületben nagyrészt magános társaságok munkáltatják: az érez azonban a kir. bányahivataltól váltatik be. A dognácskai Simon-Júdás-

akna 1760-tól 1810-ig a leggazdagabb és ritkább rézérczről volt híres; de az utóbbik év táján egészen kimerült. A moldvai rézércz tisztasága és finomsága által kitűnő. Hasonló, de kevesebb a milovai aknákban ásott is. Mind a két helyről a rézgyárakba sárgaréz- és bronszműveseknek szállíttatik. Az ezüstös rézércz azelőtt a tajovi alsó kerületi kohókba szállíttatott; 1795-től fogva az olvasztás és elválasztás bánságban tétetik. A hajdan oly gazdag bánsági bányák újabb időkben csak 6—7000 mázsa rezet, 2000 márka ezüstöt, és 2—3000 mázsa ólmot adnak évenkint. Ezen kerületben összesen 4—5000 ember, nagy részben oláh, dolgozik a bányák körűl [1]).

A szabadítékok, melyekkel a bányászok több századoktól fogva éltek, minők: a tulajdon bányahatóság, mentesség a személyes adótól és katonáskodástól stb.; de melyektől a 18-ik század elején megfosztattak, egy 1820-ki rendelet által nekik nagy részben visszaadattak; minélfogva a bányaügyre ismét várhatni azon jó következményt, hogy a bányászcsaládok, miként hajdan, míg szabadítékaiktól meg nem fosztattak, mintegy öröklőleg megmaradjanak ősi foglalkodásaiknál s gyermekeiket kicsinységöktől fogva szoktassák e terhes munkához. Az említett 1820-diki évben több rendű szabályok bocsáttattak ki a bányaügyben, melyek közől csak azon egyet emelem ki, melynél fogva a fahiánynak, mi kivált a felső vagy szomolnoki bányakerületben már igen érezhető volt s több hámorokat megakasztott, növekedése egy jól rendezett erdőszeti gazdaság által meggátoltatott.

A négy kerületi bányákon kivűl még néhány más, azokhoz nem tartozó, is létezik mind Magyar-, mind Horvátországban. Amazok közől kivált említendők a borostyánkői

[1]) Lásd e bányakerületek bővebb leirását egy jeles értekezésben, Vaterl. Blätter 1811-ki 52—60 számokban; s innét közölve Csaplovics: Archiv 1, 252. kövv. — Demián: Statist. 3, 1, 202. kövv. — Schwartner: Statist.

bányák, melyekben nevezetes a kén-, kevésbbé a rézbánya; készíttetik igen jeles és sok választóvíz és czinober is. — Horvátországban legjelesb a szamobori Borbálaakna; az itt kiásott érczanyagnak minden mázsájából 18—20 font tiszta réz, összesen pedig évenként mintegy 1000 mázsa került ki. Ebből itt azelőtt üstök és kazánok készíttettek; de mivel azoknak nem volt elég kelete, a tulajdonosok (nagy részben a zágrábi káptalan) nyersen adják el a kir. kamarának, vagy megtisztítva s lemezekre verve, részint helyben, részint Triest- és Fiuméban hajókészületekre árultatják. — Végre, ha csak egy szóval is, említendő a sopronyi igen gazdag kőszénbánya.

III. Mesterségek, kézművek, gyárak.

A gyárak és kézművek gyarapítása különféle vitatkozásoknak s fölterjesztéseknek tárgya lőn országgyüléseinkben, mióta azok hiányának okait s a módokat, melyekkel azokat emelni lehetne, megpendítette az 1790-diki kereskedelmi választmány. Mindez azonban igen kevésben vitte előbbre gyár- és kézműügyünket. Némely kedvező körűlmények mellett, mik az ország physikai s iparállapotából, p. a termesztmények s a gyárművekre szükséges nyers anyagok bőségéből származtak, számtalanok voltak az akadályok, részben az országnak a német örökös tartományokkali státusgazdasági viszonyában, s azon rendszerben, melyet II. József adórendszer-tervében elég világosan kifejtett; részben a váltótörvény s evvel együtt a hitel hiányában, részben magában a népben s különösen annak azon lelkületi állapotában létezők, minélfogva mindig csak a kormánytól vetett gátok ellen panaszkodott, mindig csak jogainak visszaállítását követelte, a nélkül, hogy azt, mit a fenálló körűlmények közt mégis mívelnie lehet vala, egész buzgalommal tette volna; ehhez járúlt a nemzet gazdagabb birtokosainak

folyvásti idegenkedése az ipar ezen ágába ereszkedéstől, az egyesűleti közszellem hiánya, s a polgári osztály szegénysége; miknek következése volt, hogy azok, kik a pénzerőnek urai voltak, gyárak állítására hajlandók nem valának; azok pedig, kik ezt megkisértették, nem bírtak elég pénzerővel, kiállhatni azon néhány évigi pangást, mi eleinte a német örökös tartományi hasonló gyárak vetélkedő concurrentiája, a harminczadoktól segített cselei s fogásai [1]) szűltek. Egyik átalános akadálya, mit legelől kell vala említeni, honunk ebbeli hátramaradtának az is, hogy e korban, midőn a külföld a technika és mechanika mezején csodákat teremtett, melyek a népek anyagi állapotát a tökéletességnek oly magas fokára emelték, oly élénkséget s kifejlést adának a népi életnek, honunk még e korban is oly igen csekély haladást tőn e tudományokban s egyáltalán a műveltségben; nem létezett összművészeti iskolánk, nem voltak mechanikusaink, kik a gyárakat fölállíthatták s kezelhették volna, külföldről pedig bejönni senkinek sem volt kedve azon terhek miatt, melyeket a harminczadrendszer a magyar készítményekre vetett, s azon veszélyek miatt, melyek a váltótörvény s hitel hiányából származtak. S így a státusgazdasági és politikai viszonyok a szomszédokkal, a gazdag birtokosok szűkkeblűsége vagy erőfeszítéstől iszonyodó apathiája, pénzhiány, a szomszédoknak, kiknek jóléte Magyarország gyárhiányára volt alapítva, féltékenysége stb. meggyőzhetlen gátokat vetének a netalán találkozó vállalkozónak is elébe.

---

[1]) Skerlec: „Projectum leg. motivatum" czímű, az 1790-diki kereskedelmi választmány irataihoz tartozó, munkájában bizonyítja: hogy a harminczadhivatalok többször segédkezet nyújtottak a német gyárosok cseleinek. Így p. mihelyt észrevétetett, hogy lőgolyók nálunk is kezdenek készíttetni, az ólom váma tüstént 1 százalékkal fölemeltetett. Szintúgy, midőn a magyar cserépedény-gyárak annyira gyarapúltak, hogy a német ilynemű kézművekkel concurrálni kezdettek, az agyag és máz mázsájától a harminczad 1 frt. 80 krral fölebb emeltetett, l. 47. stb.

De mind e mostoha körülmények között mégis csak haladt, bár keveset, e korban hazánk; az anyagi érdekek e hatalmas pezsgésének korszakában, itt ott nálunk is csatlakozott a kevés pénzerőhöz annyi erkölcsi szilárdság, hogy megvívott, s néha és némiben sikeresen, a súlyos akadályokkal. Más részről pedig, bár a rendszer fenmaradt, kissé méltányosabb királyunk is, Ferencz, könnyített némiben, hol és mennyire az összes birodalom hagyományos kormányelvei engedheték, a legsúlyosabb nehézségeken.

Posztó és más gyapjúszövet-kézműveink közt legnevezetesbbé lőn e korszak alatt a gácsi kir. szabadítékos gyapjúszövet és finom posztógyár. E gyárban, mely, mint említők, még Mária Terézia alatt keletkezett, az előtt csak más gyapjúszövetek készíttettek, 1792-ben állíttatott fel néhány posztószövőszék. Szebb élete azonban e gyárnak 1800-tól kezdődik, midőn azt a birtokos, Forgách gróf, részvényekre alapította, mi által pénzerejét növesztvén s munkálkodása körét tágítván, virágzatának alapját megvetette. A tulajdonos gróf a részvények felét egy társaságnak adta át, mely maga s a gróf közt tizenkét évre kötött szerződést. Ez időnek eltelte után a részvények száma s az intézet munkálkodása ismét nagyobbíttatván, új szerződés köttetett. E körűlmények között, melyekhez még egy bölcs igazgatás is járúlt, nőttön nőtt e gyár, mely neméban a magyar tartományokban mind eddig egyetlen s készítményeinek mind mennyiségére, mind minőségére igen jeles. 1807-ben már 10 szövőszéken különféle gyapjúszövetek, huszonötön pedig finom és középszerű posztó készíttetett. A fonás 30 vidéki helységben mintegy 2000 nőt foglalkodtatott. Készítményei összesen mintegy 200—250 vég szövetet s 300 és néhány darab posztót tőnek. Később egy jeles, tizenhat ló erejű gőzerőmű alkalmazása következtében oly gyarapodást nyert e gyár, hogy jelenleg már 6000 vég,

nagy részben finom posztóra s más nemű gyapjúszövetekből is jelentékeny mennyiségre emelkedtek készítményei. A bányavárosokban s föl egész Gácsország határaiig s le Pestig, hol e gyárnak fő rakhelye vagyon, mindenütt igen kelendő e szép és tartós gyármű. — Egy másik posztógyár állíttatott e század elején Kassán, mely annyival inkább nevezetes, minthogy egy fenyítő házzal, melyben a fonás kezeltetett, volt kapcsolatban. Volt e gyárban nyolcz szövőszék, egy kalló és festő kézmű: készítményei középszerű s kevés finomabb posztón kivűl rázsaszövetből, pokróczból stb. álltak. Azon gyapjúszövetgyár, melyet Krisztina főhgnő még Mária Terézia alatt Mosonyban állított, mely aztán, mint említém, brünni gyárnokok birtokába jutott, e kor elején Pozsonyba tétetett át, s e czím alatt: „Pozsonyi fínom posztógyár“ folytatá, de kevés sikerrel, munkálkodását. — A miskolczi posztógyár pedig különféle viszontagságai után e kor alatt végkép megszűnt. Hasonló sorsra jutott a gr. Batthyányi Tivadar által Vas megyében felállított két posztógyár egyike. Ezeken kivűl sok más helyt léteztek még, de kisebb egyesektől kezelt posztó- és más gyapjúszövet-manufakturák, melyeknek néhánya e korban szép gyarapodásnak indúlt: Modrán, Nagyszombatban, Sopronyban, Németújvárt és Kőszegen már fínomabb posztó is készíttetett; különösen Soprony 1808 táján 62 posztógyártót s több, úgy nevezett félmestert (Halbmeister) számlált, kik évenként mintegy 2000 darab posztót, közben finomabbat is, készítettek, minek a szomszéd megyékben, Horvát- és Tótországban is jó kelete volt. Németújvárt 1810 táján körűlbelűl 80 posztógyártó létezett; készítményeik mennyisége azonban kisebb a sopronyiakénál, mit czéhintézetök azon szűkkeblű szabálya okozott, minél fogva egy mesternek sem volt szabad többön, mint egy széken dolgozni. Vannak ezeken kivűl még Szakolczán, Trencsénben s vidékén stb. posztógyártók; az e vidéken készült

művek leginkább a nagyszombati sokadalmakra szállíttatnak s az alvidéki rácz kalmároktól vásároltatnak meg. — Tatán és Gyöngyösön nagy mennyiségű ágy és lótakaró pokrócz készíttetik, Fehérvárt pedig az úgynevezett flanell. Gácson újabb időkben szinte sok s igen szép, az erdélyieket messze felűlmúló ágytakarók is kezdének készíttetni. Méltók még többi közt említésre a horvátországi, többnyire nőkészítményű darócz, és a tótországi szinte nőktől szővött halina és abaposztó, mik a pórságnak igen kedvelt ruházatot adnak [1]).

Kartongyár, a sásvári mellett, mely e korban Puthon bécsi tőzsér birtokába jutott, folyvást gyarapúlt, és évenként mintegy 20,000 embert foglalkodtatott s 55—60,000 darab művet szolgáltatott, csak egy keletkezett Sopronyban, mely 1805-ben kir. szabadalmat nyert volt, s meglehetős állapotban vagyon. Az úgynevezett vatta Pesten, Budán, Szegeden stb. annyi mennyiségben készítteték, mennyi kielégíté a belfogyasztást.

A vászon-kézművekben e kor alatt kevés változás történt; a készítmények mennyisége nagyobbodott; de korán sem oly arányban, minőben a népesség; s a bevitel évenként növekedett, kivált a finomabb vásznat s gyolcsot tekintve. Most is, miként a múlt korban, legszorgalmasabban kezelteték ezen iparág Liptó, Árva, Gömör, Trencsén, Zólyom és Túrócz megyékben, melyek évenként mintegy 10—12 millió réfet készítének. Valamennyit felűlhaladja azonban e kézműben Szepesmegye, melynek lakosai a gyapjúszövés mellett kiváltképen ezen iparágban foglalkodnak; készítményeik mennyisége évenként mintegy nyolcz millió réfre megyen, mik közt már igen szép, finom gyolcs is találtatik. Kár, hogy ezen passiv kereskedéshez szokott nép iparának díját csak felében nyeri meg, másik felét a pünkösd táján ide sereglő örmény és rácz kal-

[1]) Schwartner és Demian: Statist.

márok foglalják el, kik amazoknak vásznát majdnem minden concurrentia nélkül vásárolják meg és szállítják az alföldre. Sok rácz és czinczár szatócs meggazdagodott már ez úton a szepesi vászonból, nevezetesen egy közőlök, kinek lerakója Pesten volt, Szepesben majdnem egyedűl szabta meg a vászonmű árát, s néhány év alatt egy millió forintnál többet aratott[1]). A vászonszövésben is volt e korban némi haladás; az említett Csis Márton találmánya sok helyt gyakorlatba hozatott, s vele a szép, úgy nevezett sávojos szövet. Perger, kecskeméti műtakács (Kunstweber) pedig e kor vége felé egy igen szép szövőgépet talált volt fel; kár, hogy annak ismerte a hazában már jobban el nem terjedt.

A fehérítés nagy részben minden mesterség nélkül a tavak és folyamok partjain kezelteték; voltak azonban több helyen fehérítő kallók is; legnevezetesb volt e tekintetben Rozsnyó, mely huszonegy kallóiban egyedűl a Debreczen és Túr táján szőtt vászonból évenként mintegy 300,000 réfet fehéríte meg.

A selyemmanufakturákban, melyek II. József alatt már szép gyarapodásnak indúltak, nagy csökkenést okozott, kivált a tótországi határszéli ezredek kerületeiben, hol ezen iparág épen legerősebb volt, a török háború. Megakadt ez alatt a budai, most már romjaiban fekvő nagy filatorium is; mit megelőzött még a bellovári gyár, mely eddig a kincstári selyemmanufakturák legnagyobbika volt, harmincznyolcz széken dolgozván; követte ezt nem sokára a csabai. E pangás több évekig tartott, a Ferencz uralkodásának mindjárt elején kitört franczia forradalom s általa hozzánk is elhatott háborús körűlmények miatt. Miután azonban Olaszország Németországtól végkép elszakadt, s ez által a selyemművek-

[1]) Schwartner: Statist. I. 362.

nek Bécsbe szállítása megnehezűlt, a kormány 1808 táján mindent elkövetett, ezen iparágnak fölélesztésére. De ámbár a tenyésztés, mint említők, ezen ápolás által gyarapúlt is, a manufakturákban sokáig pangás uralkodott. Gombolyító legtöbb volt a tót határszéli katonai kerületekben; nevezetesen: a péterváriban négy, a bródiban kettő, a gradiskaiban három; ezeken kivűl voltak még Verseczen, Pancsován és Eszéken is gombolyítók stb. Tulajdonképeni gyárak léteztek még a temesvári-, bellovári- és csabainak megszűnte után Nagyváradon, Pozsonyban és Pesten, s itt külön négy. Mindezek közől legnevezetesb volt a Valeró Tamástól Pesten 1796-ban fölállított, melylyel fátyolmanufaktura is volt kapcsolatban. Ez évenként mintegy 50—60 mázsa selymet dolgozott fel, s 80—100 széket, 3—400 embert foglalkodtatott és némely évben 150,000 frtot tőn forgásba. A más három pesti manufakturák egyikében 6, másikában 13, harmadikban 16 szövőszék volt mozgásban. Ezeken kivűl Pesten még egy harisnyaszövő hét széken dolgozott. Összesen, az elűl említett gyárakéit is ide számítva, 190 szövőszék volt 1804 táján forgásban. Nagy akadályára volt ezen gyárak emelkedésének azon 1804-diki jun. 7-kén költ rendelete az udvari kamarának, minél fogva a magyar gyárosoknak összesen csak hatvan mázsa adaték folyó áron a kamarától az egész országban beváltott nyers selyemből, a többi Budán árverés utján adatván el. A pesti gyárosok folyamodtak ugyan ezen öszveg nagyobbításaért, állítván, hogy egyedűl az ő gyáraik 114½ mázsát volnának képesek évenként feldolgozni; de kérelmök sikeretlen maradt. Sőt később, midőn a tenyésztő állomások leggazdagabbjai, a tóthatárszéliek, egyeseknek bérleltettek ki, azokat többnyire bécsiek foglalván el, maga a kamara sem váltott be egyéb helyekről annyit, mennyit a pesti gyárosok kivántak; például 1806-ban a kamarától beváltott mennyiség mindössze csak 1893 fontot tőn.

Ennek következtében pedig kénytelen lőn a magyar gyárnok harmadik kézből drágán vásárlani a nyers selymet, miért is a pesti gyárak, az egy Valeróét, mi három veszélyes válság után végre gyarapodásban van, kivéve, mind megszűntek; hasonló sors érte a nagyváradit; a pozsonyi pedig szalaggyártásban teng [1]). Újabb időkben emeltetett egy selyemszövetgyár Pécsett, mely szép sikerrel biztat.

Tulajdonképeni bőrgyár — miután egyes timárok kézműveit olyannak nevezni nem lehet — honunkban e korszakig nem létezett. Első volt e nemben a Kemniczer Jánostól 1799-ben Pesten fölállított, mely tiz év múlva Kehrer testvérek czége alá jutott; e gyár kitűnő jóságú mívei az ország minden vidékein kelendők valának. Követte ezt 1808-ban egy másik, melyet Thoma József, Budán, a vízi városban emelt; kir. szabadítékot e gyár 1822-ben nyert. Készítményei közönséges timárművek; rakhelye áll Budán és Pesten, melyekből, kivált a pesti vásárok idején, mindenfelé nagy mennyiség szállíttatik az országba, Erdélybe és Tótországba. Szattyánbőrrakhelye már a század elejétől fogva volt Pesten Pfeifer Károly bécsi gyárnoknak s egész 1813-ig majdnem minden concurrentia nélkül; miután a pesti szattyángyártók, vagy inkább bőrfestők készítménye csekély mennyiségű volt. Első ily nemű gyár volt nálunk a budai, melyet Koher József az említett évben állított s melyre két év múlva szabadítékot is nyert volt. Rakhelye ennek is van Pesten; még némely nagyobb városok esztendős sokadalmaira is, p. Debreczenéire, Szegedéire stb. szállítja igen kelendő készítményeit. Egy évvel még e gyár fölállítása előtt nyitott meg gr. Dessewffy Samu is egy bőrgyárat Vencsellőn, Szabolcs megyében. Folyóvíz hiánya azonban itt nagy akadályokat vetett e gyár emelkedésének;

[1]) Schwartner és Demian: Statist. — Skerlec: Descriptio etc. és Projectum Leg. motiv.

miért az három év múlva Fintára, Sáros megyében, tétetett által. Szabadítékot e gyár 1823-ban nyert, mi a következőkben állott: 1. Sasczímerrel élhetés; 2. „Cs. kir. szabadalmas gyár" czím; 3. jog inasokat fölszabadítani; 4. mestert tartani s legényeket fogadni melléjök; 5. raktárakat állítani. Ily raktárak Pesten és Kassán állíttattak; a készítmények kelete mind a kettőben élénk volt. Kordován csak Pesten és Szepesben készítteték; minőségére ez is annyival alábbvaló a török ily neműnél, hogy a vizet ennél kevésbbé állja ki. Jelentékeny volt a fiumei 1771-től fogva fenálló bőrgyár is, mely nevezetes mennyiségű művet készített, p. már 1798-ban 850 mázsát. Nevezetes e bőrgyárak tárgyában az, hogy azok a készítendő bőr egy részét Bécsből hozatják, mert ott czimeresb ökrök vágatván le, bőreik is jobbak és nagyobbak [1]).

A fiumei, még Mária Terézia alatt emelt czukorgyár e korban már igen jelentékeny volt. A múlt század végső tizedében, gr. Batthyányi Vincze szerint [2]), a gyárkellékekre évenként mintegy 800,000 frtot, a vám- s harminczadokra fél milliót, a napszámokra 120,000 frtot, levélvitelbér fejében 1000 frtot költött s évenként folyvást 300 embert foglalkodtatott. A készítmény mennyiségét, u. m. a gróf, mely nem is mindig egyenlő, a gyárigazgatók nem szívesen teszik nyilvánossá. Demian szerint 1790-től 1800-ig az évenkénti készítmény középszáma 35,000 mázsát tőn [3]). A czukorgyártással e korszak alatt már Magyarországban is több próbák tétettek; legelső volt a sopronyi gyár, melyet 1794-ben Nagy és társa állított fel, alkalmasint a Soprony mellett nem rég fölfedezett kőszénbányából könnyen és olcsón szerezhető tüzelőtől biratván e vállalatra. E végre egy szép épület emelteték; s nem is egyéb

[1]) Kunits: Topogr. Beschr. Ung. 1, 152, 154, 178, 231.
[2]) Das Ungr. Küstenland 27.
[3]) Statist. 3, 2, 210.

kivántatott annak virágzatára, mint ügyes mívesek, számos részvényesek és jó kelet. De mind ez, úgy látszik, hiányzott, mert egész 1804-ig nem juthatott a gyár kellő folyamatba, midőn azt Kuhn Kristóf haszonbérbe vevén, élénkebben megindítá. Első években csak úgy nevezett kandis-czukrot készített; 1808-ban kezdett végre fehér czukrot is gyártani. E gyár azonban ügyes munkások és részvét hiánya miatt a haszonbérlőnek minden erőködése mellett sem juthatott erősebb lábra [1]. 1825 táján évenként mintegy 1200 mázsa czukorlisztet gyártott, miből 400 mázsa kandis, 300 mázsa fehér czukor és 12 akó rhum készűlt. Nagyobb szerencsével kezdett e kor végén czukrot gyártani burgundiai répából Lacsnyi Miklós és hg. Odescalchi, ki Dombasle franczia, a híres Roville növendéke által állíttatott föl egy czukorgyárt. A répaczukorgyártást azonban már több helyt is szerencsés sikerrel megkisértették e kor végén az országban.

Papirosmalom létezett Szepes, Sáros, Bereg, Abaúj, Gömör, Hont, Liptó, Túrócz, Trencsén, Nyitra, Nógrád, Pozsony, Pest, Baranya, Bihar és Borsod megyékben, összesen mintegy negyven, melyek azonban még nem szolgáltatnak sem elég művet a belfogyasztásra, sem oly jót, mint csak az osztrák papirmalmok is. A fiumei Smith és Meynier-féle azonban, kivált a kor végén, igen jó hírre jutott nem csak nálunk, hanem a német örökös tartományokban is. A pozsonyi gyárban szép burnószelenczék készíttettek. Pesten pedig egy papirmárványzó kezdette meg e korban kézművét.

Olajgyár, mely e nevet, saját értelmében, megérdemlette volna, e korszakig nem csak Magyarországban, de az egész monarchiában sem létezett; ámbár nálunk számos helyeken üttetett olaj, repeze-, kender- s lenmagból, de mindenütt

[1]) Magaz. für Gesch., Statist. u. Geogr. d. österr. Staat. 2. 195.

kicsinyben. E korszak alatt azonban hazánkban már több s ezek közt néhány jeles gyár emeltetett. Első volt, melyet még a múlt század végén bizonyos Eger állított Pesten, melyben sok és részben finom asztali olajt készített, kender-, len- és répamagból: 1805 táján mázsája a selejtesebbnek 48, finomabbnak 75 fton kelt. Nevezetes a század elején a Károlyi gróftól H.-M.-Vásárhelyen felállított olajgyár, melynek a csak egy vagy két lótól mozgásba hozott, mintegy tizenöt kölyűje leginkább repczéből körűlbelűl 2000 mázsa finom olajt sajtol (1820-ban 80 fton kelt mázsája). Az épület, mely más nagyszerű erőművekkel kapcsolatban áll, igen jeles. E korban állíttatott fel továbbá a kis-szántói, Bihar megyében, hol különösen napraforgó virágmagból igen ízes olaj gyártatik: a pozsonyi, melynek 1809-diki év adott létet; az ercsényi b. Litientől emelt s b. Eötvöstől még jobb karba állított, mely több más erőművekkel áll kapcsolatban. 1822-ben pedig Mautner és Guggenheim nagy kereskedők Pesten egy olajfinomító gyárt (Ölraffinerie) állítottak, s részére a következő évben kir. szabadítékot is szereztek. E gyárban kevés üttetik, hanem csak finomíttatik a vidéki malmokból beküldött olaj, s ez nagy mennyiségben, hetenkint mintegy 200–250 mázsa. Rakhelye Pesten és Bécsben vagyon. — A Túrócz és Árva megyeiek készítenek terpentin és fenyűmagolajt is, melylyel nem csak az egész monarchiát, hanem Németországot is bejárni szokták.

A pálinkának s égettbornak minden nemei gyártattak már honunkban. Az igen számos pálinkagyárak közt különösen említést érdemel gr. Forgáché Újlakon, Nyitra megyében, a gr. Andrássyé Bethléren Gömör megyében, mely 1804-ben állíttatott, újabb időkben pedig gróf Andrássy György által igen tökéletesíttetett; továbbá a piliscsabai, a pozsonyi, ercsényi s kivált az igen nagy keletű fiumei rosolisgyár. Igen jeles a gr. Károlyi Lajostól Csongrád melletti majorjában

1823-ban emelt pálinka-gyár is, melynek szép gépelyzete egészen angol idomú s gőzzel dolgozik. Ily nemű a kor végén több helyt állíttatott a felső vidéken. — Eczetgyár, mi eddig szinte nem létezett, e korban több állíttatott fel Soprony megyében, Pozsonyban, Pesten stb.

A burnó, vagy tobákgyárakat igen gyarapítá a dohánynyal ezen alakbani élésnek mindinkábbi terjedése. Legnagyobb mennyiséget készít a fiumei gyár, mely már 1797-ben is 10,000 mázsa, szegedi és pécsi dohányból készűlt burnót szállított Olasz- és Törökországba; továbbá a pesti, kassai, pozsonyi, leibiczi Szepességben, nagy hajmási Baranyában, ujvidéki stb., melyek már a hont untig kielégíték. A sárga burnógyárak közt legjelesebb volt a kolozsvári, sarudi és fűzesgyarmati.

Pereden, Pozsony megyében, 1790-ben állíttatott fel izacsgyár, melyben évenkint mintegy 300 mázsa festék készíttetett a honi gyárak számára. A késmárki, Pfeiffer állította magyar indigógyár azonban megszűnt lenni.

A finomabb kalapgyáraknak is e korszak adott lételt hazánkban; az előtt egyedűl bécsi kalapok viseltettek. Első volt e nemben a kassai, melyet Gebrecht állított, követték nem sokára a pestiek, a pozsonyi, szegedi, stb.

Nagy gyarapodást nyert e korszak alatt a sajtkészítés, mit sok helyt olaszok kezeltek. Sajt honunkból Fiumén át legelőször vitetett ki 1780-ban s csak 193 mázsa; 1802-ben pedig a kivitel e réven már 13,075 mázsára emelkedett. — Viaszgyár, minthogy a kivitelvám az örökös tartományokba igen nagy, s nevezetesen a fehér viasz mázsájától 8, a gyertyáétól pedig 16 ft. volt, s így ezen czikk egyedűl a nem nagy belfogyasztásra szoríttatott, jelentékenyebb nem állhatott fel; voltak ugyan már minden nagyobb városban mézeskalácsosok; de ezeknek kézművе, az egy rozsnyóit kivéve, nem

érdemli a gyár nevezetet. — A szappankészítés Debreczenben és Szegeden folyvást jelentékeny volt, az elsőnek készítményei évenként mintegy 7000 mázsát tőnek. — Hamuzsír több helyt készíttetett, kivált a dunántúli vidékben; legnevezetesb a gr. Festetics tolnai, és b. Orczy erdő-kövesdi gyára Hevesben.

A hajógyártás tökéletesbűlésének nem lehet eléggé örvendenünk. Mária Terézia alatt még nem találtatott, ki az általa a belföldi gyártás előmozdítására behozott két rajnai hajó mintájára egyet készített volna, mind a mellett is, hogy a mesternek különösen 100 arany jutalmat igért. E korszak alatt azonban az ébredező kereskedés ezen iparágat is gyarapította. Legszebb hajókat készítettek Titelen a sajkás ezred kerületében, nem csak a katonaság, hanem a bánsági búzakereskedés számára is. Vetélkedett ezekkel a szegedi, helyben úgy nevezett superek készítménye, kik közt néhány évek előtt legjelesb volt bizonyos Ábrahám. Az itt készűlt hajók némelyike 8000 mázsánál is többet bir, közönségesen cserfából épittetnek, szépek s tengeri alakúak. 1800-ban egy 8200 mázsát biró épült a kir. udv. kamara számára; de minden eddigi műveik közt, bár nem legnagyobb, de legszebb volt azon két vizmérésekre és szabályozásokra rendelt hajó, melyek, ha emlékezetem nem csal, 1825-ben bocsáttattak a Tiszára. Jelesek még a sziszeki hajógyár művei is. Ezeken kivűl készíttetnek hajók Új-Aradon, Komáromban, Baján, Újbecsén, Váriban, Beregben; ez utólsó helyen leginkább a sószállításra stb. E kor végén próbát tőn Pesten gőzhajóval Lidemann; de oly sikeretlenűl, hogy minden reáforditott költségei haszon nélkül vesztek el. — Ezen kivűl különféle más faművek is készíttettek az ország több vidékein, kivált a Garam, Urna, Vág, Bocza, Potócz, stb. folyamok mellett. — Említést érdemelnek a diós-győri kulacsok, légelyek s úgy nevezett

vörös gyurkók. — A budai, még e korban is egyetlen, hintógyár folyton gyarapodásban volt.

Az ásványanyag-gyárak közől a következők érdemlik a kiemeltetést: a több helyt létező salétrom-főzések, melyek közől legnevezetesbek a bihari, szabolcsi és szathmári, b. Vay birtokában lévők; ezek összesen mintegy 120 kazánra dolgoznak. Az e helyeken főzött salétrom Debreczenben és Kállón tisztíttatik meg. Az allibunári salétromgyár, a bánsági határszéli kerületben, évenként mintegy 260 mázsát készít. Vannak még ily gyárak Fehérvár, Mosony, Soprony, Somogy és Zólyom vármegyékben. — Lőporgyár e korban a Rába, Urna és Temes folyamok partjain több létezett; készíttetett lőpor Budán és Monostoron is Pest megyében. — Timsó legtöbb készíttetik Bereg megyében, hol öt ilynemű gyár létezik, melyeknek évenkénti készítménye körűlbelűl 13,000 mázsára megyen. Parád mellett pedig Hevesben, a b. Orcziak gyára évenként mintegy 800 mázsát szolgáltat; a másik ugyanott létező gyár, mely egy társaság birtokában vagyon, fa szűke miatt e korban csak 2—300 mázsát készített évenként. — Igen szaporodtak e korban a sziksó- és szóda-gyárak. Szegeden e kor elején csak egy létezett, végén pedig már három nagy kiterjedésben dolgozott. Szabolcsban Manueli több helységben összesen 28 kazánra dolgoztatott; a derecskei, Biharban, évenként mintegy 200 mázsát készített. A hamuzsír-gyárak fahiány miatti csökkenésének következtében a tiszta sziksó nemcsak az örökös tartományokban, hanem a külföldön is igen keresetté lőn.

A számos, kivált Gömör, Bars, Pozsony, Nyitra, Nógrád, Soprony, Heves stb. megyékben létező cserépedény-kézművek mellett különös említésre méltók a budai, holicsi, kisbéri, pápai, tatai, gácsi és pondjeloki, majolika és a kassai kőedény-gyárak. A holicsi gyár, mely 1790-ben 50,000 ftnyi művet készített, s körűlbelűl 100 munkást foglalkodtatott, az agyag- és mázra

vetett nagy harminczadok miatt e kor elején igen megcsökkent volt, míg végre egészen megszűnt; csökkent továbbá a gácsi és pondjeloki is. Virágzatnak indúlt ellenben a pápai; e gyárt 1802-ben Schneller és Postbichal emelték; 1810-ben különféle viszontagságok után Winter Mátyás vette azt által, s pár év alatt annyira gyarapúlt igazgatása alatt, hogy 1818-ban az 56,000 frtnyi készitményeiből 50,000 forintnyit adott volt el. Még nagyobb kiterjedést nyert a kassai, melynek művei az egész országban kelendők s mintegy 100,000 forintot tesznek forgásba. Említendők itt a pipagyárak is, melyek közt a selmeczi, e korban emelt, kitűnő jóságú műveket szolgáltatott; a debreczeni mintegy 140 mester évenként körűlbelűl 11 millió darabot készít stb.

Üveghuta e korban már mintegy 30 létezett az országban, melyekben azonban finom üveg, minő p. a cseh és velenczei, egyikben sem készitteték. Tűkörgyár csak kettő emeltetett Pesten és Pozsonyban, ezek is csak kicsinyben kezelték munkájokat. Irón Pesten és Pozsonyban készittetik, de a szükség nagyobb részét Bécs pótolja. Spanyolviasz, miután a sopronyi ilynemű gyár kevés ideig tarthatta fenn magát, egyedűl Pesten készűlt stb.

Az érczczel foglalkodó kézművek, az anyagnak bősége mellett, nem gyarapodtak eléggé. Arany- s ezüstműveseink elég nagy számmal voltak ugyan a nagyobb városokban; de ezek, pár pestit kivéve, mind kicsinyben űzték kézművöket; az ékszeráruk nagy részben még most is Bécsből hozattak. Ugyanez mondandó a sárga- és vörösrézművesekről is. Talajdonképeni rézgyár csak három létezett: Csiklován Krassóban, Nagybányán és Vas megyében gr. Batthyányi uradalmában, melyek azonban az elsőn kivűl csak aprólékos míveket, gyertyatartókat, gombokat stb. készítettek. A beszterczei melletti, szomolnoki és poracsi rézhámor csak lemezeket szolgáltatott.

Nagyobb számmal voltak a vasműgyárak. Nevezetes a hradeki, 1810-ben a stájerhoniak mintájára emelt vasmű és fegyvergyár. Nagy reményektől bíztatva állított fel 1794-ben egy társaság aczélgyárt a murányi erdőkben; de a remények csaltak: néhány év múlva a gyár megakadt, s helyén csak vashámor maradt. Öntött vasműveket a bogsányi gyár készít, mely azonkivűl konyhaedényeket is szolgáltat. Ezeken kivűl számos vashámorok léteznek a bánya-kerületekben; egyedűl Gömör megyében 49, melyek közt a gr. Andrássyéi igen jelesek; ezek összesen mintegy 100,000 mázsát szolgáltatnak stb. — Méltók végre az érczműkészítők közt említésre a pesti, budai stb. harangöntők és bronszgyártó Soyka Mátyás, ki kicsinyben, de szép bronszműveket készített Pesten, s nálunk e kor végeig egyetlen volt ezen iparágban. Sodrony, ezüst Pesten és Pozsonyban, réz Gölniczbányán és Beszterczén, vas Temesváron stb. készíttetik [1]).

A városi mesterségeket s kézműveket illetőleg, senki sem fogja ugyan tagadhatni azoknak gyarapúltát; de az is igaz, hogy ezen haladás kevés városnak tulajdonítható; azon arányban pedig egynek sem, melyben Pestnek. E város mindinkább középpontjává lőn a nemzeti iparnak, s bár mindenben nem tette is még nélkülözhetővé Bécset, sokféle kézműben kielégítette már az ország nagy részét, mik azelőtt Bécsből szállíttattak. P. butorok, kalapok stb. e kor végén épen oly jók készűltek már Pesten, mint Bécsben s oly mennyiségben, hogy fölösleg volt volna a szállítás Bécsből. Az 1792-diki számítás szerint, miként fönebb előadám, kalmárokkal együtt összesen mintegy 905 czéhbeli kézműves létezett. Az 1807-diki összeirás pedig a kalmárokkal együtt már 1416 czéhbeli mestert, 3472 legényt és

[1]) L. ezekről a gyárak- és kézművekről Schwartner és Demián Statistikáit. — Skerlec: Descriptio etc. — Kunits: Topogr. Beschr. — Csaplovics: Archiv és Gemälde v. Ung. — Tud. Gyüjt. több köteteit.

974 inast mutat elő. Megkimélem olvasóimat a részletes fölszámlálástól, csak azt jegyzem meg, hogy ezek közt egyedűl a mesterek száma mintegy ezerre megy, mi a fönebbi évben még nem tőn nyolcz százat; külön kézmű pedig szakra nézve, 1807-ben mintegy 110 létezett, s kezelőik közt már olyanok is, kik a külföldihez szokott finyásabb izlést is kielégíthették. Még szembeszökőbb a kézművesek szaporodása 1807 után: az 1836-diki összeirás szerint 143 szakban 2332 kézműves mester létezett.

A kereskedés élénkűlése mellett egyik főoka volt a mesterségek gyarapodásának, a czéhek szabályozása. Józsefnek e czéheket eltörlő rendelménye a többiekkel visszahúzatott ugyan 1790-ben: de II. Leopold nemsokára megújította mindazon törvényeket, melyek a czéhek visszaélései ellen régiebb időkben alkottattak. Ferencz pedig 1805-ben egészen új czéhszabályokat alkotott. Igaz ugyan, hogy még ezek sem valának mindig képesek a szűkkeblűségnek minden concurrentiát kizárni törekvő titkos fogásait és cseleit meggátolni; de ez a törvény- és helyhatóságok gondosb felügyelete mellett e korban sem oly általános, sem oly hatékony akadály nem volt már, hogy az ipar gyarapodásának nagyobb gátokat vethetett volna. Mind a mellett is igen kivánatos, hogy ezen, a középkor bélyegét viselő, természeténél fogva szűkkeblűségre hajló s azért abból soha ki nem vetkezhető intézet eltörűltessék.

A kereskedés története.

E kor, melyben Európa kereskedése oly nevezetes, egész országokat megrázkódtató válságokon ment volt keresztűl, honunk kereskedésében is korszakot alkotott. Egyebek közt különösen három körűlménynek volt arra állandó s elhatározó hatása. Az első: a közlekedésnek megkönnyítése az ország külön vidékein épített száraz és vizi útak által; a második a manufakturák és gyárak némi emelkedése és tökéletesbedése, minélfogva több czikkek,

melyek eddig egészen passiv kereskedés tárgyai voltak, már benn készíttettek, s ha nem mindenben pótlák is az ország szükségeit, a bevitelt kevesbíték, a nyereséget nagyobbíták; a harmadik végre, mi kereskedésünket általánosan élénkíté, azon engedmények voltak, melyekkel a kormány a harminczadi sorompókat egynémiben tágitván, kereskedésünknek szabadabb mozgást engedett. Ezekhez kapcsolhatni még azt is, hogy mióta II. József az elszigetelési rendszert felállította, s ennek következtében az osztrák tartományokban sok gyárak emelkedtek, azóta nyers termesztményeink néhányai iránt mindinkább sűrűdött a kérdezősködés. Voltak ugyan ezeken kivűl még más körűlmények is, melyek kereskedésünknek e kor némely részeiben különös élénkséget adának; de ezek, minthogy egyedűl az Európában dúlongó háborúk következményei voltak, csak néhány évekre s némely czikkelyekre hatának. Azonban mégis ezen háborús idők juttaták a magyar termesztményeket a világkereskedésbe. De lássuk e körűlményeket egyenként.

Kereskedési utaink e korszak alatt általán véve némileg megjavíttattak s néhány újjal is szaporíttattak. Pesttől, kereskedésünk középpontjától, sugárokként vonúlnak szét az ország külön részeire kereskedési útaink. Igaz ugyan, hogy azok Pestnek határival nagy részben megszűnnek jók lenni; de nagy nyereség volt már az is, hogy legfőbb útunk; mely Pesttől felfelé, Győrön, Mosonyon és Sopronyon keresztűl Osztrákországba vonúl, általán véve meglehetős állapotba helyeztetett. A többi főutak: Kassán, Eperjesen, Lőcsén és Késmárkon keresztűl Gácsországba; Pesttől Nagyváradon, vagy Szegeden és Temesváron keresztűl Erdélybe; Szegeden, Eszéken, Újvidéken, Zimonyon át Törökországba; Nagy-Kanizsán át Horvátországba, s Károlyvároson keresztűl a tengerpartokra; Székes-Fehérváron keresztűl Stájerországba, Triesztbe stb. nem voltak

ugyan még mind és mindenütt kijavítva; sőt némelyek, például Pestről Debreczenbe és Szegedre s innét Temesvárra és Zimonyba, helylyel-helylyel a legtürelmesebb utazónak kedélyét is fölingerlék; de mégis a legtöbb vonalokban több gond fordíttatott utainkra, mint eddig; néhol pedig, kivált a felső vidéken, azok már igen jó karba is állíttattak. Így Árvamegye a század elején nagy költséggel jó utat készíttetett kebelén át Gácsországba; a herczeg Kohárytól készíttetett, Muránytól Szepes megyéig vivő kereskedési út, már azért is méltó említésre, mivel kevés költséggel hozatott létre: figyelmesekké tétetvén t. i. a jobbágyak az abból eredő hasznokra, a munka nagy részét ingyen tették. Követésre méltó példákat adának továbbá az útkészítésben: Arad, Temes, Fehérvár, Veszprém, Szepes, Gömör, Sáros, Abaúj stb. megyék, melyek e kor alatt kivált a főutakat igen jó karba helyezték [1]). Kitűnőleg megérdemli itt az említést a Ludovicea út, melyet a Ferencz csatornai részvényes-társaság Károlyvárostól Fiuméig építtetett. Miután t. i. mind a III. Károly-, mind a II. Józseftől épített s nevöket viselő kereskedési utak még mindig nagy nehézségekkel volnának összekapcsolva, s az óhajtás, a tengerpartokat Magyarországgal kényelmesb út által kötni össze, mindinkább nyilatkoznék: a nevezett társaság 1803-ban báró Vukassovich igazgatása alatt megkezdeté a nagy munkát; mi azonban a háborúk s politikai eseményektől félbeszakasztatván, csak 1812-ben vitetett tökéletességre. Ezen szép és költséges úttal, mely egyike korunk nagyszerű teremtményeinek, három mellék-ág kapcsoltatott össze, melyeknek ketteje azt a vidék nevezetesb helyeivel, harmadika Buccarival köti össze [2]).

Új vizi útat, melynek e kor adott létezést, kettőt mutathat elő honunk s olyant, mely nagyságára s kereskedési hasznaira

[1]) Schedius: Zeitschrift 1802. 2. 286. — Schwartner: Statist.

[2]) Csaplovics: Archiv 1. 123. — Schwartner 1. 432.

minden eddigieket messze felűlhalad. Egyik s nevezetesb a Ferencz-csatorna, Bács megyében, mely Monostorszegtől Földvárig $14^{1}/_{2}$ mérföldnyi vonalban a Dunát a Tiszával összeköti. E csatorna, mely az alsó-magyarországi kereskedésnek egészen új, az előbbinél 47 mérfölddel rövidebb s biztosabb utat nyitott, egy részvényes-társaságtól 1793-ban kezdett építtetni s 1801-ben elkészűlvén, a következő évben megnyittatott. E tíz öl szélességű s 4—5 öl mélységű csatornán a legnagyobb dunai hajók is járhatnak; 1813-ban egy 9960 mázsával terhelt hajó minden nehézség nélkül ment rajta keresztűl. Mily hasznára vált kereskedésünknek e csatorna mind a só- és épületfának a Tisza és Maros erdős vidékéről, a gabnának és bányatermékeknek a temesi bánságból, végre a törökországi áruknak Zimonyból Pestre szállításában, eléggé kitűnik abból, hogy megnyitásától kezdve 1818-ig 10,723 terhes, és 4937 üres hajó úszott rajta keresztűl; amazoknak terhe összesen állott 18,102,338 mérő gabnából, 679,089 akó borból, 3,195,226 mázsa sóból, 51,346 mázsa érczből, 1,598,789 mázsa fából, 1,035,039 mázsa dohány-, bőr-, gubacs-, kőszénből stb., összesen 17,964,266 mázsából [1]. Nem kevés hasznára válandott kereskedésünknek azon csatorna is, mely a század elején Bécstől Sopronyon és Győrön keresztűl a Dunáig terveztetett; de a munka háború-gondok által félbeszakasztatván, csak a határszélekig vitetett. — Továbbá nem csekély hasznot hajtott a Stájerországgali kereskedésben a Mura folyamnak, 1814—1817-dikig véghez vitt szabályozása, mi által nemcsak a vidék megmentetett a kiöntésektől, hanem a vizi út is megkönnyíttetett s mintegy 9000 öllel megrövidíttetett [2]. A Szávának $8^{1}/_{2}$ mérföldön általvitt szabályozása pedig azt a hasznot adá, hogy azóta a nagyobb hajók is

[1]) Lásd bővebben Csaplovics: Archiv 1, és Gemälde von Ungarn 1. — Schwartner: Statist. 2. kiad. 1. 431. — Schedius: Zeitschrift 1804. 5. 124.

[2]) Csaplovics: Archiv 1, 107.

Raguzáig úszhatnak, melyekről az előtt már Sziszeknél kisebbekre kellett a terhet rakni [1]). Hasznossá válandott a Kulpa szabályozása is Bródig, mit a Ferencz csatornai társaság 1800-ban tervezett; de különféle okokból a Ludovicea száraz út építésével váltott fel [2]). — Azon tervek pedig, melyek a Dunának a Tiszával Pesttől Szolnokig és Pesttől Szegedig összekapcsolását tárgyazák, s melyek elsőjének Balla Antal Pest megyei, másikának Vedres István Szeged városi, mérnökök valának szerzői; emez részvétlenség, amaz lehetetlenség miatt (a mérésekből kitűnt, hogy Pest és Szolnok közt nagy hegyhát emelkedik) nem létesűltek [3]).

Utaink mellett a hajózás és fuvarozás is megjavíttatott. Emezt illetőleg az ország külön vidékein létező jó fuvarosokat [4]) mellőzve, csak a Ludovicea úton s a Pest és Bécs közt jó karba állított fuvarozást emelem ki. A hajózásra nézve pedig igen hasznos lőn a komáromi 1807-ben, kivált Csep Zsigmond buzgalma által alakított hajókármentő társaság, mely Pesten, Mosonyban, Baján, Monostorszegen és Török-Becsén állított ügyvivőségeket, s több rendű hajókon szállításokat is tesz a Dunán az egész országon keresztűl. — Dicsérettel említendő végre Ferencz királynak azon rendelete, mi szerint a közlekedés könnyítésére nem csak a posták annyira megszaporíttattak, hogy már minden, csak kissé nevezetes város is bir olyannal, hanem 1804-ben sürgöny (Diligence) is állíttatott fel a kereskedés fő útain.

Törvényhozásunk e korszak alatt figyelmének különös tárgyáúl tűzte ki a honi kereskedést, s bár a fennálló rend-

---

[1]) K. Franz Polit. Gesetzb. f. d. österr. Erbl. 16, 132.

[2]) Schwartner 1, 432. Schedius: Zeitschrift 1, 125.

[3]) Vedres István Tisza s Duna közti csatornáról írt munkája. Szeged, 1805.

[4]) L. bővebben Csaplovics: Gemälde 2, 112. kövv.

szert s politikát meg nem változtathatá, ennek szellemét még is sokban megszelídíté s többféle engedményt eszközle ki annak előmozdítására. Az 1790-ki kereskedési választmány munkálatai nem tárgyaltattak ugyan a háborús körűlmények miatt igen rövid országgyülésekcn; de mégis mindenikében, s nagyobb nyíltsággal és elhatározottsággal, mint valaha, szóba hozatott a kereskedés ügye s követeltetett a nemzet megsértett joga. Az elv, mi szerint Magyarországnak mint szabad, az örökös német tartományoktól független országnak tökéletes joga van a szabad kereskedésre, minél fogva a vámszabályozás egyedűl a törvényhozáshoz tartozik, — mindinkább s határozottabban kifejeztetett és sürgettetett. Ferencz király, ki a háborúk súlyos korában annyi tanuságait vevé Magyarország fejedelme iránti hő ragaszkodásának, s az akaratnak, az ország tehetsége szerint arányosan részesűlni az összes monarchia terheinek viselésében, át kezdé valahára látni alattvalói kérelmének jogosságát; s bár a fennálló, mélyen gyökerező s azért rázkódtatások nélkül hirtelen meg nem változtatható rendszert nem is törlötte el, azt legalább szelidítette s oly engedményeket adott kereskedésünknek, melyek azt egynémiben könnyítették s tágították.

A népek története tanúsítja, hogy a kereskedés, bár mily kedvezők egyébirant körűlményei, hitel nélkül virágzatra nem emelkedhetik. Nálunk több más okok közt a törvénykezés lassúsága s a váltótörvény hiánya nem engedék azt erős lábra állani. miből az úgy is csekély kereskedésre számtalan hátramaradás és kár háramlott. E tárgyról, miként fönebb említém, intézkedett ugyan már törvényhozásunk, a kivonati — auszzugalis — pörvitelt honunkban is megállapítván. Ez által azonban még korán sem valának elhárítva a hitelt, kivált a külkereskedésben elölő akadályok. Miért az 1790-ki kereskedési választmány is indítványba hozta a váltótörvénynek ho-

munkbani megállapítását, s azt, körűlményeinkhez alkalmazva, ki is dolgozta munkálataiban. A legközelebbi 1792-ki ország gyülés tehát addig is, mig ez iránt mindenkit kötelező törvény alkottatnék, a kormány előterjesztésére a 17-dik törvényczikkelyben azt határozá, hogy mind azok, kik kereskedési szerződéseket kötvén, magokat a német örökös tartományok váltótörvényének alávetik, vagy a fizetést bizonyos helyen az örökös tartományokban tenni igérik, vagy ugyanazon, a váltótörvényszék alá tartozó országok kereskedőivel társaságba lépnek, mind pedig azok, kik egyszerű kölcsön vételeknél is, saját törvényszékökről lemondottak s magokat az idegennek alávetették, azon törvényszék birósága előtt tartozzanak megállani, melyet a szerződésben kikötöttek; a honi hatóságok pedig az ily törvényszékektől mondott itéletet végrehajtani kötelesek, mennyire t. i. az elitélt fél magát szabadon kötelezte s a hon törvények szerint a harmadik joga meg nem sértetik. Ellenben igéri a fölség, hogy míg hasonló váltótörvény nálunk is fölállhat, a külországi kalmárok fölött, kik a fizetést itt tenni igérik, vagy valamely magyar törvényszék alá vetik magokat, az ettől kimondott itéletet a német hatóságok által fogja végrehajtatni.

Még többet tehetett volna kereskedésünk ügyében az 1802-diki országgyülés, melyben a német tartományokkali viszonyok fölötti kérdés élénk vitatkozásoknak lőn tárgya. E gyűlésre oly szándékkal jelent meg az ország rendeinek nagy része, hogy a királyt nyomasztó körűlményeiben, melyekbe a franczia forradalom által jutott, kitelhetőkép segítendik s a hadi segélyt tárgyazó kivánatait teljesítendik: de csak azon feltétel alatt, hogy engedékenységökért, melylyel az országra terhet raknak, engedékenységet nyerjenek, olyant, mely az országot gyarapítsa, az ipar és kereskedés szabadságát megadja, biztosítsa. E föltételnek a kormány részéről való elfogadásán, mit a

szükség sürgetett, senki sem kételkedett. Bredeczkynek a kereskedésről írt munkája nyilván megmutatá, hogy a kincstár a magyar kereskedés szabadságából sokkal több hasznot várhat, mint a sorompókból. Az amiensi békekötés után pedig reá szorúlni látszék a kormány a kimutatott financzforrásra. Miért a föltételnek a kormánytóli elfogadása oly bizonyosnak látszék s annak a királyi kivánatok ellenében való fölállítása oly valami elvégzett dolognak tekintetett, hogy azt az első ülésekben szinte szükségtelennek vélték a rendek egyenesen kimondatni. Azonban a fölirásból, melyben a királyi kivánatok megigértetnek, a feltétel egyenes kifejezését a magyar formákhoz ragaszkodó gyöngeséget felhasználni tudott jegyző a határozatlan szavak áradozása között mégis kihagyá, s a lényeg elenyészett az üres forma alatt. Megróvták ugyan némelyek a fölirat fogalmazását, határozottan kitétetni kivánván a záradékot, de siker nélkül: a nagyobb rész meglepetve volt, s az illetlenség és bevett szokás ellenvetései által amazoknak szavai annál inkább elnyomattak, minthogy volt is némi határozatlan említés a nemzet ebbeli sérelmének orvoslásáról. A kormány e szerint föltételetlenűl nyeré a föliratban [1]) kivánatának teljesítését. Később ébredt föl az elmulasztás bánata; s néhányan nem általlottak az igéret teljesítésének megnehezítésére törekedni. De hasztalan; a kereskedés szabadsága ezúttal kivívatlanúl maradt.

De a méltányos király, ki e föliratban újonnan oly fényes példáját vette Magyarország hű ragaszkodásának, a reménynek minden vigasztalása nélkül még sem bocsátá el az ország rendeit. Megkérdé ezeknek a kereskedés tárgyábani kivánataikat. Mire a rendek választmányt szakasztának ki kebelökből a tárgynak szorosabb megvizsgálására. E választ-

---

[1]) Acta Comit. 1802. p. 17.

mány azon oldaláról fogá föl a magyar kereskedést, melyről az részint az örökös tartományok jogaitól s befolyásától függ, részint az országnak azokkal való barátságos egyezkedése és a királynak szabad rendelkezése alá tartozik. Tehát Magyarországnak a többi örökös tartományokkali szoros kapcsolatát s viszonyait, az azokból elválhatlanúl eredő kölcsönös hasznokat és károkat s az összes monarchia státusgazdasági szükségeit és kivánatait tűzte ki vezérelvűl a választmány. Kihallgatta az továbbá a nevezetesb városok kereskedőinek, nevezetesen a pestiek, budaiak, pozsonyiak s fehérváriak véleményeit. A tizenkét pont, melyben e választmány nézeteit, javaslatait s kivánatit előadá, azon egyben központosúl, hogy miután Magyarországnak a többi örökös tartományok iránti viszonyossága s a kölcsönös fentartási kötelesség a magyar kereskedés kivánatit már magától is eléggé korlátozza, nem csak Magyarország szüksége s fennállhatása, hanem a többi örökös tartományok java is sürgeti a magyar kereskedés fölszabadítását; minél fogva a termesztményeknek mind e tartományokba, mind a külországokba kivitele sem a harminczadok s osztrák vámok által ne nehezítessék, sem egyéb tilalmak által ne korlátoltassék. A fölirás [1]), mely ezen munkálatok elvei szerint készíttetett, lényegében nem mást, mint azon kérelmet foglalja magában, hogy a magyar kereskedés nem annyira a sokszoros törvények és igazság szerint, mint az egész monarchiának kétségtelen hasznára, a gyarmati kénytetés alól, melybe a harminczad s vámrendszer által szoríttatott, fölmentessék.

Az e fölirásra adott válasznak [2]) tartalma lényegében következő: a gabna szabad kivitele szárazon és vizen megengedtetik, míg azt a státus java, háború vagy szűk termés nem

[1]) Acta Comit. 1802. I. 160.
[2]) U. o. I. 195.

tiltandja; a barom kivitele azonban most a háborúban való nagy emésztés miatt meg nem engedtetik; a bornak az éjszaki országokba kivitele iránt a király az illető külhatalmakkal kötendő kereskedési szerződéseknél kellő figyelemmel leend; a többi akadályok, harminczad, vám stb. iránt tanácskozások fognak tartatni.

Nem tagadhatni ugyan, hogy ezen engedmények némi könnyítésére valának kereskedésünknek; de azt korán sem segítették annyira, mennyire talán első tekintetre látszik. Megengedtetik ugyan a gabnának és bornak szabad kivitele; de meg nem határoztatott, mily áron nyújtatik ezen engedély, azaz: mennyi vám fizetendő a szabad kivitel mellett? S mi általán véve a rendek abbeli kérelmét illeti, hogy a kereskedés minden gátok és visszaélések alól (quibusvis impedimentis, et abusibus) fölszabadíttassék: igen határozatlan választ adnak a királyi leirat eme szavai: „Mielőtt pedig ezen fontos kereskedési tárgyról további tanácskozás tartathassék, előlegesen az ország rendeinek határozottabb és részletességekre terjedő kivánatit akarja érteni ő felsége, azután adandó bővebb kegyelmes válaszát“. S valóban egészen hiúvá lőn a remény, melyet eleinte a föld gyümölcseinek vizen és szárazon szabad kivitele gerjesztett. Mert, miként a bécsi udvari hirlap 1802-diki julius 24-ről írt: „minden lehető kétségnek elmellőzésére, mely a Magyarországban kegyelmesen fölszabadított gabnakivitelre nézve támadhatnék, ő felsége saját legfelsőbb kézirata által oly módon méltóztatott e kivitelt meghatározni, hogy: 1. a gabonakivitel Magyarországból szárazon csak ott engedtetik meg, hol ezen ország idegen tartománynyal, minő Törökország (melynek azonban gabnára nincs szüksége), közvetlen határos. 2. Hogy ezen kivitel vízen egyedűl a Magyarországhoz tartozó tengeri réveken át engedtetik meg, és csak a szokott vámok lefizetése mellett. 3. Hogy ezen gabnakivi-

tel fölszabadításánál a nemzetire (auf das Nationale) semmi tekintet se legyen, azért e fölött vizsgálatok se tartassanak". Azért mondják a rendek az 1807-diki országgyülésről deczember 2-kán költ felirásokban [1]: „hogy ezen engedély semmi hasznára sem volt kereskedésünknek, mert a kivételek és záradékok által (melyek t. i. az engedélyekhez kapcsoltattak) a kereskedőknek arra való szükséges bátorságot nem ád, hogy jelentékeny kereskedésbe fogjanak; sőt, a legközelebb múlt idők példája szerint, azokat aggodalomba s félelembe ejti, minthogy az 1802-diki sz. Jakab havának 1-sőjén költ királyi leirat is bizonyítja, hogy az által a kalmárok elég bátorságba nem helyeztetnének; sőt egy más, ugyan azon évi hónap 20-dikán költ királyi levél által még az is különféle módosítások alá vettetett: és a gabnávali kereskedés a külországokba azóta épen nem gyarapúlt".

Az 1805-diki, alig egy hónapig tartott országgyülésen újonnan sürgették a rendek a kereskedés fölszabadítását az ország nádorának benyújtott előterjesztésben. — „A porosz háború után, — így szól a kérelem — mely nagy részben Magyarország erejével s fegyverével viseltetett, az ország kereskedése, nevezetesen a Sléziával űzött borkereskedés, a cseh vászonkereskedés miatt feláldoztatott..... Gácsországban a hegyaljai borral az azelőtt virágzó kereskedésnek igen nagy akadályok vettettek elébe. .... Ámbár országunk független, mégis mint gyarmata tekintetik a többi örökös tartományoknak. .... Az ország kereskedése, az osztrák kereskedésnek alávettetvén, idegenek által kezeltetik. Midőn a magyar termesztmények szabad kiviteléről van szó, nem pirúlnak állítani hogy ezen engedély a magyaroknak nem adathatik meg, mert az által sokat vesztenének az osztrákok; midőn mégis,

[1] Acta Comit. 1807, l. 465.

ha frigyesek a tartományok, kereskedésökben nem lehet egyoldalúság, az engedélyek egyenlő mértékben osztandók." Könyörögnek végre: „hogy helyre állván az óhajtott béke, ő felsége az országot gyarmati állásából fölszabadítani méltóztassék". De mivel a gyűlés nem sokára feloszlott, e kérelemnek ez úttal sikere nem volt.

Az 1807-diki országgyülésen folytatták a rendek az 1802-ben félbeszakasztott vitatkozásokat a kereskedés fölött. Egy nagy érdekű föliratban kimerítőleg taglalják az országnak a német tartományok iránti viszonyában is elidegeníthetlen jogait a szabad kereskedésre, s ezt sürgetve követelik mind az igazság s a nemzetek közti szabad egyezkedésnek, mind az ország, sőt az egész monarchia státusgazdasági javának tekintetéből. A királyi leirat [1]) azonban nem felelt meg a rendek kivánatának, azt a monarchia rendszerével meg nem egyezhetőnek állítván, s a föltételeknél, melyeket még az 1802-diki országgyülésből benyújtott föliratra kelt válaszában kifejtett, szigorúan megmaradván, ezek szerint kivánta a törvényjavaslatokat [2]) is módosíttatni; mik szerint végre a következők állapíttattak meg törvényül: 1. Hogy azon áruktól, melyeknek a külföldről való bevitele nincs megtiltva, az osztrák tartományokon keresztül szállítások alkalmával ezentúl semmi átviteli vám se fizettessék, az útvámokat kivéve; a harminczad pedig a magyarországi, e végre rendelt állomásokon szedessék. 2. A magyar áruk kivitelénél a fogyasztéki adónak tüstént lefizetése helyett, mi eddig az eladás előtt mindjárt az osztrák határszéleken történt, ezután az eladásig elegendő kezesség adathassék. 3. A gabnának külföldre szállítása iránt megállapíttaték: a) hogy a kivitel súlyos okok nélkül meg ne tiltassék; b) a kivitelben Magyarországra nézve azon elvek

[1]) Acta Comit. 1807. p. 181. és Opinio Subdep. Com. 1827. I. 7.
[2]) Acta Comit. 1807. 471.

tartatnak meg, melyek a többi örökös tartományokat is szabályozzák; c) azon esetben, ha a kormány a gabnakivitelt megtiltani szándékozik, előbb a magyar főhatóságok is meghallgattassanak; d) az essito, vagy is kiviteli út- és révvámokon kivűl a szállítók semmi más adózásra ne szoríttassanak. 4. A borkivitel iránt rendelteték: hogy az a nem rég adott engedmény szerint az osztrák tartományokba s azokon keresztűl vizen is tétethessék (eddig csak Bécsig lehete a Dunán szállítani, onnan szekerén kelle tovább vitetni), a nélkül, hogy az átmenetben osztrák bort is kényszeríttetnének a magokéval szállítani a magyar kereskedők. A fogyasztéki adónak lefizetése helyetti kezesség vagy zálog az eladás előtt az illető hivataloknál a borkereskedésben is elvállaltassék.

1807 óta ismételve sürgették, de mindig hasztalan, az ország rendei az 1802-ki felirat értelmében a kereskedésnek fölszabadítását. Miután pedig a kormány a legutólsó 1826-ki sept. 10-kén kelt feliratra adott válaszában oda nyilatkozott, hogy a beltermesztmények kivitelére adott engedélyek, a vámadónak több tárgyakra nézve leszállítása és a magyar tengeri révek visszaadása által az ország kereskedésének emeléséről atyailag gondoskodott; s a kérdés megfejtésébe részletesen nem bocsátkozván, a rendszeres munkálatokra utasította a rendeket: az 1827-ki czikk által választmány alakíttatott az 1790/1 rendszeres munkálatok átnézésére, s hol szükség kívánná, a kor és körűlmények állása szerint teendő módosításokra. Mielőtt azonban az e választmány által az országgyülésnek benyújtott, ez által pedig a kormányhoz orvoslás eszközlése végett felterjesztendő pontokat, s illetőleg törvényjavaslatokat említeném, szükséges a magyar kereskedést illető rendszert, mennyiben az a II. József utólsó, 1788-ki vámszabályozása óta változást szenvedett, előadnom.

Az elvek, melyek szerint a magyar kereskedés mind a külföld-, mind az örökös tartományokkali viszonyában I. Ferencz király trónra léptéig szabályozva volt, ezen király alatt nagy részben megváltoztak: bár, miként az országgyülési föliratokból látók, nem teljesíttetett is egész terjedelmében az ország kivánata: gyarmati állásából ez némiképen mégis fölszabadíttatott azon koronkénti engedmények s rendeletek által, melyek részben a föliratok következtében, részben máskor adattak.

Nem czélom itt részletesen előadni mind azon igen számos királyi és kamarai rendelményeket, melyek által az 1788-ki és evvel sokban megegyező 1795-ki vám és harminczadszabályok különféleképen módosíttattak. Ezek úgy is az említett években alkotott alapszabályokat csak egyes kezelési módokban változtatván meg, egyenként figyelemre méltóbb fordulatot nem okoztak kereskedésünkben. Tekintsük tehát azon eredményt, melyet e rendelmények összesen előhoztak, az állapotot t. i., melybe általok kereskedésünk e kor végeig tétetett.

Mi először a külországokkal folytatott kereskedésünket illeti: fő elve ennek, valamint a német tartományokra, úgy Magyarországra nézve is: úgy igazgatni vámok által a kereskedést, hogy a nyers anyagok bevitele könnyíttessék, az élelmi szereké nehezíttessék, a műkészítményeké, mennyire lehet, terheltessék; ellenben mind a termesztmények, mind más iparczikkek kivitele minden módon, Magyarországra nézve azonban csak annyira könnyíttessék, mennyire a német örökös tartományok java engedheti. Egyes rendelményeket, különösen mik a gabna- és borkereskedést, a kül áruknak az örökös tartományokon felszabadított átvitelét tárgyazzák, már fönebb, az 1807-ki országgyülésről szólván, előadtam. Külkereskedésünk minden más részei- s tárgyaiban, mind a be-, mind kivitelt

tekintve, ugyan azon elvek által határoztatott meg, melyek a német örökös tartományok külkereskedését szabályozták; a magyar vám minden tételei és róvatai egészen egyenlők voltak a német tartományok vámszabályaival. Némely czikkelyek ugyan vagy egészen megtiltva, vagy igen nagy vámmal voltak terhelve a külkereskedésben: de ezekben a német tartományok sem birtak nagyobb kedvezménynyel.

Nevezetesen: külországokból behozatni egyenesen tiltatták a következő czikkek: külországban nyomtatott egyházi könyvek (breviarium, missale, antiphonale), és zsidó valláos könyvek; só, fehér arczfesték, festékes gyümölcs, durranó arany s ezüst, gyútacsok (Kupferzündhütchen), új chinahéj, fluminel, és erdei bíborbogár (cochenille). A kivitelben pedig tiltvák: selyemgubacs, arany s ezüst nyersen. Különös engedmény kívántaték a következők bevitelére: ó vas és angol lemez, gyógyszer csak a hatóságok engedelmével; moldva, görög és oláh betűk csak a közönséges kamara engedelmével, úgy salétrom és lőpor. Kivinni pedig engedély nélkül tilos: fegyvert, salétromot. A kereskedésből kizárt czikkek, melyeket csak szabad levél és 60 százaléknyi vám mellett hozhatni be külről, következők: gyapotművek, ón, irón, könyvnyomtató betűk, sör, chokolade, ágy- és lótakarók, esztergályos művek, vas, némely festékek, tűzoltó vízpuskák, halcsont, divatáruk, üveg, keztyűsmű, harang, arany és ezüst sodrony, paszománt és zsinór, kalap és más ruhanemű, rézmű, kender és lenmű, színes papir, lőpor, higanykészítmény, selyemmű, csipke, spanyolviasz, cserép- és kőedény, gyapjúszövet, óra, különféle borok, ónművek [1]). Minden egyéb áruk szabad tárgyai a kereskedésnek.

1824-ig számos és nevezetes magyar czikkek mód felett nagy vámmal róvattak meg, midőn külországba vitettek: egy,

[1]) Opinio Subdep. Comm. 1827. 6-dik, 7-dik s 8-dik tábla.

azon évi aug. 5-kén és 1828-ki april 3-kán kelt királyi rendelmény által azonban azoknak vámja sokkal alább szállíttatott. E czikkek némelyike nevezetesb s a vámleszállítás nagyobb fordulatot okozott, mintsem itt mellőzhessem. A borjúbőr vámja (mázsájától) 27 ftról 6 ft 45 krra; az ökörbőré (darabjától) 1 ft 18 krról 27 krra; tehenbőré 1 ftról 15 krra; nyúlbőré 30 krról 1 krra; juhbőré (mázsájától) 14 ft 30 krról 3 ft 37 krra; mézé 1 ft 36 krról 4 krra; viaszé 5 ftról 25 krra; gerebenyezett kenderé 6 ftról 5 krra; lené 7 ftról 6 krra; csergubacsé (köblétől) 1 ft 12 krról 18 krra; hamuzsíré (mázsájától) 1 ft 12 krról 18 krra; dohányé 12 ftról 20 krra; gyapjúé 16 ftról 1 ftra stb. stb. szállíttatott le [1]). Az e czikkekkel űzött kereskedésünk, mi 1824-ig a vámok nagysága miatt egyedűl az örökös tartományokra volt szorítva, megkönnyűlvén, az említett év óta a külországokra is mindinkább kezdett kiterjedni. Mi pedig a helyet, hol a vámoltatás történt, illeti, ebben is nagy könnyebbségére volt külkereskedésünknek azon rendelmény, miszerint külországból hozott áruikat a bel főállomásokon is megvámoltathatják kalmáraink [2]). Ennek pedig következése lőn az is, hogy miként a német örökös tartományi, úgy a magyar kalmárok átvitelre is kiadhatták a külről hozott áruikat, mit azelőtt, míg a fogyasztéki adó a külállomásokon vala leteendő, nem tehettek. Ebből látható, hogy kereskedésünk gyarmati állásából, mi alatt fél századig nyögött, Ferencz királynak méltányossága által nagy részben fölszabadíttatott.

Kevesebb kedvező változás történt a vám s harminczad rendszert illetőleg Magyarországnak a német örökös tartományokkal való kereskedési viszonyában. Mert bár ugyanazon

[1]) Opinio Subdep. Comm. 1827. 9-dik tábla.

[2]) L. ezen vámokat egyenkint. Allgemeiner Zoll-Tarif für d. österr. Kaiserstaat. Wien, 1835.

rendszer, ugyanazon osztrák vámegyesület (Österreichischer Zoll-Verein) alá tartozott honunk is a külkereskedés tekintetében, mely alá a többi örökös tartományok; de a régi vámvonalak által e korban is elválasztva maradt honunk a többi örökös tartományoktól. A kereskedésünket e részről érdeklő szabályok a következők valának: minden termesztményt vagy műkészítményt akár a be-, akár a kivitelben tetszésére magyar, vagy német vámállomáson harminczadoltathatott meg ugyan a kalmár; de a kiviteli vám ugyanazon czikkelynél is igen különbözött a bevitelitől. A beviteli vámok, egyes czikkelyeket kivéve, melyeknek váma újabb rendelmények által leszállíttatott, 1829-ig az 1795-ki vámszabályok szerint szedettek; az előbb említett évben kibocsátott általános vámjegyzékben azonban ismét többféle czikkelyekre kisebb vám róvatik. Azon czikkektől, melyek e vámjegyzékben elő nem fordúlnak, a külföldi vám fele rendeltetik megvétetni. A kivitelnél a magyar királyi harminczad ugyanazon vámjegyzékek szerint egészen megegyez a beviteli, vagy is német tartományi kiviteli vámmal; de a fogyasztéki vám sokkal nagyobb minden czikknél, midőn Magyarországból Ausztriába, mint midőn innét hozzánk szállíttatik [1]); ezen felűl pedig a legtöbb és épen legnevezetesb magyar czikkek, midőn kivitettek, 1829-ig még más tartományi és városi vámokkal is, amazoknál sokkal nagyobbakkal róvattak meg. Ezen, már magokban is terhes vámok az által még károsabbakká lőnek a magyar kereskedésre, mivel csaknem minden tartományban különbözők s nagy részben ismeretlenek voltak. Egy 1829-ki oktober 3-kán költ rendelmény által azonban ezek is eltörűltettek, s helyettök sokkal kisebb fogyasztéki s kárpótlási adó, ständischer Entschädigungs-Aufschlag czím alatt kezde szedetni; evvel

---

[1]) Opinio Deput. 1827. 13-dik és 14-dik tábla.

tehát ma is meghaladja az összes kiviteli vám a német tartományokból behozott ugyanazon czikkek vámát [1]).

Az átviteli vám, mely régtől fogva egyenlő volt mind a magyar, mind német örökös tartományokra nézve, 1812/3 évi vámjegyzék által nem csak nevezetesen leszállíttatott, hanem rajta a kereskedésnek nagy könnyítésére azon kedvező változtatás is tétetett, miszerint a különböző vonalok szerinti vámkülönbség kiegyenlíttetett, s a tengerpartokról behozott áruk az átviteli vámtól egészen fölszabadíttattak.

Így találván az 1827-ki kereskedési választmány a vám- s harminczadrendszer állapotát, véleményét a következőkben fejezte ki:

1. A külországokkal való kereskedés iránt továbbá is fentartandónak látja a német örökös tartományokkal a vámegyesületet, mivel, ha Magyarország külkereskedése egészen fölszabadíttatnék, annyira elárasztanák a külföldi áruk az országot, hogy az műiparának mostani állapotában s a gyarmati áruk nagy fogyasztása és a külországokban a magyar legnevezetesb czikkekre vetett nagy vámok mellett, hasonértékű árukat külföldre nem szállíthatván, veszteségben maradna. Miért csak annyira kivánja felszabadíttatni a magyar külkereskedést, mennyire az a műveltséggel és népesedéssel emelkedvén, a küláruk bevitelének arányában, a beltermesztmények kivitelét s eladását biztosíthatja. E végre a következő engedményeket látja szükségesnek megnyerni a kormánytól: a) Miután számos czikkek a kiviteli tilalom alól felszabadíttattak, sokaknak váma pedig leszállíttatott, e kedvező rendszer továbbá is folytatandó; némely czikkelyeknek pedig még most is magas vámja leszállítandó; ilyenek: réz, vas, festék, bőr, szarv, hamuzsír, gyapjú, borkő stb [2]).

[1]) Opinio Deput. 1827. 10-dik tábla.

[2]) U. o.

b) A Trieszttől, vagy akár honnét a német tartományokba bevitt áruknak adandó kedvezmények Magyarországra is kiterjesztessenek.

c) Ámbár a külföldi, Ausztriába szállított gabnának és baromnak váma 1824-ben a magyaréhoz képest kétszereztetett; mivel azonban e termesztményeink a bajor gabnával és török barommal ezen tartományok kedvező fekvése miatt alig állhatják ki a concurrentiát, e czikkek váma még alacsonyabbra szállíttassék.

d) Hogy a magyar kereskedő a külkereskedésnek minden viszonyaiban egyenlő jogokkal birjon a német tartományiakkal.

2. A többi örökös tartományokkali kereskedési viszonyokat illetőleg: miután a német fogyasztéki vámok a legtöbb s legnevezetesb, kivált ipari czikkeknél jóval nagyobbak a magyar harminczadnál, némely nevezetesb magyar termesztmények pedig, például: gabna, bor, barom a német tartományokban igen nagy vámokkal róvatnak meg, míg ellenben az osztrák hasonló czikkek, p. bor, Magyarországba igen csekély vámmal szállíttathatik: ezen, egyik legnagyobb sérelme kereskedésünknek ő felségétől orvosoltassék. Ezenkivűl még eszközlendő:

a) Hogy azon kedvezmény, miszerint az osztrák kalmárok áruikat a külföldre, vagy magyar vásárokra nyerészkedés végett szállítván, a vámot csak az eladottaktól, visszatértökben (auf Losung) fizetik meg, a magyar árukra is kiterjesztessék, akár a külföldre, akár az örökös tartományokba szállíttatnak.

b) Valamint az osztrák tartományokba vitt s már megvámolt küláruk, midőn azokból ismét Magyarországba hozatnak, semmi vámmal sem róvatnak meg: úgy szükséges, hogy megszűntetvén a még II. József alatt divatba jött, úgynevezett denaturalisatiói különbség, a Magyarországba hozott s már megharminczadolt külföldi czikkelyek tőlünk is szabadon vitethessenek ki a többi örökös tartományokba.

c) Némely, kereskedésünket nehezítő vámkezelési módok, minők a szabadmeneti levélnek Bécsben bajos és költséges szerzése, a kötelesség az árukat, bármily nagy tömegűek, a harminczad s vámhivatalra vinni, a szokás, miszerint az áruk nemcsak az első vámállomáson megnézetnek s mázsáltatnak, hanem Bécsben is, mi nagy idő- s költség-vesztegetéssel van összekapcsolva stb., megszűnjenek.

Ezek tehát, a kereskedési választmány nézete szerint, az akadályok, melyek még kereskedésünket mind a külfölddel, mind a többi örökös tartományokkali viszonyában nehezítik. Lehetne ugyan ezek iránt, kivált mik Magyarország külkereskedésének föltételes szabadságáról s az osztrák tartományokkali vámegyesületről mondattak, egynémi ellenvetést tenni [1]; de mellőzve ezeket, mint czélunkhoz nem tartozókat, csak azon reményt fejezzük itt ki, hogy hazánknak méltányosabbá vált kormányától biztosan várhatni, miszerint mindazt, mi kereskedésünkben még nyomasztó s a többi örökös tartományokkali viszonyában méltány- vagy aránytalan, mihelyt a körűlmények engedendik, s a többi, szinte figyelembe veendő tartományok veszélyes rázkódtatása nélkül megtörténhetik, az oly mély gyökereket vert rendszer megváltoztatásával orvosolni, s hazánk javát e tekintetben is elősegíteni fogja.

A franczia forradalomnak, mely Európa kereskedésében oly nevezetes válságokat, oly erőszakos rázkódtatásokat okozott, a mi kereskedésünkre is nevezetes volt befolyása. A hosszas, emésztő háborúkban számos magyar termesztménynek, bár az árak a papiros-pénz eláradása miatt igen felszöktek is, oly nagy lőn kelendősége, hogy épen az e korban legmagosabbra hágott osztrák vámok sem gátolhatták meg annak az előbbinél nagyobb mennyiségű kivitelét. Az élelemneműek Olaszországban

---

[1]) Lásd Orosz: Notizen über Ungarn 120. kövv.

s az Ausztriával határos idegen tartományokban koronként majdnem hihetlen árra emelkedtek: mi mind a szárazon, mind a tengerpartokon kettőztető kereskedésünk élénkségét.

Még nagyobb következésű volt Magyarország kereskedésére az úgynevezett szárazföldi zárrendszer (Continental-System). Napoleon a jenai győzedelem után 1806 végén Angolországgal minden kereskedést eltiltott, minden e parancsot megszegő hajót, minden angol árut, akárhol találtatnék, szabad martaléknak nyilvánított, s Francziaország és szövetséges státusinak kikötőit minden Angolországból s gyarmatairól jövő hajók előtt bezáratta. Midőn pedig erre Angolország a következő év elején visszatorlást hirdetett, Napoleon még makacsabb háborút indított az angol kereskedés ellen, még keményebb parancsokat bocsáta ki, melyeknél fogva nemcsak az angol, vagy Angolországgal közlekedő más nemzeti hajókat, hol lehete, elvétetni, hanem minden gyarmati árut 50 százaléki, úgynevezett szárazföldi vámmal terheltetni rendelt. A negyedik, szerencsétlen franczia háború után 1809-ben kötött bécsi békességben az osztrák birodalom is kénytelen lőn a szárazföldi rendszert aláírni. E békesség által minden ádriai révek, Fiumét kivéve, mely az osztrák-magyar kereskedésre kitűzeték, Horvátország szávántúli részével a franczia birtokába estek.

Európa a szárazföldi zárrendszer által az idegen égövek termesztményeinek megszokott éldeletétől, a gyarmati áruk rendes útakon beszállításától eltiltatván, alattomosan, a franczia legióktól el nem zárt útakon űzött csempészkedés által törekvék enyhíteni a hallatlan zsarnokságot. Így lőn Magyarország közbenjárója, Pest pedig fokhelye a gyarmati árukkal való kereskedésnek egész 1814-ig. Gyapot, kávé, thea, illatos olajok, festék- és fűszerek s egyéb, azelőtt Európában nagy részben az angoloktól szállított gyarmati áruk, eddig nálunk nem ismert mennyiségben szállíttattak Zimonyon, Orsován, Bródin keresztűl

Pestre, — melynek kalmárai az előbb nevezett helyeken ügyvivőségeket állítának — onnét Bécsbe stb. küldetendők. Ez vetette meg részben Pest gazdagságának alapját. Ezen tömérdek nyereséget hajtó közbenjáró kereskedés mellett maga az ország is birt némi oly czikkelyekkel, melyek azelőtt szinte nagy részben más világrészekről hozattak Európába, minők: dohány, hamuzsír, gyapjú stb., mik egész ideje alatt e rendszernek a túlnyomó angol concurrentiától megmentetvén, az azokat terhelő magas vámok s ezek miatt mód fölött felszökött ár mellett is igen nagy kelendőségre találtak egész Európában. De mindez tünékeny jelenet volt kereskedésünkben: a franczia óriás eleste s a szárazföldi rendszer megszűnte után régi folyásába tért az európai kereskedés: a gyarmati áruknak élénkebb szállítása honunkon át megszűnt; az említett belczikkelyek pedig az amerikai hasonneműekkel, mód fölött felcsigázott vámaink miatt, a versenyt ki nem állhatván, ismét csak nagy részben az örökös tartományokra szoríttattak. — Említendő itt, hogy tengerparti kereskedésünk a bécsi békekötés [1]) óta egyedűl Fiuméra volt szorítva s megnehezítve azon átmeneti vámok által, melyek a franczia hatalom birtokába esett Illyrországban valának fizetendők. Miután azonban ezen elfoglalt tartomány a bitorlóktól visszavétetett, nemcsak helyreállott tengerpartunk kereskedése, hanem gyarapúlt is, kivált a Fiuméban felállított váltótörvény áldásai által, melynek leglényegesb, a kereskedésre varázs erővel ható következménye volt a hitel megerősítése.

[1]) E szerződés 8-dik pontja ily tartalmú: „Ő felsége a francziák császára és Olaszország királya igéri, hogy az osztrák ki- s beviteli kereskedésnek Fiume kikötőn át semmi akadályokat nem vetend útjába, a nélkül azonban, hogy ezen engedmény angol árukra vagy kereskedésre kiterjesztethetnék. Az átmeneti vámok az ekként ki- s bevitt árukra csekélyebbek legyenek, mint minden más nemzetekéire, az olaszokat kivéve. Egyébiránt a körülmények határozandják meg, hogy adassanak-e a többi, e szerződés által átengedett réveken az osztrák kereskedésnek némi kedvezések."

Mi már activ kereskedésünk nevezetesb czikkelyeit részletesen illeti: a szomszédban viselt emésztő háborúk, azoknak szűntével pedig a vámrendszer korlátinak tágulása: valamint más részről a termesztésben tett javítások s előhaladás, és az osztrák gyárak emelkedésével sűrűdő kérdezősködés azoknak nagy részben tőlünk vett kellékei iránt általán véve nagyobbították a kivitelt. Nevezetesen:

A gabna-kereskedésnek nagy könnyebbítésére vált azon fönebb említett engedmény, miszerint a kiviteli s útvámon kivűl minden azelőtt fizetendő adózások megszűntettek, a fogyasztéki vám pedig nem, miként előbb, a határszéli vonalon, hanem az eladás után volt lefizetendő. Nem szűntek meg ugyan még ez utóbbik iránt a vámvonaloknál minden nehézségek; de ezen czikk mégis mindenek közt legkevésbbé terheltetett. A kivitel középszáma mintegy 2,500,000 mérőre emelkedett. Különösen 1802-ben az összes kivitel tőn 2,367,125 mérőt. Ellenben 1816-ban egyedűl az örökös tartományokba 2,966,952 mérő, 1817-ben 2,140,548 mérő, 1818-ban 2,249,136 mérő vitetett ki; a többi évekről fontokban találjuk a kivitt mennyiséget följegyezve, — s hogy csak néhány évet említsek — 1819-ben 167,118,862 font, 1824-ben 140,093,696, 1827-ben 173,573,470 font egyedűl az örökös tartományokba. Sokkal nagyobb arányban nőtt a kivitel külföldre, főleg az 1824-diki vámleszállítás óta. Addig t. i. középszámmal mintegy 50,000 mázsát tőn a kivitel, az említett évben pedig 119,222 mázsára szökött, miről a következő évben 145,812 mázsára, 1826-ban 185,203 mázsára emelkedett [1]). Ezenkivűl lisztűl az örökös tartományokba középszám szerint mintegy 50,000, külföldre pedig 10,000 mázsa vitetett ki. Főpiaczai ezen első rangú czikknek: Török- vagy Új-Becse és Mosony. Becse azóta kezdett e tekintetben gya-

[1]) Opinio: Subdep. Comm. 1827. 2. és 3. tábla.

rapodni, mióta a temesi bánság megnépesedvén, a termesztmény fölöslege szaporodott: e kor közepén már egyike volt Európa nevezetesb gabnapiaczainak. Látogattaték számos magyar, osztrák, horvát s tengerparti gabna-kereskedőktől. Az innét elúszott 1000—6000 mázsával terhelt hajók száma a háromszázat, a mérőké a milliót meghaladja. A kivitel 1803-ig innen több ágra szakadt, nevezetesen a győri és mosonyi, a sziszeki, károlyvárosi, laibachi és tengerparti vonalokra. Az említett évtől kezdve pedig a Duna s Tisza közti Ferencz-csatorna a dunai útat majdnem ötven mérfölddel megrövidítvén, a mosonyi vonalon központosúlt e gabnaszállítás, kivált míg a szárazföldi rendszer s a tengerpartoknak franczia kézen léte akadályozá a szállításokat Károlyvárosba. E körűlmények megváltozta után azonban, főleg miután részben a Száva és Kulpa is szabályoztatott, gabna-kereskedésünk e vonala ismét élénkebb lőn. Nagy összeköttetésben állott Becse e kor elejétől kivált 1816-ig, mely időszak alatt legvirágzóbb volt e kereskedő-város állapota, egyenesen Bécscsel, sőt a szárazföldi rendszer idejében a külfölddel is nemcsak gabna-kereskedésében, hanem a váltóüzletben (Wechselgeschäft) is. A mondott évtől fogva Mosony, melynek közlekedését addig a harczok piaczának közelléte bátortalanabbá tette, vívta ki a gabna-kereskedési elsőséget, kivált a német örökös tartományokra nézve, melyekhez való közelsége miatt majdnem minden azokba szánt gabna e városban tétetett le. Az itt keresztűl vitt gabna évenként körűlbelűl másfél millió mérőt tőn; miből egyedűl Mosony megyére mintegy 350,000 mérő esik; a többi Becséről, Bajáról stb. szállíttatik hajón, Vas és Veszprém stb. megyékből pedig tengelyen. E két fő-fokhelyen kivűl nevezetes gabna-piaczai vannak még Bajának, Szegednek, Nagy-Becskereknek és Temesvárnak. A két utólsó helyről a Böge csatornán jut a gabna a Tiszára s erről a Dunára. Említendő még gabna-

piaczairól Nezider, melynek idegenektől is látogatott héti sokadalmain mintegy 200,000 mérő gabna kél el; továbbá Nagy-Szombat és Beszterczc, melyek a felső-vidéki belkereskedésben szolgálnak a gabnának fő-piaczaiúl. A tengerparton kiszállított gabna Károlyváros raktáraiból, meddig, ha a vízállás engedi, a Száván és Kulpán úszik, tengelyen hordatik el.

A szarvasmarha-kereskedésben, két körűlmény arra lényegesen befolyó, érdemel e korszak alatt figyelmet. Először is az, hogy a marhatenyésztés állapota e korban részint az igen gyakran pusztító marhadög, részint más körűlmények miatt — melyek közé, mint mondók, a juhászatnak igen nagy kiterjesztése is számítandó, — megcsökkenvén, belföldi tenyésztésből a múlthoz képest kevés hajtatott ki az országból. E hiányt azonban eléggé helyreüté Moldvának és Havasföldnek bősége a szarvasmarhában. Miért a német tartományokba kihajtott marha nagy részben moldvai s havasföldi tenyésztés volt. De mind e mellett is nem egyedűl szenvedő részt vett honunk e kereskedésben s a Moldvából kihajtott marha nem csupán átviteli jószág volt reánk nézve. A behajtott csordák nagy részben magyar birtokosoktól s haszonbérlőktől vétettek át s csak felhízlalások után hajtattak ki a német földre. — A másik körűlmény, mely marha-kereskedésünket igen összeszorítá, azon vámszabály volt, minélfogva e czikknek a német örökös tartományokon való átvitele ritkán engedtetett meg, vagyis inkább a nagy vámok által annyira meggátoltatott, hogy, kivált Bécset tekintve, majdnem egyedáruság nyomta ez ágát kereskedésünknek. A szállítás t. i. szabadítékos társaságoktól kezelteték, melyek a marhának vagy a tenyésztés helyén, vagy a nevezetesb pesti, váczi, soproni, nagy-kátai, vásárokon egyedűl szabának árt. A kivitel idegen tartományokba nem volt ugyan egyenesen eltiltva, de annyira megnehezítve, hogy kevésnek lehetett kedve s bátorsága e bajos és kétes sikerű szállításokra. Innen van,

hogy midőn az örökös tartományokba évenként mintegy 100—130,000 darab vitetett ki, a külországokba p. 1816-tól 1823-ig, évenként alig hajtatott ki 500 darab. Az 1824-diki vámszabály azonban, mely a kiviteli vámot 2 frtról 10 krra szállítá s más akadályokat is elmozdított, e cikknek is szabadabb útat nyitott a külföldre. Miért 1823-ban rögtön 10,928, 1824-ben 10,145, 1825-ben 15,072, 1826-ban 17,601, a következő évben pedig ismét emelkedve 18,819 darab hajtatott a külföldre. Az összes kivitel azonban e mellett nem nagyobbodott, mert mennyivel több hajtatott külföldre, annyival csökkent az örökös tartományokba kiszállítottak száma. Ez utóbbiak száma 1802-ben még 158,600-ra, 1816-tól 1821-ig kevéssel ment többre 100,000-nél; a következő hat évben pedig 1828-ig, két évet kivéve, mindig alúl volt a 100,000-en. — Különösen Bécset és környékét 1795-ig a cs. kir. mezőhegyesi puszta látta el Fries és társa tőzsérház biztositéka alatt vágó-marhával. Ezen évtől fogva pedig a bécsi mészárosczéh igen kedvező feltételek alatt kezelte e szállítást. Azonban a magyarországi marhatenyésztés csökkenését már igen érezni kezdé Bécs; nem ritkán hallattak már panaszok a marhahús hiánya s mindig növekedő drágulása iránt e fővárosban [1]).

A szarvasmarha-szállításnak csökkenését, úgy látszik, a juh és sertés kezdé pótolni; ámbár ez utóbbik cikket is nagy részben a török tartományokból hozta Magyarország. Az 1827-diki kereskedési választmány táblái szerint mind a két czikkely évenkénti kivitele szemlátomást növekedik, mind az örökös, mind a kültartományokra nézve. Nevezetesen: a kivitt juhok száma 1823-ig, az egy 1817-diki évet kivéve, midőn a kivitel 200,000-re hágott, középszám szerint csak 150,000-et tőn; az előbbik évtől kezdve pedig mindig meghaladta a

[1]) Acta Comit. 1802. I. 105.

250,000-et, 1824-ben pedig egészen 339,754-re, 1835-ben pedig 308,952-re emelkedett. Hasonló eredménye volt a sertéskereskedésnek; melynek kiviteli számai majdnem megegyeztek amazokéival.

A borkereskedés 1807-ig azon nagy nyomás alá volt vetve, hogy hajón a Dunán csak a határszélig engedtették szállíttatni; ha pedig innét a külfölre vízen szállítás iránt nagy bajjal engedelmet nyert is a kereskedő, tartozott mindig bizonyos mennyiségű osztrák bort is vinni magával; azon kivűl a fogyasztéki vámot mindjárt a határszélen kellett letennie, még azon esetben is, ha egyenes szándéka volt borát a külföldre szállítani. Annak bebizonyítása után, hogy borát külföldön adta el, visszaadaték ugyan a letett fogyasztéki adó, de ez mindig nagy bajjal járt és sokszor elmaradt [1]). Ezen akadályon segített ugyan a nevezett évi törvénykönyv 7-dik czikke, a borokat hajón az osztrák tartományokon keresztűl is szabadon szállítani, s a fogyasztéki vám kész pénzűl letétele helyett elégséges kezességet adni engedvén. De azért még sok nehézség maradt fenn mind az örökös, mind a kültartományokba szállításnál; mik közűl egyik, az igen magas vámok, nem csak a kültartományokban, — melyek az osztrák birodalomban még mindig fennálló elszigetelési rendszer viszszatorlásaúl termesztményeinkre, kivált borainkra a tilalommal felérő vámokat vetének, — hanem az örökös tartományokban is, hol a különféle adózások, összevéve, minden akó bort 3 frttal, a tokaji hordóját pedig 8 frttal terhelték. Ezen okból csökkent ugyan az azelőtt Lengyel- s Poroszországba és Sléziába oly igen élénk borszállítás; de mégis e tartományok valának korunkban is a magyar bor fogyasztói. Az összes kivitt mennyiség évenkint 250,000 akóra ment; mi, a termés

[1]) Opinio Subdep. Commerc. 1827. 2. és 3-dik tábla. — Schwartner: Statist. 1. 227.

nagyságát tekintve, igen kevés. — A nagy vámok, kivált a porosz határszéleken, hitelt ölő csempészkedést, mi főleg Cseh- és Gácsország által űzetett, vont maga után. A magyar bornak porosz Sléziába bevitele azóta kezdett növekedni, mióta III. Fridrik Vilmos az egy akóért fizetendő húsz tallérnyi magas vámot tíz tallér s néhány garasra szállítá le. Addig majdnem egyedűl franczia és spanyol borokkal élt ez ország; az említett vámleszállítás azonban a magyar kereskedőknek is megnyitotta a concurrentiát. Boroszló 1794-ben elfogyasztott 1089 akó magyar, 2069 akó franczia és 1261 akó spanyol bort. 1803-ban pedig már 3774 akó magyar bor fogyott el e városban. Innen látható, mennyire csalja meg magát financziai tekintetben is azon ország, mely magas vámai által a versenyzést meggátolja. Poroszország 1794-ben 20 tallérnyi vám mellett a magyar borokért bevett 11,780 tallért, 1803-ban pedig tíz tallérnyi vám mellett 37,740 tallért [1]). — A magyar borkereskedés emelésére e korszak alatt többször alakúltak össze társaságok, de közűlök egy sem juthatott erős lábra. Első volt, melyet dr. Fuker a század elején iparkodott fölállítani; de elhalt az, mielőtt megszületett volna. Nagyobb állandósággal biztatott az, melynek Schweickhard lovag, hg. Breczenheim, Eszterházy Ferencz és Miklós grófok és Weckbecker 1804-ben a kormány egyeztével veték meg alapját. Ezen „Magyar-éjszaki kereskedő egyesület“ czímet viselő társaságnak első czélja volt az Oroszországban igen kedvelt magyar boroknak ott keletet szerezni. A társaság tizenkét évre s 500 frtnyi részvényekre volt tervezve; a tőke 300,000 frtra állapíttatott. A király annak alakulását elősegítendő, Gyürky torontáli főispánra bízta a hivatalos felügyelést. A pénzek beszedése s kiadása a bécsi kölcsön- és váltóbankra

[1]) Magaz. für Gesch., Stat. u. Geogr. d. österr. Monarch. 2, 497.

volt volna bízandó, s az ügyvivőség Bécsben egy hiteles tőzsérre ruházandó. A társaság azonban több okoknál fogva nem állapíthatta meg magát. A magyar gyanúval viseltetett ezen egyesűlet iránt már csak azért is, mivel magyar czíme mellett is Bécs tűzetett ki középpontjáúl; s e bizodalmatlanság a Bécs és Magyarország közti kereskedési viszonyok akkori állapotában nem is volt alaptalan. De már a kibocsátott programm sem volt kielégítő: némi színét viselte az magán egy károssá válhatandó egyedáruságnak; ez s az a homályos határozatlanság, mi a tervben, a részletek tekintetében uralkodék, nem szerezhetett annak részvevőket [1]. Némely lépéseket azonban mégis tőn e társaság; Orosz-, Svéd- és Poroszország politikai viszonyai igen kedvezők voltak reánézve; s az engedmények, melyeket ezen országok kormányától nyert, más belkörűlmények közt virágzatra emelik vala borkereskedésünket. A társasági igazgatóság t. i. nem csak szabadságot nyert a magyar boroknak a Poprádon és Visztulán szállítására, hanem ezen kiszállított borokra nézve az elbingeni árumegállítás eltörlesztését is kieszközlé; más részről pedig a porosz, még mindig magas beviteli vámokat hordójától csak 16 garasra szállíttatá. A svéd király már előbb kedvező föltételek alatt engedte meg a magyar borok bevitelét. Mily hasznot várhat vala e társaság, ha megállapodik, Oroszországból, láthatni abból, hogy hivatalos vámjegyzék szerint Sz.-Pétervárra 1804-ben 1,900,000 rúbelnyi (azaz: több mint 3 millió frtnyi) bor vitetett be [2]. A Schweickhardtól Oroszországba tett próbaszállítások azonban még sem elégíték ki a reményeket; de az akadályok leginkább physikaiak levén, idővel elmozdíttathattak volna. Sikeresebb volt a Svédországba tett kisérlet; mi azonban a társaság elenyészte után nem

---

[1] Götting. Magaz. für Gesch. stb. 1, 50. — Schedius: Zeitsch. 6, 267.
[2] Götting. Magaz. 1, 68.

folytattaték [1]). 1807-ben Berzeviczy György fogta fel újra az éjszaki borkereskedés ügyét s kedvencz eszméjének, az éjszaki hajózásnak megkezdésére példát nyújtandó, a Poprádon, Dunajeczen és Visztulán borszállítást tett Varsóba. De a még szabályozatlan úton annyi akadályokra talált, hogy kísérletét sem maga, sem más nem ismételte [2]). Mi különösen a tokaji borkereskedést illeti: ezt nagy részben zsidók és ráczok, kivűlök a miskolczi, késmárki, kassai és eperjesi kereskedők kezelték. Fő iránya e kereskedésnek Virován, Bártfán, Késmárkon vonúlt át Lengyelországba. Ezen kereskedés az előtt leginkább bizomány (commissio és speditio) által kezeltetett; azonban, az útban gyakran tett hamisításuk s több más nehézségek, kivált a hitel ingatagsága Lengyelországban, s az előbbi, még ingatagabb lengyel igazságszolgáltatás, az ily nemű szállításokat majdnem egészen megszűntették. Azóta divatozó kezeltetése mellett pedig ezen kereskedésnek, mi szerint nagy részét magok a lengyel kereskedők viszik ki, a magyarországiak pedig, mit kivisznek is, ritkán szállítják az első lengyel állomásokon túl, e bor az éjszakibb tartományokba szállításának nagy hasznát a lengyel, többnyire zsidó, kalmárok húzzák. Ezen az úton pedig a tokajin kivűl nagy mennyiségű egri, budai, ménesi, nagyváradi stb. is jut a lengyelek kezébe, kik azt az orosz és porosz tartományokba szállítják. Nevezetes a tokajinak Pesten s Pozsonyon átszállítása Bécsbe is. E korszak elején még szokásban volt kereskedőinknél a küláruk szállítóit tokaji borral kifizetni; a fűszerek és divatáruk nagy része rovatott le tokajival. Miután a porosz beviteli vámok leszállíttattak, e termesztményünk egyik fő rakhelye Boroszló lett, honnét az azután minden irányban:

[1]) Acta Comit. 1807. l. 63.

[2]) Schwartner: Statist. 1. 420. – Csaplovics: Archiv 1. 118.

Szászországba, Hamburgba stb. ágazott el: ez utóbbik helyről valami kevés szállíttatott Angolországba is [1]).

A gyapjú egyike azon czikkelyeknek, mik nem csak az ország kereskedésének fő tárgyait teszik, hanem melyekre az örökös tartományok gyárainak is különösen nagy szükségök vagyon. Ez az oka, miért a magyar gyapjú kivitele egyedűl az örökös tartományokra szoríttatott. Midőn e század elején külkereskedők is kezdenék magokat gyapjúvásárainkon jelentgetni s az osztrákokkal a vételben concurrálni, a külkiviteli vám, mi II. József alatt még 4 rhfrt volt, 1802-ig 12 frt 2 krra emeltetett [2]). Midőn pedig a szárazföldi rendszer következtében a gyapjú ára mód fölött felszökvén, e magas vám sem biztosíthatta az osztrák gyárakat a külföldiek concurrentiája ellen, a kiviteli vám 1807-ben mázsájától 16 rhftra csigáztatott. E volt oka, miért gyapjúnkból, az európai kereskedésben nagy kelendősége mellett is, 1822-ig évenként alig 100 mázsa vitetett a külföldre, míg az osztrák tartományokba tett szállítások 1802-ben 124,814, 1815-től pedig 1821-ig középszám szerint 110 ezer mázsára mentek. A külföldre szállításnak növekedését azonban 1824-től fogva (ez évben 3400, 1825-ben 6136, 1826-ban 6802 mázsát tőn) nem csak a vámleszállítás, hanem juhtenyésztésünk rendkivűli gyarapúlta s a gyapjú finomúlása is okozta. A külföldre t. i. csak a legfinomabb gyapjú vitetett, mitől 100—150 pfrtnyi ár után könnyebben megfizethető volt a nagy vám is, mint az aljastól, melynek ára alig haladta meg kétszer a vámadót. Mindamellett is pedig, hogy gyapjúnk vitelében 1822 óta a külföld is inkább concurrálni kezdett, az örökös tartományokba tett szállítások is nevezetesen emelkedtek: mondám, hogy 1821-ig a kivitel középszáma 110,000 mázsát tőn, ez évről már 135,606,

[1]) Csaplovics: Archiv. 1, 373.

[2]) Acta Comit. 1802. l. 61. -- Schwartner 1. 223. i) alatt.

1822-ről 137,192, 1823-ról 142,513, 1824-ről 173,504, 1825-ről 163,286, 1826-ról 162,535, 1827-ről pedig 190,003 mázsát mutatnak elő a kereskedési táblák mind a mellett is, hogy a gyapjúszövetek benn is jóval nagyobb mennyiségben gyártattak. Ebből eléggé kitűnik, hogy, bár — az 1802-diki országgyülési rendek véleménye szerint — részben a juhtenyésztés csökkentése miatt, nehogy t. i. mellette a szarvasmarha-tenyésztés elhanyagoltassék, emeltetett is fel annyira a gyapjú váma, a juh mind a mellett is mindig szaporodott s a gyapjúkereskedés évenként gyarapúlt.

A dohánynak külföldre kivitele nem volt ugyan egyenesen eltiltva, de annyira megnehezítve a bécsi abaldó rendszabályai által, hogy egyesek alig állhatták ki vele a concurrentiát. Minden magános, ki dohányt külföldre szállítani akart, azt csak az abaldótól eszközlött szabad-levél mellett tehette; mi nemcsak a taksák s a néha hetekig húzott várakoztatás miatt volt terhes, hanem azért is, mivel ilyenkor a vevőnek nevét is ki kelle nyilatkoztatni; minek következtében az abaldó e vevőket többnyire magához ragadá; mi annál is könnyebben sikerűlt neki, minthogy szállításait semmi sem akadályozta. Továbbá, ha a szabad meneti levélen álló összeg a harminczadi mérésen pontosan ki nem ütött, a dohányt letartóztatták; mi mégis e czikknél, melynek súlyát száraz vagy nedves idő változtatja, igen könnyen megtörtént. Az osztrák vámhivataloknak szabadságában állott a terhes kocsikat lerakatni s újra fölmérni, s még a kötegeket is feloldani. Ha a kereskedő az útlevélen kiszabott országútról a mellék, talán jobb, de szint oda vivő útra tért, nemcsak dohányát elvesztć, hanem pénzbeli büntetésre is szoríttatott. Az 1802-diki felírásra 1807-ben érkezett királyi válasz [1]) csak igen tökéletlenűl

[1]) Acta Comit. 1802. l. 64. 1807. l. 497.

hárítá el ezen akadályokat, egyedül azt engedvén meg, hogy a kellő útlevél ezután akármely fiók dohányhivataltól is kérethessék s harmadnap alatt kiadassék. Mit ezenkivűl még a rendek kivántak: hogy a harminczadi mérések a hajókon tétessenek, az útlevél taksája leszállíttassék, s annak értéke három hóňapról, miként eddig divatban volt, határtalan, vagy csak hosszabb időre terjesztessék, meg nem engedtetett. Mind e mellett is a szükség, mit Európa e kor elején a virginiai dohány kimaradása miatt érezett, s az ekkor még igen csekély kiviteli vám (másfél krajczár mázsájától) a külföldön is nevezetessé tette a magyar dohánykereskedést; az olasz, német birodalmi és németalföldi gyárak többnyire magyar dohányt dolgoztak föl; s bár az abaldó teljes erővel űzte az egyedárusággal határos munkálatait, 1790 táján egyedűl a tengerpartokon több millió forint folyt be e czikkelyért az országba. Ámbár pedig az angol-éjszakamerikai háború bevégezte s a kereskedési viszonyok eligazodta után hatalmas vetélytársa lőn is e czikkelyünknek az amerikai dohány, olcsóbbsága s különösen a burnótkészítésre alkalmas volta miatt mégis kiállhatta volna az avvali concurrentiát, ha egy bal finánczfogás nem történik, mely szerint a státusjövedelmek szaporítása a vámok fölemelésében kerestetvén, a dohány kiviteli vámja időről időre mindig magasabbra, végre pedig egészen 12 pfrtra emeltetett: minek azután a tilalomhoz hasonló hatása volt: a gyárak, melyek eddig magyar dohánynyal dolgoztak, az angolok által Amerikából kezdék ellátni magokat. Azonban nemsokára bekövetkezett Európának a szárazföldi rendszer általi elzáratása az angol áruk elől. Az olasz, német birodalmi stb. gyárak ismét Magyarországra fordíták szemeiket: de miután ennek dohányát a magas vámok mód felett megdrágították, Olasz- s Németország több tartományai kormányaik által is ösztönöztetvén, nagyobb mennyiségben kezdék e czikket termesz-

teni; mi által dohánykereskedésünk helyre nem pótolható kárt szenvedett. Később a dohánykereskedésnek mind az abaldótól, mind a vámhivatalok részéről vetett akadályai nagy részben megszűntek ugyan, — amaz a nyerészkedéssel felhagyván, emezek pedig koronként 12 frtról 2, később 1 forintra, 1824-ben pedig 20 krra leszállíttatván: de sem az előbbi kedvező körűlményeket, melyekben a magyar dohány egészen megállapíthatta volna magát az európai kereskedésben, többé visszaidézni –, sem Olasz- s Németországot dohányveteményeitől a miénk javára megfosztani nem lehetett. Azonban mióta így a vám leszállíttatott, mégis emelkedni kezdett a dohánykereskedés és növekedni a kivitel, főleg Olaszországba, úgy annyira, hogy a kivitt mennyiség, mi a nagy vámok idején alig ment 10,000 mázsára, 1818-tól fogva 40,000—60,000-re emelkedett [1]. Mi pedig az abaldónak s egyeseknek benn az országbani dohánykereskedését illeti: századunk első tizedének vége felé, midőn t. i. künn a száraz föld elcsukása oly keresetté tette e czikkelyt, a zsidók nagy tűzzel fogták fel ez ágát kereskedésünknek, melybe eddig nem elegyedtek. Egy messzeágazó társaságot alkotának, mely több vidékeken úgyannyira magához ragadá az első kézbőli vételt, hogy a szükséges mennyiség beszerzése iránt nem ritkán a császári abaldót is zavarba ejté, s kényszeríté azt tőle magasabb áron vásárlani. Ily nemű esetek többszöri előfordúlta a dohány árát igen magasra csigázta, a nélkül, hogy a termesztő haszna növekedett volna. A császz. abaldó e visszaélést azon elv fölállítása által törekvék orvoslani, hogy a kincstári szükség azontúl soha se nyerészkedőktől vásároltassék. Azért emeltetett a vám is oly magasra, hogy egyesek, ki nem vihetvén, a szükséges mennyiséget az abaldó elől le ne foglalhassák. Ezen intézkedés

[1]) Opinio Deput. Commerc. 1827. l. 29. és 3-ik tábla.

meggátolta ugyan a nyerészkedő zsidótársaság eseleit, s általán az egész dohánykereskedésre jó hatású leendett, ha egy részről a vámok oly igen föl nem emeltetnek, más részről az abaldó tiszteinek visszaélései a termesztőket nem zaklatják. Azonban a dohánynak a gabnával együtti drágulása s a beváltó tiszteknek többszöri csalásai arra birták a csász. dohány-igazgatást, hogy 1817-ben az eddigi beváltás mellett tisztei által, magánosokkali szerződés útján is kezdé a szükséges mennyiséget beszerezni. A következő évben pedig a tisztek által kezelt beváltatással egészen felhagyván, a szállítást esődületmegnyitás által a legjutalmasabban ajánlkozónak engedé át. Ezen rendelet, miután a dohánynak vételét az abaldótól függetlenné tette, megkönnyité ugyan a kivitelt: de annak az országbani beszerzését végtelenűl megnehezíté az abaldó szállítóinak uzsoráskodása. Ezeknek a termesztőkön is elkövetett csalásai s önkényes árszabások azóta számtalan, a kormánynak is benyújtott panaszokra adának okot, más egyeseknek pedig annyira megnehezíték uzsorás eseleik s alacsony fogásaik által a vételt, hogy, ki hasonlókhoz folyamodni nem akart, velök a concurrentiát ki nem állhatta [1]. Egy, az 1827-diki országgyülési rendekhez küldött kir. válasz [2] által ezen csalók cselszövényei megtiltatnak ugyan, s azoknak, ha csinyeiket folytatnák, megbüntetése az illető hatóságokra bizatik: de alattomos fogásaikat, melyekkel a termesztőket zsarolják, még ezen rendelmény sem képes egészen kiirtani. — A bécsi dohányigazgatástól évenként kiszállított mennyiség mintegy 100—180 ezer mázsára megyen.

Nevezetesb czikkei még a kivitelnek: bőr, faggyú, kender, gubacs, méz, hamuzsír. E tárgyak, minthogy a külföldre

---

[1]) L. erről Deyák: Gesch. Darstell. d. ung. Tabak-Hand. von 1817 bis 1822.

[2]) Acta Comit. 1825/7 l. 1391 és 1893.

kivitel 1824-ig vagy egyenesen eltiltva, vagy a tilalommal felérő vámok által nehezítve volt, egyedűl az örökös tartományokba szállíttattak; a külföldre vitt mennyiség figyelmet sem érdemel; az említett évtől fogva azonban némelyikének a külföldre szállítása is növekedett. Különösen a nyers bőr kivitele egészen eltiltva volt, a kidolgozott pedig a német örökös tartományokban nagy (4 pfrtnyi) vámmal terheltetett, holott a beviteli vám igen csekély volt [1]). A kivitt mennyiség középszáma, mindenféle, ökör-, ló-, juh- stb. bőrt ide értve, körűlbelűl 500,000 darabot tőn [2]).

Kender e korszak végén már mintegy 40,000 mázsa szállíttatott ki. Mi annál örvendetesb jelenet, minthogy még az előbbi korszakban nevezetes mennyiségű kendert kelle behozni a tengerpartra Bolognából és Ferrarából a honi hajózás szükségeire. Apatinban, Hódságon és Filippován bizományosokat is tartának már angol kereskedők, kik nem csak jó áron szedék ezeknek számára e növényt, hanem jobb kezelésre is taníták azokat, kiktől a kendert venni szokták [3]).

A faggyú és szappan igen magas vámmal nem terheltetett ugyan a külföldre vitelnél, csak 1 ft. 30 kr. essitót kellvén fizetni; de oly gyakran és váratlanúl, minden előre tett figyelmeztetés nélkül megtiltatott, hogy nem ritkán már a végső osztrák állomáson érte utól a tilalom a szállítást; s akkor, természetes, elvesztegetni kelle áruját a kereskedőnek; mi okból e kor végeig alig vitetett néhány font a külföldre; 1825-től fogva azonban igen kezde növekedni a faggyú kivitele: ez évben t. i. 5534, a következőben 8601, 1827-ben pedig 153,110 font szállíttatott idegen tartományokba. 1824-től, meddig a kivitel 1000—6000 mázsát tőn, az örökös tartomá-

[1]) Acta Comit. 1802. l. 60. 144.
[2]) Opinio Dep. Comm. 1827. 2. és 3-dik tábla.
[3]) U. o. l. 26.

nyokba is igen növekedett a faggyú kivitele; az említett évben t. i. 12,374, a következőben 12,295, 1826-ban 22,512, 1827-ben pedig 20,952 mázsára hágott.

A méz- és viaszkereskedés a magas külföldi vám miatt 1824-ig csak az örökös tartományok határai közé szorúlt. Kivitetett évenként 5000—20,000 mázsa méz, 500—2000 mázsa viasz. — A gubacs kivitelét „a gyakori és ingadozó tilalmak és korlátolások, melyek nem annyira a belgyárak, mint a közjó ürügye alatt kizáró szabadítékot alattomos utakon eszközlött egyedárusság segedelmére történtek“ [1]), néha annyira megakadályozták, hogy a természet ezen nagy becsű adománya honn nem ritkán a földön rothadni hagyaték, mivel a külföldre kivitel meggátoltatván, ára annyira leszállott, hogy a szedés költségei is alig kerűltek ki. A kivitel, mind e mellett is az örökös tartományokba 100,000—180,000 köbölre ment.

A hamuzsír, miből évenként összesen 20,000—50,000 mázsa vitetett ki, az osztrák tartományokon kivűl leginkább Szászországba és Regensburgba szokott szállíttatni. Az angol-franczia háború s a szárazföldi rendszer korában Amerikából be nem hozathatván, a magyar készítmény igen keresetté lőn az európai kereskedésben; ekkor állíttattak fel a legtöbb hamuzsírgyárak honunkban. Kelendőségével azonban növekedtek a kivitel elébe vetett akadályok is, mik a más czikkelyeknél fenállókat még avval is meghaladták, hogy csak az udvari bankválasztmány szabadmeneti levele mellett volt szabad tenni a külföldre szállításokat: ezen útlevél kieszközlésére pedig legalább is hat hétnyi idő kivántatott. E levelekkel a bécsi kereskedők nyerészkedéseket is szoktak volt űzni, a nevezett választmánytól megvásárolván, és szállítóinknak minden mázsától fizetendő egy pftért adván el. Ezen kivűl pedig a kiviteli vám 4 ftra emeltetett mázsájától. Így történt, hogy a száraz-

[1]) Acta Comit. 1802. l. 53.

földi rendszer enyésztével a versenyt az amerikaival ki nem állhatván, külföldre alig szállíttatott nehány mázsa; minek következtében több költségesen emelt gyárak is elpusztúltak.

Említésre méltók végre ható kereskedésünk következő czikkei: gyümölcs, miből az örökös tartományokba a kor elején körűlbelűl egy, végén pedig több öt millió fontnál; a külföldre pedig a kor elején mintegy 50—100 ezer, a végén már középszám szerint 400,000 font szállíttatott. — Vaj a szomszédokhoz évenként mintegy 200—400 ezer, külföldre pedig 1824-ig 2000—60,000, azután a vámok leszállíttatván, 140—270 ezer font vitetett. — Ágyi-toll évenként összesen 200—800 ezer; timsó 200,000—1,000,000; olaj mindenféle 500,000—2,700,000 font stb. stb. [1]) szállíttatott ki az országból.

A beviteli kereskedés, egészben véve, kevés változást szenvedett. Magyarország gyári s kézműi állapota, miként fönebb láttuk, örvendetes haladásnak indúlt ugyan e korszak alatt; de még korán sem emelkedett annyira, hogy a nevezetesb czikkek bevitelében szembetűnő különbséget okozott volna; betudva a nép szaporodását, ugyanazon eredmény áll elő a passiv kereskedésben, melyet a múlt korszak alatt kimutattam. Némely czikkelyekben azonban mégis meglepő a fordulat, s a bevitelnek csökkenése a honi készítmény szaporodtának következésében. P. kikészített bőr és bőrművek 1802-ben 918,314 ftért hozattak be az örökös tartományokból, 1816-ban 516,856 font, mi körűlbelűl ugyan annyi forintot vitt ki, mennyi a fönebbi öszveg; 1818-tól kezdve pedig 1827-ig e beviteli öszveg évenként csökkent, s néha csaknem felényire. A divatáruk beviteli száma 1818-ig mindig meghaladta a 150,000 forintot, ez évtől kezdve mindig csökkenve 1827-ig, alig ment középszám szerint 50,000 ftra. Szabó- és varga-

[1]) Opinio Deput. Comm. 1827. 2-ik és 3-ik tábla.

művek 1816 és 1817-ben külön többet kivittek 390,000 ftnál, azután pedig középszám szerint mintegy 80,000 ftra ment a bevitel stb. Némely áruk bevitele pedig, minők égettbor, gyapjú s gyapot-művek, papir stb., a népesedés és fényüzés arányában növekedett. Más áruk végre, főleg általán véve a gyarmatiak, a harminczadok változta s a sorompók tágulása következtében közvetlenűl a külföldről kezdének beszállíttatni; például: kávé[1] 1823-ig az osztrák tartományokból középszámmal mintegy 500,000 font szállíttatott be, mi az említett évben (ha a sokszor idézett kereskedési tábláknak hitelt adhatunk) 1015, 1825-ben 99, 1827-ben 110 fontra sülyedt; a külföld szállításai pedig, mik 1816-tól 1823-ig középszám szerint mintegy 500,000 fontot tőnek, az utóbbik évben 764,000-re; 1627-ben, addig évenként növekedve, 869,000 fontra emelkedtek. Hasonló eredményt mutat a czukor: míg az örökös tartományok bevitele, az egy milliót néha százezrekkel meghaladó öszvegről 1823-ban 3272, a következő években nehány száz fontra szállott: a külföldnek szállításai tetemesen növekedtek: a finomított czukor bevitele ugyan e tekintetben is csökkent, de a czukorlisztté, mi 1816-ban csak 134,000, 1820-ban 500,000, 1822-ben 880,000 fontot tőn, azután körűl belűl 1,500,000-re emelkedett. — A faolaj 1823-ig mintegy 70,000, azontúl 5, -7,000 font hozatott a szomszéd tartományokból; külföldről ellenben az évenkénti, mintegy 6—8 százezer fontnyi bevitel 1823-tól kezdve mindig tetemesen meg-

[1]) E czikk 1803-ban a papirpénz eltörlesztésére 50 pft. fogyasztéki vámmal terheltetett az osztrák állomásokon: ez ugyan megszüntetett 1807-ben az 5-dik törv.-czikk által: a szárazföld elcsukása alatt azonban, 1809-től kezdve ismét 84 pft. 30 krnyi vámmal terheltetett mázsája. Ezóta mint osztrák kereskedési czikk jött Törökországból magyar földre, s innen mint activ áru vitetett ki. Ára e czikknek azon korban rendkivüli volt: 1804 ben 200 225 fton, 1807-ben 375 fton kelt mázsája Pesten; 1808-ban pedig 1 aranyon. 1809-ben 14—16 pfton kelt fontja ugyanott. L. Schwartner: Statist. 1, 422.

haladta a millót stb. [1]). De 1807-től kezdve általán véve tágúlt Magyarországnak a külfölddeli közvetlen kereskedése, s ámbár azon gyárműveket, melyeket az osztrák tartományok szolgáltathatnak, a külföldről behozni folyton tilalmaztatott; némely czikkelyeknek azonban, melyeket az osztrák tartományok vagy nem elég mennyiségben, vagy magok is a külföldről szállítottak, bevitele könnyíttetvén, a bécsi kalmároknak magyarországra nézve űzött egyedáruskodása [2]) nagy részben megszűntetett.

Az 1827-ki kereskedési választmány általános mérlegét is adja Magyarország mind az örökös tartományokkal, mind a külfölddel folytatott kereskedésének. E szerint tiz év alatt, 1816—1826-ig az örökös tartományokkali kereskedésben, bár néhány év passivumot adott, összesen mégis kerek számmal 35 milliót nyert volna Magyarország; ellenben a külfölddeli kereskedésben, minden év passivumot adván, összesen 54 milliót vesztett: minélfogva Magyarország összes kereskedésének eredménye e tiz év alatt 19 millió veszteséget tenne. E táblák azonban, miként maga a kereskedési választmány kimutatta, oly zavartak s tökéletlenek, hogy szerintök közelitőleg sincs meghatározva a magyar kereskedés és pénzforgás eredménye. Mivel pedig más, tökéletesb adatokkal maga e választmány sem birt, azon kérdést: nyereséget ád-e vagy veszteséget a magyar kereskedés? — meg nem fejthette.

---

[1]) Opinio Deput. Comm. 1827.

[2]) Az 1802-dik országgyülésen panaszkodnak a rendek — Acta Comitior. l. 119 — hogy, miután számos tiltott árut az örökös tartományok gyárai elég mennyiségben nem szolgáltathattak, a bécsi kalmárok olyanokat külföldről becsempészvén, belföldi gyanánt és sokkal drágábban, mint első kézből venni lehet vala, tolták a magyarokra.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Néhány pillantás iparunk s kereskedésünk jelen s jövő viszonyaira.

Miként az előbbi szakaszból kiviláglik, hazánkfiai jól látták s érzették már az országnak ipar- s kereskedésbeni hátramaradtát s annak következéseit: de némi, kivált a mezei gazdaságban megkezdett javításokat kivéve, 1825 tájáig a legjobb akarat mellett sem lelték föl a módot, melylyel a haza e tekintetbeni állapotán, függetlenűl a körűlményektől, melyeket változtatniok nem lehete, segíthetnének. Kivánataik fő tárgya, vitáik legóhajtottabb czélja a kereskedés tökéletes szabadsága volt. Ettől várták az ország iparának üdűletét, ettől az óhajtott előhaladást az anyagi jólétben.

Igaz, hogy ez legrövidebb út, legbiztosabb eszköz leendett a czélra: a fennálló vámrendszer megváltoztatása, a magyar és német tartományok kereskedési viszonyainak méltányosb elintézése, hatalmas, rögtön munkálkodó emeltyűje leendett az ország anyagi érdekeinek korunkban, midőn a minden oldalú tudásnak Európát földerített sugárai honunkba is elhatának, s azok világánál az ipar saját erejéből is emelkedni, s az ország részben elkorhadt institutióinak szertelen halmazából hatalmasan fölvergődni kezde. S bizton állíthatni, hogy a kereskedési szabadság s ennek következményei, páro-

súlva a törvényhozás czélszerű intézkedéseivel, a váltótörvény, a polgári jogok tágulása, némely szűkkeblű s ennélfogva sértő szabadítékok eltörűlése stb., Magyarország műveltségi állapotát egészen megváltoztatták, s rövid idő alatt oly haladást eszközlöttek volna virágzatában, minőt talán a legmerészebb remények sem tápláltak.

De midőn méltányosságot követelünk, óvakodnunk kell, nehogy minmagunk sértsük meg azt. Kormányunk több gonddal fogta át a viharok veszélyeiben tanúsított tántoríthatlan hűségű oszág érdekeit. Századunkban tett többet, mint valaha, mindent, mit csak az összes birodalom viszonyainál fogva tehete, annak gyarapitására. Hogy kereskedésünknek korlátlan szabadságot nem engedett, minden körűlményeket megfontolva, alig irathatik indulatának s akaratának rovására. Sokkal régibb, a státusorganismus legkényesebb elemeiben mélyebben gyökerező ez a századok folytában különféle körűlmények- s esetektől föltételezett rendszer és viszony, mintsem azt egyszerre és hirtelen, veszélyes rázkódtatása nélkül a többi, szintúgy gondos ápolást követelő tartományoknak, a legjobb akarat is megváltoztathatná. Ez volt oka, miért az 1827-ki kereskedési választmány is általlátván e tárgyban a rögtöni újítások lehetetlenségét, a körűlmények kedvezőbbre változtáig megtartandónak itélte az osztrák vámegyesűletet.

Más módokról kell vala tehát gondoskodni az ország anyagi jólétének emelésére. De — valljuk meg, s miért tagadnók most, miután a vád nagy részben már csak a história körébe tartozik? — századunk harmadik tizedéig sokan hasonlók valának az égből mannát várókhoz. Hiányzott a tetterő; az igények, kivánatok, követelések zaja mellett vajmi kevés történt, illő egy nemzethez, mely annyi életerőt rejtett kebelében! A nemesség nagyobb része, mely a pénzerő birtokában

volt, kellőleg nem gondoskodott a hon ebbeli érdekeiről, s bár egyesek törekvése minden dicséretre méltó, nem egyesűlt, hogy a szétágazó erőket központosítván, fedezné, pótolná a műveltebb mezei gazdaság, gyárak stb. hiányát. Csak panaszok hallattak, kivánatok ismételtettek; — mi, természetes, a haza állapotán gyökeresen nem segíthetett. A kormány egynémiben szelídítette ugyan a hirtelen el nem törűlhető százados rendszernek szellemét, egynémit könnyebbített vámleszállítások stb. által. De a nemzet akarata, — mert nemzetnek csak akarnia kell! — elszántan fogni a javitásokhoz, s a régi munkátlanságból felocsúdva, tetterővel lépni a pályára, melyen állapotát, mennyire egyéb fenálló viszonyai engedik, újjá teremtheti, mind a mellett sem jelentkezék határozottabban.

Azonban a század szelleme nálunk is kivívta a maga jogát. Az az előkelő figyelem, mely Európában, kivált a franczia háborúk óta, az anyagi érdekek iránt fölébredett; az emberi szellemnek azon rendkivűli találékonysága a természeti erők meghódoltatásában s elsajátításában, mely korunkban a tér és idő, munka és eredmény viszonyaiban új arányt teremtett, s a munka nagy részét az emberről a természet meghódított erejére tolá; a politikai szabadsággal táguló korlátai a közlekedésnek, növekedése a szellemi surlódásnak, könnyebbűlése az eszmecserének s általán véve a szellemi közlekedésnek, oly élénkké s közönségessé lőnek a béke csöndében, hogy azok honunkba is, az eddig majdnem ismeretlenbe, elszigeteltbe, eljutának. E befolyásoknál az erő ébredése mindinkább s több egyes tünemények által kezde nyilatkozni. Még csak egyesűlés hiányzott, hogy tetté érjenek a fejledező eszmék.

Az 1825-ki országgyülés erre is alkalmat nyújtott. Ettől kezdődik az ország szebb életének korszaka, melynek szemlélete már is annyi örömet nyújt a hazafi lelkének azon hatalmas, minden oldalú, gyors előhaladtával minden ágaiban a

népszorgalomnak, s azon még szebb jövendő biztos reményeivel, melyekre a naponként újat szülő, a virágzatnak új magvait elvető, vagy bimbóit fejlesztő jelenkor jogosít.

A fenn említett befolyások ezen országgyülésen már meglepőleg nyilatkoztak; s a nemzet anyagi állapotát illető jobb eszmék mindinkább terjedének, fejlésökben segíttetve oly férfiak által, kikben a fölvilágosúlt Európa legműveltebb nemzetei közt kifejtett, sok oldalú tapasztalással érlelt s gazdagított szellemhez hő hazafiúi érzet s lángoló buzgalom szövetkezett.

Hiszem, hogy a közvéleményt fejezem ki, midőn e nemes hazafiúi szellem képviselőjének, a hő keblű Széchenyi István grófot nevezem, ki e tekintetben hasonlíthatlanúl sokat mívelt, mind tett és példa, mind lángész szülte iratai által, melyeknek czélja volt: az unalomba merűlt nemzetet életre rázni föl, figyelmessé tenni hátramaradtára, vágyat gerjeszteni benne, a műveltség és ipar áldásaiban, melyeket az birtokosának ad, Európa egyéb népeinek példájaként részesűlni, s e végre panaszok s követelések helyébe önbizodalmat állítani, tetterőre, közszellemre s egyesülésre birni a megoszlott nemzetet. E nemes férfiú fellépte óta több virág fejlett ki nemzeti iparunk mezején, mint előtte egy század alatt. Az eszmék, melyeket elhinte, a példák, melyeket nyújta, az egyesületek, melyeknek inditó oka, alkotója, lelke volt, mindinkább eloszlatták az elfogúltságot, balitéletet, szűkkeblűséget, mik a nemzet nagy részét fogva tartották. Ő lelke lőn a maga indította mozgalmaknak: — a nemzet, tőle rábiratva, tenni akart — s akaratának már is eddig nem ismert haladás az eredménye.

Iparunk jelen állapotát részleteiben előadni, őszintén megvallom, túl van erőm korlátain. De ez inkább statistika tárgya lévén, nem is czélom, ki csak az irányt, melyet iparunk e korban vett, s a szellemet, mely azt átlengi, fő pontjaiban

akarom kiemelni, s általában itt csak annyit mondani, mennyi e munka befejezésére szükséges.

Mi tehát először is mezei gazdaságunkat illeti: nem feledve, hogy a nemzeti műveltség ágai úgyannyira egymásra viszonyúlnak s kölcsönösen föltételezik, emelik egymást, hogy ugyanazon részlet ok és okozat egyszersmind: minélfogva az ipar előhaladása okainak vizsgálatánál az arra közvetlenűl ható egyes befolyások mellett, mindig az összes műveltség kifejlése s hatása is szem előtt tartandó —: a mezei gazdaság korunkbani haladásának legdúsabb eredményű okai közé kétségentúl elősorozandók törvényhozásunknak a pórságot földeivel s urával kedvezőbb viszonyba állító rendeletei, továbbá a mezei gazdaság gyarapitására alkotott egyesületek s intézetek, végre egyesek példáinak befolyása.

Az 1830-ki 4-dik czikkely a jobbágynak szabad költözési jogát tökéletesen biztositván, azt rendelé, hogy: „miután a jobbágytelki állomány javítására forditott munkának illő bére a jobbágyoknak igazságos tulajdona, hogy ezek akár ettől, akár a költözés törvényes hasznaitól el ne essenek, a földesúr sajátsági joga fentartatván, minden jobbágynak megengedtetik, hogy a telekbe tett költségeket s javításokat, a teleknek és jobbágyi állománynak haszonvételével együtt szabadon eladhassa". Ezen eléggé nem becsűlhető törvényrendeletekhez hozzájárúlt azon, az iparra nézve nem kisebb fontosságú törvény, miszerint a jobbágyi legelő a földesúrétól, ha a jobbágyság kivánja, elkülönöztetni, sőt, hogy a jobbágy szorgalma nevelésére földét különválva és szabadon használhassa, a nagyobb rész kivánságára minden egyes jobbágy egész földbeli illetősége legelővel együtt egy tagban, vagy ha ezt a helybeli körűlmények nem engednék, legalább dűlő szerint kihasíttatni rendeltetik. Mellőzve itt ezen s más, a jobbágyságot illető, e korban alkotott törvények áldásainak taglalatát, csak

azt jegyzem meg: hogy e törvények által elmozdítva vannak mezei gazdaságunk emelkedésének eddigi legnagyobb akadályai: az úri önkény, a haszonvétel s javítási munka és költség sajátságának bizonytalansága, és a földszerkezet hiányossága; csak ezen utóbbik megszűntével válik lehetővé, hogy földmívelőnk az oly tökéletlen három-forgói rendszert a Thaer-forgóival, vagy ennek körűlmények szerinti módosításával felváltván s legelőjének javítására gondot fordítván, a míveltebb mezei gazdaságot valahára sajátjává tegye.

Az egyesűletek, melyek eddig nálunk a mezei gazdaság előmozdítására keletkeztek s melyeket fönebb elősoroltam, mind csekély körre terjedvén, egyes vidékre, legfölebb pár megyére árasztották hasznaikat. Oly egyesűlet, mely az egész ország szorgalmasb birtokosait összekösse, melyben az ugyanazon érdekek melletti törekvés az ügynek nagyobb erővel eszközlendő gyarapítására központosíttassék, mely végre a belvetélkedés fölébresztése mellett honunkat a külfölddel is nagyobb érintésbe állítsa, — ily nagy hasznú egyesűlet alapításának dicsősége a sok érdemű gr. Széchenyi Istváné; ki az 1826-ki országgyülés alatt Pozsonyban tartott lóverseny sikerűlte után, Eszterházy Mihály s Károlyi György grófok s Wesselényi Miklós báróval egyesűlve, egy Pályafutási társaságot alkotott, Andrássy György, Eszterházy Károly, Pejachevich Péter grófok és Orczy Lőrincz báró hozzácsatlakozása által nemsokára gyarapúlandót. Az egyesűlet, mely közvetlen czéljáúl a lótenyésztést tűzte volt ki, 1827-ben kezdette meg, az alapszabály szerint, központosítás végett mindig Pesten tartandó versenyeit.

Még ugyanazon évben bővebben kifejtette terveit a nemes gróf, számos hazafiak társaságában nemzeti casinot állítván föl, melyben a szétágazó erők központosúljanak s a nemzeti ipar tanácscsal és tettel fejlesztessék az együtt munkálkodásban. Első gyümölcse ezen egyesűletnek nemsokára kifejlett, midőn

a honi borok ismertetését s ezáltal a tenyésztésnek és kereskedésnek gyarapúltát eszközlendő, pinczéjét ugyanazon évben lerakóúl tűzte ki.

Azonban a pályafutási társaság hatalmasan gyarapodván, 1828-ban második korszakát érte, a nemzeti ipar emelésére Lótenyésztő társasággá alakúlván át. De nemsokára ismét tágúlt az egyesűlet munkálkodási köre: miután t. i. az 1829-ben keletkezett állatmutató egyesületet is kebelébe vonta, 1830-ban Állattenyésztő társasággá változott, s így egy lépéssel tovább haladt arra, hogy később az összes mezei gazdaság tökéletesbítését vehesse czéljáúl. A már így fenálló intézet czélja volt: „hogy Pesten, középpontban egyesűlvén, lovak, juhok, szarvasmarha s egyéb háziállat tenyésztéséről s az azt elősegítő eszközökről . . . . tanácskozzanak a honiak, s hogy végre . . . . lassanként mintegy szívből sziválrogjon a haza minden ereibe e tárgyat érintő jobb ismeret, nagyobb szorgalom s így bizonyosabb haszon“.

A haszon reménye nem csalt; mert azon felűl, hogy számos birtokos jutott kanczáinak a nemes ménektől ingyen hágatása által nemes fajú lóhoz: az állatmutatásról már 1834-ben jelenté a társaság, hogy valamint egyéb gazdasági állatoknak nemesbítése évről évre haladott, úgy különösen a legfinomabb fajú birkák tenyésztése több helyt már oly fokon áll, hogy, ha a legjobbakkal talán nem mérkőzhetnék, azokhoz naponként közeledett.

1835-ben a mindinkább növekedő részvét (kettő híján már 500 tagot számlált) a társaságot negyedik korszakára juttatá, midőn munkálkodása körét az egész mezei gazdaságra kitágítván, Gazdasági egyesűlet czímet vőn fel. 1837-ben végre folyóiratot s örök alapítványokat nyitott meg a társaság; mi erős biztosítéka fenmaradásának és záloga virágzatának. Fiatalabb azonban még a már is nagy reményre jogosító inté-

zet, mintsem a hasznokról, melyek kebeléből áradnak, már is lehetne szólani; e helyett a czélt közlöm, melyet munkálkodásinak tűzött ki a társaság: „Czélja az egyesületnek — u. m. az alapszabály — a honi mezei gazdaság minden ágát a jövedelmezés azon fokára emelni, melyre a tudományok, művészetek és viszonyaink teljes ismerete által lehetséges; és e végre munkálkodása köréhez tartozik: a) Minden a mezei gazdaságra vonatkozó hasznos tudományt, valamint azon újabb ismereteket és találmányokat, melyek hasznos léte tapasztalás által igazoltatik, pártolni és terjeszteni. b) Alapos és biztos tudományt szerezni magának a mezei gazdaság minden ágára nézve azon álláspontról, melyen jelenleg van; kitanúlni azon akadályokat, melyek kifejlését gátolják, s módokat találni, melyek gyarapodását eszközlendik. c) Idegen nyelven irt és a mezei gazdaságot illető közhasznú munkákat és iratokat anyanyelvünkre fordíttatni és gazdasági viszonyainkhoz alkalmazva, a hazában terjeszteni. d) A mezei munkákat könnyebbítő eszközöket megismertetni, azokat készítő alkalmas mesterembereket és művészeket szerezni, pártolni és mindenek felett állandóan megtelepíteni. e) A Pesten évenként tartandó állatmutatást szintúgy, mint minden gazdasági termesztmények és művek mutatását kiterjedtebb divatba hozni. f) Jutalom-kérdéseket és jutalom-feladásokat tűzni ki; továbbá magyar nyelven irt jeles gazdasági könyveket és hasznos műszeri, chemiai, vagy új gazdasági ágat tárgyazó felfedezéseket megjutalmazni. g) Jelesb gazdákat emlékjelek által megtisztelni; gazdasági tisztek, juhászok és egyéb cselédek kimívelését nyilvános megbirálás után megkülönböztetések és jutalmak által előmozdítani. h) A hazában fenálló, minden gazdasági intézetről tudományt szerezvén, azok használását elősegélni és gazdasági nevelő-intézetek felállítására hazánkfiait buzdítani. i) Jeles magaviseletű s alkalmas ifjakat a hazai s külföldi jelesebb gazdaságok meg-

ismerésére az egyesület költségén útaztatni és tapasztalásaikat közhírűl adni. Végre k) különös igyekezete lesz az egyesűletnek az adózó nép sorában lévő számos mezei gazdák közt, gazdasági hasznos ismeretek terjesztése által jó példákkal és jutalmakkal ipart, és ezzel nagyobb vagyonosságot eszközleni" [1]. A czél hasznos, nagy és dicső: vajha siker koszorúzza! Miután az önkéntes egyesűletek legbizonyosb következménye s mérője a műveltség előhaladtának: már ezen intézet keletkezte s az iránta mutatott közönséges részvét is eléggé kitűnteti a mezei gazdaságnak e korbani hatalmas emelkedését.

Ezen, a mezei gazdaságot inkább gyakorlati részéről felfogó s tökéletesbítő egyesűlet mellett nemcsak folyvást virágzatban voltak a már említett óvári s keszthelyi gazdasági iskolák; — kivált az első, mely emettől számos növendéket elhúzott; hanem egy újjal is szaporodtak, melyet Károlyi Lajos és Batthyányi Kázmér grófok Rohonczon, Klauzál Imre vezérlete alatt alapítottak. Nem akarok semmit levonni amazok érdeméből; mert tagadhatlan, hogy a műveltebb gazdaságnak hazánkban terjedése, s a mindenben oly nehéz kezdet dicsősége amazokat illeti: de ezen új, már annyival is tökéletesb társainál, minthogy tanitói székeiről a hazai nyelv hangzik, míg a keszthelyi nagy részben latinúl, az óvári pedig németűl adja leczkéit. Csak az kár, hogy a buzgó alapítók az iskola helyét nagyobb figyelemre nem méltatták, s miután a régibb kettő az országnak úgyis nyugoti részén s majdnem határán fekszik, ezen újat az ország más részére vagy közepére eső helyen nem állíttatták fel.

Szívesen előszámlálnám itt azon követésre méltó számos példákat, mikkel nagyobb birtokosaink a mezei gazdaság minden ágában oly kitűnőleg tanúsítják az előhaladást. De

[1] Lásd ezen egyesület kifejlésének bővebb történetét előadva annak titoknokától, Kacskovics Lajostól: Gazdas. Tudósít. 1. füz.

megvallanom kell, elegendő nyilvános tudósítások hiányában — mik vajmi kivánatosak volnának, hogy a még tespedő példák s ezek haszna által serkentessék haladásra — saját tapasztalataim csekélysége mellett ilyesmihez, netalán igen is hiányos legyek, fogni nem bátorkodom. Csak azt jegyzem meg: hogy a Széchenyi, Andrásy, Károlyi, Batthyányi, Eszterházy, Erdődy, Eötvös, Hunyady, Csapó, Czindery, Wittmann, Klauzál stb. nevek maradandólag fényleni fognak mezei gazdaságunk történetében; s hogy a javítások, melyek mezei gazdaságunk körében tétetnek, mindinkább általánosak, az ebbeni ipar minden ágait átfogók, föld, rét, erdő stb. mívelésére szintúgy, mint az állattenyésztés minden nemeire kiterjedők; végre, hogy e példák s a munkában lévő tagosztály a műveltebb gazdaságnak a jobbágy-osztályban is elterjedéséről biztosan kezeskednek. „Megismertük az útat, — u. m. egy illető, elég szigorú szemlélő [1] — neki is iramodtunk már, most csak haladjunk, haladjunk!"

A honi műipar hatalmas emelkedésének képe az óriási léptekkel haladó Pest, melyet évenként növekedő népszáma, szaporodó gyárai s kézművei, Európa jelesbjeivel vetélkedő palotái rövid idő alatt mintegy új alakba bűvölének. Czélom ellen hosszas volnék, ha mindazon gyarapodást részletesen elősorolni akarnám, mely néhány év óta egy gazdag reményű jövendőnek viszi elébe már is igen nevezetes fővárosunkat. Jelenleg az 1970 kézműveken kivűl nevezetes a Valero selyemgyára, mely harczait kiállván, nagyobb kiterjedést nyerve, virágzatnak indúlt. A Lichtl Károlytól több társak segedelmével felállitott, évenként mintegy 12,000 mázsát készitő nagy czukorgyár, melylyel legújabban stearingyertya- és szappangyár is kapcsolatba hozatott. Továbbá a gőzerővel évenként

[1] Klauzál Imre: Gazd. Tudósít. 1. 143.

milliókat készítő téglagyár; az épen most, részvények által gróf Széchenyi István gondja alatt készülő angol-amerikai mintájú lisztgyár. Végre a több kisebb gyárak közt virágzatban álló három chemiai-, három bőr-, ugyanannyi olaj-, két liqueur- stb. gyárak. — De alig múlik év, melyben Pesten kivűl is más városokban, vagy birtokosaink által uradalmaikban, különféle kézművek s gyárak nem emeltetnének. A klembergi (Sárosban), tótmegyeri (Nyitrában), a kisbikácsi (Torontálban), a sz. mihályi, birii, s több más, de a mindenek közt legnagyobb bezdédi gőzerő-művekkel dolgozó pálinkagyárak Szabolcsban stb.; a záhonyi (Unghban), kigyósi (Békésben), sarkadi (Biharban), beszterczei, gácsi stb. répaczukorgyárak; a nagy-surányi (Nyitrában), gr. Károlyi Lajostól emelt angol-amerikai mintájú, nyolcz kőre dolgozó s más erőművekkel is kapcsolatban álló lisztgyár; a miháldi, ercsényi stb. olajgyár, a pécsi selyemszövet-, kismartoni selyemszalag- és bőrgyár; a páji posztógyár, a gácsinak pedig 1839-ben két amerikai fonógéppel, melynek mindenike 240 orsót forgat, tökéletesbedése stb. stb., mindezek néhány utólsó évek teremtményei s előjelei honunk jövendőbeli műipari virágzatának, mit reményleni a mindinkább terjedő értelmesség, a felébredt tetterő, nagyobb birtokosaink dicséretes vetélkedése, a kereskedés élénkűlése stb. eléggé jogositanak; de még inkább a váltótörvény, melynek honunk körűlményeihez alkalmazásán s törvényes megállapitásán oly buzgón munkálkodnak jelen gyülésökön az ország rendei. Elláthatlanok a következések, kiszámithatlan a haszon, melyeket e váltótörvény honunkban eszközlend: az bizonyos, hogy a polgári jogok tágulása, a még sértő szabadítékok megszűnte, a hitel gyarapodása, mik a váltótörvény hű társai leendenek, Magyarország műveltségi, kivált ipar s kereskedési állapotában új korszakot, minden eddiginél nevezetesbet alkotandnak, s kevés idő múlva hihetetlen emelkedést eszközlendenek virágzatában. Most, midőn

kereskedésünk korlátai már némileg kitágúltak; midőn a nemzet — higyjük! — jogosítva van minden, még kivánatos engedélyt s könnyítést várni a nemzeti kormány méltányosságától, midőn azon néposztály, mely azelőtt nem mindig igazságtalanúl vádoltatott szűkkeblűséggel, apathiával és tespedéssel, mélyebben érezni kezdi hivatását, megfelelni állásának s figyelmére méltatni a nemzet ezen legfontosabb életkérdéseit, és mintegy új életre ébredvén, vetélkedve törekszik kifejteni hatalmas erejét: most a váltótörvény megállapításával, a hitel szilárdulásával nem leszen többé akadály, mely gátolhatná az ipar emelkedését honunkban, mely az olcsó élelem, a legtöbb gyári kellékek bősége, a belfogyasztás növekedése, s a dunáni kivitelnek megnyílta mellett oly alkalmas, oly elismert képességű s mintegy kitűzött, virágzó gyári státussá alakúlni. Nem ábránd e remény — ne hagyjuk ezt kiveszni kebleinkből! Nemzetnek csak akarni kell, s akarata nem gyermek álmai!

Gyárak emelkedése legbiztosabb jele a kereskedés gyarapúltának; mert nagy részben ez inditó oka és szükséges föltétele amannak. S valóban is nagy az előlépés, melyet ez utólsó években tőn kereskedésünk. Nemcsak az oly igen fontos belközlekedés könnyebbűlt s élénkűlt; hanem a külfölddeli közvetlen összeköttetés is annyira tágúlt és erősbödött, hogy az európai, sőt világkereskedésben is megpendűlt már honunk neve [1]; s mindinkább felé, a nem régen még ismeretlen felé fordúlnak a nyugot tekintetei, nemcsak hogy annak eddigelő kellőleg nem méltánylott bőségéből hiányokat pótolják, hanem hogy általa egy hajdan virágzó, de a századok viszontagsá-

[1]) Kappel Fr. pesti nagykereskedő 1829 és 1830-ban jelentékeny szállításokat tőn egyenesen New-Yorkba finom gyapjúval, kőrösbogárral stb.; ezek ugyan pár év múlva megszűntek, az új-yorki vámok fölemelésének következtében; de ezek már ismét megkisebbíttetvén, remény van e szállításoknak ismét megkezdésére.

gaiban majdnem elfeledt, világkereskedési útat, mely Európát legrövidebben kötheti össze a kelettel, ismét föléleszszenek.

A fölébredt tetterő s egyesűleti szellem honfiainkban, mely, miként említők, a nemzeti ipar gyarapítására oly dicséretes buzgalommal s ennek megfelelő sikerrel kezde munkálódni, a kereskedésre is kiterjedett. 1830 a dunai s fekete tengeri gőzhajózás keletkezésének éve, új korszaka kereskedésünknek, eredményeiben még ugyan ki nem számítható, de miként a keletnek politikai alakúlása gyaníttatja, jövőben minden reményeket felűlhaladandó. Mi már III. Károly s Mária Terézia kormánya alatt élénk vitatkozások és sokféle tervek tárgya, mi II. József egyik kedvencz eszméje s a török és orosz udvarokkal kötött szerződéseinek, sőt egész kormány- és státusgazdasági politikájának egyik fő czélja volt, — a dunai s fekete tengeri hajózás, mely által a hatalmas Dunán út nyittassék úgy Magyarország, mint a többi örökös tartományok nyugot s éjszak felől különféleképen korlátozott kereskedésének: e szép és következménydús eszmét, korunknak dicsőségére számos lelkes hazafi külföldiekkel egyesűlve, „Gőzhajózási társaságot“ alkotván, íme valóságba tette! A pár hajóval tett próba igazolá a reményeket; a kezdet sikere bizodalmat öntött az eddigi vállalatok példája után még kétkedőkbe; a társaság számában, az intézet terjedelmében naponként gyarapúlt. 1836-ban már nyolcz gőzös úszott Dunánkon, Bécstől Galaczig s innen a fekete tengeren Konstantinápolyig, ettől ismét Smyrnáig tartva fenn a közlekedést. A kereskedésnek ez útja azonban mind a Dunán mind a tengeren naponként annyira élénkűl, hogy a társaság évenként szükségesnek látja hajóinak szaporítását [1]). 1837-ben a wür-

[1]) Említésre méltó, hogy miután e hajók Angolországbani készíttetését igen költségesnek látná a társaság, Ó-Budán, hol telen által szállásolnak is a gőzösök, hajógyárat állíttatott.

tembergi gőzhajózási társasággal történt összeköttetés által a Dunán s újabb szerződései s vállalatai által a tengeren tágítván hajózási körét a társaság, tizenöt hajóival három dunai s négy tengeri útakon tartá fenn a közlekedést. Nevezetesen: 1. Lincztől Bécsig. 2. Bécstől Drenkováig, mely vonal mind utazók, mind árúszállítások tekintetében legélénkebb. 3. A Vaskapun túl Skela-Gladovától Galaczig, mely vonal ismét összeköttetésűl szolgál a kelettel s az aldunai tartományok közlekedésére, idővel pedig Magyarországra nézve is nagy fontosságú. A tengeri hajózás, azonkivűl, hogy magában is nagy következésű, a dunai hajózásnak függetlenségét is biztosítja. Ez négy vonalai által Galaczot Konstantinápolylyal, s e fővárost Trebizondéval, Smyrnával és Salonichival hozta kapcsolatba. Az 1829-diki év szinte fontos következményű volt e hajózásra: azonkivűl, hogy a hajók száma — ide nem tudva a három készülőben lévőt — tizenhétre szaporodott, a tengeri hajózás egész Alexandriáig terjeszteték; a dunai hajózás pedig a Csernavoda s Kosztendje közti vonal megnyitása által az út nemcsak mintegy 120 mértföldnyivel megrövidittetett, hanem az eddig járt szulinai torkolat mindinkább növekedő zátonyaitól s más politikai körűlményektől is függetlenné tétetett. A folyó évi télutó havi gyűlés határozata szerint pedig ismét szaporítandja hajóit a társaság, Pestről Orsováig mindennapi közlekedést eszközlendő. Bizonyára egy jobb nemtő szelleme lebeg a vállalataiban és terveiben eddigelő annyira szerencsétlen honunk fölött, mely minden kisérletet áldásával sikerítve, önbizodalmat önt a félénkekbe s naponta újabb s merészebb vállalatokra tüzeli a még alig tizenöt év előtt tespedő magyart; — s ez mi volna más, mint a magasúlt értelmiség, tetterő és egyesűlet szelleme?!

Nem czélom itt ezen dunai s fekete tengeri hajózás által fölébresztett kereskedés részleteibe bocsátkozni, annak napon-

ként növekedő élénkségét eléggé tanúsítja a gőzhajózásnak érintett terjedése. Legyen szabad itt a jövendő fátyolát kissé föllebbenteni s azon állapotokra vetni néhány pillantást, miket kereskedésünk e vonalról a történet világánál gyanittat, a kelet jelen állapotára.

Angolország, a világkereskedésnek e leghatalmasb kezelője, minden erejéből dolgozik, hogy a keletindiai kereskedésnek rövidebb s természetesb útat nyisson: s ez okból a hajdankor kereskedésének vonalait fölkerestetvén, politikájának minden ügyességét, hatalmának minden befolyását arra fordítja, hogy e régi vonalokat elfoglalván, a keletindiai kereskedést Kis Ázsián s részben a fekete tengeren át származtassa. Más részről Oroszország virágzó kereskedő városokat emel ugyanazon tengerpartokon s mint hatalmas vetélytárs, kit czélja elérésében már birodalmának fekvése is segít, lép fel az ügyesen számító angol ellenében. A vetélkedés siettetni fogja az ügynek kifejlését; s a kereskedés keletről, bár több útakon, de minél előbb hajdani irányaiban a fekete tengerre veendi folyását. Mi eredményeket fog ez szűlni honunkra, melyet a fekete tengerrel a duna s gőzhajózásunk már is oly élénken köt össze, főleg miután a remény, az aldunai régi jogú tartományok birtokába visszalépni, a keleti ügyek állása mellett, ha kissé merész is, de talán nem egészen alaptalan: bár részleteiben egyelőre nem látható, de általános tekintetben igen is gyanítható.

E nézetek szerint hasznosabbat nem tehete kormányunk a monarchia minden tartományainak kereskedése érdekében, mint midőn az angol udvarral 1838-diki september 14-kén Majlandban kereskedési szerződést kötött, melyben a hajózási szabadságok s kereskedési kedvezmények, mik kölcsönösen biztosíttattak, Galaczra s minden aldunai kikötőkre is kiterjesztettek. Helyén lenni látom, e nagy fontosságú oklevelet,

melyen fönnebb kifejezett reményünk nagy részben alapúl, itt egész terjedelmében közleni:

„I. A jelen szerződés megerősítésének (Ratification) napjától kezdve sem az ausztriai hajók, midőn nagy Britannia és Irland egyesűlt királyságoknak, valamint a britt fölség minden egyéb birtokainak kikötőibe érkeznek, vagy azokból kivitorláznak, sem az angol hajók, midőn ő felsége, az osztrák császár kikötőibe futnak, vagy azokból távoznak, ne legyenek nagyobb vámok és adózások alá vetve azoknál, melyek a nemzet saját hajóira azoknak a mondott kikötőkbe érkeztöknél és távoztoknál jelenleg vetve vannak, vagy jövőben vettetnének.

„II. Ő felsége az osztrák császár birtokainak minden föld- s kézműipar-termesztményei, ide számítván azokat is, melyek éjszakon az Elbén, vagy keleten a Dunán kivitethetnek, s melyek az egyesűlt királyságok s a britt felség kikötőibe szabadon bevitethetnek, — mint szinte az egyesűlt királyságok s a britt felség birtokainak minden föld- s műipari termesztményei, melyek ő felsége az osztrák császár réveibe szabadon bevitethetnek, — minden viszonyokban kölcsönösen ugyanazon szabadítékokkal, váltságokkal éljenek, s a magas szerződők hajóin egyenlőképen be- és kivitethessenek.

„III. Mind azon tárgyak, melyek nem a két illető státusok vagy birtokaik föld- és műipar-termesztményei, s melyek az egyesűlt Nagy-Britannia és Irland királyságok kikötőiből, Maltából és Gibraltárból a britt fölség más kikötőibe osztrák hajókon igazságos módon bevitethetnek, csak azon adók alá legyenek vetve, melyek fizetendők volnának, ha ugyanazon czikkelyek angol hajókon vitetnének be. A britt fölség a jelen szerződés által megadja mind azon kedvezményeket az osztrák kereskedésnek és hajózásnak, melyek az egyesűlt királyságok és britt birtokok kereskedését és hajózását szabályozó

1833-diki augustus 28-kán költ két parlamenti határozatból származnak; valamint minden egyéb, a kereskedés és hajózásra viszonyúló előjogokat, melyeket jelennen a legkegyeltebb népek birnak, vagy melyek azoknak jövőben alkotandó törvények, titkos tanácsparancsok, vagy szerződések következtében adathatnának.

„IV. Minden osztrák hajók, melyek a dunai kikötőkből Galaczig jőnek, az egyesűlt királyságok s a britt fölség minden birtokainak kikötőibe, terheikkel együtt szintúgy, mintha egyenesen osztrák kikötőből jőnének, mindazon előjogokkal és szabadítékokkal bebocsáttassanak, melyek a jelen hajózási s kereskedési szerződésben megállapíttattak. Hasonlókép az angol hajók terheikkel egészen úgy tekintessenek, mint az osztrákok, midőn ezen angol hajók az említett kikötőkbe érkeznek vagy azokból távoznak.

„V. Tekintetbe vevén azon körűlményt, hogy az angol hajók, midőn közvetlen idegen tartományokból jőnek, melyek nem tartoznak a magas szerződők hatósága alá, az osztrák kikötőkbe terheikkel együtt bebocsáttatnak a nélkül, hogy más adókkal róvatnának meg, mint melyeket az osztrák hajóknak is fizetniök kell: azért Ázsia- és Afrikának a gibraltári szoroson belűl eső részeiről az osztrák révekbe vitt föld- s ipartermesztmények ezekből osztrák hajókon egyenesen angol révekbe hasonlóképen, s az előjogokat és vámokat tekintve, ugyanazon kedvezéssel vitethessenek be, mintha ezen termesztmények angol hajókon szállíttatnának az osztrák révekből.

„VI. Minden áruk s kereskedési czikkek, melyeket a jelen szerződés határozatai szerént, vagy az illető státusokban fenálló szabályok s rendeletek szerint mind osztrák, mind angol lobogók alatt törvényesen szabad a magas szerződők tartományaiba s birtokaiba bevinni, ugyanazon adóval róvassanak meg, akár nemzeti, akár a másik státus hajóin szállíttatnak;

és minden áruk s kereskedési czikkek, melyeknek kivitele mind a két fél kikötőiből felszabadítva van, ugyanazon kedvezéseket (Prämien), vámpótlékokat és hasznokat igényelhessenek, akár melyik státus hajóin tétetik a kivitel.

„VII. Minden áruk és kereskedési czikkek, melyek a magas szerződők országainak s birtokainak réveibe vitetnek, lerakatnak, vagy tárakba tétetnek, míg a raktárakban állnak s belfogyasztásra nem fordíttatnak, az isméti kivitelnél ugyanazon kezelés s adók alá vettessenek, akár melyik státus hajóin történik is e kivitel.

„VIII. Az egyik vagy másik státus és birtokaik föld- és műipar-termesztményeinek, midőn a másik státus kikötőibe szállíttatnak, sem az egyik, vagy másik státus kormányától, sem annak nevében vagy tekintete alatt munkálkodó társaságtól, testülettől, vagy akármi ügyvivőtől semmi közvetett vagy közvetlen elsőség a szállító hajó nemzetiségének tekintetéből a vevésnél ne adassék, miután a magas szerződő hatalmak elhatározott véleménye és szándéka, hogy e tekintetben semminemű különbségnek hely ne adassék.

„IX. Az osztrák hajóknak az angol keletindiai birtokokbani közlekedését illetőleg, megegyez a britt fölség, hogy az ő cs. kir. apost. fölségének alattvalói mindazon hasznokkal és kiváltságokkal élhessenek, melyekkel akár mi szerződés vagy akár mi parlamenti határzat következtében jelenleg a legkegyeltebb nemzetek alattvalói vagy polgárai élnek, vagy jövőben élendenek, megtartásával azonban ama törvényeknek, szabályoknak, rendeleteknek és korlátolásoknak, melyek minden más idegen, a mondott birtokokkali kereskedésben hasonló kedvezésekkel és szabadítékokal élő státusok hajóit vagy alattvalóit illetőleg, jelennen fennállanak, vagy jövőben felállíttatnának.

„X. A jelen szerződés nem viszonyúl azon hajózásra és partkereskedésre (Küstenhandel), mely a szerződő státusok

valamelyikének kikötői közt a másik státusnak hajói által kezeltetnék, mennyiben e hajózás és partkereskedés az utasok, javak és kalmáráruk átszállítását illeti, mert ez a nemzeti hajóknak tartatik fenn.

„XI. A magas szerződő hatalmak alattvalói- és hajóinak mindazon előjogok és szabadítékok kölesönösen megadatnak az illető státusok és birtokok kikötőiben e jelen szerződés által, melyekkel a legkegyeltebb nemzetek kereskedése és hajózása él, mert a czél, hogy az osztrák hajók és alattvalók mindazon kedvezéseket megnyerjék hajózásokra és kereskedésökre az egyesűlt királyságokban, melyek az 1833-diki aug. 23-kán Londonban költ hajózási oklevél (Navigations-Acte), s egy másik, ugyanazon napról költ, a britt külbirtokok kereskedését szabályozó oklevél által adatnak, vagy melyek titkos tanácsparancsok vagy más hatalmakkali szerződések által engedtetnének; szintúgy az angol hajók és alattvalók ő cs. kir. fölsége réveiben s birtokaiban mindazon előjogokkal éljenek a hajózásban és kereskedésben, melyek a fennálló törvények, szabályok és rendeletek vagy szerződések által idegen hatalmaknak biztosítva vannak; és kölesönösen lekötik magokat ő felségök az osztrák császár, magyar és cseh király és Nagybritannia s Irland egyesűlt országok királynéja, hogy semmi kedvezményeket, kiváltságokat és előjogokat sem adandnak a hajózás és kereskedés viszonyában más, akármely státus alattvalóinak, a nélkül, hogy azokat ugyanazon időben a magas szerződő felek alattvalóira is ki ne terjesztenék, s pedig ingyen, ha a más státus iránti engedmény ingyen adatott, vagy mennyire lehet, ugyanazon pótlás vagy ennek hasonértéke megadása alatt, ha az engedmény föltételezett volna.

„XII. A Párisban 1815-diki november 5-kén az osztrák, angol, porosz és orosz udvarok közt kötött szerződésnek 7-dik czikke, mely az ő cs. kir. felsége státusinak a jóniai szigetek

egyesűlt státusaivali kereskedési közlekedését illeti, a jövőben is megtartassék.“ — A két utolsó czikkely pedig azt rendeli, hogy e szerződés 1848-diki deczember 31-kéig teljes erejében álljon, s az oklevelek kölcsönösen fölváltassanak.

„S így el van vetve — úgymond egy jeles irónk [1]) — a barátság magva, mely, a mint remélni szabad, hazánkra még a legszebb gyümölcsöket termendi, s megtéve azon első lépés, mely (miután az aldunai kikötőknek is ugyanazon kedvezések biztosíttatnak) befolyásunkat régi birtokunkon át a fekete tengerhez vezetni, annál inkább, minthogy az érdekek megegyezése mellett a nemzetek magok is százados összeköttetésben s rokonságban élnek.“

A fekete tenger oroszjogú kikötőinek, Odessa-, Taganrog-, Feodosiának stb., melyek némi idő óta oly dús virágzatra fejlének, kivitelczikkei ugyanazok, melyek hazánkból is nagy mennyiségben vitethetnek ki a Dunán Galaczra, Sulinába stb. A gőzhajózásnak az aldunán és fekete tengeren mindinkábbi kiterjesztése, az angollali barátságos viszonyok s a keleti ügy gyanítható kifejlése biztos reményt nyújt kiviteli kereskedésünknek e vonalon általi gyarapúlása iránt. A kereskedésnek a fekete tenger kikötőiben oly nagy a néhány utólsó évek alatti emelkedése [2]), hogy ily remény hazánkra nézve is sem alaptalannak, sem vakmerőnek bizonyára nem mondathatik. Tökéletesen jogosítva vagyunk pedig ily remények táplálására, miután a jelen országgyülés vitatkozásainak egyik

---

[1]) Pulszky F. Töred. Észrevételek a Dunaszabályozás és keleti kérdés iránt. L. 52.

[2]) Trebizondenak, mely gőzhajózásunkkal már összeköttetésben áll, néhány év alatt bámulatosan emelkedett kereskedése: 1829-ben csak 763,000 frtot tőn kivitele, 126,000 frtot bevitele; 1835-ben pedig a bevétel már 8,287,000 frtra, a kivitel 4,852,000 frtra, 1836-ban a bevitel 10,889,000 frtra, a kivitel 6,622,000 frtra ezüst pénzben emelkedett! Sitzungs-Protokoll der Donau-Dampfsch.-Gesellsch. 1837. l. 13.

tárgyáúl a királyi előadásokban a Duna szabályozása tűzetvén ki, bizton várhatjuk, hogy a dunai hajózást eddig nehezítő akadályok is elmozdíttatni fognak.

Más részről az ádriai tergerparti kereskedés is, mióta az osztrák vámrendszert kormányunk kegye megszelidítette, a ki- s bevitelt korlátoló legsúlyosb akadályokat elmozdította, a magas vámokat leszállította, évente gyarapodik, s tökéletes virágzatra jutand, ha a kivitelnek még fennálló, többnyire physikai akadályai elmozdíttatnak, a közlekedés néhol még jobb útak, máshol vízszabályozások által, mi kivált a Száva- s Kulpának mulaszthatlanúl szükséges, megkönnyíttetik.

De alig van tárgy, mely egyelőre sürgetőbben kivánná a nemzet egész figyelmét és tetterejét, mint a belközlekedés könnyítése, mi hazánkra, melynek külön vidékei, termesztményeik különfélesége mellett egymás nélkül el nem lehetnek, mondhatlanúl nagy fontosságú. De úgy látszik, e szükség érzete is eléggé fölébredt már a nemzetben, s ebben is érzi az nagyszerű hivatását. A száraz útak mindinkább javúlnak. Pest-Buda közt állandó lánczhídnak, mely az ország két felét összekötendi, vettetnek meg alapjai. Csatorna terveztetik, mely, ha valóságra juthat, Európa minden hasonló művét meghaladandná nagyságával, s a szomszéd Gréczet Pesttel, ezt Szegeddel és Kolozsvárral teendené kapcsolatba. Egyik ágának azonban, mely a Dunát és Tiszát Pesttől Szegedig és Csongrádig köti össze, létesűlése iránt nagy reménnyel biztat a tervkészítő vízmérnök Beszédes József, és számos vállalkozó hazafiaknak egyesűlete. Egy másik, szinte nagy következésű csatornának létrehozására pedig, mely a Drávát a Szávával Eszéktől Bródig kötné össze, legújabban részvényes társaság alakúlt. Másrészről Zágrábban a szávaszabályozás iránt folynak a tanácskozások. Vasútak részben már készűlnek, részben még nagyszerűbbek terveztetnek az osztrák tartományokkali

közlekedés könnyítésére. A váltótörvény s nemzeti bank pedig, mik a jelen országgyülés magas törvényhozó testületétől már kidolgoztatván s megállapíttatván, a kegyelmes királyi megerősítéstől várják életbeléptetésöket, miként már fönebb érintém, leghatalmasb eszközei leendnek honunk ipari s kereskedési virágzatának.

Bizonyára Magyarországnak, ha a megkezdett pályán állhatatosan, a minden kezdetet súlyosítani szokott nehézségektől el nem csüggedve, anyagi állapotának tökéletesbítése mellett polgári institutióit is korszerűleg javítva, a népnevelésre gondosabban ügyelve, haladand előre, nincs oka aggódnia jövendője iránt; — de van alapos oka bizton reményleni virágzatot, mely letörűlve homlokáról a százados tespedés dicstelen bélyegét, méltó legyen egy nagy, nemes kedélyű nemzethez. S e nemzet, szivében Európának, hevével minden szép, jó s nagy iránt, nem volna-e jogosítva ilyen reményekre?! Nemzetnek csak akarnia kell, s akarata nem gyermek álmai!

III.

TÖREDÉKEK

A BÁNYÁK TÖRTÉNELMÉBŐL.

MEGJELENT 1859-BEN A „TÖRTÉNELMI ZSEBKÖNYV"-BEN.

A bányajövedelmek a hajdankorban, ha nem voltak is oly jelentékenyek, minőkké újabb időkben, kivált az érczek kiemelésére, vizfakadások eltávolítására stb. szolgáló gépek tökéletesbűlése által lőnek, — királyaink legbiztosabb jövedelmét képezték. Ez volt kivált oka, hogy azokat királyaink több ízben hitbérűl adták nejeiknek. Egyebek közt Nagy Mátyás király, midőn a nápolyi Beatrixxel második házasságra kelt, — utóbb II. Ulászló, midőn fiának, II. Lajosnak, Mária osztrák főherczegnőt jegyezte el, a királynék javaiúl, jövedelmeiűl, némely más uradalmak mellett a bányákat kötötték ki.

A pénzviszonyok akkoron szerfelett nagyon különböztek ugyan a mostaniaktól; s azon arány, mely a pénz és áru, a díj és munka között létezett, ezen tárgyak mostani arányával összehasonlítva, oly nemű volt, hogy szinte csodálkozásra indít bennünket: a bányák jövedelmei mindazáltal mégis csekélyeknek mondhatók.

Egy hiteles, eredeti okmány fekszik előttem, mely által Beatrix királyné, Mátyás neje, a maga körmöczi kamarásának, Schaider Péternek, hatodfél évi számadásait tisztelendő Brixiai Fülöp királynéi számmester által megvizsgáltatván, az említett kamarást azok iránt megnyugtatja, s minden további felelősség alól föloldozza [1]).

[1]) Datum in Castro Strigoniensi 10. Sept. A-o Ch. 1492-do. — Körmöcz városa hiteles átiratát vette 1542. máj. 24. Brüssel i levéltár.

Olvasóim, úgy hiszem, annál nagyobb érdekkel veendik ezen okmány kivonatát, minthogy abban mind a bevételek, mind a kiadások följegyezve lévén, a bányajövedelmeken kivűl még egynémely tárgyak áraira, egynémely szolgálatok díjaira stb. is vetnek némi világot.

A számadás a körmöczi kamarának az 1486-ki augusztus 1-től 1491-ki deczember utólsó napjáig lefolyt időben tett bevételeiről s kiadásairól szól. Az összes bevétel ezen öt évi s öt hónapi időszak alatt csak 95,377 aranyat, és 25 pénzt tőn; a kamarás különféle fizetései s kiadásai ellenben 100,502 aranyra s 82 pénzre emelkedtek, úgy hogy a számadás minden hibái s hiányainak kiigazitása után is a királyné még 4499 aranynyal s 65 pénzzel maradt adósa a maga kamarásának.

A bevételek tételei évenként állandóan ugyanazok; magokban az évi bevételek összegeiben sem nagy a különbség; miért valamennyi közől csak egy évet irok ki.

Az 1487-dik évben:	arany	pénz
Az arany jövedelméből Körmöczön	3923	52
Ugyanazon kamara 842 ezüst gírájának (marka), és 30 p. nyereségéből	699	37
A beszterczei kamara 3358 ezüst gírájának és 33 p. nyereségéből	2787	71
A selmeczi kamara 8963 ezüst gírájának és 11 p. nyereségéből	7439	46
A beszterczei kamara arany s ezüst bányatizedeinek nyereségéből	828	50
Az arany s ezüst bányatized nyereségéből Selmeczről	488	19
A pubrani bányatizedekből	240	—
Mi összesen teszen	16406	75

Ugyanazon tételekből 1488-ban: 16,655 arany 72 p.; 1489-ben: 18,221 arany, 90 p.; 1490-ben: 18,129 arany, $3^1/_2$ p.; 1491-ben: 18,231 arany, 73 p. folyt be összesen.

A kiadások tételei azonban, néhány állandót kivéve, igen változók; s nehogy olvasóimat a sok számmal fáraszszam, az évek közől csak egyet, az 1489-kit írom ki, melyben következő tételek fordúlnak elő:

Rendes költségekre, úgymint:	arany pénz
A körmöczi kamara élelmi szereire	672 . 98
Az ezüst pénz verésére	391 . 71
A lovakra	340 . 8
A négy tiszt díjára	196 . —
Az épületre	38 . 14
Az arany pénzverő ruháira	16 . —
Az útak tatarozására	275 . 97
Szegényeknek	140 . —
Kiházasított szegény szűzeknek	60 . —
Cselédekre, díjaikúl s borravalóúl	341 . 50
Az udvari szolgák ruházatára	84 . —
Ezeknek kára megtérítésére	19 . —
Az üvegesnek	32 . —
A te (a kamarás) utazásaid költségeire	293 . 78
A beszterczei kamara költségeire	425 . —
A selmeczi „ „	1323 . 94
A mi Fölségünk leveleire s nekünk	16,787 . 63
Tudniillik:	
Fölségünknek két részben	4385 . 93
Fegnluader Lénártnak	600 . —
Scipiónak	20 . —
Fölségünknek	100 . —
Keresztelő Jánosnak (Joanni Bapt.)	256 . —
Daniellis Mártonnak	50 . —
Fölségünknek	900 . —
Berechin János mesternek	170 . —
Cadunader Lénárt bécsi polgármesternek . .	1200 . —

	Arany pénz
Tisztelendő Zsigmond pécsi püspöknek	500 . —
Fegeldunar (?) Endrének	55 . —
Rason és Felix florencziai kalmároknak	419 . 10
Mark ruhatári gondviselőnek (della guarda roba)	145 . 25
Fölségünknek	852 . 36
Kölni Miklósnak (Nic. de Colonia)	244 . 28
Fölségünknek	1250 . 10
Cseh Györgynek és társainak	256 . —
Bácsi István esztergami tiszttartónak	200 . —
Ferajolo Lénártnak	110 . —
Fölségünknek	548 . —
Adám mester protonotariusnak	32 . —
Felix kalmárnak	180 . —
Fölségünknek	1427 . 99
Baisin Jánosnak	550 . —
Fölségünknek	4 . 70
Haym Mihálynak	150 . —
Ambrus szolgának	8 . —
Kristóf mester gyógyszerésznek	100 . —
Julian mesternek	125 . —
Pethosich Benczének	125 . —
A bányavárosok aranymíveseinek	275 . 50
Thomacello mesternek (argentario)	320 . —
Stehle Gáspárnak	200 . —
Miklós pénzváltónak (scamsori)	200 . —
Borokért, melyek Pozsonyból Körmöczre s más helyekre vitettek	214 . —
A király és káptalan emberének	53 . 54
A körmöczi kamara építésére	307 . 88

Más évek tételeiből csak a következőket tartom méltónak kijegyezni:

	Arany pénz
Attavanti Sándornak[1])	318. 6
Alfarello esztergami várnagynak	100. —
Beltran esztergomi kormányzónak (gubernatori) .	190. —
György zenésznek	100. —
Énekeseinknek	749. —
Apródainknak	144. —
Kinizsi Pálnak	1200. —
A bányavárosoknak lőporért	262. —
Teplicz újdon épűlt vár költségeire	2077. —
A selmeczi kamara számára vett egy házért . .	34. —
Tíz szekér bőrért	260. —

Ezeken kivűl számos olaszok nevei fordúlnak elő, kiknek jelentékenyebb fizetések is tétettek, például Monello Bernát, De Perito Joannella és Anello, Peretto Alajos zólyomi várnagy, De Voltera Máté, Adversai Sanctus, Cotta Márton stb.

A bányák kezelésében s a bányavárosok igazgatásában egyébiránt Beatrix királyné birtoklása alatt alig történt más valamely jelentékenyebb változás, mint hogy a hét bányavárost, melyek eddig a közlekedés könnyebbsége s kereskedelmi összeköttetések következtében lengyel sóval éltek, 1489-ben Schaider Péter kamarai grófja által reá kényszerítette, hogy azontúl az ő savát vegyék. „Miután, u. m., ez uradalomban, mely egészen idegen lengyel sóval él, mi vagyunk az urak, igazságosabb és illőbb, hogy azon hasznot, melyet e sóért

[1]) Attavanti de Attavantibus, jeles fiorencziai festész volt Mátyás és Beatrix udvarában, ki egyebek közt egy gyönyörű Missale festvényein öt évig dolgozott. E Missale a budai híres könyvtárból Mária királyné által a burgundi könyvtárba jutott, s ennek maiglan gyöngyét képezi. Finom ecsettel készült gyönyörű képei és széldiszítvényei közt legnagyobb becsű a „Canon" előtt álló kép, melyen Mátyás, Beatrix, Corvin János herczeg és számos más egykorú urak arczképei láthatók.

mások nyernek, ezentúl mi birjuk, s a pénz az országban maradjon, kivált miután az nincsen károtokra." [1])

Mátyás király, hihetőleg még Beatrixxal kötött házassága előtt, fiának, Corvin János herczegnek is adományozott a bányavárosokban némi bányákat s más majorsági javakat, melyeket később a herczeg, miként egy 1490-ki október 9-kén Gyulán kelt okmánya bizonyítja, Thurzó János krakói polgármesternek s fiának Györgynek, örök áron adott el.

E birtok lőn a Thurzó nemzetség későbbi gazdagságának s hatalmának alapja. Az ügyes Thurzó János és még ügyesebb fia a bányamívelésben nem kevésbbé, mint a haszonbérbe vett beszterczebányai rézbányák és kereskedésben rövid idő alatt roppant előmentelt tőn, kivált miután Ulászlótól 1496-ban engedelmet nyert olvasztókat állítani, mik eddig az országban nem léteztek [2]). Ő ekként György fiával oly nagy kincseket gyűjtött össze, hogy II. Ulászló királyt és nejét Anna királynét jobbára ő segítette ki gyakran előfordúlt pénzzavaraikból.

Anna királyné s általa vezetett férje, a király, e szolgálatokért kegyelmeikkel halmozták el a két Thurzót. De minden kegyelmek közt leghasznosabb volt ezekre nézve az, hogy a királyné őket a bányavárosokban kamara grófjaivá nevezte; és még inkább az, hogy az egyre szaporodott kölcsönök fejében, a bányavárosokat és Zólyom várát nekik és örököseiknek, a kölcsönzött összegek visszafizetéseig 1505-ben zálogba

[1]) Beatrix parancsa Schaider P. kamaragrófhoz. Buda. 1489-ki nov. 8. és Visegrád, 1490. jan. 18. Brüsseli levéltár.

[2]) Ulászló ez iránti engedelme: Dat. Posony 6-a april 1496. A bécsi csász. levélt. eredetije. Ezen adomány nagy fontosságának kitüntetésére elég az okmányból kiemelni azt, hogy ezen olvasztókat örök joggal birták, s a választókban a rézérczből nyert ezüstöt nem voltak kötelesek a kir. kamarába szolgáltatni; — minthogy „ejusmodi argentum in talibus conflatorys separatum nullibi terrarum ad Cameras praezentari consuevit".

adta. Annyi előrelátással e kapzsi urak irányában mindazáltal mégis volt a királyné hogy, midőn a zálogot reájok iratta, nagyságos Gozonói Melack János főudvarmestere által, maga iránt mind a zálogtartókat és tisztviselőiket, mind a bányavárosok polgárait meghiteltette [1]).

A bányák utóbb részben Csáktornyai Ermusth János, részben Hampó urak kezeibe kerűltek zálogúl. Haszonbérben mindazáltal akkor is a Thurzók, de már a Fugger, vagy, miként Magyarországban neveztettek, Fukar házzal együtt tartották azokat, s pedig mivel néhány bányamenet beomlott volt, igen csekély pénzért. Ők azonban Úrvölgyén új bányameneteket nyitottak, és azokat számos évekig minden díj és bányatized nélkül nagy haszonnal mívelték. Gazdagodásuk főforrását kivált a beszterczebányai rézbányák, s a nyert rézzel Danczigban űzött kereskedés tette, mely körűl azonban a kincstárra nézve nagy csalást követtek el. A rézérez ugyanis sok ezüstöt tartalmazott, melyet az 1496-ki adomány ellenére utóbb alkotott törvények szerint az országban bent kell vala elválasztatniok, és a körmöczi pénzverdébe szolgáltatniok. De a gondatlan, hanyag kormány alatt erre senki sem ügyelt; s a haszonbérlők az ezüstöt a rézérczezel együtt elválasztatlanúl s titkon vitték ki az országból a nélkűl, hogy azért bármi kárpótlást fizettek volna. A fentebb közlött számadásból kitűnik, hogy Beatrix királyné alatt Beszterczéről évenként három-négy ezer gira (21—28 ezer akkori forint) kerűlt a körmöczi pénzverdébe. Mind ez számos éveken keresztűl a Thurzók és Fuggerek erszényébe folyt.

A csalás azonban számos évek lefolyta után, II. Lajos és Mária királyné uralkodása alatt, 1524-ben napvilágra jött: a bányák lefoglaltattak, s a haszonbérlők törvényszékileg egy

[1]) Anna királyné levele s bányavárosokhoz. Buda, 1505. aug. 22. Brüss. levéltár.

roppant pénzösszeg lefizetésére itéltettek, melyet azonban nekik a király 200,000 frtig kegyelemkép elengedett. Mária királyné ezen összeget a maga számára követelte, mint a bányavárosok időszerinti birtokosnéja. A sokféle pénzzavarba bonyolódott király kivánatára azonban végre avval is megelégedett, hogy ez neki az ő birtoklásának idejére eső kár fejében 25 ezer frtot kötelezett kifizettetni.

A bányatizedek ezután Lengyel János, Bornemisza Péter és Cseh Bernátnak adattak haszonbérbe; a bányákat pedig néhány hónapig a király a maga kincstári kezelése alatt míveltette. Azonban Thurzó Elek, mint főtárnokmester és kir. kincstartó, és a dúsgazdag Fugger Antal még a nyert királyi kegyelemmel sem elégedett meg, és Károly császár, a pápa, a lengyel király és Ferdinánd főherczeg, utóbb magyar király. közbenjárása által oda vitték az ügyet, hogy nekik még a 200,000 frt. is elengedtetett; s Fugger Antal, a nevezett fejedelmek követeinek jelenlétében, kevéssel a mohácsi ütközet előtt, a beszterczei rézbányákat tizenöt évre oly feltétel alatt nyerte ismét haszonbérbe, hogy a királyi kincstárba mind a bányákért s hozzájok tartozó erdőkért, mind a bányatizedekért évenként húsz ezer frtot és 7500 gíra ezüstöt adjon, a gírát tizenöt latjával, s a folyó pénz [1]) szerint hét forintjával számítva; a nyert ezüstöt ellenben, akár elválasztva, akár elválasztatlanúl, tetszése szerint vihesse ki a rézérczczel. A Fugger-ház a tárgyalások alatt maga is megvallá, hogy a bányák évenkénti jövedelme mintegy 140,000 ftra megyen, miből a költségeket mintegy 100,000-re számította; s hogy mind e mellett is oly jutányosan nyerte azokat haszonbérbe, a vele kéz alatt hihetőleg egyértő s némi szövetségben álló Thurzó

[1]) A folyó pénz akkoron oly vegyítékű volt, hogy egy gíra, azaz 16 lat ezüstből két gíra értékű pénz veretett; vagyis a vert pénznek csak fele volt ezüst, fele pedig réz.

Elek főtárnokmester és kir. kincstartónak köszönhette; mert a király nevében ő alkudozott és szerződött a Fuggerekkel. E szerződvényt pedig azután az egész királyi tanács megerősítette [1]).

A bányamívelésnek ezen haszonbéres rendszere, s a Thurzók és Fuggerek önző, hasonleső, egyedáruságra törekvő fondorkodásai a kisebb, magán bányabirtokosok közt, kiket minden módon elnyomni, tehetetlenségre juttatni törekedtek, volt ezen korban egyike a főbb akadályoknak, melyek bányaiparunk kifejlődését oly igen lenyűgözték. Eléggé kitűnt ez csak néhány év múlva is, midőn Mária királyné a haszonbért bányáinak legalább egy részére nézve megszűntetvén, Dubraviczky János kamaragrófsága alatt házi kezelést alapított meg. Bár Dubraviczky János kezelése nem volt is tiszta, s halála után annyi hűtlenség sült ki reá, hogy kárpótlás fejében örököseitől sz. kereszti jószága biróilag elkoboztatott; s bár a bányapolgároknak a beváltott 15 latos finom ezüst gírája csak öt rajnai frttal és 50 denárral fizettetett: a termelés mégis annyira szaporodott, hogy, például 1539-ben Bártfay Tádé, a selmeczi kamara tiszttartója, egyedül ezen kamarából 12,243 gíra ezüstöt küldött be a körmöczi pénzverdébe [2]).

Még több gondot fordított Ferdinánd király a bányaiparra, midőn azon számtalan kellemetlenségek s nehézségek által, melyek abból származának, hogy ezen jelentékeny koronai javak a királyi kamara rendelkezésétől nem függtek, arra biratott, hogy mind a bányavárosokat, mind egyéb javakat s uradalmakat, melyeket Mária özvegyi jogon birt, 1548-ki martius 7-kén Augsburgban, Károly császár közbenjárása

---

[1]) II. Lajos és a Fuggerház közt 1526-ban kötött szerződvény. — Mária özv. királyné emlékirata. úgy látszik, 1548-ból. — II. Lajos kötelezvénye a királynét illető 25 ezer frtról. Buda, 1526. máj. 3. Brüss. levéltár.

[2]) Bártfay Tádé három évi számadásai a selmeczi kamara bevételei s kiadásairól 1539—1541. évekről. Brüss. levélt.

által kötött szerződésnél fogva húgától, évenkénti 54 ezer frton, haszonbérbe vegye [1]). Ferdinánd ezután a bányavárosok igazgatását s a bányák kezelését illetőleg egy e végre kiküldött bizottmány által 1550-ben egészen új rendszert dolgoztatott ki s alapított meg [2]), mely szabályozó lőn a kir. kamarára nézve. A bányák ezentúl állandólag kamarai kezelés alatt maradtak.

[1]) V. Károly császárnak a szerződést megerősítő okmánya: Augsburg 1548-ki mart. 7. Brüsseli levéltár.

[2]) Mária levele az udvari kamara tanácsosaihoz. Turnhaut, 1550. jul. 21. Ugyanannak utasítása Scharberger Orbán számára. Turnhaut, 1550. jul. 24. Ugyanannak levele Ferdinándhoz. Binnsen, 1550. jul. 25. Ezen utólsó levélben a piscturnról, mely az esztergami érsekeknek adatott, és a bányatizedekről igen érdekes adatok foglaltatnak. Brüsseli levéltár.

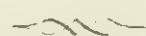
IV.

GONDOLATOK

A TÖRTÉNETIRÁS

THEORIÁJÁBÓL.

WACHSMUTH UTÁN. MEGJELENT AZ 1839-KI „ATHENAEUM"-BAN.

Miként az ember, okossága által a föld minden teremtményei fölébe emelt, rendeltetésének a földi dolgok országában annyival jobban felel meg, minél inkább törekszik tulajdonképi s legfőbb birtokát a természetteli közlekedésben hatólag fentartani, és emezt, mennyire csak teheti, magának alávetni: épen úgy tűnnek ki a lett dolgok végtelen sokféleségében a tartalom valódiassága és teljessége, a bélyeg jelentősége által azon tüneménynek, melyek eredetöket vagy kifejlésöket s végrehajtásokat az embertől, mint okosan munkálkodó lénytől, nyerték. A durva anyagtól, mely a szemléletnek szolgál tárgyúl, az emberiség kifejezése által különbözvén, kiváltképen alkalmasak ezen tünemények történeti művek alkotására; minél több bélyegei nyilatkoznak azokon az emberi ész munkásságának, annyival jelentékenyebb becsök. Hasonlókép legtisztábban s méltányosabban nyilvánítja magát a történészi kedélynek avatottsága irányzata által az emberi ész munkálkodásaira: az emberiség tekintetében egy közös legfőbb törvényt kell a történettudomány és művészet egyetemi törekvéseinek s munkálatainak megismerni; ebben folynak össze a történetirásnak két, egymással szinleg ellenkező főirányai. Ezek pedig: a tudományos és művészeti. Midőn a gondolkodó ember a történeti anyag kidolgozásában az elemi bélyeget idő s tér meghatározása által az egyes tüneményekre reányomja: midőn a népben, országban, vallásban, művészetben, tudományban stb. a szellemi felfogás köreit kijelöli s a részleteket mindenikében összeállítja; midőn

a tünemények belső összefüggését nyomozza s az ok és okozat törvényeit abban kimutatja; midőn végűl a földi dolgok tarka változatosságában az isteni végzet állandóságát fölfedezni iparkodik; tehát midőn az egyest rendezi s általános törvényeket von le, akkor a históriának tudományos iránya nyilatkozik. Már pedig a történetirás köréhez tartozó mindennemű dolgozatnak alaptörvénye szerint, mely a lett dolgokban való forgást követeli, szükség hogy a gondolat, mely általánosságra és egységre emelkedni s minden egyest, mint egy lépcsőzet sorának tagját, a legfőbbel összekapcsolni törekszik, szünetlen visszafordúljon a szem előtt fekvő anyag földi föltételeire, hogy ez az ő különneműségében és sajátságában észleltessék és adassék elő; szükség hogy a gondolat az egyes alakok tolongásában forogjon, s ekképen a történeti mű ezeknek vidám élete által színt és hangot nyerjen. Ez teszi a történelmi dolgozatoknak művészi oldalát, mely a tudományihoz csatoltatván, mint Janus kettős fején az ifjúság elevenségét a vénség bölcseségével párositja; a kettőnek egyike sem képes magában véve kielégíteni a történetirás igényeit.

Ezt a népek és országok történeteire alkalmazva, a tudományos szellemiránynak azon egység szolgál tárgyáúl, melyet az ország előtűntet; a históriának ezáltal kijelölt köre, belsőleg egy közös középpont által, akár személyes igazgatás, akár törvény legyen az, föltételezve, külsőleg egy egészként meghatározva, belső összefüggésben és külső kapcsolatban jelenik meg; minélfogva világos, mihez kelljen az embernek magát tartania. De a népösszeség ily egységben nem részesűl hasonló mértékben; ritkán szoríttatván a státussal ugyanazon határok közé, itt több országokra szakadva, amott egyéb népekkel egy országban összevegyűlve, oly tömegként tűnik elő a nép, mely a státus-rendszer által nyeri meg csak állapodottságát és határait; s e nélkül a természeti alak hasonneműségét láttatja ugyan, de azon egységet nem, melyet az észnek szabadon

munkálkodó hatása állit elő, úgy hogy a részreoszlás és különneműség kiemelkedni és a tudományos iránynak gyűjtőhelye és nyugpontja a különféleségben és sokaságban, a kapcsolatlanságban és ingatagságban hiányzani látszik. De a históriai munkásság művészi oldalának itt tágas mezeje nyílik, és e nélkül azon egység is, melyet az ország fogalma nyújt, belső teljességben szűkölködnék. Ez szinte úgy való az álladalmi életről, mint annak a történeti művészet általi felfogásáról. A státus üres minta marad, ha benne egy lényegdús, életerővel teli néptömeg teljessége hiányzik; nem egész, nem egy az, ha határai a népéivel nem esnek össze; nem sajátja önmagának, ha intézetei nem a nép szellemében gyökereznek, ha alkotó munkálódása a nép nyers ellenkezésébe ütközik. Sehol sincs ellenben erőteljesebb s élénkebb élet, sehol hevesebb forrongás, hatalmasabb fölemelkedés, erőszakosabb megrendűlés, mint a hol a nép saját természetének eszközeivel fölfegyverkezve, sajátságának fentartásáért lép a viadalra. Miként a valóságban szintúgy áll a dolog a történeti felfogásban és előadásban. Velővel és vérrel, vidámsággal és élettel tölti meg ezt a történésznek jártassága a népek gondolkodás-módjában és szokásaiban. Azon országtörténetek, melyek csak a körűl forognak, mi az udvar-, cabinet- és kormányhatóságokból foly ki, vagy azokra viszonylik, hasonlók azon utazókhoz, kik mindenütt csak magas köröket látogatnak meg, s inkább a hideg márvány-teremben unatkoznak, mintsem a bizodalmas kunyhóban szívöket enyhítenék; az egységet kereső tudományos törekvésnek keresett szigorúsága a státus kiemelésében s a nép elmellőzésében szárazságot, hústalan csontvázat szűl, s egység és egészség helyett mégis csak tökéletlenség mutatkozik; s nem egyéb, mint a kamatokkal való kereskedés, míg a tőkével is lehetne nyerekedni.

A népéletnek ezen belső összeköttetése miatt a státus lényegével, az utóbbik története csak fél és ízetlen marad,

ha az első, mely ennek veleje és lelke, nem méltányoltatik; s ilynemű dolgozat körűlbelűl annyira hálátlan is, mint az aratás, hol nem vetettünk. Ellenben ha az ország belső gazdagsága, a politikai közlekedés erőnyilvánításai, az egyetemes tagozatnak életvidámsága a nép akaratjával s hatalmával való viszonyában adatik elő; s a népélet története annak minden nyilatkozásaiban mint politikai egység fonatik be az ország eseményeinek és intézeteinek történetébe: akkor a státustörténet a néptörténettel összehasonlítva, körűlbelűl úgy tűnik elő, mint egy bokros fának lombozata összevetve a rokon földben gyökerező erős, kevély törzszsel, melyből az kisudarlik. Minélfogva épen oly önálló, mint tartalomdús föladat, egy vagy több népeknek, sőt az egész föld népségeinek sajátságait eredeti föltételeik s a később történt változásaik szerint, a tulajdonságokat, melyeket valamely nép az események elején s folyamatában mint veleszületteket nyilvánított, a külső eseményeknek azokra befolyását, a természet elleni harcznak s a szomszéd népekkeli közlekedésben támadó surlódásnak a nép állapotát alakító eredményeit úgy adni elő, hogy a népügy egyáltalán mint főjelenés, nem pedig mint a státus-történetek sorának alája vetett valami, a szín elején álljon s a státus ügye, akár föltételező, akár föltételezett legyen az, amarra viszonyíttassék. Itt azonban nemcsak körűlmények-, erkölcsök-, szokások- s jellemvonásoknak kell előfordúlni; hanem valamint sehol sincs a valóságban nép országalkotmányon kivűl, szintoly kevéssé ellenkezik az említett föladattal a státus élete és mozgása; sőt inkább különös figyelem fordítandó abban az alkotmányra, törvényekre és jogokra, s általában nem az anyagnak a nép- és státus-történettől való elkülönítése, hanem csak a felfogás különbözése forog szóban. Ezt azonban minden egyes irányai szerint kijelölni akarni, hogy az ilynemű föladás kivitele a históriai munkálatok sorában illő helyet nyerjen, kevésbbé volna tanácsos, mint azt kimutatni, mivé ily dolgo-

zatnak lenni nem kell. Leghelyesebben kifejeztetik az ilynemű föladásnál szükségkép felfogandó egység ezen szó által: népiség; mi egy felette fontos értelmű kifejezés, magában foglaló egy nép összes physikai, erkölcsi és szellemi lényegének bélyegét, melyet a korszellem hatalma s a megért eszmének teremtő ereje, magának egy szóban testet óhajtó, alkotott, s mely annyira különbözik a divatos szógyártás kisszerű koholmányaitól, mint a nemzeti viseletek a divatújság piperéitől.

V.

VÁZOLATOK

A MAGYAR NÉPISÉG TÖRTÉNETÉBŐL.

MEGJELENT AZ „ATHENAEUM" 1839-KI ÉS 1840-KI FOLYAMAIBAN.

I.

A mohácsi ütközettől Buda visszavételéig.

Magyarország népiségi (volksthümlich) jelleme honi történetünk harmadik szakának kezdetén tetemes változást szenvedett; különféle, részint politikai, részint vallásos körűlményei föltételező s elhatározó befolyást gyakorlának arra. Nemcsak a fennálló állapotok nyertek részint élesebb bélyeget, hanem a hosszas belforrongás és külbefolyás eredményeként új alakúlások, új színek is tarka vegyületben tűnnek elő. Azon irány, melyet az anjoui ház két fejedelme s később Mátyás adának a belső népviszonyok s állapotok kifejlődésének s az intézmények, melyek által azt elősegíteni törekvének, nagy részint már a mohácsi ütközet előtt megakasztattak és bomlásnak eredtek a II. Ulászló és II. Lajos erőtelen kormánya alatt eláradó nemesi fék- s törvénytelenség szűlte szétoszlás és az itt is hamar meggyökeresűlt vallásújítás által. Az ellenkirályok czivódásai s harczai közt, haladásában mind a kettő kevés, gyönge akadályokra talált; később pedig a török kényuraság által terv szerint is elősegítteték.

A külön néptörzseknek, melyek honunk népességét alkották, sajátságos érdekei a közzavarban kevésbé tűnnek elő; sőt némely időkben s vidékeken némikép egyesűlni is látszanak azon harczban, melyet a vallási szabadságért a kormány s térítők buzgalma, a polgári fennállásért pedig a török kényiga ellen vívtanak. De egészben tekintve, az időnek ónsúlya

sem vala képes egygyé olvasztani a külön nemzetiségi elemeket; néhol pedig, s némi részben még nagyobb hézag támadt közöttük. Bocskay pártja az 1605-ki karponai gyülésen nyilván panaszkodik, hogy a német lakosságú városok a német birodalomban s kormányában bizakodván, gyűlölséggel, nem ritkán üldözésben nyilatkozóval, viseltetnek a magyarok ellen; egyáltalán nem engedik meg azoknak falaik közt házat venni s tisztséget viselni. Ez pedig nemcsak egyesek iránt nyilatkozó indulatként, hanem általános nemzetiségi idegenkedésként tekintendő, miután ugyanazon rendek tanúsága szerint a német városi tanácsnokok több helyt magyar törvényekkel sem akartak élni, s a községet a fölebbviteltől eltiltották. Ez volt oka az említett gyűlés azon kivánatának, hogy „a városbeli pórok ne üljenek az ország közé, mint azelőtt". Nagyobbítá ezen elválasztó hézagot a külön népségek között az ellenreformátió is, a kedélyeket gyűlölséggel töltvén el: a Calvint és Zwinglit követő magyarok vallásukat magyar hitnek nevezték, ellentétben a Lutherhez szító németek vallásával, melyeknek ők német hit nevet adtak. Ámbár tehát közepette a szünetlen harczzajnak s pártforrongásnak, a nemzetiségi sajátságok összefüggő kifejlése nem tűnik is nyilván elő: az öröklött viszonyok s azoknak kifejezése mégis természetes állandósággal fentartatott a külső feltételek befolyása s az azokból eredő szellemi hatás által, s néha ott is meglepőleg nyilatkozik, hol egyébiránt magyar s német a polgári s vallási szabadság védelmére szorosan egyesűlni látszik; minélfogva a népségi sokféleség még mindig, de e korban kivált, belső rákfeneként rágódott a haza elemein.

A királyi hatalom nem magában az egész nép általános ragaszkodásában a fejedelemhez, sem az országos intézményekben, melyeket a belső forrongás nagy részint elnyelt, vagy erejöktől megfosztott, hanem, kivált Rudolf alatt, az országba

eleinte a török hatalom ellen segélyűl behozott, később ennek csak ürügye alatt bentartott idegen, német, spanyol, vallon seregben kereste s találta támaszát: s épen azért, mivel nem nemzetiségi elemen alapúlt, erőnélküli, ingadozó vala. Ezen hadaknak pedig erőszaktételei s tábornagyaik zsarnoki kénye, meg a hanyagság vagy gyöngeség a török elleni háborúkban, s a vallás szabadságának elnyomása s egyéb hibás kormányfogások, miként az egymást fölváltó forradalmak, s a föllázadtak nyilatkozatai tanúsítják, bizonyos keserűséggel és bizodalmatlansággal tölték el a kedélyeket. Minek szükséges következménye volt, hogy a kormánynak legjobb szándékú intézményei sem hatottak sikeresen a nemzet szivébe.

A nemességet, általánosan véve, önzés, pártgyűlölség, féktelenség s bizodalmatlanság bélyegzi; egyrészt pártfeje iránt hűségében ingadozó, személyes érdeknek s önhaszonnak hódolt; sokan a közzavarban mintegy mesterséget űztek a rablások- és fosztogatásokból; s míg a haszonlesők szolgailag ragaszkodtak a kormány érdekéhez, a szabadelvűek, az árnyat is kísértetnek tartva s nemzetiségökért túlbuzgólkodva, részint végtelen sérelmi panaszokba merűltek, részint lázongó terveket koholtak; de voltak, kik tiszta és nemes kebellel fogván fel a nemzet ügyét, szilárd erővel s állhatatos áldozattal, bár nem mindig sikeresen, vívtak a szabadságért s ápolták a nemzetiséget.

A városi lakosság vagy polgárság, szabadítékainak fentartásában féltékeny, s azoknak szaporítására törekvő, szüntelen surlódásban volt a nemességgel s a hon védelmére rendelt, de fegyetlen és féktelen külhadakkal s tábornagyaikkal, kiket azon időben általánosan önkény s pénzszomj és zsarnokság bélyegez; sőt akadunk jelenésekre, kivált Szepesben, melyekben város várossal állott, jogainak védelme vagy sérelmeinek megtorlása végett, ellenségesen szemközt a csatamezőn.

A pórság állapota kevéssel jobb a rabszolgaságnál, erre nehezedett a hon nyomorúságának legnagyobb súlya, mi annál nyomasztóbb vala, minthogy ez más osztályra sem támaszkodhatott s védelemért is hasztalan sóhajtozott. Az 1514-ki pórháború miatt költözködési jogától is megfosztatván, majdnem egy évszázadon át ura földéhez volt barmával együtt bilincselve. Az 1548-ki 26-ik törvényczikkben a földes urak önmaguk bevallják, hogy ezeknek elnyomatása kiált égbe büntetésért s okozza leginkább a hon sülyedését. A magyar pórság ezen állapotában osztozott a tót és oláh is, melyet azonfelűl a még mindig nyilatkozó nemzetiségi előitélet is nyomott. — Azonban, tagadhatlan, hogy a magyaroknak nemzetiségi elszigeteltsége s előitélete az idegen nemzetiségek ellen, lényeges befolyású volt a nemzetiségnek az iszonyú nyomorúságban s belső feloszlásban is megmentésére; valamint más részről a székelyek és szászok összetartása talán egyetlen, bizonyosan leghatalmasb védfal volt a közös szolgaságba sülyedés ellen.

A törvényhozás tűkre a hon szomorú állapotának s leginkább a nemzeti jog sérelmeivel, a katonai zsarnokság megfékezésével, a katonai szolgálat s hadi terhek szabályozásával s felosztásával, az adó s harminczad rendszerezésével foglalkodik; tehát közvetve az osztályok jogainak s terheinek rendezésére irányoz; a tulajdonképi közjó eszközlésére mitsem foglalt magában. Ki csodálkozhatik azonban, hogy a törvényhozás ily ügyefogyott, az alkotott törvények oly erőtlenek és sikeretlenek, a törvényes rend a státustest minden részeiben szertebomlott volt légyen? S ki nem fogja ebben a háborúk feloszlató erőszaka, a töröknek mindent szétromboló baromisága stb. stb. mellett magokat a magyarokat is vádolni? Az igazságszolgáltatás elhanyagolva, megvesztegetve; az ököljog, a nemesség erőszakvágya, a tisztviselők erőtelensége és gonoszsága ápolták az önkényt és erőszakoskodást.

A reformatió nálunk még II. Lajos alatt kezdődött: haladása gyors vala, nem találván a püspököktől nagy részint megfosztott papságban sikeres ellentállást s ápoltatván az országnagyok tetemesb részétől, kik közől többeket az egyházi javadalmak utáni vágy ösztönzött az új tanok befogadására. Később a jezsuiták térítő buzgalma megakasztá ugyan terjedését: de a mód és eszközök, melyekkel azt ezek kiirtani törekvének, egy mély gyökeret verő vallási gyűlölségnek lőn forrása. 1550 táján dévai Biró Mátyás Zwingli tanához szegődött; s kivált a magyar nemzetből mindjárt eleinte sokakat hódított pártjára; 1552-ben már tizenhat lelkész hirdeté a reformált tanokat. Ezen vallási szakadás nagy befolyású volt a népi életre; nemcsak kettőzteté a jezsuita térítőknek ez által megkönynyitett munkálkodását, s gyöngíté az ellentállást; hanem a két reformált fél között is felgyújtá a vallási üldözés kárhozatos lángját; 1565-ben egymást kölcsönösen eretnekesítve, két elkülönözött vallást alkotának, a magyarok és székelyek Calvin, a németek és tótok Luther tanaihoz szítván. Erdélyben Socin evangeliuma is talált követőket, s 1571-ben e vallás is egyenlő jogot nyert a többi hárommal. Erdély volt ezután a vallási tűrelem menedékhelye, innen eredtek a lelkiismeret szabadságát kivívó belharczok; a jezsuiták pedig a két Báthory alatt rövid tartózkodások után 1588-ban innen örökre száműzettek. Azon kártékony befolyás mellett, miszerint a reformatió a nemzetet pártokra szakgatta, a nemzeti idegenkedést nyilvános üldözésre vetemedő s a polgári életbe is rombolólag ható gyűlölségre gyújtotta, a haszon aránylag csekély volt, melyet az erkölcsi nemesűlés tekintetében a népre árasztott. A magyar jellemben nem hagyott a reformatió oly mély benyomást, mint egyéb európai népekében; minek oka kétségkivűl az ország belső politikai állapotában, a pártforrongásban, a német hadak s török vadság bilincsező sa-

nyargatásában keresendő. Másként alig fejthetni meg, miért nyilatkozott nálunk az új tanok elfogadásakor oly gyöngén azon erkölcsileg átváltoztató erő, mely például a francia reformátusok közt oly szigorú s tiszta erkölcsiséget fejte ki. Sokkal sikeresebb hatása volt a reformátiónak nálunk a nemzetiség fentartására s kifejtésére. Nemcsak élesebb határt vont az a kettészakadás következtében a magyar s német nemzetiség között; hanem miután a kormány s térítők által súlyosabban nyomatott, indító okúl és örvűl is szolgált a nemzet egyéb megerősített jogainak kivívására. Erdélynek azon igen jelentékeny politikai állása, miszerint Magyarországra nézve mindjárt Bocskay fejedelemsége alatt feltételező hatású kezde lenni, egyedűl a reformátió okozata volt: vallásszabadságért kezdé vívni harczait a király ellen; s ámbár a törökkel néha frigyre lépett, mégis hatalmasan fölizgatá a „magyar hitűek“ nemzetiségi szellemét; s mivel pedig vallási ügyébe mindig beszőtte a nemzetiségi ügyet, és vallási panaszainak mindig melléje sorozta a polgári sérelmeket is, mindinkább támasza lőn a nemzetiségnek és nemzeti jogoknak; s a czél, melyre megtámadásait irányzá, a jezsuita szellemmel megtelt katholikus németség vala.

A néptömeg általánosan véve, erkölcseiben nem kevéssé fajúlt el az ősi erényektől. Igaz ugyan, hogy a folytonos harcz a bátorságot és szabadság szellemét megedzette, és hősi jellemeket, a világ leghíresebb népeiével vetélkedőket, fejtett ki; az évkönyvek fényes sorban s méltó dicsőitéssel számlálják el a Jurisich, Losonczy, Dobó, Mecskey, Szondy, Bocskay, Bethlen Gábor, a Nádasdyak, Zrínyiek, Pálfiak, Báthoryak stb. neveit. De példáit adják ezen évkönyvek az erkölcsi elaljasodásnak is: egy telhetetlen, a hon legszentebb érdekeit gázoló önzés, honárulás, a szó- és esküt törő ozmánnali egyetértés, mi elégszer iszonyú büntetést vont magára,

nem gyéren fordúlnak elő. A háborúszűlte nyomorúság megszokott látása s a török baromisággal szorosabb érintkezés nem kevéssé vadíták el s kérgesíték meg a kedélyeket. A szabad hajdúk általában szintoly rettegéssel tölték el a lakosokat, mint a török martalóczok; ők szabadítékos rablók valának, egyedűl martalékért katonáskodók. 1605-ben a török társaságában pusztítván Ausztriát, az elfogott gyermekeket s szűzeket törököknek s tatároknak adták el; sőt honfitársaik ellen is követtek el hasonló szentségtörést: egy pórrege szerint isten egy kegyetlen hajdúnak kezében csoda által vért facsart ki az eladott rokonért szerzett aranypénzből. Többek neve átkok közt említteték s említtetheték csak a rablásaik által baromilag sanyargatott lakosoktól. Az elvadulásnak ezen vonásai azonban némely egyéb európai tartományokban is találhatók a vallási háborúk korszakában; a rablások, gyilkolások, útonállás, nőrablás és egyéb erőszaktételek nem kizárólag sajátai a magyar történetnek; másait találjuk ezen jelenéseknek Francziaországban is a hugonott harczok korszakában. A török vaspálcza alatti pórság egészen elszolgaisodott s félig eltörökösűlt s kényurának nemcsak nyelvét, hanem szokásait s erkölcseit is részint felváltotta a honiakkal, részint beszőtte azokba. A magyar nyelv török szavakkali eltarkításának ily példáját adja egy magyar nő esküjében Thúri Pál: „Valhala, istenemre mondom, nem adom különben; ottura kardos, ülj le atyámfia, Effendi kegyelmed egyék stb.“ Ezen tájakon a török szokásokkal a keleti öltözet is divatossá lőn némely részeiben; az izlamra térésen kivűl ez volt az egyetlen mód a vad zsarnok dühét lelohasztani s erőszaktételeitől menekűlni. Az erkölcsi megromlás kivált a nőkön szemlélhető; szemérmes, tiszta erkölcsű asszony, kivált özvegy, ritkaság vala; s a fajtalan élet nem vont maga után közgyalázatot. A férjek itt igen kimélve bántak nejeikkel; mert szokássá vált ezeknél a

legkisebb sérelem miatt is a törökhöz futni. Sok üldözést szenvedett e tájakon a keresztény vallás is, melytől a magyarokat elvonni, minden erőszakkal párosúlt fondorlatit s ravaszságát megkisérté a mozlem térítő buzgalom s türelmetlenség. — Az erkölcsi elvadúlás ezen örvényéből csak oly erő- s életteljes természet, minő a magyar kebelben e nyers kéreg alatt rejtezett, mentheté meg nedve s veleje épségét. S szerencse, hogy az még nyers burokban létezett: elpuhúlt, érzelgő erkölcsiség mellett menthetlenűl elveszett volna a nép nemzetisége.

A szellemi munkálkodás, a tudományok, e zajos időkben is találtak mind mívelő, mind pártfogó barátokat, mi leginkább a reformatió által okozott szellem-felgerjedésnek tulajdonítandó. A pártolók közt kiváltképen említendők: a Nádasdyak, Drágfi, Oláh, Perényi, Horváth, Stancsich, Pázmán stb.; amazoknak hosszú sorából pedig Forgáchot, Erdősit, Veranczot, Tinódyt Stöckelt, Zsámbokyt, Istvánffyt, Félegyházit, Bogátit, Dudicsot, Károlyit, Telegdit Heltait, Ilosvayt, Husztit, Dévayt, Pesti Gabort, Melius Pétert, b. Balassa Bálintot, Illésházy Istvánt, Székely Istvánt, Káldyt, Molnár Albertet, gr. Zrínyi Miklóst, Lisztit, Gyöngyösit, Babocsayt, Kemény Jánost, Apaczai Cseri Jánost emeljük ki. A dolgozatok tárgya kiváltkép vallási polemia, történetirás, versek; a nyelv azokban nagyobb részt latin; de kitűnő tanítót vagy szerzőt igen keveset mutathat elő ezen kori literaturánk; a magyar munkák közt legbecsesbek a biblia fordításai és Pázmán egyházi beszédei. Az iskolai és könyvnyomó intézetek többnyire egyeseknek, kivált országnagyoknak, köszönik felállíttatásukat; buzgók valának ebben a jezsuiták is. Pázmán általok Nagy-Szombatban egyetemet alapított, mely 1640 tájban körűlbelűl hétszáz növendéket számlált; számos vala a debreczeni collegium ifjúsága is. A nemzeti literaturának nagy hátrama-

radására valának a tudományosságot különben igen gyarapító jezsuiták, kik a 17-dik századnak már az első felében magokhoz ragadák a nyilvános tanítást, melynek közegévé kizárólag a latint tették.

A művészet nem honosúlhatott meg a szünetlen harczok pusztításai között, sőt alig hagyának ezek elegendő időt s eszközöket a szétrombolt lakások felállítására. A papság is igen szűken ékesíthette ki templomait a művészet alkotmányaival; a nagyok más élvezetről gondoskodtak, mint melyeket a művészet nyújt. I. Ferdinánd a mód felett elhízott Tapolcsányi Tamás lefestésére (kit, mivel kövérsége miatt helyéből is alig mozdúlhatott, személyesen nem láthatott, lefestve kivánt látni) Németországból küldött be festészt. A várak épitésére leginkább Német- s Olaszországból hozattak be épitészek; a 17-dik század elején nevezetes volt ezek közt Wiener Móricz. A zenéről, mint művészetről, említést sem tehetünk; a népnél kedveltek valának a czigány zenészek, kik majdnem kizárólag gyakorlák a nemzeti zenét.

A népfoglalkodás, földmívelés, mesterségek, kereskedés, mi már a mohácsi veszély előtt is hanyatlásnak indúlt, annyi belzavar és külnyomás közt végkép elsilányúlt, s csak a szükségesekre, az élet tengetésére terjedt ki. A földmívelésnél gondosabban űzeték a szőlőmívelés és állattenyésztés, mik amannál több biztossággal valának összekötve; de általában a dús természet tölté be némileg a hézagot, melyet az ipar hiánya szűlt, s a majdnem szünetlen háború mind inkább tágitott. A kukoricza és sáfrány ezen korszakban honosíttatott meg, az első Erdélyben, az utóbbik Trencsén vidékén. A mesterségek egyedűl a hadi szerek készitésében mutathatnak előlépést; a tűzköves puskák és pisztolyok 1550 táján kezdének készíttetni; a tűzokádó golyókat Báthory István erdélyi fejedelem, később lengyel király találta fel, s használta

legelőbb. A kereskedést, mit az ország állapota már eléggé összeszorított, még némi belintézetek is akadályozták; mik közt kiváltkép nevezendő a még Róbert Károly alatt behozott és mindinkább elterjesztett árumegállító jog és az önkényesen felállított s szedett vámok, mik ellen a majdnem számtalan országgyülési szabályok is foganatlanok maradtak. A kereskedés leginkább a szepesi és erdélyi városok birtokában vala; s ez az időnek minden nyomorúságai mellett is mutathatott Stein Lukácsban, Gozmeister Kálmánban stb. dús kalmárokat. Azonban a magyarok nézetei a kereskedés tárgyában épen oly szűk körűek valának, mint a mily összeszorítók az ezt illető intézmények; egy országgyülési czikk megtiltja a bor s barom kivitelét, nehogy idegen pénz hozassék be s forogjon az országban!

II.

Buda visszavételétől II. Józsefig.

Másfél százados harcz után végre sikerült a magyarnak lerázni az ozmán bitorló zsarnokság bilincseit. Buda visszavétele megtörte a félhold hatalmát; további erőlködésein a szép ország birtokában megmaradni, egy, a sikeren kétségbeeső aggály és zavartság bélyege jelentkezik; a többszörös csatavesztések pedig egészen leverék bátorságát s kifutamíták az általa sokáig és iszonyúan zaklatott haza határaiból. E szerencsés harczok s a következő karloviczi békekötés mindigre megmenté Magyarországot a török háborgatásoktól.

De a béke angyala még nem tűzé ki az olajágat az utána sóvárgó hazának ormaira; a törökkel viselt harczot polgári háborúk válták fel. A katona-kormány jogot s nemzetiséget

veszélyeztető véres erőszaktételei, a protestansoknak a jezsuita térítő buzgalom által elnyomott vallás szabadsága — a kölcsönös bizodalmatlanság magvait a kormány és nemzet között ismét kifejleszték. A felállított új szerzeményi elv és választmány, a német tanácsnokok, kik Hocher státus-kanczellár után a magyart általánosan pártütőnek kiálták ki, s azok törekvései a magyar alkotmány ledöntésével az ország rendeinek előjogait s szabadságait megcsorbítani, az osztrák kényuralmat Magyarországra is kiterjeszteni — a húrokat szakadásig feszíték s a nemzet nagy részét föllázadni kényszeríték fejedelme ellen, kitől nem régiben a török iga alóli szabadúlásának s ezáltal politikai fenmaradásának jótéteményét vette. Tököly Imre s később Rákóczy Ferencz kitűzték a lázadás zászlóit, melyek aztán harmincz éven túl lobogának, vészt és pusztítást terjesztve s közel százezer áldozatnak vérétől áztatva, az a nélkül is néptelen, puszta hazában.

A nemzeti élet a belforrongás korszakában nem nyerhete bővebb, üdvösebb kifejlést; a lelkek csak a kényszerítés és ellenállás gondolatival valának eltelve; miért a nép felekezeteit is nem annyira politikai viszonyok, nem annyira polgári, mint vallási osztály-különbség bélyegzé; a lelkiösmeret ügye némikép elnyelte a világi érdekeket s nemest és nemtelent egyesített a vallásos harczban, kivált a protestánsokat annak védelmében. A harcz ugyan nem annyira a külön népfelekezetek: katholikus és protestans, mint a jesuita szellemtől megszállott katona-kormányzók s az ezeket ingerlő s ezektől fegyverhatalommal segített térítők és a nyomott protestáns fél között tűnik elő véres jelenéseivel. De az innét eredő gyűlölség a néptömeg vallási felekezetei között is annyival kevésbbé volt elmaradható, minthogy az evangelikusok elleni hatás semmi elébb nyert biztosításokra nem ügyelt, semmi eszközét az üldözésnek nem veté meg s minthogy a nyomott féltől szen-

vedett kár, templomok és iskolák elvesztése evangelikus hivatalnokok letétetése stb. a katholikust némi hasznokban részesíté.

A nemzetnek ezen, vallási érdekek miatt meghasonlott állapotában volt mégis egy, a valláséhoz hasonló hatalmú, hasonló szentségű erő és érdek, mely a haza testét emésztő szétoszlásnak ellensúlyt tartott s mely a vallási gyűlölségnek választó vizét némileg meggyöngítvén, a feleket összetartá, s törekvéseiket részben legalább egy czélra egyesíté; ez az alkotmány eltörlése által fenyegetett, vészben forgó nemzetiség vala. Kevés nép van s talán az angolon kivűl egy sincs, melynek nemzetisége oly szorosan összeforrva volna országos alkotmányával, mint a magyaré. Ezen alkotmány nem egy idegen kéztől a népre reátolt, vagy felűlről reáillesztett politikai forma, mint számos egyebeknél, nem egy elméletileg kidolgozott s felállított alkotmány; hanem magából a nemzet szívéből kisarjazott, evvel minden viszontagságai közt együtt növekedett, együtt alakúlt és fejlett, a nemzeti élettel, mely abban őrét és támaszát lelte, egygyé olvadt kincs, melyhez a magyar nemzeti érzetének leghatalmasabb gerjedelmei, legédeskeserűbb emlékezetei s egy bizonyos költői felmagasztaltság elválhatlanúl kapcsolvák. Katholikust és nem katholikust is a legszorongatóbb aggálylyal párosúlt harag fogta volt el tehát, midőn az osztrák hatalomviselők, kivált Hocher, Ampringen, Lobkovicz, a félrevezetett királynak, kihez a nemzetet hála köté, tudtával-e nem-e, bizonytalan, nyilvánítani nem átallák: hogy a király fegyvererő által korlátlan urává lőn az országnak, minélfogva a régi alkotmány romjaira egy új emelendő törvényűl a király puszta akaratja tisztelendő, a várak és városok német tábornagyok és zsoldosok által elfoglalandók volnának; sőt midőn az 1700-ki bécsi gyülésen, hova csak a legelőkelőbb országnagyok valának meghíva, a német miniszterium egyenes indítványba hozá az ausztriai kényuralomnak Magyarországra is ki-

terjesztését, a nemesség adóztatását, a kiváltságos osztályok és testületek előjogainak eltörlését: a magyarok súlyos aggályok közt hagyák el a gyűlést, készek mindenre nemzetiségök védelmében. A királyt, kit egyedűl a német tanács túlbuzgalma vitt hasonló gondolatokra, egy részről az elégűletlenek fegyverrekelése, más részről a benyújtott hazafiúi előterjesztések és kérelmek — Pálffyé, Lippayé stb. szelídebb nyilatkozásokra birták ugyan; de ezek az elkeseredett kedélyeket ki nem békítheték, elegendő biztosítást a nemzet bennök, valamint előbb a soproni országgyülés végzéseiben, nem találhatott, miután a német hatalomviselők a király szelídebb, méltányosabb hangulatának ellenére sem hagytak fel a magyar nemzetiséget fenyegető terveikkel.

E közben Leopold meghalt, és egy, majdnem közönséges lázadásra gyúlt országot hagyott utódjára. A lelkiösmeret szabadságának sérelme eleitől fogva egyesűlve lévén a nemzetiségével, a közönséges ingerűltség s a lengyelektől kölcsönözött frigyes rendek czímével élő elégületlenek hadi szerencséje megingatá József királyi székét. De végre elfáradt a nemzet hosszas harczában; a méltányos király engedékenysége s igéretei, polgári és vallási szabadságot egyiránt biztosítók, sokakat lecsöndesítének, míg végre a béke közkivánata, a fölkelők meghasonlása és többszörös csatavesztése a szathmári békekötésben elfojták az emésztő belharczot. A forradalom sikere, részben legalább, kielégíté a nemzetet, lecsöndesíté a kedélyeket: az alkotmány s evvel a nemzetiség kincse mentve volt a veszélytől. De más részről a vallási meghasonlás egészen ki nem egyenlíttetett: a lelkiismeret szabadsága minden megtámadás és nyomás ellen nem biztosíttatott; a térítők alattomos munkálkodása meg nem gátoltatott. E surlódások azonban a szathmári békekötés után nyilvános harczczá nem törtek ki többé: a jezsuitabefolyás megszűnt a kormánynál, s a törvény szava, mely az

említett béke után többször megerősítteték, megújíttaték és világosabban kifejteték, és a kormány nyilatkozásai majd mindig védelmök alá vették a protestánsok vallás-szabadságát s megkorlátolták a térítők üldözési vágyát. De épen e törvények, e koronként megújított királyi rendeletek tanúsítják a viszonyos feszűltség és surlódás fenmaradását, mi aztán a polgári életben is elég nyomát hagyta maga után; így például több városokban, melyekben a protestánsok száma kissé jelentékenyebb volt, a két vallásúak össze nem vegyűlve, külön tizedekben laktak, egymással egészen a legújabb időkig kevés közlekedésben.

III. Károly és Mária Terézia alatt új korszaka nyílik a nemzeti életnek. Az alkotmány és nemzetiség minden országgyülésen és az azokon kivűl közzé tett királyi rendeletekben is új támaszt, új védelmet nyert volt s azoknak e biztosítottsága megnyugtatá a nemzetet. A kormány tettel tanúsított jó akarata, a gondosabb ápolás, melylyel az a hosszas nyomorúság ejtette sebeket orvoslani törekvék, az áldásos intézetek, melyekkel a nemzet felvirúltatására czéloza, a népéletnek minden ereibe befolyó számos jótétemények ismét fölkelték a nemzet szivében fejedelme iránt a sokáig elnyomott bizodalmat; s hogy ez a kormány részéről is történjék, elég okot adának arra egyebek közt 1741-ki september 11-kén azon majdnem 500 nemes magyarok, kik páratlan lelkesedéssel, villogó szablyák emelése közt éltöket és véröket feláldozni esküvének a szorongattatását előadó királynénak. E szép jelenet hatása Mária Terézia nemes kedélyére igen dús következményű, áldásos volt a magyar nemzeti életre: a kölcsönös bizodalom fejedelem és nemzet közt rendíthetlenné erősödött; e nevezetes naptól kezdve jogosítva érzé magát a nemzet a szeretet- s bizodalomteljes gyámolítást, az országanyai őszinte gondoskodást igényleni. De meg is nyerte azt, miért oly rég sóvárgott. Annak tudalma

pedig, hogy az osztrákház jótéteményét, minélfogva az ország a török járom alól kiszabadíttaték, hasonlóval hálálta meg, elégtételt szerze a nemzeti érzetnek s hatalmasan fölemelte azt.

A helyreállott bizodalomnak a közigazgatásra szinte oly üdvös következésű hatása volt, mint a nemzeti életre; új támaszt és erőt nyert az benne, hatalmasabbat még, mert hatása erkölcsi volt, s magából a nemzetből származó, mint az álló katonaságban, melyet még az 1715-ki országgyülés 8-dik törvényczikke állapíta meg. Meg kell azonban vallani, hogy ezen institutiónak nálunk is, mint más országokban, rendkivűl fontos s amannál tartósabb, állandóbb következései voltak: a királyi hatalom, mely eddig támaszát egyesek bizonytalan, gyakran változó ragaszkodásában, vagy az ország védelmének ürügye alatt beszállított idegen hadakban kereste, az állandó katonaságban, mely a nemtelen osztályból szedetett s nyilvános költségen tartatott, szilárd alapot nyert volt: a nemesség fegyverrekelése nélkülözhetővé lőn, az erőhatalom a kormánynak egészen rendelkezése alá vettetett.

A törvényhozás, mely egész Károly uralkodásáig majdnem egyedűl puszta jogkérdések, sérelmek, hadi terhek, adó s egyéb ilyféle, inkább a formák körébe vágó tárgyak körűl forgott, e korszak alatt a nemzet boldogságát, a közjólétet többször s mélyebben fogta át. A béke öblében látni kezdé a nemzet a számtalan hiányt és hátramaradást, melyek vagy a harcz gondjaival elfoglaltság s elhanyaglás, vagy egyenesen a harczok dúlásainak következményei valának; s iparkodék helyrepótolni azokat, irtva, mi rothadt, pótolva, mi hiányos, élesztve, mi pangó és tespedő vala. Az 1715-ki, de még inkább az 1723-ki és 29-ki törvény-czikkek nyilván tanúsítják, hogy törvényhozásunk mélyen érezte hivatása magasságát, tövénél fogta fel a nemzet szükségeit s jól látta a módokat, melyek által azok pótolhatók. Küldöttségek neveztettek ki, a politikai,

katonai és státus-gazdasági ügyek rendszeres kidolgozására; czélszerű törvények alkottattak a népség szaporodását, a nemzeti ipar s kereskedés emelkedését, a törvénykezés gyorsabb folyamát stb. eszközlendők; Mária Terézia három törvénykönyve hasonló, a közjólétet illető tárgyakkal foglalkodik; de azokon kivűl még több üdvös, belső gyarapodást eszközlött rendeleteket bocsáta ki s intézeteket állíta fel, melyek szép tanúi annak, miként iparkodott a magyar nemzet iránti háláját s országnagyai indulatát tettleg bebizonyítani; az egy úrbér szabályozása, mi szinte országgyülésen kivűl hozatott létre, bármi hiányos, méltó nevét örökíteni. A büntető törvények szelleme szelídebb és igazságosb; a kínpad és halálos büntetés összeszorítása és meggyérítése, némely közönségesebb bűntettek és pörös esetek világosabb kifejtése és pontosabb meghatározása, a pörfolyamnak és törvényszéki formáknak czélszerűbb szabályozása s az ezáltal eszközlött gyorsabb menet, az igazságszolgáltatást általán véve megjobbították, mit már az is igen elősegített, hogy a belforrongás kibuzogta után a harczzajjal együtt elnémúlt az azt önző terveire kizsákmányolni szokott úri zsarnokság kényszava, összeszoríttatott a törvényt s jogot a közzavarban gúnynyal tipró féktelenség, és a tisztviselők erkölcsiségére több ügyelet fordíttatott.

A néposztályok érdekei, melyek a belharczok alatt, midőn a kedélyeket közös vallási és polgári sérelmek foglalták el, alig tűntek elő, Károly és Mária Terézia alatt már élesebben fejeztetnek ki. A klerus és nemesség közt, az általán véve vallásos korban politikai súrlódások nem léteztek. A fő- és kisebb nemesség között az elválasztó vonal mind bélyegzőbbé vált; s ámbár a jogok nem változtak, de az igények mind a polgári, mind a közéletben nem ritkán ütközének össze. A városiak czéhszelleme s idegenkedése a magyar nemzetiségtől folyvást észrevehető ugyan, de oly erő-

szakos kitörésekben, minőket a török-hatalom korából kimutatánk, nem jelentkezik; nemesek is gyakrabban jutottak a városi tanácsba. Azonban a nemes és iparos osztályt még mindig egy magas fal választja el egymástól; az iparos foglalkodást a közvélemény még nem emelte kellő helyére, nem sajátított neki elég tiszteletet; s azért míg a nemes a városit nemzetiségi idegenkedéssel vádolhatá: a szorgalmi osztálynak is elég oka volt panaszkodni a reá megvető kevélységgel tekintő nemességre. A városiak törekvését általán véve oda irányozva látjuk, hogy serdülő foglalkodásaiknak minél több kedvezéseket nyerjenek s municipalis jogaikat erős lábra állítsák; alig múlt el országgyülés, melyben egy s más sérelmök orvoslását vagy joguk megerősítését nem sürgették volna. A törvényhozásban részesűltek ugyan, mert a gyűlésekre rendesen meghivattak; de szavazási jogukat, melyet még 1608-ban nyertenek, megtartani vagy elhanyagolták, vagy annak gyakorlatát ki nem vívhatták. A pórosztály még az előbbi korszak alatt több rendbeli törvények által visszanyeré szabad költözési jogát; de annak gyakorlatában még sokféleкép gátoltatott. Az 1715-ki és 1723-ki törvénykönyvben az addigi törvények bővebben kifejtettek, az engedett szabadítékok kiterjesztettek; az ezen törvényekben határozottabban kimondott s leginkább szerződésekre alapított viszonyok és a törvénynek a béke csöndében könnyebb foganatosíthatása a pór állapotát sokkal kedvezőbbé tevék. Mária Terézia 1766-ban kibocsátott úrbéri szabályozásában az úr és pór kölcsönös viszonyait, emennek javára még határozottabban kifejtette; mi által történt, hogy bár nem szoríttatott is egészen össze az úri önkény s nem záratott is el minden út és mód a zaklatásra, legalább a nyomott pórnak is könnyebb út nyittatott az igazság-szolgáltatás eszközölhetésére.

A státus-gazdaságra mind törvényhozásunk, mind fejedelmeink annál nagyobb figyelmet fordítának, minél inkább

sürgették a segédkezet s ápolást az annak elhanyagolásából származott hiányok és szükségek. Idegen földművelők és kézművesek kedvező föltételek által édesgettettek be, s valóban számos német, franczia és rácz családok is szállíttattak az országba. Folyamok szabályozását és csatornák készítését rendelő törvények hozattak, s némely folyók: a Kőrös, Böge, Mura, Vág, valóban szabályoztattak is; az erdők és kaszalók pusztítása, a borok hamisítása, az uzsora kemény büntetés alatt megtiltaték; gabona, réz, czinóber stb. rakhelyek emeltetni rendeltettek; a belközlekedés, a felállított posta-intézet, sok helyt kijobbított s készített útak, vendégfogadók megnyitása, rablók kiirtása által megkönnyíttetett; a bánya-művelésbeni szorgalom megkettőztetett, új, czélszerű gépek alkalmaztattak, új vagy elhagyott aknák nyittattak, melyek közt a hegyizöld, dárdany- és ónbányák nagy haszonnal munkáltattak; Mária Terézia bányász-akadémiát állíttatott fel; a státus-gazdaság minden részeinek rendszeres kidolgozása a kir. helytartó-tanácsnak meghagyatott stb.

A földművelés több új, vagy eddig kevéssé művelt hasznos növényekkel, minők: a törökbúza, dohány, burgonya, eperfa, gyarapíttatott. A temesi bánságban Fehér, Tolna, Baranya stb. megyékben mocsárok száríttattak ki. A fölébredt szorgalmat eléggé tanúsítja az, hogy 1770 és 71-ben négy millió mérőnél több gabona vitetett ki a szomszéd, szűk terméssel látogatott tartományokba. A műveltebb mezei gazdaság azonban még ismeretlen vala. Az állattenyésztés nemesítésében és gyarapításában maga a kormány tette az első lépéseket; a páratlan mezőhegyesi ménes a ló, — a merkopaili merino juhmajorság a juhtenyésztés nemesbítésének szép sikerű példányai, s hogy úgy mondjam, bölcsői valának. A selyembogár tenyésztése szinte e korban s kivált Károlynak buzgó sürgetése által hozatott létre, s néhány évek alatt annyira

előhaladt, hogy a kamarai pénztárban, mely a nyers selyem beváltását kezelé, 1760 táján már 130.000 forintnyi pénzforgást okozott.

A műipar, nagy részben a kormány ápolása által, nevezetes előlépéseket tőn: selyemgyárak állíttattak, egyenesen a kormány által Temesvárott, Verseczen, Eszéken, Pesten; Mária Terézia 1765 óta Eszéken Solengi, olasz selyem-tenyésztő által a bogarak- és selyemtenyésztésről leczkéket tartatott. Keletkeztek továbbá: Apathinban, Buccariban, Pakraczon festő gyárak; Pesten, Pozsonyban, Temesvárott stb. dohány-gyárak; Gácson 1767-ben Forgách gróf emelt egy gyapjúszövet-gyárat; a sassini kartongyár, mely még előbb, 1754-ben állíttatott, e kor végén már teljes virágzásban volt; a holicsi majolika-edénygyár Ferencz császárnak, Mária Terézia férjének buzgalma által nyerte lételét, ő maga kereste föl Holics körében az alkalmas agyagot. — A czéheknek hatása az iparra már nyilván mutatkozott s azoknak egyedáruságra hajló szerkezete különféle, a státusgazdaság politikájába vágó kihágásai már többször kényszeríték a törvényhozást visszaéléseiket gátló szabályok alkotására.

De ennél még nagyobb akadály volt a műipar s általán véve az ország anyagi érdekei gyarapodásának a kereskedés korlátozottsága. Az ausztriai ház uralkodói, belügyeik elintézése, országaik védelme, számos háborúk és lázadások által elfoglalva, birodalmunk kereskedésének alapját megvetni nem tudták, midőn azt egyéb külhatalmak tevék. Sőt ellenségeik, kivált Francziaország és Velencze szándékosan is bonyolíták ügyeiket, élesztték és ápolák a lázadásokat, hogy erre időt és nyugtot ne nyerhessenek. III. Károly volt az első, ki ezen hiányt egész nagyságában felfogta s pótolni kitelhetőleg iparkodott. Az általa épített Karolina-útnak czélja volt: valamint az ausztriai tartományokat Trieszt, úgy Magyar-

országot Buccari, Portoré és Fiume által, melyet szabad révvé emelt, kötni össze nápolyi tartományaival s általán a földközi tengerrel. De Nápoly elveszett s a terv füstbe szállt. Mária Terézia, minden jó szándéka mellett, Magyarország belső jóllétét emelni, nem találhatott elég segédeket és eszközöket hogy az akadályokat, melyek kivált a magyar mű- és kereskedési iparnak útját állották, legyőzhesse; sőt a német kormányférfiak elfogúltsága és részrehajlása hazánk irányában épen ekkor alkotta az iparunkat s kereskedelmünket hosszú időre legnyűgző gyarmati vámrendszert.

Erkölcsi életében szintúgy ment maradt Magyarország a külföld kártékony befolyásától, mikép szellemi életében hátramaradt annak felvilágosodottságától. Sem a német szabadelvűségnek és az új philosophiának materialismusával, sem a franczia, úgynevezett ostentation d'immoraliténak, mi ott a finomabb életrendtől elmaradhatlanúl sajátsága volt a magasabb köröknek, nem volt jelentékenyebb hatása nagyaink erkölcsére, ámbár az e korszak alatt nagy változást szenvedett. Egészen más nemű volt a hatás, melyet a külföld s nevezetesen Ausztria főrendeinkre gyakorlott; a fölvett európai műveltség, társalkodásában a nemzeti bélyeget közönyösíté, sőt többeknél egészen elmosta; a nemzeti nyelv, öltözet és társalgási mód a nagyok körében — de még nem annyira közönségesen, mint később — a németnek adott helyet. Ellenben az alsó nemesség és városi magyar polgárság öltözetével együtt megőrzé régi, egy kissé nyers, de nemzeti erkölcseit és szokásait; egyenes nyíltszivűség, őszinteség, kedélyesség, egyszerű, de szíves társalkodás, vendégszeretet, szebb oldalát tevék ezen osztály erkölcseinek s általán véve az ország minden vidékein otthonos vala. Más osztályokkali viszonyában a nemest általánosan magas önérzet és születési gőg, mit a nemtelennel örömest éreztetett, s nem ritkán igényteli, követelő viseletmód

kitűnőkép bélyegzi. A keleti elem még most is eléggé ismerhető volt lelkületében és néha, p. Mária Terézia öröködési harczában, meglepőleg élesen fejezi ki magát: ausztriai Szép Fridrik idejétől fogva nem láttattak a német földön oly szilaj csapatok, mint a fölkelt fegyelmetlen gyalogsággal kevert, magyar nemeseké Trenk és Menzel tábornokok alatt; a hadi nyomor, melyet eleinte Bajororszagra vittenek, nagyobb volt s emlékeztetőbb hadi tetteiknél; később ugyan, fegyelem alá szoríttatván, szép babérokat aratának a harczmezőn, de mindig sajátságos, a régi magyarokéra emlékeztető hadakozási módjokban. Amily egyszerű volt a magyar, általán véve, háztartásában, bútoraiban, oly igen szerette a fényűzést ruházatában; díszruhája közönségesen arany és ezüsttel, a mindennapi, gombkötő selyemművel terhelt, asztala inkább pazar bőséggel, mint válogatottsággal, inkább szivességgel, mint keresett csínnal s finomsággal, lakása inkább belső tisztasággal mint külfénynyel kinálkozott. Keleti természetének inkább a kitartás, mint elevenség volt sajátja; kényelem-vágya nem egészen ment a restségnek vádjától. A nők általán szigorú erkölcsűek, a finomabb műveltség hiányát, az alsóbb nemesség és városiak osztályában, háziasságok, kedélyes, szíves társalkodások, szorgos gazdasszonyságok, melynél fogva a háztartási foglalkodásokat nem lealacsonyítónak, hanem dicséretesnek s nemök dicsőségének tarták, eléggé kipótolá. A pór földesura s ennek tisztjei iránt közönségesen visszatartó, félénk, alázatos vala; hogy nyomottsága érzetében a magyar egyenességet nem ritkán alattomos ravaszsággal s némi konoksággal és kárörömmel váltá fel, az úr és jobbágy közti viszonyok természetében feküdt: szelleme a gyakori törvénytelen nyomás érzetében nem volt egészen eltompúlva, de elég erővel sem birt annak ellenszegűlni.

A vallásos érzelem nem nyerhetett ugyan mélységet s belső ébresztő erőt a jezsuita, s általán véve a szerzetes moráltól; de az erkölcsiség városokban szintúgy, mint a nemesség körében elég szigorú vala. Az egyházi élet a katholikusoknál külső vallásos gyakorlatok iránti buzgalommal jelentkezik; a jezsuitáktól felállított számtalan testvérületek — confraternitates: mariana, aloysiana stb. — felsőbb és alsóbb osztályokban egyiránt közkedvességet s igen sok követőket nyertek; s nem tagadhatni, az ezekben divatos gyakorlatok a nagyobb résznél a valódi vallásosságnak helyét foglalták el; az alsóbb osztályokban ezekhez még vak hit, ábránd és babonaság vegyűlt, s az előszabott külső gyakorlatok mechanikai pontosságú teljesítése mellett nem ritkán belső hidegség fagylalá a szíveket; a velő nagy részben ismeretlen maradt a külkéreg alatt; az egyházi szokások majdnem egészen üres formákká lőnek, s a kedélyek, még a nemesebbek is, üres pietismusban kerestek éleményt s megnyugtatást; szeplőtelen, előitélettől s hitábrándtól tiszta erény, kivált az alsó osztályokban, ritkaság volt. Gyakori ellenben a tolvajság s útonállói fosztogatás, mi a török uraság s belforrongás fék- és törvénytelen korszakának maradványa volt, s egyfelűl a rengeteg erdők, más felűl a roppant pusztaságok által ápoltaték a kevés népességű hazában. Az italbani mértékletlenség, kivált a bőtermésű években, közönséges volt az alsó osztályoknál; az égett borrali élés, mire a magyart északi szomszédai szoktatták, a szükségek közé tartozott. A durva káromkodás a nemesnél és pórnál egy iránt divatos. A népnevelés fonák és elhanyagolt.

A két századig megzavart, elnyomott szellemi élet, a tudományoknak minden virágzata mellett a külföldön, frissebb elevenségre még e korban nem juthatott; de még sem maradt az figyelem s ápolás nélkül. A nyilvános oktatást Mária Terézia még a jezsuita rend eltörlése előtt rendezni kezdé: a nagy-

szombati egyetemnél a jog- és orvostani, a német és franczia nyelvtani székek világi tanítókkal láttattak el, az egyetem igazgatása a jezsuitáktól elvétetett s a theologiai tudományok tanítóinak a haszontalan szőrszálhasogatás megtiltatott; 1776-ban öt akademia: Pozsonyban, Győrött, Nagyváradon, Kassán és Zágrábban, lyceum és gymnasium több helyt, emeltetett; a falusi iskolák pedig jobb rendbe hozattak s igazgatókkal láttattak el; 1777-ben nyilvános oktatási szabályok (ratio educationis publicae) bocsáttattak ki. A kormány e buzgalmát a tudományok ápolásában egyesek is követék: Foglár György, egri káptalanbeli, Egerben a nemes ifjúság oktatására jogtanító széket emelt; még előbb keletkeztek a Szirmay-, Hrabovszky- és Lövenburg-féle alapítványok a tudományok terjesztésére és az ifjúság nevelésére. A protestánsok számosan látogatták a külföldi főiskolákat s német műveltséget és tudományosságot hoztak haza magokkal.

A nemzeti literatura kevés művelőkre s még kevesebb pártolókra talált; a tudományos és diplomatikai nyelv mindig a latin maradt; a papság és közép-osztályok nagyobb részének ez, a magasabbaknak már jobbára a német nyelv szolgált szellemi foglalkodás eszközéűl; a magyar nyelv nyilvános tanítói székről sem nem hangzott sem nem taníttaték. Nemzeti literaturánk mind e mellett is mutathat fel két halhatlan nagyságot gr. Zrínyi Miklósban és Apáczai Cseri Jánosban, kiknek elmeművei még ugyan az elébbi korszak végére esnek, de ezen korban terjedtek el szélesebb körökben s termették meg jótékony gyümölcseiket a nemzeti mívelődésre. Zrínyi „Szigeti Veszedelem“ czímű hősköltem énye tizenöt énekben, melyben ősének, a hasonnevű szigetvári hősnek halhatatlan tettét dicsőíti, a feltalálás és elrendelés, az eleven festés, és a darabossága mellett is erőteljes költői nyelv által, mind a mellett is hogy verselése gyarló, nemzeti irodalmunk

egyik remekévé emelkedett. A mily nagy volt Zrínyi a költészetben, szint annyira kitűnt Apáczai Cseri a bölcsézetben. „Magyar Encyclopaediája“, melyben az összes ismeretkört tárgyalja, és nyomozásai eredményeit az életre is alkalmazza, őt teremtő lángésznek hirdeti, ki szerencsésebb körűlmények közt és hosszabb életpályán képessé lett volna nemzete szellemi életében újjászületést eszközleni. — E két nagyság mellett szorosabban e korszak jelesebb irói közé tartoznak: a költészetben Faludy, Bessenyei, Orczy Lőrincz; a szép prózában Faludin kivűl Mikes Kelemen, törökországi leveleivel; a történetirásban: Cserey Mihály, Apor Péter, Pethő Gergely, Lisznyai Pál, Laczkó Máté és Babocsay Izsák, Haller Gábor, Bethlen Miklós, Kemény János, Szalárdi János stb.; a természeti- és számtudományokban: Miskolczi Gáspár, Lippai János, Nadányi János, Páriz Ferencz, Mátyus, Maróti stb. A hittudományi irodalom e korban Pázmány hatalmas „Kalauza“ mellé némi vizenyős theologiai és polemiai értekezéseket és egyházi beszédeket tudott csak állítani. A nyelvészetben Bél Mátyás, Örtel János, Sajnovics János, Bod Péter, ki a magyar irodalom történetének alapját is megvetette, tűntek ki leginkább.

A szépművészet, a költészetben említetteket kivéve, ezen egész korszak alatt nem nyert nálunk tehetséget; a plastica egészen műveletlen, a festészet néhány német kontártól gyakoroltaték; az építészet hasonlókép; az e korban emelt néhány jeles épületek: a budai királylak, a pesti katona-kórház, a váczi székes-templom és püspöklak stb. nem honi művészek teremtményei.

III.

II. József korszaka.

Európa újabb történelme alig mutathat fejedelmet, ki tisztább szándokkal, hevesebb buzgalommal és állhatatosb kitartással törekedett volna népeinek boldogságát eszközölni, II. Józsefnél; s mégis aligha van fejedelem, kit kora, részben legalább, kevésbbé ismert, kit népei inkább félreismertek volna, mint őt. Sőt még a jelenkor is, mely az övétől elég távol esik arra nézve, hogy felőle méltányos itéletet mondhasson, megoszlik véleményében. Czélunktól, mi Magyarország belviszonyainak s népiségi állapotainak vázolása, messze esik védiratát s kimerítő jellemrajzát adni; a mennyire azonban az tárgyunkkal szorosabb kapcsolatban áll, szinte elkerűlhetlen ezt is érinteni néhány vonással.

Mária Terézia alatt Magyarország nem csak kinyugodta magát, hanem díszében és jóllétében is gyarapodott, ámbár a jó indulatú királynénak nem minden akarata hajtatott végre, nem minden számolása s rendelete sikerűlt kivánata szerint. A Magyarország iránt ellenséges indulatú német tanácsosai sokban nem teljesítették vagy elferdítették azt, mit ő ez országra nézve tenni szándékozott. Más részről konok előitéletek, melyektől a nemzet még nagy részben el volt fogúlva (péld. a törvényhozás és igazságszolgáltatásban); alacsony, szűkkeblű önzés (péld. az úrbér szabályozásában, melyre nézve később egy nagy befolyású személyiség így nyilatkozott: „lusimus Mariam Theresiam“); az eszközök czélszerűtlensége; a német örökös tartományok féltékenysége s uralkodási vágya (például az anyagi érdekek, kereskedelem tekintetében) nagyon megnehezítették, sokban meggátolták a szándék kivitelét, vagy más irányt s következményeket adtak az intézkedéseknek. A haladás

mind e mellett sokoldalú, jelentékeny volt, s annak eszközlője, a kegyes királyné, a nemzet hálateljes áldását vitte magával sírjába.

József, ki anyja életében tizenhat évig osztozván a kormány gondjaiban, már ez időben is sok jónak és hasznosnak indító oka volt, egy általános reform terveivel, azok létesítésére nézve hő, majdnem lázas buzgalommal, s a már eleve is gyanított nehézségek s ellenszegűlések tekintetében törhetlen szilárdsággal lépett a kormányra. Mint kormánytárs többször mondá panaszlóknak, folyamodóknak, megbizottaknak: „hogy státusainak hiányai s a kormány hibái nem titkok előtte, de azokon még most nem segíthet". Mily sokat, mennyi üdvöst lehetett tehát várni e fejedelemtől, ki annyi, hogy úgy mondjam tárgyszeretettel, s a kitűnő fejedelmi tehetségek mellett oly sokoldalú tapasztalással vette át a kormány rúdját! És mégis csak szánakozásra gerjeszthet kormányának története, melyben annyi elhintett jó mag nem csak meg nem termé a kivánt gyümölcsöt, hanem annyi ingerűltséget, elégűletlenséget, zavart hajtott ki, hogy halála közeledtével csak egyetlen mód maradt fenn a Németalföldéhez hasonló lázadással fenyegető országot lecsillapitani: egy kézvonással semmisíteni meg kormányélete összes eredményeit.

E rejtvény kulcsa önkényt ajánlkozik az észlelőnek. József, újításaiban nagyrészt II. Frigyes porosz királyt követve, de ennél, kivált hazánkra nézve még inkább megvetve a történelmileg fenállót, összes országait s tartományait egy közös, belső egységre törekvék emelni; s e végre, általános elvekből indúlva ki, általános mintaszabályokat, többnyire a német elemből s életből levontakat, állíta fel tervének sikerítésére, s azokat birodalma minden részeire egyenlően törekvék alkalmazni, nem ügyelve arra, mily igen különböző elemű, alkotmányú s erkölcsű népeket foglal az magában. Ki már a magyar és német elem közt létező különbséget, a magyarnak nemzetisége, százados intéz-

ményei, alkotmánya iránt annyiszor s oly élénken tanúsitott hő ragaszkodását ismeri; s ehhez még az újítási mód önkényességét s a reformoknál nem ritkán használt kényszerítést, erőszakot hozzá veti: nem fog csodálkozni, hogy a nemzet ellentállásán hajótörést szenvedett a nagy fejedelemnek magában véve szép, áldásos, nagy terve, megbuktában nyilván bizonyító, hogy minden reform s átalakítás, különben bármi üdvös és szükséges, csak nemzeti úton s módok által létesűlhet, egyedűl a történelmileg adottnak s a nemzeti elemnek alapjain. A harcz kormány és nemzet közt ismét megkezdetett: a magyarok aggodalma nemzetiségökért s alkotmányukért, gyűlölségök az elnyomni s uralkodni vágyó németség ellen ismét hatalmasan fölébredt. „József egész korszaka, úgymond egy német történetirónk, intő példáját adja a hideg értelem s a kedély jogai, a hirtelenkedő önkény s az eltökélt nemzetiség közti konok harcznak.“ Azonban sokkal ügyesebb kezekkel s rövidebb ideig tartá József a kormányt, mintsem hogy az I. Leopold alatti erőszakos kitörések megújulhattak volna.

Az újítások, melyeket József végrehajtott vagy megkezdett, minden ereibe elhatottak a nemzeti és népi életnek. Mivel a külön osztályok és felekezetek érdekei egymástól igen különbözők s részben ellenkezők voltak, több nemű intézkedés egy résznél tetszést nyert, míg a másiknál elégületlenséget, ingerűltséget okozott. Voltak azonban újítások, melyek egyenesen a nemzetiséget támadták meg s azért az egész nemzet kedélyét felzaklatták. Ilyen volt a kényszerítés a német nyelv tanulására s a parancs, hogy azt három év elteltével minden tisztviselő jól beszélni s irni tudja; ilyen a koronának s egyéb királyi jelvényeknek Bécsbe átvitele; mi által nyilván elárulá, hogy autokratori hatalmát nem akarja korlátoltatni azon eskü által, melyet a nemzeti jogok s alkotmány fentartására a koronázás alkalmával kell vala mondania.

A papságot különösen sérté az 1782-ben kibocsátott türelmi rendelet, mely által elütve látta magát a kath. egyház felsőségétől a többi vallásfelekezetek irányában, s az ezek ellen használt térítési módoktól. Mert nem tagadhatni, hogy még Mária Terézia alatt sem szűntek meg végkép a vallásos surlódások s térítési kisérletek. A kath. valláshoz buzgón ragaszkodó királyné szívesen látta, ha protestánsok az uralkodó vallás kebelébe áttértek; a klerus pedig nem sajnálta fáradságát, neki mennél több ilyféle örömet szerezni. Az alsó papság azonban csak hálával fogadhatá fejedelmétől a parochiák szabályozását.

A nemességre nézve a nemzeti nyelvet fenyegető veszély mellett a botránkozás legnagyobb köve volt a felállíttatni szándéklott physiokratiai adórendszer, s az ezt szükségképen feltételező telekfelmérés. A magyar nemes jószágai korlátlan urának tartá magát s azért e beavatkozás a birtokjogba, az adózástól való nagy idegenkedés, a legbecsesebb előjogainak veszedelme által felébresztett mély aggodalom — hatalmasan felizgatták bosszúságát. Igaz, József maga kijelenté azt a Pálffy kanczellárhoz irt levelében, melyben ezen adórendszer körvonalait vázolá, hogy ő az adót minden osztálykülönbség nélkül a nemesekre is kiterjeszteni s tetemesen fölemelni is szándékozott; de kétségtelen az is, hogy a nagy hasznok és engedmények, melyeket ő a közös adózás fejében a nemzetnek, s e felett a nemességnek különösen is igért, végtelenűl felűlmúlják az új adórendszerből származó terheket. Nem említem, hogy e rendszer által arányosabban fog vala a kivetett adó felosztatni még akkor is, ha a nemesség majorsági javainak kiváltságait megtartja; csak azt jegyzem meg, hogy e rendszer által egyenesen a föld vettetvén adózás alá, mindennemű iparág szabadabbá leendett. Ha pedig, miként József tervezé, a nemesség majorsági javaira is elfogadja az adót, nem csak

ez menekűlt volna a fegyverrekelés súlyos terhétől, s válik, a fiskalitás eltörlése által, teljes jogú urává ősi javainak; hanem az összes nemzet megszabadúl azon gyarmati vámrendszertől, mely iparunkat s kereskedelmünket lenyügözte. Mert tudjuk, hogy a birodalmi kormány főleg azért vetette e bilincseket anyagi érdekeinkre, mivel különben a megadóztatott jobbágyföld s a még súlyosabban megadóztatott német-szláv örökös tartományok termesztői s iparosai nem állhatták volna ki a concurrentiát a minden adótehertől ment nemesi birtok terményeivel.

A nemesség azonban nem volt hajlandó elfogadni József tervét, s hogy ellenszegülésének nagyobb nyomatékot szerezzen, a parasztokat is érdekébe vonni igyekezett, velök elhitetni akarván, hogy az új adózási terv az ő romlásukat is siettendi. A városiak szövetségére pedig annál inkább számolhatott a nemesség, minthogy azok különben is elégedetlenek voltak két más rendelettel, melyek egyike által a szabad királyi s bányavárosok, valamint a jász-, kún- és hajdúkerületek is municipalis önállóságuktól megfosztatván, egyéb városok s helységek módjára a megyei hatóságok alá vettettek; másika által pedig az iparosok czéhei eltörűltettek. A pórság ugyan, mely a szabadságát biztosító s ura iránti viszonyait az ő hasznára szabályozó rendelményekben már nagy kedvezéseket nyert vala, csak hálával fogadhatta volna az új adórendszert; de mivel ezen új rendszerről elég értesítést nem nyert, különben is megszokván tisztelni a nemesség tekintélyét, csekély értelmisége mellett ettől könnyen megnyeretett. Az elégületlenség panaszai ekként minden oldalról kitörtek.

Nem kevéssé bántá még a nemességet s ennek keblében különösen a tisztviselőséget a vármegyei ősi intézet eltörlése, az országnak új terv szerinti politikai felosztása, a közigazgatásnak új rende, az új polgári törvénykezési rendszer s igazságszolgáltatás, az országos levéltár felállítása, melybe az eddigi

hiteles helyeken őrzött minden nemzetségi és családi okmányok is átteendők valának. A régi törvénykezés hiányait maga a nemzet is eléggé érezte már ugyan; de a hiányos rendszer is, mely a nemzeti szokásokból s erkölcsökből, a nemzeti élet s alkotmány egyéb részeivel összefüggőleg sarjazott ki, kedvesebb volt a nemzetnél, mint a bár jobb új, melyet azonban önkény parancsolt reá. Innen van, hogy bár egyesek, kik a réginek hibáit s hiányait saját kárukkal tapasztalták, panaszokat emeltek is ellene, — minek következtében több ízben bizottmányokat is rendelt a törvényhozás annak javítására; de azt gyökeresen átalakítani, helyébe a kor kivánalmainak megfelelőbbet állítani, még a törvényhozás útján sem kivánt a nemzet. A nemességnek ebben még azon külön érdeke is forgott fenn, hogy a biróságra s más törvényszéki hivatalokra eddigelé kizáró jogot tartott. Midőn tehát József új törvénykezési rendszert szabott az országra, midőn a törvényszéki hivatalokra a nemnemeseknek is útat nyitott, az úri székeket a pórság javára szabályozta, az ügyvédek fogásainak s huzavonásának gátot vetett, minden külön pörös eljárásra határozott díjakat szabott, ajándékokat elvenni hivatalvesztés alatt tilalmazott, a pörfolyam idejét meghatározta stb. — lehetetlen volt a közelebbről érdeklettek s egynémely eddigi haszonvételeiktől elesettek boszúságát magára nem vonnia. Ezen s más hasonló okokból származott késleltető akadályok miatt, melyekhez még a kitört török háború is járúlt, az új polgári törvénykönyv, bár végre a sajtó alól is kikerűlt, életbe mégsem léphetett s csak könyvkereskedési áru maradt. A büntető törvény új rendszere azonban, mely, bár nem volt is magában véve tökéletes, de a bűn és büntetés közt a réginél jobb arányt tartott, gyakorlatba lépett a törvényszékeknél. E rendszer következtében számos más reformok is tétettek, melyek nem kevéssé felingerlék a nemesség ellenszenvét; ilyen volt, például, az úriszékek kard-

hatalmának eltörlése, s még inkább a halálos büntetések megritkítása által szaporodott rabtartási költségek, melyeknek egy részét a földesurak is kötelesek lőnek viselni; ilyen mindenek felett az, hogy némely, még rendőrségi vétségek miatt is előjogainak elvesztése által sújtatott a nemesség.

De bármily üdvösek voltak is különben e reformok, mivel a nemzeti életből sarjazott, evvel együtt nőtt s fejlett ősi intézmények romjain, mindenben önkényes, nem ritkán erőszakos módon létesíttettek, oly nemzetet minő a magyar, elmaradhatlanúl visszahatásra kellett ingerelniök. A lenyomott rugony erősebb volt, mintsem hogy elébb vagy utóbb vissza ne pattant volna; s hogy ez mindjárt az első években nem történt, oka részint abban feküdt, hogy a nemzet meglepetett és szinte elkábíttatott az egymást érő újítások által, melyek közt azonban több olyan is volt, mit a nemzet is kedvelt s jóváhagyott; részint abban, hogy a hatóságok, melyek által reformok közzé tétettek, az eleinte nyilvánított ellenszegűléssel felhagyva, az ellenmondásra nem sokat ügyelő, szilárd fejedelem rendelkezéseiben, legalább hallgatagon megegyezni látszának. Továbbá, miután a megyei gyülések eltiltattak, sokáig nem volt módja a nemzetnek azon erőnyilvánításra, melyet csak számosak egyesűlése s a tömeges erő tudalma szokott kifejteni. E mellett a fejedelem erőteljes személyessége, mely szándékainak létesítésében, hol akadályra talált, az erőszakos kényszerítéshez is nyúlt; nem különben annak tudata, hogy a fejedelem, távol minden önzéstől, valóban boldogítani akarja népeit, s népboldogítási buzgalma oly nagy, hogy magának pihenést, élvezetet is alig engedve, szakadatlanúl a közügy javáért fáradoz, — némi nagyság fényköréében tűntette őt elő, minélfogva a nemzet szivében az aggály, elégületlenség és boszúság mellett a tiszteletteljes félelem egy nemét kelték fel iránta; — mindez sokáig visszatartá az indulatokat a rögtöni

kitöréstől. A mód is, melylyel egyesek, sőt hatóságok ellenszegűlése fogadtatott, mellőztetett vagy megtöretett, meggyőzte a nemzetet, hogy az ősi intézményeket fenyegető veszély elhárítására csak oly eszközök vezethetnének, minőknek a nemzet a fejedelem ébersége s az intésétől függő tömérdek katonai erő mellett nincsen birtokában. A hasonló okokból származott németalföldi lázadásnak azonban nálunk is nagy lőn a hatása; a török háborúból kifejlett körűlmények pedig, melyek folytában a megyéknek régóta zárva tartott gyűlés-teremei ismét megnyíltak, alkalmat szolgáltatának az egyeseknek érzelmeiket nyilvánítaniok, a közös ingerűltségben egyesűlniök.

E gyűléseknek egy messze elágazó, a nemzet nagy részére kiható forrongás lőn eredménye. Míg ezek folytában néhányan külfejedelmekhez is folyamodának gyámolításuk kieszközlése végett, azalatt benn annál inkább terjedt az izgatottság, minthogy azok, kiknek elébb feladatává tétetett volt a reformok kihirdetése s a néppel megismertetése, általában nem oly módon jártak el tisztökben, hogy a fejedelem terveit a nép előtt kedvező világba állították volna. Az ellenszegűlés szelleme a török háború folytában az egész nemzetet áthatotta. Az első évi, nem szerencsés hadjárat után a gabnatárak kiürűlvén, József az ország rendeitől jelentékeny gabona-mennyiséget kivánt szállíttatni a hadi tárakba, nem ugyan ingyen, de a piaczinál alantabb árakon, s még annak egy része is csak a helyreállandó békében igértetett kifizettetni. E rendeletet számosan a birtokjogba önkényes avatkozásnak bélyegezvén, végrehajtani vonakodtak. Az erre következett erőszak, melylyel a hadsereg számára szükséges gabona beszedetett, egyikévé lőn a legsajgóbb sebeknek s azon következést szülé, hogy az 1789-ben ismételt újoncz- és gabonaszedési rendelet közönséges ellentállásra talált. E mellett komoly előterjesztések érkezének a fejedelemhez, közönséges lázadással fenyegetők, ha most is

erőszakhoz nyúlna. A megyei gyűléseken, melyek a királyi kivánatok tárgyalása végett lettek kihirdetve, annál daczosabb szellem nyilatkozott, minthogy most a nyert vallásszabadság miatt eddigelé nyugton maradt protestansok is kezet fogtak a többi zajlongókkal.

József, kit egy részről a török háború, más részről birodalmának egyéb bonyodalmai is nyugtalanítának, aggályos szívvel hallá a mindenfelé mind határozottabban hangzó jelentéseket, melyek tudtára hozták, hogy a magyar tartományokban is egy általános lázadás van készülőben, melyet idegen hatalmak is nyomatékosan szándékoznak segíteni. Ezen körűlmények, párosúlva kétségkivűl közeledő halálának előérzetével, s hihetőleg annak elismerésével is, hogy reformjaiban sokat elhirtelenkedett, sokat, mit a nemzet más módon fogékonynyá érlelve, önként elfogadott volna, erőszakkal hajtott végre, szintúgy lelkiismeretessége is, minélfogva félt a terveihez s újításaihoz való makacs ragaszkodás által felgyújtani a belháború pusztító lángját, s nyomort terjeszteni a szándéklott boldogítás helyett, — ezek birták őt azon hősies elhatározásra, mely szerint egy leirata által minden eddigi ujításait megsemmisítette.

József e rendelménye után nemsokára megszűnt élni. De sem e leirat, sem utódának nyilatkozata, mely által a nemzetet minden ősi jogainak és intézményeinek megtartása iránt biztositá, nem nyugtatták meg tüstént a heves forrásba hajtott nemesség egy részét. Még több biztositást kivántak jogaiknak, melyeknek fentartása mindig legfőbb gondja volt a nemességnek. A megnyílt országgyülésen e végett a királyi hatalom csökkentésével is gyarapítani törekedtek előjogaikat, biztosítani rendi alkotmányukat. Már a gyűlés előtt nagy zajjal kiáltották volt ki, hogy az alkotmány megsértése következtében a trónkövetkezés folytonossága megszakadt, a nemzet királyválasztási joga fölélebt; minélfogva Leopold megválasztásánál új szerződés

volna kötendő a koronával. Ezt azonnal foganatba is kezdték tenni s új felavatási okmányon dolgozának. Ugyanezen elvből következtették azt is, hogy a József alatt kinevezett tisztviselőket, mint törvényteleneket, hivatalaikból le kell tenni, s a választási jogot, még a főpapságra nézve is, a fejedelemtől elvéve, az országgyülési rendekre kell ruházni. Sőt még itt sem állapodék meg az ősi jogainak sérelmei miatt fölgerjedt nemesség. Mintegy kárpótlásúl a József alatt történtekért, s óvásúl hasonlók ellen a jövőben, azt határozá, hogy minden hatósági, megyei, kamarai, bányászati, harminczadi, só- és postai hivatalok ezentúl csak birtokos nemesekre ruháztassanak, azokból nemcsak az idegeneket, hanem a nem-nemes magyarokat is kizárván.

Az első pontokat, melyek a koronára vonatkozának, nemsokára letétette ugyan a fejedelem szilárdsága; de az utóbbiak új zavarok magvait hinték el s jelszavai lőnek az új harcznak, mely egy részről a nemesség, más részről a polgár és pórosztály közt folyt le. Mert midőn a nemesség túlzó hevében nemcsak Józsefnek a pórosztályra vonatkozó rendeleteit, hanem még Mária Terézia úrbéri szabályzatát is, mint országgyülésen kivűl, s így törvény ellen alkotottat, eltörleni szándékoznék: több megyében, nevezetesen Szabolcsban, röpiratok jelentek meg, a parasztságot lázadásra ingerlők a nemesség ellen, mely a rabszolgaságot ismét helyreállítani szándékoznék. A pórosztályhoz csatlakozék az említett nemesi határozatok által mélyen sértett polgárság is. A királyi városok a parasztsággal egyesűlve oly tartalmú kérelmet nyújtának be a fejedelemnek, hogy vagy védje őket a nemesi önkény s nyomás ellen; vagy nekik is engedje meg tenni, mit hasznok kiván, miként a nemesség teszi azt budai gyűlésén. A kedélyek e két osztályban annyira felgerjedének, hogy aligha nyilvános lázadásban nem törnek vala ki, ha egy részről a fejedelemnek sikeres védelmet

igérő nyilatkozatai, más részről a magába szállt nemesség engedékenysége s igéretei, hogy ama két osztály érdekeiről még a jelen gyülésen fognak gondoskodni, le nem csendesíti az elkeseredett kedélyeket. Mennyire félt a nemesség ilyféle kitöréstől, eléggé bizonyítja az, hogy már fegyverkezni és zászlóaljakat alkotni kezdett. Erre azonban nem lett szükség. A fejedelem tapintatos magatartása, böles intézkedései az ingerűltséget végre minden oldalról lecsillapították.

Így menté meg a nemesség a maga előjogait, a nemzet a maga nemzetiségét s alkotmányát a fejedelmi önkénytől; így a polgári és pórosztály a maga jogait a nemesi hatalom túlkapásától. József reformjai, melyek a nemzeti élet minden elemeit felforgatták, leghatékonyabb ösztönökké váltak a III. Károly óta álomba szenderűlt, tespedő nemzet felébresztésére. Oly formán hatottak azok reá, mint a kóranyaggal megtelt betegre Prisznitz hidegvizi gyógyrendszere. E harczában a nemzet sok jót elfogadott, sok jót elvetett, csakhogy alkotmányát sajátságos elemeitől, melyek ezen századok viszontagságai alatt csodálatosan összerakott építményt belviszonyaiban támogatják s összetartják, megfosztatni ne engedje. Miként egy jeles német iró a magyar államról mondja: „egy, az aristokratia s a mindent átfogó kormányorganismus elve szerint rendezett egybehangzó gép eszméje hiányzik e tarka vegyűletű, különbözőleg számított, sokféleképlépcsőzött, egymással ellenkező létrészekből álló s mégis egy egészet alkotó népegyesűletből, melyben a királyság egységként tűnik ugyan elő, de a tagok mindegyikét más sajátságos módon feltételezi.“

A törvényhozás, mely, miként láttuk, József által önkényesen gyakoroltatott, Leopold alatt régi alakjába térvén vissza, egyedűl a megváltoztatott állapotok, megsértett jogok helyreállításával, a nemzeti nyelv s állami függetlenség biztosításával, a perfolyami zavarok elintézésével, s a múlt állapotokra

visszaható hasonnemű tárgyakkal foglalkodik. A bizottmányok alkotása, melyek a közügyek minden ágaiban teendő javítások kidolgozására rendeltettek, nyilván tanúsítják, hogy József reformjai a közigazgatás minden részeiben felvilágosíták, — s vele az alkotmány hibáit és hiányait élénkebben megismertetvén, azok orvoslásának s pótlásának szükségéről tökéletesen meggyőzték a nemzetet. Tanúsítják azt is, hogy a nemzet első felgerjedési hevének csillapodása után nem idegenkedett többé némely, a Józseféihez hasonló újításoktól, csakhogy azok törvényes, alkotmányos úton tétessenek; s e törvényszerűség hiánya okozta, hogy a rendek a törvényes formákhoz s a nemzet törvényhozási jogához ragaszkodva, oly józsefi intézkedések eltörlését is sürgeté, melyeknek igazságszerűségéről és szükséges voltáról különben meg volt már győződve.

A hadügy József alatt nagy haladást tett. Mellőzöm a fegyverek tökélyesbítését, a hadsorok és hadtestek mindinkább kimívelt gépszerű mozgásait, a különben több tekintetben embertelen, szigorú fegyelmet, a toborzás által intézett újoncz-szedést, mely legalkalmasb módnak látszék az autokrata intésétől függő, engedelmes haderőt összegyűjteni stb. Azon egyet említem, hogy az országtól törvényszerűleg kiállított újonczok általán véve minden megyében erőszakos fogdosás által kényszeríttettek azon pályára, melyben minden polgári s legtöbb emberi jogaiktól megfosztattak a kegyetlen fegyelmi szabályok s baromi bánásmód által. Az mindazáltal dicséretére válik a birodalom hadi kormányának, hogy őt az emberiség nem igen terhelheti ama váddal, mint több más országbelieket, hogy háborúskodásainál érzéketlen volt volna az emberi nyomor s életveszteség iránt. József a török háborúban szép példáját adta ebbeli emberiséges érzelmének. Nem csekély kárára volt azonban a nemzetiségnek, és sérelmére a függetlenségi jognak, hogy e korban a magyar ezredek is egészen német lábra állíttattak;

s részben e körűlménynek tulajdonítható, hogy a polgárság s katonaság közti ellentét elve mind határozottabban kifejlett s jelentkezett a társadalmi életben. E tünemény főoka azonban ama szervezetben rejlett, melynél fogva a katonai rend a polgáritól élesen elkülönözött cast-tá tétetett; mely míg egy részről polgári jogaitól megfosztatott, feljebbvalói iránt pedig még a szolgálaton kivűl is akaratlan s korlátlan engedelmességű géppé lett, más részről a keblében szándékosan kifejtett testületi szellemnél fogva a polgársággal czélzatosan ellentétbe állíttatott. Ezen gőgös, a polgárságot megvető, sőt sok esetben büntetlenűl sérthető katonai szellem lőn aztán egyik okává annak is, hogy a katonatartás a népnek mind súlyosabb terhévé lőn s az 1790-ki rendek szükségesnek látták, bizottmányt választani, mely javaslatot dolgozna ki, mily módon lehetne a katonatartást az ország lakosainak mennél kevesebb terhelésével, s azok erkölcseivel is összhangzóbban eszközölni.

Az anyagi érdekek egyik főtárgyát tették József gondoskodásának; s ámbár ő sajátságos elvei s gondolkodásmódja szerint az e tárgyú tervei létesítésében a magyar alkotmány részéről nagy akadályokba ütközött: azok mind e mellett is szép haladást mutatnak; s mit ő e tárgyban tőn, javára vált az országnak. A tervezett physiokratiai adórendszer szoros kapcsolatban állott a nemzeti iparral; mert a szerint egyedűl a föld vettetvén adó alá, annak mívelője s termesztményeinek feldolgozója az ipar és művészet minden ágaiban adómentessé leendett. Addig is azonban, míg azt valósíthatná, a magyarországi ipar állapotának javítására legsürgetőbb szükségnek a nép szaporodását észlelvén, uralkodásának mindjárt első éveiben nagy áldozatokkal több ezer német és franczia eredetű családot telepített le az ország puszta vidékein, kivált a temesi bánságban és a Bácskában, mindegyiknek földet, házat, gazdasági állatokat és szereket s egy évi élelemköltséget adomá-

nyozván. József e buzgalmának az lőn eredménye, hogy alatta Magyarország 1787-ig harminczhárom új községgel szaporodott. E mellett a pórosztálynak adott személy- és birtokjogok, a földmívelés külön tárgyaiban a nép nyelvén készűlt útmutató könyvecskék szétosztása, a szorgalomra kitett jutalmak stb. által szép haladásnak indítá a földmívelést. A kukoricza s még inkább a burgonya alatta s ösztönzései által jöttek közönséges divatba; alatta tétettek a Nákó testvérek által kisérletek a gyapottermesztésben; alatta s ösztönzésére többféle próbák az eddig nem művelt festő-füvekkel s nevezetesen Kromberg által az izacscsal, Lieblein és Kovachich által az indigóval, mely utóbbik azonban minden erőlködések daczára sem sikerűlt stb.

Az állattenyésztés három neme: a ló-, juh- és selyemhernyótenyésztés e korban tőn jelentékenyebb haladást. A mezőhegyesi ménes teljes virágzatra emelése, s a gazdászatnak e nemét illető czélszerű rendeletek; a merkopaili merinojuh anyamajor sarjadékainak, s azokkal együtt a jobb kezelési módnak az ország külön vidékeiben elterjedése oly hasznot hajtának, hogy a lovas ezredek nagy részben magyar nevelésű lovakkal láttathatának el, a kivitt nyers gyapjú ára pedig 1786-ban már 1,652,295 ftra emelkedett. Aránylag még nagyobb haladást mutathatnánk ki a selyemtenyésztésben, ha itt részletekbe lehetne bocsátkoznunk. De ezeket mellőzve, csak a Budán felállított 3240 orsóval működő filatoriumot, a belovári harmincznyolcz széken fonó gyárat s a selyemtenyésztés ügyében nagy érdemet szerzett Mazzucato Ágostonnak nevezetes gombolyító gépét említem, mely új találmány a maga nemében a jelesbek közé tartozott Európában.

A műipar egyéb ágaiban jelentékeny fordúlatot okozott a czéhek eltörlése s egyebek közt azon rendelet, minélfogva a nélkülözhető vagy benn is készíthető áruk behozatala a kül-

földről vagy egyenesen eltiltatott, vagy a tilalommal is felérő magas vámokkal nehezíttetett. Csis Andor új találmányú szövetei, az évenként ötvenezer darabnál már többet szolgáltató sassini kartongyár, a gr. Batthyáni Tivadar által Vas megyében, a Krisztina főherczegné által Mosonyban, a gr. Schönborn által Munkácson, a Koppi által Kassán, a Hunold által Pozsonyban, a mások által Nagyváradon és Podborjén felállított posztó- s egyéb gyapjúszövet-gyárak, melyek azonban, fájdalom, rövid életűek voltak, eléggé bizonyítják az e részbeni törekvéseket. A gyár- és kézműügy gyarapodásának legnagyobb akadálya az volt, hogy a különben is több tekintetben kedvezőbb viszonyoknak örvendhető osztrák és cseh-morva gyárak, a mieink kárával a harminczad s más kormányhivatalok által részrehajlólag pártoltattak.

Mi végre a kereskedést illeti: kik a számító császár terveinek velejébe mélyebben nem tekintettek, azt állíták, hogy ő az osztrák tartományok kedvéért Magyarország kereskedését végkép el akarta nyomni s azért alkotott arra nézve oly összeszorító harminczadrendszert. A mélyebb észlelők előtt azonban nem maradhat titok, hogy József, ki egyenlő indulattal fogta át birodalma minden részeit, e tekintetben honunkat is emelni s felvirágoztatni, s e végett minden vámsorompókat felnyitni s minden lehető kedvezményt megadni szándékozott; de csak azon feltétel alatt, hogy a nemzet is bőségesebben járúljon a birodalmi háztartás költségeihez, s különösen, hogy a nemesség miként Ausztriában, úgy nálunk is osztozzék a közadóban. E nélkül a harminczadok leszállításából származandó kincstári veszteséget más módon nem is látá pótolhatónak. E feltétel, mint már tudjuk, a physiokratiai adórendszer elfogadása volt. S e reményben kormánya elején tett is többnemű intézkedéseket, melyek jóakaratának hangosan szóló tanúi. Ilyen, például, a szép költséges útvonal, mely által

hogy termesztményeinknek a tengerre kaput nyisson, Károlyvárost Zenggel összekötötte; ilyen a török kormánynyal 1784-ben kötött s hazánkra is kiterjedő kereskedelmi szerződés, és azon háború, melyet épen kedvencz eszméjének, az aldunai s fekete tengeri hajózás megalapításának s általában a kereskedelmi érdekek gyarapításának czéljából viselt a törökkel. Hogy ő mind e mellett is megszorította kereskedésünket a német-szláv örökös tartományokkal, arra oly indokok határozták, melyeket, ha az adórendszerről Pálffy kanczellárhoz irt okmányát figyelmesen s részrehajlatlanúl taglaljuk s magunkat az ő álláspontjára emeljük, alaptalanoknak alig fogunk állíthatni. Hogy pedig rövid kormányélete alatt más vonalaiban sem emelkedett kereskedelmünk nagyobb jelentékenységre, azt nem fogjuk neki tulajdoníthatni, ha meggondoljuk, mily meleg részvéttel pártolta ő a mindjárt kezdetökben különféle bal események által minden további sikeröktől megfosztott Willeshofen-, Taufferer- és Gollner-féle nagyszerű kereskedési vállalatokat s a nem kedvezőbb szerencséjű Delazia és Brigenti kereskedési társaságokat. Annyi volt még hazánkban a physikai akadály, annyi a világkereskedésre még készűletlen nemzetben az előitélet s tudatlanság, hogy épen nem csodálkozhatunk, miért ütöttek ki ily szerencsétlenűl a járatlan pályán tett első kisérletek s általában miért nem birt pangásából virágzatra emelkedni kereskedelmünk. Nagyon sajnálandó azonban, hogy ama kisérleteknek többnyire véletlen események miatt történt sikeretlensége a nemzetben egy sajátságos kicsinyszivűséget s minden vállalkozó szellemet elölő félelmet keltett föl, s azt a próbák ismétlésétől huzamos időre visszarettentette. Egyébiránt az 1783-ki kereskedési táblák szerint, melyek mintegy középszámokat adnak, négy millió forinttal hajlott részünkre a kereskedés mérlege. De miért nem okozott ezen összeg szembetűnőbb jóllétet, vagy inkább mily kifolyási erek s utak

közönyösítették s enyésztették el ismét ezen évenkénti nyereséget, előadni nem tartozik feladatunkhoz.

E korszak sokkal rövidebb, mintsem abban az erkölcsi élet bélyegzettebb változáson esett volna keresztűl s ez világosabban feltűnhetnék. A József által reformjaiban s a nemzetiség elnyomásában gyakorlott erőszak felizgatá ugyan a nemzetet; de a nemzetiség veszedelme által okozott aggodalom, közelebbről észlelve, mégsem mutatkozik általában oly mélynek, mint talán első tekintetre látszik. Sokaknak száján forgott ugyan akkor e szó; de, mi tagadás benne, sokaktól csak a megsértett önérdek védelmére emelt beszéd vagy intézett cselekvés palástjáúl használtatott. József újításai, mint tudjuk, nagy részben az előjogos, kiváltságos osztályt támadták meg, s alig fognák azok, kiket e reformok ellenszegűlésre ingerlének, magokat mindnyájan kimenthetni azon vád alól, hogy tetteiknek nem annyira a fenyegetett nemzetiség, mint a megsértett önhaszon és hiúság volt indító oka. Ezt bizonyítja legalább az, hogy az elégűletlenség csak akkor tört ki ténylegesen, az ellenszegűlés csak akkor szállott szembe határozottabban a császár rendeleteivel, midőn a török háború alatt a gabnaszedési parancs által egyesek anyagi érdeke egyenesen megtámadtatott. Míg József csak az erkölcsi javakat s jogokat csorbítá, ha volt is panasz, az korán sem jelentkezett oly erélyesen, hogy a császári rendelet ismétlése által nem némíttatott volna el. A nemességet általában véve, kivált a főrendűt, a nemzetiséget fenyegető veszély által épen nem látjuk a nemzetiség, nemzeti nyelv buzgóbb védelmére s mívelésére gyúladtnak. Miután az egyéb jogaikat s érdekeiket megrázó vihar átvonúlt, a főnemesség szintoly apathiába esett vissza, minőben azelőtt tespedett; s bár alkottatott is egy törvényczikk a nemzeti nyelv érdekében, a főnemesség keblében szintoly kevés buzgalom észlelhető annak s egyéb nemzeti

ügyeknek virágzatra emelésében, mint azelőtt. Ezt látva, talán nem is mondhatjuk egészen alaptalannak azon különben éles vádat, hogy a nemesség nagy része József alatt s után főleg abban helyezte s tűntette ki nemzetisége iránti buzgalmát, hogy a maga előjogait s kiváltságait fentartsa, a korona ellenében biztosítsa és nevelje; de a nemzet többi osztályairól, s a nemzetiséget ápolni, gyarapítani alkalmas intézetekről egyáltalában nem gondoskodott.

A pórosztály szabadságszeretetét hatalmasan felébresztették Józsefnek azon rendeletei, melyek különösebben ezen osztályra vonatkozának. S hogy a paraszt valóban érett volt már arra, hogy a nyert emberiségesb jogokat kellőleg méltányolja, elég tanúságát adá a nemesség elleni felgerjedésében, midőn ez őt József halála után a nyert jogoktól megfosztani szándékozott.

Mi az egyházi s vallásos életet illeti: József egyebek közt eltiltotta a búcsújárásokat, a templomi képekről levétette tarka, túlságos ékítményeiket stb. Ilynemű rendeletei által azonban czélt már csak azért sem érhetett, mivel a nép az efféle újításokra kellőleg nem készíttetett elő, nem világosíttatott fel. És midőn a császár ekként az ember legkényesebb jogaiba, a lelkiismeret szabadságába erőszakosan betolakodott, nem gondolta meg, hogy ezáltal oly népnél, mely vallásos szertartásaihoz buzgón ragaszkodik, és még sokkal kevésbbé felvilágosodott, mintsem hogy egyszerűbb, tisztább, a haladó kor kivánalmaihoz képest a külformáktól mentebb és szellemibb szertartási rendszert elfogadhatott volna, — némileg magát a vallás lényegét támadja meg, bár a népet hitében nem megingatni, hanem emelni, mélyebb vallásos érzelemre, tisztább erkölcsökre vezetni volt is tulajdonképen czélja. Egyébiránt az ifjúság számára előszabott helyesebb erkölcstani kézikönyvek, a megszaporított és szabályozott lelkészségek, a papok és

szerzetesek tudományos kiképeztetésére fordított nagyobb figyelem, a megjavított népiskolák igen üdvösen hatottak a nép értelmi s erkölcsi művelésére. Hasznos volt e tekintetben a szerencse-játékokok betiltása is. A felsőbb osztályúak mindinkább megismerkedni kezdének az új philosophiával s az erkölcsi szabadelműséggel; s a mily mértékben ez történt, olyanban hült ki köztök a vallásos buzgalom. Az elébb oly divatban volt Mária-társasági gyakorlatok mindinkább elhagyattak s megvettetni kezdettek; a vallási közönyösség, még ugyan ritkább, de már kezdett mutatkozni. A vallási gyűlölség, melyet József tűrelmi rendelete egy osztályban új erőre ébresztett, sem az ő, sem utódának kormánya alatt nem nyerhetett módot ártani.

A szellemi művelődést, a nyilvános oktatást József buzgóan ápolá. A tudományos egyetemet Nagyszombatból Pestre szállíttatá s egyszersmind a jezsuita maradványok- s hagyományoktól is megtisztítá; a tanítványok közt az elébb divatos kolostori vagy szerzetesi fegyelmet eltörűlte; a növendékpapságot minden megyéből a Pozsonyban felállított képző intézetben egyesítette: a népiskolákra több gondot, szorosabb felügyeletet fordíttatott. A német nyelvre kényszerítő kormányparancs hatalmas élesztője lőn a nemzeti nyelvnek s irodalomnak; e nyomás nélkül ez aligha ébredt volna fel csak annyira is, mint a század végén találjuk. E kor azonban még kevés értékesebb művet termett annak mezején; de a buzgalom, azt mívelni, terjeszteni, élénkebben nyilatkozott József végső éveitől kezdve, mint bár mikor azelőtt. Az 1790-ki országgyülés törvényt is alkotott a nyelv buzgóbb mívelésére, tanítására a nyilvános iskolákban. Nemzeti irodalmunk, melynek képviselői e korban Bessenyei György, b. Orczy Lőrincz, Barcsay, Báróczy, Ányos, gr. Teleki József, Péczely, Virág Benedek, Révay Miklós, Baróti, Rajnis, Kazinczy Ferencz, Dayka, Verseghi, Dugonics, Horváth Ádám, Gvadányi, Gyöngyösi, Csokonai,

Bacsányi, Szentjóbi, Kármán, Kiss János, magasan s lelkesedve lobogtatták annak háromszinű zászlóját, körűlbelűl e kortól kezdve számítja dicsőséges újjászületését. Révay Miklós már egy nemzeti tudós társaság alapításának tervét is bátorkodott, de pénzhiány miatt siker nélkül, benyújtani az 1790-ki országgyülés rendeinek. Szóval, ezen kor lelkesedése, buzgalma s kitartása vetette meg alapjait nyelvünk s irodalmunk néhány évtizeddel utóbb beállott felvirágzásának.

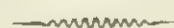

VI.

A DEMOKRATIA KIFEJLÉSE

HONUNKBAN.

MEGJELENT AZ „ATHENAEUM" 1841-DIKI FOLYAMÁBAN.

„Ha Francziaország történetéit egyik félszázadtól a másikig fejtegetjük, kettős forradalmat veszünk észre a társadalmi állapotban. A nemes ember mélyebbre sülyedt a társasági rendfokozaton, míg a polgár emelkedett. Minden félszázad közelebb viszi őket egymáshoz, s nem sokára érintkezni fognak egymással. Ez nem egyedűl Francziaországban sajátságos, hanem az egész kereszténységben közönséges tünemény.

„Mindenütt láthatni, hogy a népi életnek különféle eseményei kedveznek a polgári egyenlőségnek s annak fejlesztésére minden ember segédkezet nyújt, azok nem különben, kik azt szándékosan elősegítik, miként azok, kik annak szolgálni nem akarnak; sőt még azok is, kik ellenségeinek vallják magokat. Mindnyájan ugyan azon pályán tolatnak előre s közösen munkálkodnak majd akaratjok ellen, majd akaratjokon kivűl; mindnyájan vak eszközök az isten kezében.

„Tehát a rendi egyenlőség fokozatos kifejlése a gondviselés határzata, mert az közönséges és állandó s naponként inkább s inkább kisíklik az emberek hatalma alól. Minden események és emberek segítik annak kifejlését."

Ezt olvasám Toqueville Eleknek az éjszakamerikai szabad státusokról írt remek munkájában. S gondolkodni kezdék, valjon nem tévedt-e a nagyhírű szerző, midőn véleményét ezen annyira fontos, mint kétes jövendőű ügyben oly határozottan kimondja, s valjon illik-e reánk is az, mit ő a franczia

állapotokról általánosságra emelkedve, minden keresztény népről állít, van-e nyoma hazánkban az egyenlőség kifejlésének?

Midőn gondolatimmal társadalmi állapotunk elemein átrepűltem, látám, hogy az aristokratiát még ma is régi fénye környezi, ma is birtokában van ősi javainak s jogainak, hogy a törvényhozásba, melyből egyedűl származhatik jogszerű átalakúlás, ma is oly elhatározó befolyással bir, mint hajdan; látám, hogy a papság, az aristokratiának ezen hatalmas, kettős erejű eleme, jogaiból mind máig mit sem vesztett. Sőt látám, hogy kivált a nagyobb földbirtokosok az iparnak legbiztosabb hasznú ágát, a mezei gazdaságot mindinkább kifejtvén s tökélyesítvén, s ma már műipari s kereskedési vállalatoktól sem idegenkedvén, mint hajdan, a pénz-hatalmat is körükben biztosítani törekednek.

A kétség mélyebb nyomozásra ösztönözött s figyelmesebben kezdém meghányni állapotaink természetét, az újabb események jellemét s forrását, a közvélemény s a kor eszméinek irányát. S minél tovább haladék vizsgálódásaimban, annál világosabban látám, hogy a nagy hírű politikai irónak idézett állítása, bár nem annyira, mint Francziaországra, de bizonyos mértékben honunkra is illik, hogy az egyenlőségi elv a nemesi hatalomtól korlátolt, alkotmányos monarchiánk keblében is fejlésnek indúlt.

Úgy gondolom, hogy a demokratia foglalásai a civilisatióval és felvilágosulással egy arányban terjednek és gyarapodnak.

Az értelem s tudomány világában nincs más fokozat, mint melyet az értelem mélysége s a tudomány terjedelme alkot. Az ég tekintet nélkül osztogatja a gírákat s talentumokat. A mennyire közös pedig minden osztályok embereivel ezen isteni ajándék, s a mennyire iparkodnak a külön osztályúak szorgalmok által azt magokban kifejteni, annyira megalapúl s gyarapodik az egyenlőség elve.

S valóban tapasztaljuk, hogy a tudomány becse s tekintélye nő, az irodalom mindinkább hatalommá válik társadalmi életünkben, az értelem és szellemi műveltség nélkülözhetlen közigazgatásunkban. Az aristokratia épülete nincs ugyan még annyira meggyöngűlve s annyira lehordva a rendválasztó fal, hogy a nyilvános életben s politikai joggyakorlatokban a tudomány s értelem elsőbbsége a születés előjogaival versenyt futhatna; a hivatalok legnyomosbikait még csak az aristokratia kezelheti: de a tudomány s értelem útat nyit az aristokratia kebelébe; a közvélemény pedig a születési előjog ellenében határozottan a személyes tulajdonok mellett nyilatkozik s a tudománynak nyújtja a pályadíjt.

Hajdan az értelemnek s felvilágosodásnak, mennyire a közéletben hatalomként tekinthető, az aristokratia, kivált a papság kizárólagos birtokosa volt. Most a tudomány mindinkább a nép tulajdona lesz, minek következtében minden új ismeret, minden új eszme csirája egy új, a nép kebelében fejlődő hatalomnak. „Az irodalom egy közönséges fegyvertár, melyből a gyöngék és szegények naponként fölfegyverzik magokat.“ Az ismeretek közjavakká lőnek, s a birtokkal a tulajdonosok egyenlősége is megalapúl.

Az értelmi túlsúlylyal együtt egyik hatalmas támaszát veszté el az aristokratia.

Iparunk s kereskedésünk csekélysége mellett a gazdagság az előtt egyedűl a földbirtokra volt szorítva, s mint ennek, úgy amannak is egyedűl a nemesség volt tulajdonosa. S ez szintoly magas választófalat képzett a néposztályok közt, mint maga a jogkülönbség.

Birtokosainak a gazdagság finomabb életmódra, társalgási szokásokra s pazar fényűzésre nyitott útat; mi által azok mind erkölcseikben, mind életökben különváltak a köznéptől. S voltak idők midőn ezen körűlmények az értelem fejletlen-

ségével párosúlva, sokakkal mind a két osztályból elhitették, hogy a nemes úr életbutorzatának s éldeleteinek fénykörében valami felsőbb lény, s a kedvező sors által más anyagból gyúratott, mint a nemtelen; s mind amannak szerencsés, mind emennek nyomorúlt, öröm s éldelet nélküli állapota a mindenható világ-kormányzó változhatlan határzata.

Miképen egészen más színben áll korunk! A földbirtok, minek azelőtt a rajta fekvő jogok miatt megbecsűlhetlen értéke volt, már pénzen vásárolható s vele a jog is. Az ipar s kereskedés hatalmas gyarapodása a pénzerőt osztálykülönbség nélkül egyenlőbben osztja fel a szorgalmasok között. S míg egy részről az aristokratia birtok-felosztás és eldarabolás által szegényebbé lesz, a nép közől az ipar áldásai sokakat gazdagságra juttatnak, mely aztán a fényűzést, az éldeletet, szóval, az élet külső butorzatát közössé, egyenlővé teszi a főbb osztálybeliével, az aristokratia körébe a nemtelennek is útat nyit s a társalgási viszonyoknak egészen új alakot kölcsönöz.

Az aristokratiának aligha van ennél veszedelmesebb ellensége, kivált nálunk, hol a nemesség nagy része még most is szennyet vél háramlani a kereskedési vállalatokból s tőzséri űzérségből nemesi czímerére. S nem látjuk-e már is, mennyire omladoz a bástya, mely az aristokratiát az egyenlőség terjedése ellen e részről védelmezé? A nemesség egy része s pedig épen az, mely czímeire legbüszkébb, nem-nemes hitelezők hatalmába esett; s míg egyrészről ezek a társalgásban egyenlőséget követelnek, vagy pénzerejök érzetében néha talán némi felsőbbséget is bitorolnak, a lekötelezettnek nem mindig van kedve, s ha van, nem mindig sikerűl velök szemközt, elsőséget éreztetni. Mások, kik eléggé felvilágosúltak érteni, hogy minden jogszerű keresetmód tiszteletes s a föld terményeivel vagy a műipar terményeivel való kereskedés semmivel sem aljasabb foglalkodás a termesztésnél, mintegy szándékosan

terjesztik az egyenlőséget, midőn különféle anyagi czélú társulatokban egyesűlnek olyanokkal, kiket, mivel gazdagok, születésök homálya mellett sem tartanak magokhoz méltatlanoknak.

A felvilágosúlás és civilisatió, tudomány és ipar tehát leghatalmasabb bajnokai a demokratiának. Ezek azon sziklák, melyeken annál bizonyosb törést szenved az aristokratia, mennél nagyobb egyenlősítő ereje van a tudománynak s gazdagságnak s minél több a mód és alkalom ezeknek birtokába jutni. A társadalmi egyenlőség pedig, melynek pénz és értelem mind tágasb útat nyit, ellenállhatlan erővel fogja aláásni azon közfalat, mely a két osztályt egymástól jog tekintetében elválasztja. Maga az ország anyagi virágzata, mely a főbb osztálynak is nem kevésbbé érdekében áll, mint a nemtelennek, s e virágzat vágya is, mely mindenkivel közös, hatalmasan segíteni fogja foglalásaiban az egyenlőségi elvet: az eszközök, melyek amazt gyarapítják, nagy részben ennek is előmozdítói.

De a felvilágosúláson s civilisatión kivűl vannak még más tényezők is, melyek amazoknál talán gyöngébbeknek látszanak, de mivel a hatalomrendszerre egyenesen hatnak, amazoknál nem csekélyebb, sőt nem ritkán gyorsabb eredményt adnak.

Az aristokratia nálunk két részre szakadt. A jogban csekély, sőt ha a törvényhozási módozathoz járúlást kiveszszük, semmi a különbség. De annál nagyobb különbséget veszünk észre a társadalmi állapotban.

Ily körűlmények közt lehetnek s nem kételkedem, hogy vannak is idők, midőn mind a két rész, egyik talán akaratán kivűl, másik akaratának ellenére is, előmozdítja az egyenlőséget; midőn a büszke főnemesség a gazdagokat pénzerejök miatt hódítja magához: az alnemesség a többség erejében s az ettől kimondott közvélemény hatalmában keresi támaszát; s

így mind a két rész saját érdekében harczolva szolgál az egyenlőségnek.

Az egyenlőség elve nálunk mintegy észrevétlenűl már is annyira haladt, hogy szembetűnő hatást gyakorol az erkölcsökre szintúgy, mint a törvényekre.

Sok előitéletet ápol ugyan még kebelében az aristokratia az alsóbb osztály iránti viszonyaiban, kivált a társalgásiakban. De a körűlmények már is gyakran kényszerítik magába fojtani a visszataszító gőgöt.

„Egyesűljünk!!" e szó korunk jelszava, mióta azt a nemeslelkű gróf Széchenyi István kimondotta. S e szócska, mely a hon állapotának javúlására varázs-erővel hat, az egyenlőség gyarapodásának is egyik leghatalmasabb eszköze; s hogy e szó a hazában visszhangra talált, egyszersmind világosan bizonyítja is az egyenlőségi elvnek, mely minden egyesűletnek fő eleme, kifejlését.

Egy évtized óta mindennemű, tudományos, müvészeti, emberiségi s anyagi czélok elérésére számos, naponként szaporodó társaságok s egyesületek alakúlnak közöttünk, melyek minden osztályúakat egyesítenek kebelökben; e társulatok kizárólag egyenlőségi elven alapúlnak; fő- és alnemes, polgár, tudós, művész, gazdag és szegény mind egyenlő jogokkal bírnak itt, hol nemcsak a születés által nyert rendi elsőbbség, hanem a rangfokozat is megszűnik, hol birtokos és kézműves, nemes és nemtelen csak mint közczélra törekvő társulati tag lép be a küszöbön, s hol az aristokratia nem ritkán oly helyzetbe jő szemközt az alosztálybelivel, hogy viseletében egyenlőséget színlelni kénytelen, ha érdekében károsúlni nem akar.

Sokkal meglepőbb, mert korcsos kinövésű, a demokratia haladásának nyilatkozása az erkölcsi világ másik oldalán, a vallási s különösen egyházi életben. Tapasztaljuk, hogy az egyház megtámadásai naponként szaporodnak. S mi ennek a

legsajátabb oka? A vallásos hitnek kiveszte-e az emberek kedélyéből, melynek a felvilágosodás a vallást talán szükségtelenné tette? Első tekintetre talán úgy látszhatnék, hogy evvel a seb okát kitaláltuk. De könnyű volna megmutatni, ha tárgyunkról egészen más mezőre térni akarnánk, hogy valamint a hitetlenségnek nem a felvilágosodás az oka, úgy az egyház megtámadása sem egyenesen a vallástalanságból származik. Máshelyt még visszatérek e tárgyra s ott a lélektanból is reménylem megmutathatni, hogy a hitetlenség, ha vele más földi szenvedélyek nem párosúlnak, soha sem lehet az elhagyott vallásnak nyilvános ellensége.

Erősen meg vagyok győződve, hogy az egyház ellen saját kebeléből intézett ezen megtámadásoknak legegyenesebb oka az egyenlőség haladása. Nálunk a vallás szorosan egyesűlve van a világi hatalommal; a papság előkelő helyet bir az aristokratiában, s jelentékeny politikai hatalmat s befolyást a polgári társaságban, s mint ilyen az aristokratiának és monarchiának, melyben legerősebb támaszát leli, határozott szövetségese. Az alnemesség az alkotmány s az abban elhintett egyenlőség magvának kifejtése által a monarchiai elvet gyöngíteni törekszik. Midőn pedig ezen törekvése között az egyház képviselőiben ellenkezésre talál, a gyűlölségnek, melylyel czéljainak gátolói ellen viseltetik, annál nagyobb részével terheli az egyházat, mennél ellenségesebb szemmel tekinti a világi hatalmat s befolyást, melylyel annak képviselői felruházva léteznek. Valjon nem épen a legszabadabb elműek egyszersmind a legindulatosabb megtámadói-e az egyháznak? Én legalább nem tudom, hogy a monarchia vagy szorosan aristokratiai elv védője az egyházat valaha megtámadta volna. S hogy ezen hatás kiváltképen az alnemesség kebeléből jő ki, legvilágosb tanúsága annak, hogy a demokratia innen szíja tenyészetének legerősebb nedveit.

A törvények leghívebb tűkrei a társadalmi állapotnak, s visszhangjai az uralkodó eszméknek s általában a szellemi s erkölcsi mozgalmaknak. A társasági állapotok forrongása, a fogalmak változása s iránya ezekben legbélyegzőbben tűnik elő. Nem látjuk-e pedig, hogy alig van sociális állapotunkat tárgyazó újabb törvényünk, mely demokratiai elemet magában nem rejtene? Fölösleges volna mind azon törvényeinket elősorolnom, melyek ezen elv jellegét homlokukon viselik. Elég néhányat említenem, melyek kivált az elvet, melyből származtak, nemcsak világosan kifejezik, hanem eredetökhöz híven, azt egyszersmind gyarapítják. Lánczhidunk, vaspályáink s csatornáink nemcsak anyagi hasznokat igérnek. Midőn a törvényhozás a vámot ezeken minden osztálybelire kiterjesztette, az egyenlőség elvének megerősítésével érzékeny sebet ejtett az aristrokratián. S nem tudom, hogy nem épen oly fontosnak tekintette-e a törvényhozás az elvet, mint az anyagi hasznot. Azt sem akarom meghatározni, hogy ebből-e vagy amabból árad több áldás a nemzetre.

Továbbá a jobbágyság birtokjoga, s az örökös megváltás, mi által egy egészen új szabad polgárságnak vettetett meg alapja, nem hatalmas lépés-e az egyenlőségre? Nemesi előjogokban ezen magokat megváltók még nem osztoznak ugyan; de jövend idő, melyben ezen szabadok is úgy fogják képviseleti jogukat követelni, mint a városiak, s a közvélemény szintúgy oda itélendi azt nékik, miként most a városiaknak. — S a jobbágy-telkeken lakó nemesek megadóztatása valjon mi egyéb a demokratiai elv sanctionálásánál? Valamint továbbá a váltótörvény is, mely nemest s nemtelent kivétel s különbség nélkül egyenlően pártol, egyenlően terhel, nem jelentékeny kifolyása-e az egyenlőségi elvnek?

Idézhetnék még többeket újabb törvényeink közől, melyekből hasonló eredményt lehetne kivonni; de végűl még csak a

szabad városok ügyét említem. Hajdan városainknak a királyok adtak részt, a legfőbb hatalom gyakorlatában, a törvényhozásban, bennök az aristokratia ellen hatalmok támaszát keresvén. Most a városok magok követelik e jog kiterjesztését és gyarapítását. Az alnemesség igényöket nem ellenzi, sőt pártolja; nem azért pedig, mintha a városoktól felhozott históriai jogalapokat érvényeseknek tartaná, hanem egyedűl egyenlőségi szellemből: maga átlátja, hogy az egyenlőség elve műveltség, értelem s pénzerő által sokkal inkább kifejtve van már, mintsem a városiak ezen igényét, a közjó kára nélkül mellőzni vagy megtagadni lehetne. Sőt e tárgyban maga az alnemesség sürgeti az egyenlőségi elv bővebb kifejtését, midőn attól feltételezi a követelt jog megadását, ha a városok, melyek eddigi szerkezetöknél fogva a kormány érdekeihez szítottak, igazgatásokban önállóbbak, a kormánytól függetlenebbek lesznek, s abba a városi közönségnek több befolyást engednek, szóval, ha demokratiaibb alakot öltenek magokra.

Más országoknak, melyek e tekintetben honunknál tovább haladtak, példája bizonyítja, hogy nincs mód az egyenlőség ezen kifejlését meggátolni. Századok óta mindenféle akadályok közt haladt az előre, és egy nemzedék ellentörekvése fogná-e azt megsemmisíthetni? Oly ár az, melynek fokonként dagadó hatalmát megsemmisíteni úgy nem lehet, mint elzárni nem a forrásokat, melyekből származik; minden gát pedig, mely elébe vettetik, vagy elsodortatik, vagy veszedelmes dúlásokat okozhat az erőszakos kiáradásban.

„Senki sem tudhatja a társaságnak jelen állapotában — úgymond Tocqueville — mi módon fog az előhaladni, mert az előkor történetében hasonló állapotot nem ismerünk. A rendek a keresztények közt egymással egyenlőbbek lettek, mint valaha, bár melyik világrészben voltak. Az a nagyszerű, mit e tekintetben magunk előtt látunk, meggátol bennünket bizo-

nyossággal meghatározni azt, mi abból a jövőben következni fog.

„De — így folytatja tovább — ha hosszas szemlélődés s pártatlan vizsgálódás az élő kortársakat arról meggyőzendik, hogy az egyenlőségnek halkan előhaladó kifejlése történetöknek egyszersmind múltja és jövője, akkor ezen egyetlen fölfedezés fogja leleplezni a világkormányzó akaratának szent jellemét. Ebből kitűnhetik, hogy a gondolat és szándék, ezen egyenlőséget meggátolni, kísértő harcz fogna lenni maga az isten ellen, s hogy a népeknek nem marad egyéb választásuk, mint az, hogy magokat nyugodtan alávessék azon társasági állapotnak, melyet nekik a gondviselés kitűz.“

Azonban a demokratia tökéletes győzedelme honunkban még igen távol lehet. De bármikor történjék, meggyőződve vagyok, hogy az sem a kormányra, sem a népre oly veszélyteljes rázkódásokat nem fog szűlni, mint Francziaországban. Alkotmányos intézeteink életrevalósága s kormányunk bölcsesége mérsékelni fogják a szellemi gerjedést, melyet az előhozand, s vezetni annak kifejlését. S hogy ismét Tocqueville szavaival éljek: „Ha ezen átalakúlás megtörténendett, a nép a törvényt saját műveként tekintendi, azt szeretni s magát annak önként alá fogja vetni. A kormány tekintélye mint szükséges fog előtűnni; a státusfőnek szeretete nem szenvedély leend többé, hanem egy okos és nyugodt hajlandóság. Ha mindenkinek meg van a maga joga s bizonyos annak megtartásáról: akkor minden osztályok közt egy férfias bizodalom s bizonyos neme a kölcsönös engedélynek fog megalapúlni, miben a kevélységnek semmi nyoma sem lesz. A maga valódi hasznát ismerő nép érteni fogja, miképen a társadalmi állapot jótéteményeinek éldelhetése szükségessé teszi, hogy magát terheinek is alávesse.“

Tagadni azonban nem lehet, hogy ily átalakúlás némi rázkódást mindig okoz, s mintegy lázas állapotba teszi a

társaságot; sőt ha a nép a kormánytól e fontos forradalomra elő nem készíttetik, s nem vezettetik, épen úgy felforgathatja a társasági állapotot, miként Francziaországban, hol a demokratia a maga szilaj ösztönére hagyatva, a vallásos hittől, mi a nép kebeléből kiveszett, nem gyámolítva, a kormánytól s törvényektől nem segíttetve fejlett ki s nőtt fel, mint a születlen árvák, kik nagy városaink útczáin összegyűlnek, s egymást csak ily nyomorban s elveteműltségben ismerik meg. S így történt, hogy Francziaországban a demokratia kifejlett a nélkül, hogy a státus oly állapotban volt volna, minélfogva annak ártalmait szelidíthetné, kinövéseit kiirthatná, s természetes hasznait kifejthetné. Ott a demokratiának csak bűnei garázdálkodtak, erényei ismeretlenek valának.

Úgy vélekedem, hogy ez nálunk nem fog történhetni. De az egészséges kifejlés biztosítására mégis szükséges, hogy a hatalomviselők a mozgalmakat rendezzék, irányozzák, a közügyek kellő ismeretét a nyilvánosság által terjeszszék; mindenek fölött pedig egy, az eddiginél jobb nevelési rendszer által a népben a vallásos hitet erősítsék, az erkölcsöket tisztogassák, a vallási és világi hatalom közti viszonyokat úgy rendezzék, hogy amaz jótékony uraságát a kedélyek fölött akadálytalanúl kifejthesse.

A legértelmesebb, hatalmasabb és erényesebb rendeknek van ez ügyben kitűzve azon igen fontos hivatás, miszerint ezen átalakúlást, mit gátolni veszélyes volna, úgy rendezzék s vezessék, hogy mindaz, mit e fejlés haladása kiván, a szokásokban, eszmékben, erkölcsökben és törvényekben is kifejeztessék, s törvényszerűleg megalapíttassék; s így a demokratia a másutt nyilatkozó kicsapongásoktól megóvatván, belőle mindazon jó, hasznos és áldásos kifejtessék, mit az a kormányra és népre természeténél fogva áraszthat.

VII.

A HUNOK MARADVÁNYAI

SCHWEITZBAN,

AZ ANNIVIERSI VÖLGYBEN.

MEGJELENT 1859-BEN A „TÖRTÉNELMI ZSEBKÖNYV"-BEN.

1853 nyarán a regényes Schweitzban utazván, s egyebek közt, hogy a leuki fürdőbe jussak, a Rhone folyam völgye által képezett Wallis kantonon haladván keresztűl, eszembe jutott, hogy mintegy 10—12 év előtt valamely magyar időszaki iratban olvastam légyen valamit a húnok maradékairól Schweitzban. Mit foglalt magában azon értekezés; mely eredményre jutott annak irója a húnok maradványairól ezen országban? Hasztalan ügyekeztem visszaidézni hűtlen emlékezetembe. Reminiscentiáim a tárgyról, minden erőködéseim s évelődéseim daczára, igen homályosak maradtak. Csak arra emlékeztem, hogy azon értekezés irója épen Wallis cantonnak valamely völgyébe helyezte volt ezen velünk rokon, de rég kihalt vagy másokba beolvadt nép maradványait.

Elhatározám tehát magamat, e történelmi tárgy iránt magán a hely színén nyomozást intézni. E szándokban, mindenekelőtt a szükséges előismeretek megszerzése végett könyvekben búvárkodandó, megállapodám Sionban, Wallis kanton fővárosában; fölkeresém ott Ribordi ügyvéd urat, ki több évek előtt Magyarországban, Pesten, húzamosabb ideig lakott volt. Szíves közbenjárásával megnyílt előttem a könyvtár, s kiadattak a kantonra vonatkozó történelmi és statistikai munkák.

Ezekben két völgyre találtam, melyekről inkább hagyományok, mint okmányok nyomán az állíttatik, hogy a húnok maradványai által népesíttettek volna meg, az egyik az anniviersi, a másik az entremonti völgy.

Az elsőről, az anniviersi völgyről, Bridel-nek a Valais Cantonról írt statistikájában e sovány tudósítást találtam:

„Az anniviersi völgynek, miként hiszik, első lakosai voltak azon hún katonák, kik Olaszországból menekűlvén, biztos helyet kerestek megtelepedésökre."

Nem nyertem több világot Boccard, st.-mauricei szerzetes kanonok Valais Cantonról írt történelmi művében sem. „Némely irók, úgymond, azt hitték, hogy az anniviersi völgyet azon tatár csordák egyike népesítette meg, kik Attila halála után minden felől űzetvén s elkergettetvén, a legvadabb hegységek s legismeretlenebb völgyekben kényteleníttettek menhelyet keresni."

Az entremonti völgyről pedig ezeket találtam valamely munkában, melynek czímét és szerzőjét följegyezni elfeledém:

„A X-dik században ismét más csapások nyomorgatták e vidéket: e völgyek kebelében elbarnúlt arczszinű, idegen tekintetű harczosok jelentek meg; ezek részben a húnok maradványai, részben szerecsen csordák valának, kik az Alpokon átkelének. Egymással rabló szövetségbe állván, a tartományt elpusztították; többen közőlök a rablásba és pusztításba beléfáradván, Entremontban telepedtek meg s azt megnépesítették. E szerecsenek nyomaira Schweitz egyéb részeiben is találhatni. Vullyban, a Morat tó partján, máiglan mutatják a szerecsenek tornyát."

E határozatlan túdósítások kijegyzése után nagy örömömre vált hallanom Ribordi úrtól, hogy gróf Rivaz, sioni kanonok, ki csak néhány év előtt halt meg, negyven éven keresztűl fáradhatlan buzgalommal búvárkodott Valais canton őstörténelmében, s erről hátrahagyott nagy tömegű irományai egy, Sionban élő rokonának, szinte Rivaz grófnak birtokában vannak.

Bővebb értesűlés után vágyakodva, fölkeresém tehát az említett gróf urat, s általa ritka szivességgel fogadtatván, azon igéretét vittem magammal a leuki vagy loeschi fürdőbe, hogy az irományokat, melyekben úgy sem fognék magam könnyen s gyorsan eligazodhatni, lelkiismeretesen átlapozandja, s mi kutatásaim tárgyára vonatkozik, velem levél által fogja tudatni.

Az óhajtva várt levélben, mely végre julius 14-kén megérkezett, tárgyamra nézve következő tudósítást olvastam:

„Szerencsém van közleni Önnel eredményét azon nyomozásnak, melyeket ama történelmi tény fölött tettem, melyről Ön értesűlni kiván; de e nyomozás semmi határozottabb felvilágosításra nem vezetett. A boldogúlt De Rivaz kanonok s rokonom irományaiban, ki negyvennél több évig lankadatlan buzgalommal foglalkodott a Valaist illető történelmi munkákkal, s ki e végett a főbb levéltárakat is felkutatta, az anniviersi völgyről szóló szakaszban következő pontot találtam: „„Hallom mondatni, hogy az anniviersi völgy a húnok maradványai által népesíttetett meg, kik Galliából űzettek ki; de erre én semmi bizonyítványt nem találok.““

„„Attila 451-ben intézte pusztító hadjáratát. Az egyesűlt rómaiak és frankok, a châlonsi síkságon, népéből többet megöltek kétszázezernél (mely szám azonban szemlátomást túlzott). Ezen ütközet után a Rajna felé s onnan Pannoniába vonúlt vissza, honnan ismét 452-ben Itáliát árasztá el. Igaz ugyan, hogy a következő évben ismét visszatért Galliába; de Thorismond által onnan elűzetvén, Attila nem merte magát többé ott mutatni (ld. Jornandest és Priscust). Úgy látszik azonban, hogy azon magyarokról akarnak beszélni, kik a X. században Rudolf és a békés Konrád idejében Németország és Helvetia egy részét elpusztították.““

„Mind ebből, — folytatja tovább levelében a szives Rivaz gróf — mind egyéb irókból az tűnik ki, hogy az anniviersi

völgy lakóinak eredetéről semmi bizonyosat nem tudhatni, s mindaz, mi erről mondatik, nem okmányokon, mik eziránt nem léteznek, hanem csak hagyományon alapszik."

Olvasván oly tekintélynek e tárgybani véleményét, minőnek De Rivaz kanonokot Schweitz s különösen Wallis canton történelmére nézve mindenfelől dicsértetni hallottam, nem is folytattam tovább könyvekben tárgyam nyomozását; hanem elhatározám magamat, a helyszínére utazni, s ott magát a népet, annak nyelvét, szokásait, hagyományait s regeit tenni vizsgálataim tárgyává.

Azon kérdés fölött, melyikét látogassam meg a két völgynek, az anniviersit-e vagy az entremontit? nem maradhattam sokáig habozásban. A völgyek mindkettejét ismerők tudósításaiból hallám, hogy az anniviersi sokkal rejtettebb, nehezebben hozzáférhető, mint az entremonti, melyen keresztűl emelkedik a Nagy-Sz.-Bernátra vezető út, s melyen Desaix tábornok a század elején egy egész sereggel képes volt keresztűlvergődni. Meggondolván, hogy e hún maradványok, ha e völgyek lakói csakugyan azoktól származnak, az irók tanúsításai szerint is, az üldözők ellen menhelyet keresve telepedének le, s kétség kivűl a nehezebben hozzáférhető, rejtettebb völgyet keresték menedékűl; azt következtetém, hogy czélomat inkább az anniviersi, mint a másik völgyben érhetem el. Megerősített az ebből keletkezett elhatározásomban az, hogy mindenfelől hallám, miként az Anniviers völgy lakói a canton többi népségétől még mintegy száz év előtt is csaknem teljes elszigeteltségben éltek, s azoktól mind termetre, mind nyelvre, mind szokásokra nézve még most is sokkal inkább különböznek, mint az entremontiak, kiknek völgye könnyebben járható, népe kevertebb a valaisival és a piemontival. Végre a hagyományok is inkább Anniviersbe, mint Entremontba helyezik a húnok állítólagos maradványait.

Sierre, németűl Siders városából tehát, mely, a Rhone folyam jobb partján, épen szemközt fekszik a folyam túlpartján létező anniviersi völgy nyilásával, e völgybe egy vezető társaságában megindúltam.

Alig juték a hegyhátou oly magasságra, hogy a fenvölgy elejének egy részét átpillanthassam, teljesen meggyőződém, hogy egy megvert had menekűlni vágyó csapata alig találhatott volna ennél rejtettebb zugot szabadúlására üldözői elől. A völgy nyilása, vagy torkolata néhány száz lábbal magasabban fekszik a Rhone nyílt völgyénél, s ebből tekintve, egy hegyhát által teljesen elfödöztetik. A torkolatot Navezsencz [1]) szilaj patak görgeteges, meredek ágya képezi, melyet kissé beljebb több száz ölnyi magasságú sziklafalak érintenek, úgy hogy a patak vad vize mély sziklarepedésekben zuhog s tajtékzik alá, számos zuhatagot képezve. Hogyan juthattak e valóságos pokolúton keresztűl a völgy első lakói annak belsejébe? — vagy, mivel a bejutás ez oldalról csaknem lehetetlennek látszik: nem más, szomszéd, több ezer lábnyi magas tetőkről ereszkedtek-e le, keresve a biztos menhelyet, ki tudná megmondani? Jelenleg a sziklafalakból kiálló, s fejszédítő magasságban lebegő karzatos hidak, melyek mintegy 2—300 lábnyi hosszaságban nyúlnak el, veszély nélkül vezetik az útast a völgy szélesebb belsejébe. Az út mindazáltal itt is egyre emelkedik, s a völgyet tulajdonkép csak két hegyhát lejtője —, s annak, hogy úgy mondjam, vályúját a szilaj patak medre képezi. De mennél magasabban s beljebb megyünk a völgybe, annál inkább szelídűl e hegyhátak lejtője, szélesbedik a völgy; míg végre a torkolattól mintegy két órányira, Viszój helység mellett, egy beszögellő hegyorom által két

[1]) Mind ezen, mind a következő neveket és szavakat, melyeket e nép nyelvéből megismertetek, hangzásuk szerint, saját hangjegyeinkkel irtam le.

ágra szakad, melyek mindegyikének alján egy-egy patak tajtékzik alá.

Az egész völgyben, melynek hossza mintegy két mérföldnyire nyúlik, s melyet délről a magas Weisshorn teljesen elzár, összesen nyolcz helység létezik s ezekben mintegy négyötezer lélek lakik. A fő s legnagyobb helység, Viszój, mintegy 1200 lelket foglal kebelében; általában földmíveléssel s baromtenyésztéssel foglalkodik. A beljebb fekvő Ájer és Gremencz helységekben néhány év óta kobalt-, horgany- és czink-bányák is műveltetnek.

A főhelységben templom és lelkész is létezvén, ott reméltem nyerhetni legtöbb felvilágosítást; megállapodtam tehát, s fogadó hiányában a lelkésznél kértem s nyertem szállást. És minthogy a nép nyelvét nem értém, csakis tőle és egy benszülött, de vándorlásaiban a franczia nyelvet is sajátjává tett mesterembertől nyerhettem kérdéseimre feleletet.

A helység s házai semmiben sem különböznek Schweitz azon táji más helységeitől s házaitól. Ezek általában fából készűlvék, úgyannyira, hogy a jobb és csinosabb házakon, minő például a lelkészlak, fán kivűl semmi egyéb anyag, még csak mész sincsen. A házak falait féllábnyi vastag, a szegleteknél egymásba eresztett, s hogy jól egymáshoz illjenek, gyalúlt gerendák képezik; a hézagok, mint a hajóknál, mohával tömetnek be; a falak belseje pedig, szintúgy mint a felső s alsó padolat, deszkával van kibéllelve. E házak, mint hallám, télen sokkal jobban megőrzik a kályhákból nyert meleget, mint bármely kőépület; s minthogy építésökre általában vörös fenyű használtatik, igen tartósak is. A külajtók felett az évszám, melyben készűltek, e házakon rendszerint kivésve lévén, több házon a 16-ik század első tizedeinek évszámait is olvastam. A szobák azonban, minthogy falaik nem meszeltetnek, a kor által megbarnúlt deszkázattól komor tekintetet nyernek.

Viszójban mulatásom napja vasárnap lévén, alkalmam volt a népet az isteni szolgálat idején együtt látnom, s kényelmesen tehetnem észlelésemet annak typusa felett. E vizsgálatom mindazáltal semmi eredményre nem vezetett: termetére, szinére, arczvonásaira nézve e nép semmiben sem különbözik Valais kanton többi népétől; a hún typusnak legalább semmi világosabb nyomára nem találtam rajta. Ha e nép csakugyan hún maradvány, mondám magamban, lehet, hogy eredeti jellegét csak azóta vesztette el, mióta a kanton többi népével sűrűbb közlekedésben áll. Mert a megelőző estve gazdámmal, a lelkészszel beszélgetvén, — ki maga is e nép kebelében született, — hallám tőle, hogy mintegy száz év óta e nép nagy változáson ment keresztűl. Azóta ugyanis mindinkább elszaporodván, és szűk völgyéből elég táplálatot nem nyerhetvén, mind sűrűbb érintkezésbe lépett a kanton többi részeivel; s most már számos család tagja hétszámra leszáll magas völgyéből s távozik a kanton termékenyebb részeire munkát keresni. Sokan a Rhone völgyében már magok is bérlenek szántóföldeket, melyeknek művelése végett hétszámra is távol vannak tűzhelyeiktől. E sűrűbb érintkezés a kanton többi népével kölcsönös ismerkedést szült, melyből aztán vérkeverés származott. „Az anyakönyvekből látom, úgymonda gazdám, hogy négy-öt nemzedék előtt hallatlan dolog volt egy völgyünkbeli lakosnak házasulása a kanton más részeiből; mit egyebek közt a nyelv különbözése is gátolt: most azonban három-négy nemzedék óta a Rhone völgyébe lejárók ennek lakosaival megismerkednek, nyelvöket megtanúlják s gyakran összeházasodnak: nem csoda tehát, hogy typuszok, ha különbözött is tán egykor, most egyenlő a kanton többi lakoséival.“

Kivánt eredményre az alak tekintetében nem jutván, nyelvöket fogtam vizsgálat alá. Szerencsétlenségemre a lelkész az egész vasárnapon át isteni szolgálattal, gyóntatással — mert

épen valamely helyünnepök is volt, s a betegek ellátásával annyira el volt foglalva, hogy vele az ebéd idején kivűl nem igen társalkodhatám. Bizonyítá mindazáltal, midőn neki a délelőtti órákban nyert tudósításaimat elszámláltam, hogy azokon kivűl ő sem tudna kielégítőbb választ adni kérdéseimre; minthogy arról az ebéd alatt meg is győződtem. Annyi hasznomra mégis volt a lelkész, hogy reggel, mielőtt távozott, kérésemre a helység egy pár legöregebb és legértelmesebb lakóját előhivatta, kiktől aztán a franczia nyelvet is beszélő, elég értelmes és irást is tudó, fiatal mesteremberem tolmácslata által nyertem tudósításaimat, melyeket a következőkben terjesztek az olvasó elébe.

Lakosai azon szűk völgyeknek, melyek a Rhone völgyéből délre Piemont felé nyúlnak, s e tartomány határain jobbára meghághatlan havasok és gletscherek által záratnak el, többnyire a franczia, olasz és más ős nyelvekből származott keveréket beszélnek; melyek egymástól a külön völgyekben többé-kevésbbé különböznek. Az anniviersi völgy nyelve azonban, mint embereim mondák, annyira különbözik a szomszédvölgyek nyelvétől, hogy e külön völgyek lakosai őket saját nyelvökön egyáltalában nem értik meg; s hogy egymással közlekedésbe léphessenek, kénytelenek egymás nyelvébe némileg beléokúlni.

Embereim képzettsége nem terjedt annyira, hogy tőlök nyelvök szelleme s nyelvtani szerkezete felől értesűlhettem volna; magam pedig annyi idővel nem rendelkezhettem, hogy csupa kérdésekkel analysis útján juthattam volna ily eredményhez. Meg kellett tehát elégednem némi oly tárgynevek összeirásával, melyek az ember és élet első szükségeire vonatkozván, a nyelvhasonlatosságra némi világot vethetnek. E kevés műveltségű, jobbára a szabad természetben élő s avval foglalkodó népre nézve ilyeneknek tartám a lakhely és természeti tárgyak neveit. Számtalan kérdéseimre nyert válaszaikból mindazáltal csak azokat jegyzém föl, melyekből első tekintetre

is meggyőződtem, hogy sem nem francia, sem nem olasz szavak, sem azoknak szójárás szerinti elferdítése. Íme tehát az eredmény.

Helységeik nevei, úgy miként a nép nyelvén hangzanak, de magyar hangjegyekkel irva:

Penszék, mint mondák, a legrégibb helység, melyet egyébiránt útjában legelébb, a völgy torkától mintegy másfél órányira ér az útas, egy igen emelkedett, az útnál sokkal magasabb hegyháton fekszik, úgy hogy e magyar elnevezés: fenszék, sőt ez is: benszék, teljesen kifejezi a helység fekvésének jellemét. Tudjuk, hogy a székelyek máiglan széknek nevezik számos lakhelyeiket.

Viszój, a főhelység, a Navezsencz patak jobb partján, míg Penszék a balon fekszik, egyik a másiktól mintegy félórányira.

Ajer.

Grimencz, vagy Gremencz, a völgy legtávolabb szinte nagyobb helysége, közel azon két hegygerinczhez, melyek hegyes szögbe összefutva, érintkezési pontjokon a Weishornná emelkednek.

Prász.

Major.

Küimez, csak néhány házból álló kis tanya, melynek lakosai a meredek hegyháton földjeiket nem igen mívelhetvén, baromtenyésztésből élnek, mert legelőjök, mezejök elég van. Ha valaki e szóban külmezőt, vagy kű-, kő-mezőt látna, ám én nem ellenzem.

Luk, egy igen elrejtett, nehéz bejáratú völgyágyban fekvő helyecske, melyre neve, magyar értelemben, teljesen ráillik.

A völgyet környező hegyhátak nevei:

Ponset; Sándolin; Tinyózsa; Ruaz; Tónó; Barnózsa, barna vagy fekete hegy, melynek tövében egykoron számos kenyérsütő-kemencze állott, melyeknek most már csak

némi romja láthatók. Továbbá: Náva; s ennek alján néhány házból álló tanya, melynek neve: Návaszék.

Irek; Árolek, e szóból származtatva: árol, mi fenyűt, s így Árolek fenyvest jelent.

Traküi, sziklás, köves hegyhát; Vujbe; Bendéla.

Cziruk, a völgybe szögellő, azt két ágra osztó hegy neve.

Czászele, stb.

Patakok nevei: Navezsencz, Gugra.

Mezők vagy inkább legelők nevei:

Tarampon, egy kis fensík neve. Labarma, egy lejtő neve, melyből egy barlang nyílik, s nevét ettől nyerte, Barma annyit tévén, mint barlang.

Leseitisz, sziklás hegyhát neve, melyen rendesen juhok legelnek; a sziklát sei szóval nevezvén.

Egyéb tárgynevek, melyekből azok, kik szerint Ádám apánk is magyar nyelven beszélt, talán süthetnek ki némi hasonlatosságot a magyar hasonértelmű tárgynevekkel:

Borra = köd, ború.
Czenevi = szintaz.
Larba = hajnal.
Lekuj = hózivatar.
Delenyi = tűzifa.
Foszha = élőfa.
Lezu = erdő.
Matton = fiú; matta = leány.
Boebo = csecsemő.
Feja = juh, fejős.
Bera = kos.
Mozon = egy éves üsző.
Zóra = két éves üsző.
Vizsigra = egy éves kecske.
Verzasze = evet.
Vujku = kuvik, halálmadár.
Puk = kakas.
Zelina = tyúk.
Zippa = ruha.
Czasze = gatya.
Czukszon = harisnya.
Berra = sapka, föveg.
Dorbade = menyegző.
Verszeta = gyűrű stb. stb.

Egyéb kérdéseimre mind oly szavakat mondának embereim, melyekben franczia vagy olasz származású szavakra ismertem.

Családnevek:

Savián; Kálló; Visszó stb.

Mythologiai nevek:

Gargantoa, egy óriás neve, ki egyik lábával egy, másikkal más hegyen állva, iszik a patakból, elnyelve néha egész fenyűszálakat.

Tupil, gonosz szellem, ki az alvó embereket gyötri.

Ladonna, szinte gonosz szellem, ki éjjel, de csak holdvilágnál a hegyeken jár, s az embereket, kiket előtalál, megveri.

Kurtaczavas, éjjeli szellem, ki minden hasadékon bejár, s az embereket addig ugratja, tánczoltatja, mígnem a fáradságtól félholtan rogynak el.

Follaton, ki éjnek idején szokott belopódzni oly házakba, melyekben csecsemő fiú-gyermekek léteznek, s azokat megszoptatja, s gyakran gyomrukra feküvén, meg is fojtja.

A tupilról következő mese létezik: Egy öreg katona, ki e völgyben lakott, kardját mindig magához vette ágyába, hogy a tupillal, ha őt bántani akarná, megvíhasson. Egy éjjel hallván őt szobájában csoszogni, kardját megmarkolván, felugrott s olyat vágott a kísértetre, hogy az tüstént, s oly nagy zajjal zuhant a padolatra, mintha egy nagy tehén volt volna. De mily nagy volt csodálkozása, midőn világot gyújtván, látá, hogy mit ő iszonyú szörnynek vélt, hasonló a tehén májához.

Regéik, népmondáik egyébiránt jobbára az embernek a természeti erőkkel folytatott harczára vonatkoznak, mint minden más hegyi népéi. Ilyen például azon rege, mely szerint két nővér, a kik mindegyikének volt egy-egy szeretője, egy tavaszi estvén épen akkor lepettek meg ezek által, midőn némi fűvekkel vizet forraltak, melyet hajnalban a mezőre önteni szándékoztak, hogy mindent lefagyasszanak. Szeretőik az ágy alá bújva hallák a nővérek gonosz szándokát, s meggyőződvén, hogy azok boszorkányok, a völgyet tőlök megszabadítandók,

mihelyt észrevették, hogy azok elaludtak, rejtekükből előbúván, a mások kárára készített bűvös vizet reájok öntötték, kik aztán azonnal megfagytak stb.

A nász-, temetkezési s egyéb népszokásokról kérdezősködvén, embereimtől semmi különöset, mi a kanton más részeiben is nem léteznék, nem hallhattam, azon egyet kivéve, hogy a halott eltemetése után a rokonok ismét mindnyájan összegyűltek a halottas házba, s ott az örökösök által torral fogadtattak. De ezen szokást, mely az egész kantonban csak e völgy lakóinak volt sajátja, a kanton hatósága mintegy 50—60 év előtt végkép eltiltotta, tapasztalván, hogy a gyásztorok néha az egész örökséget fölemésztik s az özvegyeket és árvákat inségre juttatják.

Nyelvökről szólván, még azt kell vala megjegyeznem, hogy mindazon válaszokból, melyeket a nyelvformák, szóejtés, változás, hajlítás, ragozás stb. tekintetében hozzájok intézett kérdéseimre nyertem, teljesen meggyőződém, hogy nyelvök nem egyéb, mint egy külön dialectusa azon franczia, olasz és nem tudom miféle régi, tán gael s más kiveszett nyelvekből összezagyvált műveletlen, szabálytalan tájnyelvnek, mely e vidék többi völgyeiben is divatozik s formáit, alakjait, szabályait szintúgy mint egyes szavait majd egyik majd másik nyelvből kölcsönözte.

És miként magam meggyőződtem, úgy a közlöttekből tán olvasóm is meggyőződhetik, hogy ezen összesen csak négy-öt ezer lélekből álló hegyi népet, bár azt egy homályos hagyomány a húnoktól származtatja le, ezek maradványának bebizonyítani, jelenleg, tizennégy század lefolyta után, minden határozottabb történelmi adat s bizonyítvány híjában, egyáltalában lehetetlen.

VIII.

THOUVENEL EDUARD

„LA HONGRIE ET LA VALACHIE.

SOUVENIR DE VOYAGE ET NOTICES HISTORIQUES"

CZÍMŰ

MUNKÁJÁNAK BIRÁLATA.

MEGJELENT AZ „ATHENAEUM" 1843-KI FOLYAMÁBAN.

Nem lehet szívünkből nem örvendenünk azon mindinkább növekedő figyelemnek, melylyel a külföld egy idő óta honunk iránt viseltetik. Mert egy részről csalhatatlan jele ez azon erő s élet ébredésének, melynek hiánya miatt hazánk a műveltebb Európában csak néhány évek előtt is még ismeretlen föld vala: jele, hogy azon édes remények, melyeket a haladásnak örülő hazafi honának egykori virágzatáról lelkében táplál, a művelt külföldtől is igazoltatnak; — más részről bizonyos, hogy hazánk, ezen ismerkedése által a művelt Európával, mind anyagi, mind szellemi tekintetben sokat nyer s igen segíttetik előhaladásában azon pályán, mely még végtelen kiterjedésben nyúlik el előtte.

Azon külföldieknek tehát, kik hazánkba utaznak, hogy azt magok megismervén, honfiaikkal is megismertessék, igen szép köszönettel tartozunk, ha ezen ismertetéseik hívek, s bővebb önszemlélet, alapos tárgyismeret s elfogúlatlan itélet eredményei; mert azok kétfélekép használnak: először is hazánk ismeretét terjesztvén s oszlatván azon számos előitéleteket, javítván, kiigazítván azon fonák nézeteket, melyek hazánkról a külföldön még mindig uralkodnak; másodszor pedig használnak magunknak is, midőn látjuk, hogy miként tűkröznek vissza intézményeink, polgári s erkölcsi állapotunk oly egyének lelkében, kik saját állapotjok s népi életök kifejlettségében a tisztábban-látást megszokták s kiknek szemeit nem hálózza be, mint számtalanokét honfitársaink közől, az édes, megszokott

magunkéhoz ragaszkodás. S így az ilyenek, föltéve, mint mondám, hogy alapos tárgyismerettel, érett itélettel birnak, nem csak künn, hanem közöttünk is segítenek gáncsaik által irtani az előitéleteket, helyeslésök által meggyökeresíteni az új, józan, országos hasznú eszméket.

Az előttünk fekvő szép kiadású könyv szerzője egyike azon hazánkban utazóknak, kik polgári s erkölcsi állapotunkat, s a nálunk uralkodó szellemet tűzvén ki vizsgálódásuk tárgyáúl, teljes mértékben megérdemlik köszönetünket. Ismeretei általán véve alaposak, itéletei helyesek, a dolog velejére hatók, irásmódja méltányos, olyan, minőnek egy iróénak lenni kell, egy nemzettel szemközt. Miért a legtisztább örömmel sietünk őt hazánkfiaival megismertetni.

A könyv, miként czíme is mutatja, két részre oszlik; elsőben Magyarországról, másodikban Havasföldről ír a szerző. Bennünket csak az első érdekel közelebbről, azért, bár a második sem érdektelen, csak amarra szorítjuk ismertetésünket. E rész hat czikkelyre oszlik. A forma sem naplói, sem tárgyrendszeres; úgy adja szerző észrevételeit, miként azok összefüggéstelenűl eszébe ötlenek. Ez oka, hogy másként kellemes irásmódja s észrevételeinek helyessége sem elégíti ki mindenütt az olvasót, kinek figyelmét a különnemű tárgyak egymásba keverése megzavarja. S ez legnagyobb hibája az érdekes munkának, föltéve azt, hogy útleirásban a megpendített tárgyak kimerítését nem kivánjuk. De íme sorban a fejezetek:

I. czikkely: Utazás Bécsből Pestig. Pozsony, Komárom, Esztergam, Visegrád. Szerző a Dunán gőzösön utazván, kizárólag a parti vidékről s ennek némely városairól emlékezik topografiai tekintetben. Pozsony és Pest a két főpont, melyről a nemzeti élet némely érdekesb ágaira kibocsátkozik. De Pozsonyt is csak röviden említi, mint az ország másodrendű városát, „melyet a magyarok Bécshez való közelsége miatt

nem emelnek fővárosi rangra". „Pest, u. m., szíve és feje a nemzetnek." — Miután Pozsonyt néhány általános vonással festette, az országházról alkalmat veszen országgyűléseink külső elrendeléséről szólani. „A terem, u. m., melyben a nemzet képviselői összegyűlnek, a legegyszerűbb" (talán túlságosan is egyszerű, hogy ne mondjam, illetlen a nemzet méltóságához? Nem ragaszkodom külsőségekhez, de az illő csínt mindenben óhajtom), „és semmiben sem hasonló a mi kamaraink gyűlési termeihez; nincs benne szószék, nincs emelt-hely, nincs selyem szőnyegzet. — A titkos szavazás és szószék oly két parlamentáris szokás, melyet megvetnek Magyarországnak még lovagias erkölcsei." — Mit szerző a 10-ik lapon mond, hogy az esztergami templom pénzhiány miatt áll oly régtől készületlenűl, nem való. Igaz ugyan, mit ugyanott állít, hogy azon idő már elmúlt, midőn a népek gyermekded hittől ihletve, templomokat emelének, melyeknek büszke pompája a későbbi századokat bámulásra ragadja, de akarom hinni, hogy korunk nemzedékéből sem veszett ki még annyira a vallásos érzet, hogy illő templomokat emelni vonakodnék. — Visegrádot említvén, Zách Klára tragikai történetét érdekesen beszéli el.

II. czikkely. Buda és Pest. A dunai hid. 1838-ki vizár. Casino. Színház. Hajókázás. Kereskedés. Magyar t. társaság. Miután a lánczhíd körűli vitákról s a nemest s nemtelent egyiránt kötelezendő vámfizetés elvéről szólott, leirja futólag a két várost. Pesten legnevezetesebb épületnek állítja a városi színházat s a börzét (mit azonban hibásan a casino-épületnek tart). Nem helytelen észrevétele a franczia hírlapokról: „A casinoban — mond — a mi újságaink keresettebbek a magyar és német lapoknál. Ez a közigazgatásnak rövid látására és következetlenségére mutat. A császári censorok őrszemekkel tartják a helybeli sajtót, — — hát a franczia újságoknak olvasása, melyeknek nyelve oly szabad s nem ritkán mérsékletlen, nem

képes-e megismertetni az olvasókkal oly világot, mely ha nem jobb is az övéknél, bizonyosan csábító külföldisége miatt? A miniszterek ellen intézett azon szabad megtámadások, s a nyilvános igazgatás minden ágaiba vágó szoros vizsgálatok nem keltenek-e fel a gondolkodóban komoly eszméket? S azon oly kiméletlen, de egyszersmind oly elmés franczia gúnyok, melyeknek hatása kevéssé veszélyes ugyan egy oly sceptikus országban, minő a miénk, nem vethetik-e el az elégűletlen s nyugtalan agyakban a lázadás csiráit?"

L. 29. A gróf Széchenyi Ferencz nagylelkűségének emlékét, a nemzeti muzeumot említvén, mondja: „A mi (párisi) fegyvertárunk Corvin Mátyás pajzsát birja; valjon nem jobb helyen állana-e ezen, ránk nézve csekély érdekű emlék Pesten, Báthory István fegyverzete s Pálffy Miklós tábornoki pálczája mellett?" Én pedig kérdem: valjon nem volna-e méltó, e drága ereklyét kiváltani? A franczia liberalitás, mely saját nemzetiségét oly nagyra becsűlvén s becsűltetni szeretvén, a nemzeti érzetet másokban is tudja méltányolni, a nemzet ebbeli kivánságát nem fogná teljesítetlenűl hagyni. S e paizs kétségkivűl gyöngye fogna lenni muzeumunk régiség-gyűjteményének.

A dunai hajózásról írván, méltólag emeli ki szerzőnk hazánk azon nagy férfiát, ki haladásunk egyik legbuzgóbb ébresztője. Már Julius Caesar, Nagy-Károly és Napoleon igyekvének, u. m., a dunai hajózást, annak a Rajnával összekapcsolása által gyarapítani; — de a siker dicsősége egy magyarnak, gróf Széchenyi Istvánnak tartatott fenn, ki Francziaés Angolországban a kereskedésnek polgárosító befolyásáról meggyőződvén, a magyarokat figyelmessé tette a kivitel e nagyszerű eszközére. Magyarország, ámbár Európa legszebb síkjaival van megáldva, szegény vala gazdagsága közepette. A birtokosok termesztményeik eladásában egyedűl Bécsre valának szorítva, s alávetve a vám nyomasztó rendszerének. Ha

a Dunáról, mint tartományok élesztő eréről szólt nékik valaki, e szavakkal feleltek: „És a vaskapu?" Gróf Széchenyi válaszolt e kérdésre. Egy töredékeny hajóra ült Pesten, hogy a dunát vaskapui szikla-zárától fölszabadítsa. — — A jó remény fokának felfedezése nem tett nagyobb benyomást Európára, mint a gróf visszajötte a sziklák közől a magyarokra. S büszke mámorukban úgy kezdék tekinteni fővárosukat, mint a tenger kapuját." Ez kissé túlozva van; mert tudjuk, hogy századunk második tizedének végén, a gőzhajózás előtt, Sótér, szegedi hajós, több ízben átúszott terhes hajóival az Izlason.

A 38-dik lapon említvén Pest piaczainak népességét, mely a csöndes német városokból utazókat bámulásra birja, leirja röviden öltözetöket s erkölcseiket a vásárra gyűlt póroknak. Átugrik innen a magyar nyelvnek eddigi elhanyagoltságára s annak az utólsó országgyülésen kellő jogaiba visszaállítására; felhozza itt Nagy Pálnak és gr. Széchenyi Istvánnak némely, a magyar nyelv védelmére mondott szavait, s azután: „az utóbbik, u. m., beszédét azon aláirással végzé, melylyel a nemzeti akademia alapitására 150,000 frankot ajánlott." S hogy a bécsi kormány kénytelen volt a nemzet kivánságát a nyelv tárgyában teljesíteni, s azóta minden hivataloknál, a magyar a tiszti nyelv. De igen hibázik szerző, állítván: „hogy magyarúl ejtetnek a katonaságnál a parancsszavak, magyar a pénzek körirata: mert ezek, mint tudva van, még csak kivánságok tárgyai, s az első sokáig az is maradand.

E jegyzetek azonban a nemzeti nyelvről egy ide semmiképen nem illő foltként állanak itt, s óhajtást gerjesztenek, bár szerző jobb rendet tartott volna a tárgyak előadásában; mert azután ismét folytatja az anyagi érdekek, kereskedés, selyemtenyésztés stb. félbeszakasztott leírását. Reményli szerző, hogy nemsokára annyira fog emelkedni nálunk a selyemtenyésztés, miszerint hazánk versenybe állhat a lombardi

gyárakkal, melyek, állítása szerint, már most is nyugtalanok, s a kormányhoz folyamodtak volna e fenyegetett érdekeik pártolásáért. Szerző e reményében szívesen osztozunk, s hiszszük, hogy a szép buzgalmú gróf Széchenyi Istvánnak munkálkodásait mint eddig mindenben, úgy e tárgyban is a legszebb siker jutalmazandja. — Sajnálja szerző, hogy Francziaország gazdag termékű hazánkkal nem áll egyenes közlekedésben, azon néhány épületfa- s deszka-szállításokat kivéve, melyek évenként Ádria keleti partjairól Marseillebe tétetnek. — Kikel azután az ország határain húzott vámvonal ellen: „A hazai törvények — u. m. — ellenzenek minden korlátot, mely a kereskedés szabadságát összeszorítja: de Ausztria csupán kincstári érdekből, s a nélkül hogy azon újabb státusgazdasági írók által oly igen megtámadott elvből indúlna ki, miszerint a nemzeti ipart a külföldiek concurrentiája ellen védeni szükség, állítá fel vámvonalát a magyar határszéleken, minek a sok csempészet következése. A nagy urak magok védik a csempészeket, s Pesten egy társaság áll, melynek czélja: biztosítani a tiltott áruknak az országba bevitelét. A csempészet nem tekintetik sem törvényszegésnek, sem a közérdek megsértésének; az csak ellenmondás az osztrák önkény irányában." Megvallom, ily társaságról semmi tudomásom sincsen.

III. czikkely. Tekintet Magyarország politikai és társadalmi törvényhozására. E czím nem felel meg egészen a tartalomnak, mert a czikkely nagyobb részében hazánk alkotmányának vázlatát, politikai elrendelését s igazgatását adja szerző fővonalaiban; s a czikkely végén megy át a törvényhozás alkatjára, a táblák organisatiójára s a követválasztásra. Ez utóbbikról szólván, mondja a szerző, „hogy hasonló zsarnokság, minőt nálunk a választók a követeken gyakorolnak, őket tetszésök szerint visszahívhatván s helyökbe mást küldhetvén, nálok igen veszélyes volna, miután a parlamenti kö-

vetek választása alkalmával mindig nagy izgatások történnek s a kedélyek e lázas állapotjokban könnyen lázadásra csábíthatók". Ki körülményeinket jól ismeri, a választó megyei községeknek ezen jogát a követek felett ártalmasnak vagy szükségtelennek nem fogja állíthatni. Ez az egyetlen mód, a csábokat, melyek követeinket a nekik kiszabott útról eltévelyíthetnék, erejöktől megfosztani.

A IV. czikkely mindenek közt legérdekesb; tárgya: a hazánkban 1830-tól fogva uralkodó nyilvános szellem, s az 1832/6-ki országgyülés munkálatai. Szerző ebben éles szemet, tiszta látást s oly itéletet árul el, melyet a maga honának nyilvános életben való jártasság érlelt meg; modora pedig az a könnyű, eleven, mely a franczia politikai vitákat s discussiókat közönségesen bélyegzi. Különös azonban, mit mindjárt a czikk elején ír: „Minden világosabb fej, minden ember, ki a jövőbe részrehajlatlan pillantatot vet, meggyőződik a reform szükségéről; de ezen mindenütt veszélyes munka itt különös nehézségekkel van összekötve. Az osztrák császár czímeihez szorosan hozzá kapcsolá a magyar királyi czímet; eredetéhez híven, győzedelmét óhajtja a német befolyásnak azon népeknél, melyek szintoly különböző erkölcsűek és természetűek, mint azon tartományok, melyek kormánypálczája alatt állanak. A magyar nép ellenben, mely büszke régi függetlenségére s féltékeny nemzetiségére, csak hallatára is fölhevűl azon gondolatnak, hogy hazája az osztrák tartományok közé igtattassék". — Ily modorban terjed beszéde több politikai kérdésekre és azon állításban központosúl, hogy a kormánynak ügyekezetei a magyarok németesítésére irányozvák. Ha szerző ezt több évek előtt irandotta, talán nem volna ellene sok kifogásunk, de ma már igazságtalanúl éri e vád kormányunkat, mely, hogy a nemzetiség kifejlését nem ellenzi, sőt fentartani jó szándéka van, a múlt országgyülésen is elég tanúságát adta.

Helyesebben ír szerző a 47-dik lapon: „Egy középosztálynak hiánya — ú. m. — oly hézag, melyet semmi más nem tölthet be. Kivel fogná az aristokratia megosztani hazafiúi érzelmeit? stb. S a szabadság neve ezen oktalanoktól kiáltassék-e ki? Valjon nem annyi volna-e a szolgáknak szabadságot, mint jogot adni arra, hogy uraikat, vagy legalább elnyomóikat leverjék. A reformátorok tehát nem számolhatnak a nemzet tömegére; e munkára azt felszólítani, egy végtelen hiba s nem egyéb fogna lenni, mint egy vérengző tragoediának nyitni útat, s századokra visszataszítani Magyarországot. A népnek szintúgy mint egyeseknek, nincs joga szabadságuk gyakorlatára, míg nem képesek felfogni mindazon kötelességeket, melyeket e szabadság rájuk szab. A magyar nemeseknek azonban egy nagyszerű szerep jutott föladásúl: hogy t. i. gondjok és vezetésök alatt a pórság a polgári életbe bevezettessék, hogy közötte az ismeretek, segíttetvén józan vallásos moráltól, terjesztessenek, hogy eszközlésök által az ipar és földmívelés jólétet és gazdagságot adjon a földmíveseknek s ekként vezettessenek azon emberek, kiknek szívét a haza s függetlenség szavai fölmelegíteni fogják. Így a magyar nemzetiség nem leszen többé veszélyben, mert nem egyes osztályon, hanem egy fiatal, eleven s bátor népen fog az alapúlni, s hogy Mirabeau szavaival éljek, a constitutio nem fogja kenyerét áruba bocsátani.“ Legyen nyugodt a jóakaró szerző, a magyar nemzetiséget veszély többé már nem fenyegeti; a nemzet képviselői egész nagyságában fölfogták már hivatásukat s a józan felvilágosúltság egész értelmességével és a fölébredt emberiség érzetének egész hevével fognak ezután is munkálkodni az alkotmány korszerű kifejtésének s a nemzetiség újjászületésének már is szépen előrehaladó nagy tárgyában.

Érdekesen festi tovább a szerző az uralkodó józanabb szellemnek s az országos átalakúlásnak kifejlődését s gróf

Széchenyi Istvánnak, kit, hol haladásról van szó, mint kell, mindenütt elűl említ, osztályrészét e szellem terjesztésében s ezen haladás eszközlésében, némely kitűnőbb czikkelykéket is lefordítván a dicsért gróf munkáiból. Előadja a régi megszokotthoz ragaszkodók ellenszegűlését is, melylyel az újítók, kivált gróf Széchenyi törekvéseit gátolni iparkodnak. Ím ebből is egy érdekes mutatvány: „A vesztegállók pártjának irói közől egyik egyenesen Széchenyi úr személyét megtámadva kelt föl, a fenyegetett érdekek védelmére; ez gróf Dessewffy József. A grófnak régi tekintélye, függetlensége s jellemének szilárdsága, a barátság, mely őt azelőtt Széchenyi úrhoz köté, figyelmet vonának elleniratára. Azon korszakban, midőn a franczia forradalom vérengzéseinek tetőpontjára jutott, Magyarország rendei is országgyülésre hivattak, mely a nemzet törvényhozási történetében mindig nevezetes maradand. II. József utóda nem birt elég erővel folytatni a császár művét, s végre a magyar szabadelvűek is fölemelik fejöket. Gróf Dessewffy méltó, hogy az alkotmány barátai fejének tartassék azon bátorsága miatt, melylyel honának jogát védelmezé; azóta ő határtalan tisztelettel viseltetik az aranybulla iránt, s mintaként tekinté azt valamennyi nemzetekre nézve. Élénk fájdalmat gerjesztett tehát az ősz hazafiban, látni a nagy csapásokat, melyek az ő lovagi szerelmének ezen tárgyára mérettek.

Az 1812 és 1825 közti korszak, mely alatt a vármegyék osztrák biztosok (?) által kormányoztattak, neki egy kínos halál vala. Ekkor kezdi magát megismertetni gr. Széchenyi István; őszintén fájlalta Magyarország elnyomását, szinte sajnálta a régi idők változását és sóhajtozék a vesztett szabadság után. Dessewffy úr, úgyszólván, politikai pártfogója lőn a fiatal mágnásnak. De 1825-től fogva az udvar megváltoztatta elveit: Széchenyi úr pedig meglátogatá Franczia- és Angolországot, mi első hiba volt tisztelt barátja szemében; mi több,

magasztalá azon két országnak elsőbbségeit; csodálta azoknak financziai forrásait, kereskedésöket, számos gyáraikat; és midőn hazáját is óhajtaná segíteni hasonló gazdagságra emelkedni, látta, hogy az alkotmányt egynémiben reformálni szükség. Dessewffy úr azért a grófot mint hálátlan gyermeket rótta meg: „Széchenyi úrnak a dézma ellen intézet megtámadása — mondá elleniratában — hasonló a tulajdon elleneinek szónoklataihoz. A nemes szintúgy ura földének, mint a pór kapuja s szekerének. A robot nem egyéb, mint bére a földnek, melyet az úr a pórnak adott. Ki álmodott valaha Francziaországban a haszonbért eltörleni? És honnan nyerne az úr kárpótlást a robotért, ha a pór az alól magát kiválthatná?" stb.

Átmegy aztán szerző az 1832-ki országgyülés tárgyaira s egyebek közt a pórság felszabadítását s örökös megváltását, továbbá a kivitelnek a vasútak által nyitandó könnyű módját, végre az országgyülési hírlapot illető vitákat szokott könnyű s finom modorában adja. A megváltásról különösen ezt mondja: „E megváltás, melyet a törvény megkönnyít, egy új polgári rendnek fog lételt adni; ezáltal a vidék gyarapodni, azon nagy falvak pedig, melyek 5—20 ezer lelket is foglalnak magokban, egykor gazdag és népes városokká lesznek." Ez kétségbevonhatlanúl való ugyan, ha a törvény, mely az örökös megváltást megállapítja, gyakorlatba is vétetik.

V. czikkely. Utazás Pestről Zimonyba. Kirándulás Belgrádba. A szerb forradalom története. Miklós herczeg megbukta.

VI. czikkelyben végre Zimonyt, Szendrőt, a kolumbáczi szorost, Vaskaput, Orsovát rosz vendégfogadójával, a határszéli ezredeket és a mehádiai fürdőt, sok kellemeivel ismerteti szerző.

IX.

ERZSÉBET FŐHERCZEGASSZONY

I. FERDINÁND LEÁNYÁNAK MENYEGZŐI ÜNNEPÉLYE 1543-BAN.

LEÍRVA KLESS BERNÁT, TRIENTI KARDINÁL-ÉRSEK

FŐUDVARMESTERE ÁLTAL.

MEGJELENT 1859-BEN A „TÖRTÉNELMI ZSEBKÖNYV"-BEN.

Vasárnap, julius 14-kén a római (és magyar) királyi gyermekek mind a nyolczan, kisérve az én kegyelmes uram, a trienti kardinál, a kormány és kamara hivatalnokai, az udvari hölgyek és cselédség által, délután egy órakor a kormány tanácsteremében valának összegyűlve. Oda jöve azután a lengyel király követsége is a kiséretében lévő urakkal. A királyi gyermekek azoknak néhány lépésnyire elejébe menének és kezet nyújtának. A követség azután egy rövid beszédet tartott, s üdvözletét jelenté urainak, mind a két királynak, öregnek és ifjúnak, atyának és fiúnak, hasonlókép a lengyel királynénak. Mire az én kegyelmes uram, a trienti kardinál, a királyi gyermekekhez lépett, az alhelytartót, a (fehérvári) prépostot s kanczellárt stb. összehívta, s velök a válaszról tanácskozott, melyet az említett székesfehérvári prépost mondott el.

Ezután a követséghez tartozó nemesek, Lang Hess és az ifjú Zetritzczel együtt a királyi gyermekekhez mentek s kezet nyújtottak; mi végbe menvén, a követség a maga lakába távozott, a királyi gyermekek pedig szobáikba. Ennek utánna a többször említett trienti kardinál engemet, mint főudvarmestert és a prépostot a nők szobájába hivott s a hölgyek udvarmesternőjének is megizente, hogy Erzsébet királynéval [1]) szinte a nők termébe jöjön; mi megtörténvén, az én

[1]) A leíró a főherczegeket és főherczegnőket, mint királyi gyermekeket, mindenütt királyoknak és királynéknak nevezi.

kegyelmes trienti uram a mi jelenlétünkben az én kegyelmes asszonyomat, Erzsébet királynét megkérdezé, mi szándékban volna, akarná-e az ifjú lengyel királyt házastársúl venni? Ő kegyelme ekként válaszolt: a mit az én legkegyelmesebb uram és atyám parancsolt, azt engedelmesen teljesíteni akarom; s azután sírni kezdett. És miután a kardinál betanította volna, mit kellend az összeadatásnál latinúl utána mondania, s azt ő kegyelme megtenni igérte, ismét eltávoztunk.

Hétfőn, julius 15-kén a római királyi gyermekek mind a nyolczan az én kegyelmes trienti urammal, s' más ittlévő urakkal, asszonyokkal és kisasszonyokkal, az udvari cselédséggel s másokkal együtt tizenkét órakor a koronázási terembe mentek, s kevés idő múlva ugyanoda kísértetett a lengyel király követsége is, melynek a királyi gyermekek, mint elébb, egy kissé elejébe mentek s egymást üdvözölték. Ezután az én kegyelmes trienti uram a római stb. királyi felség, az én legkegyelmesebb uram parancsa szerint, működni kezdett. Mindenek előtt a székesfehérvári prépostot szólítá elő a követség hitlevelével; de mivel ezt a prépost tovább szükségesnek nem tartván, szobájában hagyta, a jámbor ember sietve futott érette; mire azonban szobájába ért, annyira elfáradt s elveszté lélekzetét, hogy többé vissza nem jöhetett, s más által küldvén el az említett hitlevelet, magát kimenteté. Az én kegyelmes trienti uram tehát ezt az idevaló kancellár által olvastatta fel nyilvánosan. A királyi követség ezután a végrehajtást kivánta, mire a kancellár kevés szóval helybenhagyólag válaszolt; s az én kegyelmes trienti uram azonnal elkezdé latinúl előolvasni a házassági egybekötést, mit elébb a követség, utóbb maga Erzsébet királyné is utána mondott. Ennek végével az én trienti uram az egybeadást, miként történni szokott, a szentháromság nevében végrehajtá, miért isten dicsértessék.

Ezután egy és két óra közt az egész udvar a templomba ment. Erzsébet királyné fején egy drága koszorút viselt a legjobb gyémántokból s ezüst szövetű ruhában vala öltözködve. Hasonlókép ő kegyelmének testvérei mindnyájan arany posztóval szegélyzett fehér damaskban s fehér tafotában valának öltözve. A trombitások és dobosok rákezdék, s azután orgona kiséretében, mesterséges modorban, a Téged isten dicsérünk énekeltetett. A királyi gyermekek Erzsébet királynéval, mint már királyi menyasszonynyal együtt a hosszú padban álltak, elől a menyasszony, utána a lengyel királyi követség, azután Miksa és Ferdinánd királyok, Anna, Mária, Magdolna, Leonora és Margit királynék, ott maradván egész a vecsernye végeig, melyet a stamsi apát énekelt. Ezután ismét nagy szertartással a koronázási terembe menének; a királyi menyasszony jobbján az én kegyelmes trienti uram, balján gróf Montfort létezett; hasonlókép Miksa király jobbról, Ferdinánd király balról középre vették a királyi követséget; így jöttek volt s mentek vissza a trónterembe.

Miután ily rendben a templomból a koronázási terembe jöttenek, az elhálás egy fehér damaskból készült mennyezettel födött s aranyos posztóval ékesített ágyon történt meg. Némi táncz után a lakomára mentek, mely az új nagy terem mellett lévő kisebb teremben tartatott. A nevezett öt személy ugyanazon rendben, mint előbb mondatott, az én kegyelmes trienti uram pedig elől egy karszéken ült. E lakomán Erzsébet királyné karmazsin szinű, aranynyal himzett vörös ruhát viselt. A mellékteremben egy hosszú asztalnál ültek a kormány és kamara hivatalnokai, a követséghez tartozó nemesek s mások Lichtenstein grófné udvarmesternével és Wolkensteinné aszszonynyal együtt; s mindnyájan királyilag, becsületesen és jól megvendégeltettek. Sok zenész lévén jelen, azok is hallatták magokat. Negyven tál étel szolgáltatott, s ezek mellett még

mindenféle csemege állott kis ezüst tányérokon, kivált a fő-asztalon.

Tíz órakor a nagy terembe mentek, nézni az örömtüzet és mindenféle tűziművet, mely sok lövéssel, trombita- s dobszó közben gyújtatott meg, melyben a követségnek nagy öröme telt; ennek végével mindenki a maga lakába vonúlt.

Kedden, julius 16-án, nyolcz órakor templomba menének. Erzsébet királyné, mint királyi menyasszony, egészen aranyos ruhában volt öltözve; s oly rendben álltak, mint föntebb jelentetett. A nagy misét a stamsi apát énekelte; a kar orgona-kiséret mellett mindig mesterséges modorban énekelt. Az evangeliomot, hasonlókép a békefeszületet Erzsébet királynénak, a két ifjú királynak s az öt ifjú királynénak az én kegyelmes trienti uram vitte egész tisztelettel megcsókolni; a követséggel pedig azt a trienti főegyház Madusch nevű esperése csókoltatta meg. Hasonlókép szolgált az én kegyelmes trienti uram a királyi menyasszonynak s a többi uraknak az áldozat benyújtásánál is; utánok a követség is benyújtá áldozatát, de más senki.

Az isteni szolgálat és ének végeztével a trónterembe mentek s lakomáztak. Kezdetett a lakoma kilencz és tiz óra között. Az öt főszemély most is, mint a múlt lakománál, a nagy kirakatú teremben ült, s negyvennégy tál ételök volt azon csemegéken felűl, melyek kis ezüstön valának felrakva, s a kerti gyümölcsön kivűl, mely az Etsch tartományból hozatott. A többi urak pedig, s a követséghez tartozó nemesek, valamint a hölgyek is, mindössze negyven személy, egy hosszú asztalnál ültek, kiknek szinte harmincznégy tál étel szolgáltatott; s mindenki, kivált a főasztalnál, királyilag láttatott el s vendégeltetett meg. Az egész lakoma alatt egyik zene a másik után hallatta magát, úgy mint kobozverők, énekesek, tárogatók és Posetif, hegedűvel és hárfával együtt, trombitásokon s egyebeken kivűl.

A lakmározók egy óráig ültek együtt, midőn aztán a más öt királyné is a trónterembe jött udvari hölgyeikkel együtt. Onnan mindnyájan az új nagy terembe mentek, mely egy részben, hol a menyasszony, a követség és a többi királyi gyermekek egy emelvényen foglaltak helyet, szinte ki volt ékesítve. Itt egy ideig rendben ülvén, utóbb mindenki szobájába ment, míg a városból más hölgyek is megérkeztek; két órakor pedig mindnyájan ismét a nagy terembe gyűltek, s ott trombita- és dobszó mellett német, utóbb fuvola és hegedű hang mellett olasz módra tánczolának. A királyi menyasszony, Erzsébet királyné, a két király és Anna királyné néhányszor tánczolt németet és olaszt; mi, kivált az olasz, a követségnek igen tetszett. Így tartott a tobor egész négy óráig; midőn csemege, bor és víz hozatott föl s mindenkinek, mint illik, szolgáltatott. Ezután még két tobort tartottak, melyek végével mindenki búcsúzott, az én kegyelmes trienti uram pedig a királyi gyermekeket szobáikba kisérte.

Szerdán, julius 17-ik napján a trienti kardinál a római királyi felségnek, a mi legkegyelmesebb urunknak, kedves nejének, a római királynénak, s ő felségeik királyi gyermekeinek, hasonlókép urok s királyuk helyett a lengyel királyi követségnek tiszteletére, a maga herczegi lakásában délelőtt kilencz órakor egy fejedelmi, tisztességes lakomát adott, mely néhány óráig tartott. E lakomán a lengyel királyi követség, négy helytartó ,Droschen Henrik vagy Lang Hess kanczellár úr, és a királyi gyermekek főudvarmestere, az én kegyelmes trienti uram, ő herczegségének asztalánál ültek. A lengyel követséghez tartozók, vegyítve kormányi s kamarai hivatalnokokkal és másokkal, más asztaloknál foglaltak helyet.

Ebéd után az én kegyelmes trienti uram az itt lévő nemesség asszonyait és kisasszonyait (kiknek nagy a száma), néhány kisasszonyt az udvarból is, a királyi gyermekek mellől,

a római kir. felség titkárának, Neiner úrnak kertjébe hívta meg tánczra és ozsonnára. Nemsokára a tánez kezdete után a királyi gyermekek főudvarmestere, Thurn Veit báró úr, az ifjú Miksa és Ferdinánd királyokkal szépen felékesített lovakon, számos udvari cselédséggel, hivatlanúl és véletlenűl szinte megjelent, a követségnek nagy örömére. A két ifjú király a táncz és ozsonna végéig ott maradt; és midőn a követségtől elbúcsúzának, az őket elkisérni szándékozott; ő királyi kegyelmök azonban kérte a követséget, maradna a becsületes társaságnál, hasonlókép az én trienti uramat is, ki őket erővel hazakisérni akarta, s kit csak hosszú kéréssel birhattak rá, hogy a társaságnál maradjon.

Múlt kedden, julius 16-án az én kegyelmes trienti uram parancsából meghagyatott az erdőmesternek s a kormányi és kamarai hivatalnokoknak, hogy St. Martinswandt mellett egy víg zergevadászatot készítsenek; mi meg is lőn. A követség kérésére a két ifjú királynak és a menyasszonynak, Erzsébet királynénak és Anna királynénak is el kell vala jőnie; mi végett szerdán az étkezési készületek konyhából és pinczéből mintegy kétszáz személyre megtétettek; s mindenki megintetett, hogy öt s hat óra közt készen legyen. De csötörtökön, julius 18-án éjfél után esni kezdett; minek következtében, bár az eső négy órakor elállott, a nedvesség miatt a vadászat leparancsoltatott.

A lengyel királyi követség ennek utána útra készűlt, s búcsúzó kihallgattatást kért. Megizentetett neki hogy, ha maradni egyáltalában nem akarna, tizenkét óra tájban jöhet az udvarba, mikoron néhány úr őt felkisérendi. Idő közben az én kegyelmes ifjú királyném, mint menyasszony, a székesfehérvári prépost, és Schurffen Vilmos s Payrspergh Rupert urak által huszonnégy réf szép gülchi posztót küldött a követségnek szép szavak mellett ajándokúl, mit az nagy köszönettel

fogadott. Tizenegy és tizenkét óra közt a trienti kardinál, számos cselédsége és vidéki népe kiséretében, az alhelytartó és kamarai tanácsos urakkal a királyi gyermekekhez ment, és ő királyi kegyelmétől bucsút vett. Midőn tizenkettőt ütött, az említett királyi követség is felkisértetett a királyi gyermekekhez, mely alkalommal ezek kissé elejébe mentek és kezet nyújtának. A követ hosszú beszédben köszönte meg elébb Erzsébet királynénak, azután a két ifjú királynak és az öt ifjú királynénak mindazon tisztességet és jót, melylyel iránta viselkedtek, minden egyéb udvariasságokkal, mik ily bucsúzásnál szokásban vannak. A trienti kardinál erre az idevaló kanczellárt a királyi gyermekek jelenlétében magához hivatá s tanácskozott vele, minő választ adjanak a követség beszédére; mi aztán szinte egy hosszú beszéddel viszonoztatott. Mindazáltal midőn ő elbucsúzott, Erzsébet királyné is beszélt vele német nyelven, kérvén őt, s meghagyván neki, mit mondjon az ő nevében, hazatérte után, öreg és ifjú királyának és a lengyel királynénak. Hasonlókép Miksa király is a maga és öcsesei s húgai nevében latinúl szólott a követhez, mit ez, nagy tetszéssel fogadván, ő kegyelmöknek németűl és latinúl igért végrehajtani. Ezután az én kegyelmes trienti uram Erzsébet királyné helyett s jelenlétében egy nagy gyémánttal ékesített drága koszorút és egy nagy smaragd kövű gyürűt vőn elő és mondá, hogy e koszorút és gyürűt ő kegyelme, Erzsébet királyné, urának és férjének az ifjú Zsigmond lengyel királynak küldi, melylyel mit kelljen tennie, jól tudja. Miután a követ ezt teljesíteni igérte, a koszorú és gyürű egy szekrénykébe tétetett s a követségnek átnyújtatott.

Végűl a főudvarmesterné asszony, Thurn Blanka bárónő stb. a többször említett Erzsébet ifjú királyné parancsából egy arany és ezüstből készűlt koszorút, egy elég nagy és szép rubinnal hozott elő, s azt a királyi menyasszony nevében a

követnek ajándékozván, annak fejére tevé, mit ő nagy örömmel fogadott. Ezután a követség minden szolgái, nemesek és nem nemesek Langen Hess Heinrich úrral és Montfort gróf úrral, mint vőféllel együtt, mindnyájan egy-egy arany s ezüstből készült szép koszorút és három kövű gyürűt nyertek ajándokúl, mit mindnyájan nagy örömmel fogadtak.

A távozó követséget ezután az én kegyelmes trienti uram tisztelet okáért az első kapuig vezette, hol egymástól bucsút vőnek. Mindezen szertartásnál a római királyi gyermekek főudvarmestere, Thurn Veit báró, mivel azon időben podagrában szenvedett, karszékben vitette magát ide s tova, s eleitől fogva végiglen a királyi gyermekek mellett volt, s jobbára minden az ő intézése s parancsa szerint történt, kivéve, mi a római király ő felsége által parancsoltatott az idevaló alhelytartónak, kormányi s kamarai hivatalnokoknak s neki, mint főudvarmesternek. A követség a kormány- s kamarai tisztviselők által Halig kisértetett, s holnap, pénteken, julius 19-kén minden cselédségével tovább, a Dunáig szekéren, onnan Linczig hajón menend, melyet a római király készíttetett fel számára. Tirol határáig mindenütt gondoskodva van szabad tartásukról.

Nyomatott Bécsben, Holzhausen Adolfnál.